

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President de la Diputació de València

Antoni F. Gaspar Ramos

Vicepresidència

Maria Josep Amigó Laguarda

INSTITUCIÓ ALFONS EL MAGNÀNIM

Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Director

Vicent Flor

Subdirector

Enric Estrela

Edició

Clara Berenguer, Robert Martínez, Maryluz Ivorra,

Xavier Agustí, Toni Pedrós, Rubén Luzón,

Josep Cerdà

Administració

Xelo Viana, María José Villalba, Óscar Moncho

Difusió

Altea Tamarit, Hugo Valverde

Distribució

José Luis Pinotti, Julio Hervás, Luis Solsona

Correspondència

Revista Valenciana de Filologia

Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació // Diputació de València

Carrer Corona, 36 // 46003 València // Tel. 963 883 169

Correu-e: rvf@dival.es

Distribució

Sendra Marco, distribució d'edicions, S.L.

Carrer Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841

Correu-e: sendra@sendramarco.com



institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
[75anys]

Corona, 36. 46003 València // rvf@dival.es // www.alfonsoelmagnanim.net

REVISTA VALENCIANA DE FILOLOGIA

segona època—núm. 7



institució
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació
[75anys]

VALÈNCIA, 2023

REVISTA VALENCIANA DE FILOLOGIA — Segona època

Director

Vicent Josep Escartí

Secretari

Rafael Roca

Consell de redacció

Història de la llengua i dialectologia: Antoni Ferrando (UV), Joaquim Martí (UV), Sandra Montserrat (UA)
Lingüística sincrònica: Maribel Guardiola (UA), Manel Pérez Saldanya (UV), Abelard Saragossà (UV)
Literatura contemporània: Àngels Francés (UA), Carme Gregori (UV), Gonçal López-Pampló (UV)
Literatura medieval i moderna: Marinela Garcia Sempere (UA), Albert Hauf (UV), Eulàlia Miralles (UV)
Sociolingüística: Raquel Casesnoves (UPF), Rafael Castelló (UV), Ferran Suay (UV)
Traducció: Rosa Agost (UJI), Carmen Manuel (UV), Maite Simón (UV)

Comité científic

Annamaria Annicchiarico (Università Roma Tre), Robert Archer (King's College, London),
Anna Maria Babbi (Università degli Studi di Verona), Carme Barceló (Universitat de València),
Maria Barceló (Universitat de les Illes Balears),
Anna Maria Compagna (Università degli Studi di Napoli - Federico II),
Dominique de Courcelles (CNRS - Paris), Immaculada Fàbregas (Université Bretagne Sud),
Vicent Lledó-Guillem (Hofstra University - USA), Vicent Martines (Universitat d'Alacant),
Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Autónoma de Madrid),
Vicent Pitarch (Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana),
Lídia Pons (Universitat de Barcelona), Hans-Ingo Radatz (Universität Bamberg),
Rafael Ramos Alfajarín (Universitat de València), Valentina Ripa (Università degli Studi di Salerno),
Albert Rossich (Universitat de Girona), Vicent Salvador (Universitat Jaume I de Castelló),
Vicent Simbor (Universitat de València), Max Wheeler (University of Sussex),
Marie Claire Zimmermann (Université Paris-La Sorbonne)

Il·lustració de la coberta i interior: Paco Guillem. Sèrie *Guerrers oxidats*, 2020

Correcció de textos: Víctor Xercavins

Disseny i maquetació: Espirelius

Impressió: Impremta Diputació de València

Edició impresa en l'interior i en la coberta sobre paper Arena Natural Rough de 100 i 200 grams, respectivament

Revista Valenciana de Filologia es publica sota el sistema de llicències Creative Commons 3.0 segons la modalitat: Reconeixement - NoComercial (by-nc) 3.0: Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials. No obstant això, les imatges utilitzades en *Revista Valenciana de Filologia* estan subjectes al copyright de l'autor o autora i no estan disponibles sota la llicència de *Creative Commons*. No es pot utilitzar aquestes imatges sense el permís del creador o creadora.



© de l'edició: Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

© dels textos i il·lustracions: Els autors

Depòsit Legal: V-558-1958

ISSN: 0556-705 X

eISSN: 2792-3185

SUMARI

Presentació

VICENT J. ESCARTÍ7

// DOSSIER: LA FIGURA DE JAUME I

Alfons X, Jaume I, Múrcia i el món aragonès 13

ERNEST BELENGUER CEBRIÀ

El record de Jaume I i la musa trobadoresca 31

MÍRIAM CABRÉ

Paraules que construeixen imatges:

Jaume I el Conqueridor com a 'miles Christi' 59

SOFÍA FERNÁNDEZ POZZO // MARTA SERRANO COLL

Els orígens històrics del valencià 89

ANTONI FERRANDO FRANCÉS

Governar i forjar el record. El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)177

FRANCESC GRANELL SALES

// MISCEL·LÀNIA

Bruixes, bruixots i l'escriptura màgica (s. XVIII)201

ALBERT TOLDRÀ I VILARDELL

El 'Llibre de la fundació de Sant Jeroni de Cotalba' (1569)

de fra Joan Baptista de Salamanca219

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ

Interés dels inventaris de béns mobles del segle XVI per a la història

del lèxic català: mots no documentats i primeres documentacions249

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

La beata valenciana Magdalena Lorca. Una aproximació a la seua biografia279

PILAR VALOR MONCHO

<i>Proposta d'un marc normatiu per a l'avaluació de les proves de certificació de valencià: una guia actualitzada</i>	301
---	-----

ALAITZ ZALBIDEA BERENGUER

<i>Fugir davant del desequilibri: la resolució (mítica) de conflictes en la narrativa de Mercè Rodoreda</i>	323
---	-----

CARLES CORTÉS ORTS

// ENTREVISTA

<i>A Verònica Cantó Domènech</i>	347
--	-----

per CARLES FENOLLOSA

// RECENSIONS

Arnau de Vilanova <i>El llibre dels vins</i>	361
---	-----

per ROBERT MARCH TORTAJADA

Albert Rossich <i>L'obra de Francesc Vicent Garcia i l'Acadèmia de Bones Lletres</i>	363
---	-----

per VICENT JOSEP ESCARTÍ

Rafael Roca <i>Proejant el temps</i>	369
---	-----

per JACOB MOMPÓ NAVARRO

<i>XIX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes</i>	373
--	-----

per NORMAN ORTELLS MIRAGALL

// Normes d'edició	379
--------------------------	-----

Presentació

Amb aquest número, la *Revista Valenciana de Filologia* que edita la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, en aquesta segona època, arriba al seu setè any. Amb el temps, hem anat comptant amb aportacions de tipus molt diferent que han captat l'atenció dels estudiosos i dels investigadors d'àmbits com la literatura, la història de la cultura i, òbviament, la llengua. El número 6 —dedicat a Joan Fuster— a més, el varem presentar en sengles jornades dedicades a l'intel·lectual de Sueca, celebrades respectivament a Barcelona —on actuà d'amfitrió l'Institut d'Estudis Catalans— i a València —on fou l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana qui va acollir l'acte—. En tots dos casos, la Càtedra Joan Fuster de la Universitat de València hi col·laborà també. Així, la RVE s'unia al record de Fuster, l'any que se'n complien cent del seu naixement.

Aquest nou número de la *Revista Valenciana de Filologia* té, però, unes característiques ben diferents. Jaume I, el fundador de l'antic regne de València, el referent indiscutible dels valencians és el personatge que ha centrat la part monogràfica. Un tema que, a pesar dels anys transcorreguts des que s'iniciaren els primers estudis que podríem anomenar *contemporanis*, mai no perd la seua vigència. Jaume I ha estat i estarà per damunt de moltes altres divergències, en la vida cultural dels valencians. I així, el dossier s'inicia amb un treball ben interessant, d'Ernest Belenguier Cebrià, de la Universitat de Barcelona, que porta per títol «Alfons X, Jaume I, Múrcia i el món aragonès», on aquest medievalista reflexiona sobre les relacions del rei Conqueridor amb Castella, però va més enllà, en mostrar les actituds dels aragonesos del passat —i del present—. En segon lloc, Míriam Cabré, de la Universitat de Girona, amb «El record de Jaume I

i la musa trobadoresca», fa una aproximació a com la cultura dels trobadors s'ha vinculat al rei en Jaume, a partir d'un determinat moment del segle xx, i com això ha marcat la seua imatge. El tercer treball és d'Antoni Ferrando, de la Universitat de València, i amb «Els orígens històrics del valencià» ens ofereix un estudi actualitzat sobre la constitució històrica de la llengua dels valencians, a partir d'una anàlisi sociolingüística de la repoblació —entre els segles XIII i XV—, que permet veure com es va construir amb una gran uniformitat la llengua parlada en el regne fundat per Jaume I. En quarta posició trobem l'article obra de dues investigadores de la Universitat Rovira i Virgili, Sofia Fernández Pozzo i Marta Serrano Coll, les quals, des de la història de l'art, amb l'article intitulat «Paraules que construeixen imatges: Jaume I el Conqueridor com a *miles Christi*», analitzen, a partir de les fonts escrites —i en especial, el *Llibre dels Feits*—, com es va potenciar i es va projectar una imatge de Jaume I com a cavaller de Crist. Finalment, l'últim treball de la part monogràfica s'acosta al record del rei en Jaume i com va ser potenciat pel consell municipal valencià durant l'edat mitjana i en diferents àmbits. El seu autor és Francesc Granell Sales, de la Universitat de València, i l'article porta per títol «Governar i forjar el record. El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)». En conjunt, cinc aportacions ben sòlides i fonamentades en una rica bibliografia i en documents, que fan acostaments personals a una figura tan polièdrica com la del rei fundador del regne valencià.

D'altra banda, la secció miscel·lània es troba configurada per sis articles que abasten un bon espectre cronològic de la història de la nostra cultura. Així, Albert Toldrà i Vilardell, investigador de la Universitat de València, ens presenta el seu treball que porta per títol «Bruixes, bruixots i l'escriptura màgica (s. XVIII)», on s'acosta a un món esotèric i marginat, molt sovint ben poc estudiat i menys encara en terres valencianes. Per la seua part, Rubén Galera Hernández, també de la Universitat de València, se centra en un manuscrit pràcticament desconegut i ens aporta notícies i reflexions sobre aquell text en «El *Llibre de la fundació de Sant Jeroni de Cotalba* (1569) de fra Joan Baptista de Salamanca». Joaquim Martí Mestre, igualment de la Universitat de València, amb el seu estudi «Interés dels inventaris de béns mobles del segle XVI per a la història del lèxic català: mots no documentats i primeres documentacions», fa una apor-

tació molt rica sobre aspectes del lèxic de la nostra llengua. En quart lloc, trobem un estudi de caràcter molt diferent. Pilar Valor Moncho, de la Universitat CEU-Cardenal Herrera, ens dona dades i reflexiona sobre una figura femenina poc coneguda en el seu treball que porta per títol «La beata valenciana Magdalena Lorca. Una aproximació a la seua biografia». Tot seguit, Alaitz Zalbidea Berenguer, de la Universitat d'Alacant, amb el treball «Proposta d'un marc normatiu per a l'avaluació de les proves de certificació de valencià: una guia actualitzada», ofereix algunes claus per acarar-se als exàmens oficials de la nostra llengua en els nivells C1 i C2. Per últim, Carles Cortes Orts, de la Universitat d'Alacant també, amb «Fugir davant del desequilibri: la resolució (mítica) de conflictes en la narrativa de Mercè Rodoreda», s'acosta a la literatura d'una de les dones escriptores més emblemàtiques del segle xx.

La secció d'entrevista, conduïda per Carles Fenollosa novament, ens ofereix una conversa ben interessant amb Verònica Cantó, presidenta de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, la qual aporta els seus punts de vista sobre qüestions de la nostra llengua i de la nostra cultura.

Finalment, la secció de les recensions ofereix diferents ressenyes sobre publicacions recents, signades per Robert March, V. J. Escartí, Jacob Mompó, i sobre la celebració del XIX Col·loqui de l'AILLC, a Vic, signada per Norman Ortells.

No puc acabar sense donar les gràcies als qui, d'alguna manera, també han fet possible el volum que ara es publica: els avaluadors externs —sempre en l'ombra—, els maquetadors d'Espirelius, Alicia Arcís i Germán Segura— que sempre aporten el bo i millor del seu ofici—, el corrector lingüístic, Víctor Xercavins, els responsables de la IAM-CVEI —Vicent Flor i Enric Estrela, especialment— i els treballadors d'aquella casa. I encara, l'artista Paco Guillem, que ens ha cedit algunes de les seues obres per poder reproduir-les en aquest número i per posar imatge a la portada. A tots ells, els agraïm públicament un esforç que complementa el dels autors i les autores que ara publiquem.

Vicent Josep Escartí
Director de la RVF

// DOSSIER:
LA FIGURA DE JAUME I



Alfons X, Jaume I, Múrcia i el món aragonès

[Alfonso X, James I, Murcia and the aragonese world]

ERNEST BELENGUER CEBRIÀ

Universitat de Barcelona / IEC

ernestbelenguer@hotmail.com

RESUM: Aquest article vol presentar dos temes importants en el regnat de Jaume I que en fons queden vinculats. En primer lloc, la relació sempre difícil entre els aragonesos d'aquella època i gran part de la bibliografia actual respecte al rei. Per això el treball comença en els primers anys del Conqueridor i acaba en els darrers quan aquest conquereix Múrcia, que pertanyia a Castella, després de la revolta islàmica contra Alfons X el Savi. En segon lloc, tot i que la qüestió és ben coneguda, es parla dels vincles, en general més complicats que no favorables entre el sogre i el gendre que són Jaume I i Alfons X. Uns vincles que es veuen en dos moments de temps diferents. Abans de tot fou la petició que fa Alfons per tenir Xàtiva com a dot de la seva esposa Violant d'Aragó, negada per Jaume. Molts anys després la recuperació de Múrcia pel Conqueridor que aconsegueix al final l'afabilitat de Jaume I i Alfons X, malgrat la conflictivitat persistent aquí també dels aragonesos.

PARAULES CLAU: Jaume I, Alfons X, aragonesos, catalans, furs, Xàtiva, Múrcia

ABSTRACT: This article presents two important and interrelated topics during the reign of James I. Firstly the always difficult relationship between the Aragonese of that period and much of the current bibliography on the king. This is why the work begins in the early years of the monarch called the Conqueror and ends in the later years when he conquered Murcia, which, until then, belonged to Castile, after the Islamic revolt against Alfonso X the Wise. Secondly, although the question is well known, we speak of the generally more complicated than favourable links between the father-in-law and the son-in-law, which are Jaume I and Alfonso X. These links can be observed at two different points in time. First of all, it was the request made by Alfonso X to have Xativa as a dowry for his wife Violante of Aragon, which was denied by James I. Many years later, the recovery of Murcia by the Conqueror finally won the affability of James I and Alfonso X, despite the persistent conflict, here too with the Aragonese.

KEYWORDS: James I, Alfonso X, aragones, catalonians, fueros, Xativa, Murcia.

Recepció: 22/11/2022. Acceptació: 10/12/2022. Publicació: 10/06/2023

«Nadie, cuando don Jaime suscitó el problema de la separación, pensaba en tales divisiones; aragoneses y catalanes convivían y fraternizaban...; vino don Jaime y creó Cataluña y Aragón y Valencia y sobrevino la catástrofe; [...] Como rey le caracteriza la carencia de todo ideal, la ruina de todos los ideales, y como hombre la vanidad, la persuasión de su propio valer, consecuencia de su incultura y de su falta de idealismo».¹ José María Lacarra, un navarrès que com a medievalista fou catedràtic d'Història a la Universitat de Saragossa, va escriure algunes visions d'historiadors del seu passat sobre Jaume I. En aquest cas va citar les ratlles de Giménez Soler, que s'han assenyalat, fent veure com un historiador no pot narrar els fets que descriu com si visquessin en el seu temps d'acord amb els seus sentiments personals (Lacarra 1977: 20). Això jo ho qualificaria de subjectivitat absoluta i es crea, òbviament, una polèmica amb altres perspectives de diversos autors. La citació és de 1920, però quasi cent anys després la qüestió tornà a autors aragonesos com per exemple María Luz Rodrigo Estevan quan comença el seu treball argumentant que l'època de Jaume I ha estat una font constant de discussions entre historiadors (Rodrigo Estevan 2009a: 7-38). Ella diu que vol superar-ho no creient-se tota la sèrie de bondats que el rei té segons el mateix *Llibre dels feits* i que gran part de les cròniques i la historiografia posterior van acceptar.² Ella vol superar aquestes qüestions, però no s'adona que, quan assenyalava com a marc referencial del seu treball el mateix

1 Giménez Soler, A., «La frontera catalano-aragonesa», a *II Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Osca, 1922, pp. 526-527. Aquest autor també va dir que el rei no sabia escriure —«en los centenares de páginas que quedan de su tiempo no hay una firma autógrafa suya»—, ni gairebé llegir, p. 526.

2 Unes ratlles que en aquest sentit va escriure María Luz Rodrigo: «El texto [...] presenta una marcada intencionalidad en la selección y visión de los acontecimientos —como es habitual en las fuentes cronísticas— con el propósito de definir la imagen política que el propio Jaime I, instruido como rey guerrero y rey cristiano, quiso legar de sí mismo: un rey que se mueve entre la historia y el mito desde el momento mismo de su concepción, que es buen señor de sus vasallos, que busca consejo y consenso entre ellos y muestra su astucia y autoridad frente a sus mañas y traiciones, que es consciente de la importancia del linaje, que es justiciero a la par que misericordioso, que emprende empresas militares expansionistas imbuidas del espíritu cruzado y, por supuesto, que actúa amparado y protegido por la divinidad en todas y cada una de sus acciones», pp. 8-9.

Llibre dels feits al qual seguirà en la versió castellana (Butiñá Jiménez: 2003), cau exactament en la mateixa subjectivitat, però ara contra el rei. Sembla que durant anys no hi ha hagut canvis entre Giménez Soler i María Luz Rodrigo, aquesta no tan extemporània, però sí bastant crítica amb el rei Conqueridor. Afirmar que Jaume I diu el que li va bé i silencia els errors que va fer i aquí una part de raó té, però no vol veure que ni en el segle XIII ni ara quan escriuen els polítics no diuen tota la veritat o en tot cas només allò que els convé.

És més, a vegades María Luz Rodrigo comet veritables equívocs. Aquesta autora sintetitza tots els problemes aragonesos en el rei, que no té més de disset anys quan per exemple és segrestat a la torrassa de la Zuda de Saragossa. Però després de descriure alguns d'aquests conflictes el seu treball diu: «En compensación de estos sinsabores, Aragón parece ser el único territorio que a fines de 1230, tras la primera campaña balear, festeja el regreso exitoso de su monarca». Per si això no fos prou, Rodrigo en la seva nota a peu de pàgina escriu: «así lo resalta el propio Jaime I en su crónica §107». «Y hay que decir que si alguien puede recibir bien a su señor, con procesiones, con jubilo y con regocijo, así lo hacían ellos por donde pasábamos. Y agradecían a Dios todo el bien que Dios nos había dado» (Rodrigo Estevan 2009a:11, nota 10). L'autora en aquesta nota citada esmenta una mica més de dues ratlles del *Libro de los hechos* de Butiñá Jiménez. Però no menciona la major part d'aquest paràgraf, singularitzant per als aragonesos tot allò que és plural per a tots els homes. Solament cal veure l'original d'aquest paràgraf 107 per adonar-nos d'una falsa polèmica creada per ella.

Diu el paràgraf 107 en el seu original, posant personalment punts suspensius en l'accident de galeres que pel fort vent de llebeig —vent del sud-oest— va haver-hi.

E quan venc que fou el dia clar, recollim-nos en les galees e entram-nos-en regatant al port qui es platja de Tarragona, e les gentes de la vila acolliren-nos alegrement, hòmens e fembres e ab senyeres [...] E, quan haguem estat en Tarragona, anam-nos-en Montblanc, e a Lleida e en Aragó, e, si neguns hòmens del món podien bée acollir llur senyor ab professons e

ab alegria e ab gran plaer, per tot lloc on passàvem ells ho faïen a nós e graïen a Déu tot lo bé que Déu nos havia fet.³

Pot veure's que Tarragona sola ja celebra l'arribada del monarca i després com la descripció posterior parla dels diversos territoris per on passà el rei. Cal preguntar-se: Butiñá Jiménez no va traduir les ratlles anteriors de les que cita Rodrigo Estevan?

No obstant totes les interpretacions manipulades de María Luz Rodrigo, aquesta a la seva idea festiva d'Aragó al rei Jaume cercà un nou suport en el millor cronista de la Corona d'Aragó de tots els temps: Jerónimo Zurita. Perquè és cert que Zurita va dir que «reciben en Aragón al rey con grande fiesta» (Zurita 1976, I: 463). Però també ho és que abans i en aquell capítol de Zurita, el cronista descriu que la galera de Jaume I arribà a La Porraza, que estava al costat de Tarragona. En els dos epígrafs que li segueixen Zurita parla de la mort d'Alfons IX rei de Lleó; que aquest no volia que el succeís el seu fill Ferran sinó les seves filles, a una de les quals, Sança, Alfons IX li l'havia proposada com a dona a Jaume I. Per a Zurita, aquestes qüestions i les seves derivades a Castella i Lleó que es poden veure en el llibre i capítol assenyalats, són més importants que les festes. Tanmateix, Zurita coneix que les galeres de Tarragona van córrer un perill de tempestes; que el monarca anà a Poblet «a donde estuvo la fiesta y octavas de Todos Santos» (Zurita 1976, I: 463). Només al final d'aquest capítol Zurita narra que de Poblet el rei anà a Montblanc i Lleida i després entrà en Aragó. Però, María Luz Rodrigo s'ha llegit tot aquest capítol de Zurita?

Malgrat tot, els dos treballs de María Luz Rodrigo del 2009, tant aquest com el dels testaments diuen també coses importants: l'actitud revoltosa o els errors de Jaume I en les seves disposicions testamentàries (Rodrigo Estevan 2009b: 61-90) que pogueren fins i tot trossejar els territoris de la naixent Coro-

3 Aquest paràgraf 107 en el seu original pot veure's en Ferran Soldevila, *Les quatre grans cròniques*. Barcelona, Selecta, 1971 (1a ed. i 1983 2a ed.) p. 56, § 107. També, més recentment, el mateix treball de Soldevila en una revisió filològica de Jordi Bruguera i històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol fou editat per l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2008, pp. 200-201.

na d'Aragó amb tota una sèrie de repartiments als seus fills. I és que encara el rei Conqueridor tenia al seu cap la tradició del dret successori navarresoaragonès pel qual el monarca podia transmetre al seu primogènit els estats patrimonials, és a dir els rebuts per ell en herència, i donar com volgués aquells altres que va conquerir. María Luz Rodrigo qualifica aquesta visió d'obsoleta, com també ho va fer González Antón, que més tard assenyalaré, mentre que Antoni Furió ja veu en això un cert anacronisme (Furió 2007:112). La diferència entre els tres és que la mirada de conjunt de Furió és més objectiva que els aragonesismes d'altres historiadors.

Si en el títol d'aquest treball es parla de món aragonès es fa amb la idea clara que no només es pensa en la noblesa aragonesa sinó que succeïren també alguns fets en la catalana que va tenir uns anys —l'eix central d'aquests va ser Jaume I— de conspiració feudal (Sabaté 2005: 483-527) enfront de l'inici incipient del romanisme monàrquic que ja començava a veure's a l'època i que el rei Conqueridor inicià reformes forals de les seves legislacions territorials (Belenguer 2007: 181-194). Ara bé, en aquest món aragonès en un percentatge molt alt podem trobar-nos la seva historiografia, majoritàriament contrària a Jaume I. Podria esmentar bastantes obres i noms, però els deixo estar —seria molt llarg fer-ho—. Amb tot, crec que és al·lucinant que en el diari *Hoy Aragón* del 5 de gener de 2022 encara s'escrigui un article de Nacho Viñau amb el títol: «Jaime I el Conquistador: el rey que privó a Aragón de una salida al Mediterráneo y añadió Lérida a Cataluña». Aquestes qüestions no es podrien escriure en el segle XXI sense el coneixement de la historiografia aragonesa perquè per a Nacho Viñau la no sortida al Mediterrani per al regne d'Aragó fou el fet que València no passés als aragonesos. Com és possible que tot això es pugui dir sense que els historiadors vegin els esdeveniments des d'ara i no es traslladin al segle XIII? Qualsevol lector d'aquest diari donarà la culpa al rei, però també indirectament a catalans i valencians. Perquè els primers col·laboraren en la conquesta valenciana i aquell territori va convertir-se en el regne de València, amb institucions, Corts i lleis pròpies, independents d'Aragó i de Catalunya.

Però aquest tema el deixo estar perquè el present article vol centrar-se en les relacions d'Alfons X de Castella i Jaume el Conqueridor (Burns 1990: 27-47).

Hi ha algun treball sobre aquestes, però el més nou és aquest (González Jiménez 2011, 1: 437-451). Ara bé, l'obra d'aquest autor es veu més des de la perspectiva d'Alfons X, com ell mateix ho assenyala, ja que té un llibre sobre el rei (González Jiménez 2011, 1: 438, nota 2). Per això en aquest es poden destacar tota una sèrie de temes que d'alguna manera ja coneixien historiadors catalans i, per descomptat, aragonesos, sobre el vincle gendre-sogre que unia Alfons X i Jaume I, perquè la seva filla Violant d'Aragó es casà amb Alfons. També es treu el conflicte de Xàtiva, que Alfons la vol per a ell com a dot de la dona, saltant-se el tractat de Cazorla del segle anterior, però arribant al d'Almirra de 1244 que tenia la frontera amb Biar. Manuel González es fixa molt en els debats o aproximacions dels dos monarques. Així narra com una aliança anglocastellana de 1254 per la reclamació de la Gascunya fou mal vista pels navarresos i també per Jaume I. Així, sembla que en alguna ocasió la revolta musulmana d'Al-Azraq a València en certs moments va tenir gestos favorables d'Alfons X.

Contràriament, Jaume I s'alià amb l'infant Enric, germà d'Alfons X, que pensava casar-se amb Constança, filla de Jaume I. Així, la qüestió de l'imperi pel qual tant batallà Alfons X no acabava d'agradar a Jaume I, ja que li recordava els temps d'Alfons VII, anomenat l'Emperador, que significà aleshores la preponderància de Castella. Per la mateixa raó, Alfons X no va veure amb bons ulls el matrimoni del futur Pere el Gran, el primogènit hereu de Jaume I, amb Constança, la filla de Manfred, representant dels interessos dels Staufén imperials i regent dels seus territoris italians. Alfons X amb això s'adonà del perill que tenia el seu somni imperial i arribà, fins i tot, a enviar a Jaume I Alfonso Téllez per parar aquella boda, però no ho va aconseguir. És més, lliurà una carta al rei Conqueridor amb greus acusacions que havia rebut perquè «ningún omne del mundo tan grande tuerto nunca recibió como nos recibimos de vos» (González Jiménez 2011, 1: 445).

Moltes altres idees tracta González Jiménez, que lògicament coneix la rebel·lió mudèjar de Múrcia. Tanmateix, tot i que era el problema més important en aquest món dual dels reis, el va tocar molt breument. És possible que sigui perquè és ben conegut, això sí amb diferents perspectives des de Torres Fontes fins a David Garrido, passant per altres historiadors i també pel *Llibre*

dels feits, que explica la problemàtica. Ara, el que no fa González Jiménez és veure la posició dels mateixos regnes de Jaume I i bé que sap que tant l'Aragó com Catalunya obstaculitzaren la intervenció de Jaume I i li plantejaren dificultats, més l'Aragó que no Catalunya. Ara es presentarà una síntesi molt breu de la revolta abans d'entrar en la problemàtica aragonesa davant del rei.

Per entendre la revolta de Múrcia com altres fets que van succeir a València, cal recordar, abans de tot, la batalla de Las Navas de Tolosa (1212), que trencà el domini almohade a Al-Àndalus i facilità en anys posteriors la presa de Còrdova en 1236 per Ferran III i la de València, de l'any 1238. Havent fracassat els intents d'una certa unitat musulmana andalusina, l'emir murcià va cercar un pacte amb el príncep Alfons, poc després rei de Castella. Fou el d'Alcaraz de 1243 pel qual l'emirat murcià reconeixia la jerarquia superior castellana i aquest regne es quedava la meitat de les rendes d'aquell territori. Ara bé, els musulmans murcians aconseguiren l'altra meitat i, alhora, la propietat directa en una línia vassallàtica, però no formaven part encara de la Corona de Castella. Hi hagué algunes ciutats que no volgueren aquest acord com Cartagena, Mula i Llorca, a més dels castells d'Alacant, Oriola, Aledo i Ricote, punts que van ser conquerits militarment pel rei Alfons. No obstant això, el pacte d'Alcaraz es va mantenir entre 1243 i 1257, quan Alfons X visità de nou Múrcia. En aquell any el rei es va adonar que si volia que aquest territori murcià s'integrés en la Corona castellana havia de facilitar l'entrada de colonitzadors castellans que obtinguessin terres pròpies i també donar més força al seu representant, Alfonso García de Vilamayor.

Però aquests actes provocaren reaccions en els mudèjars murcians que sentien que el seu vassallatge pacífic se n'anava en orris. L'emir perdia poder i el dirigent Al-Watiq revoltà el país en 1264, sense que Alfons X tingués suficient força per parar una rebel·lió que tenia momentàniament l'ajut musulmà granadí i, sobretot, l'arribada dels coneguts zenates, genets berbers que en xifres discutides de mil a tres mil homes es posicionaren en el país. Eren voluntaris de la fe i partidaris de la gihad, la guerra santa en ells, encara més radical que la croada cristiana. En conseqüència, havia arribat el moment decisiu perquè Alfons X i Jaume I s'entengueren d'una vegada.

El primer pas per aquesta retrobada el va fer Violant d'Aragó, la dona d'Alfons X i filla de Jaume I, que va escollir Bertran de Vilanova, home al seu servei, perquè anés a portar a Jaume I, que era a Sixena a prop d'Osca, una carta ben emotiva segons explica el rei en el seu *Llibre dels feits*:

[...] que nós sabíem bé com ella nos amava molt, així com a filla deu amar a pare bo e lleial, e que nos la haviem casada amb lo rei de Castella, qui és un dels pus alts hòmens e dels pus poderosos del món e que havia entre fills e filles bé vuit o nou ja d'ell; perquè ens pregava, per Déu e per nostra coneixença e per nostre calor, que nós no el lleixàssem desheretar e que hi donéssim consell d'ajudar-los, que altre consell ne altre refugi no havia ella sinó lo nostre [...] que ella no vis son marit e sos fills desheretar en sos dies.⁴

La resposta del rei a Bertran de Vilanova fou contundent i el va enviar de retorn a Castella donant-li la seguretat total que ell com a rei i pare ajudaria en tot la seva filla i reina, una reina que en el fons no va tenir tant de poder a Castella i des que es casà amb Alfons va veure Jaume I poques vegades (Sesma 2019: 137-138). Immediatament, el rei convocà el seu consell reial i allí ja va notar certes dissonàncies que trobaria més fortes en les Corts a catalans i sobretot a aragonesos. Perquè, com ja se sap, el rei Jaume tenia més raons que les sentimentals de la seva filla. En el text citat abans del *Llibre dels feits*, el rei parlava d'Alfons X com d'un dels més poderosos homes del món i ara, tornant a repetir la frase, deia que, si en la situació d'Alfons no se l'ajudava, podia ser que el rei castellà se'n sortís finalment del problema. Una qüestió que d'alguna manera, sense menysprear l'ajuda de Jaume I, apunta Torres Fontes quan descriu que el rei castellà, malgrat totes les revoltes que hi hagué a Andalusia i el conflicte amb Granada, mai va oblidar-se de Múrcia. Per això envià fins i tot una flota que recuperà Cartagena a la vegada que els castells, els pocs que hi havia en llocs alts prop de Múrcia, van ser més fortificats (Torres Fontes 1987:

4 *Llibre dels feits*. En les *Quatre grans cròniques* de Soldevila, § 379, p. 141; en la revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer, § 379, p. 404.

112). En el supòsit que Alfons X aconseguís finalment la victòria, no oblidaria mai que el seu sogre no l'havia ajudat i aquesta idea, només de pensament i no parlem de fets, preocupava molt Jaume I. Però la tercera raó era segurament la que més va valorar el rei Conqueridor, pensant que la revolta murciana, si no es frenava aviat, podia estendre's al regne de València. En el *Llibre dels feits* es diu amb molta claredat quan s'escriu: «la terça (que és pus fort de tots, e és seny natural), que si el rei de Castella havia perdut sa terra, mal estaríem nos ça, en aquesta terra nostra; per què val més que n'hajam sobre la sua defenent, que si n'haviem sobre la nostra».⁵

Aquestes raons, no obstant això, no van ser tan acceptades pels súbdits de Jaume I. En l'esmentat consell reial més d'un membre preguntà al rei què li demanaria a Alfons X a canvi. Jaume I, que va veure les oposicions, tirà cap endavant convocant les Corts de Barcelona, en primer lloc, i les de Saragossa, més tard. En les de la ciutat comtal amb certes reticències, ja que els seus representants demanaren al rei que resolgués els greuges que podien presentar-li. Però al final li van donar l'impost del bovatge i, sens dubte, el suport militar que la Corona necessités. Dissortadament, els aragonesos van ser una altra cosa. Començaren per preguntar-li què era el bovatge votat a Catalunya. A més, ara li recordaven al rei totes les desavinences que Alfons X li havia fet: exigència de tenir Xàtiva o certa entesa amb Al-Azraq, entre d'altres. Però, sobretot, la noblesa aragonesa i més d'una ciutat va parlar bastant dels furs aragonesos, que sembla que no havien estat respectats, bàsicament en la conquesta de València. I no s'estaven referint a la uniformitat que en les Corts d'Osca de 1247 es buscà per part d'un pretès romanisme, poc triomfant aleshores malgrat l'actuació del seu fidel canonge Vidal de Canyellas. Va ser durant aquells anys en els quals Jaume I intentà les reformes forals de les seves legislacions territorials (Belenguer 2007: 181-193).

En realitat, els aragonesos havien vist que la possessió de València l'havien perduda des de la col·laboració dels catalans, més estimada pel rei. Era

5 *Llibre dels feits*, en *Les Quatre grans cròniques* de Soldevila, § 382, p. 142; en la revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer, § 382, p. 407.

aquest un món més mercantil, més obert al mar i al seu comerç que no l'interior més feudal de l'Aragó. Ja en els fets de València els aragonesos gairebé abandonaren el rei en el setge de Borriana, però l'orgull del sobirà pogué amb tot, i així «prendrem Borriana a pesar del diable o dels mals hòmens que ens consellen mal». ⁶ Un efecte semblant va succeir en el Puig (Belenguer 2007: 117), abans de la rendició de la capital en 1238 pels pactes personals del rei Conqueridor i el musulmà Zayyan. El *Llibre dels feits* ho diu sense cap mena de dubte quan el rei informa alguns dels seus nobles aragonesos de la caiguda de València, ja que aquests «perderen les colors així com si hom los hagués ferits endret del cor». ⁷

És molt curiós que en el mateix any (1247) del Codi d'Osca, en l'ordre de modernització del sistema jurídic aragonès que, agradés o no, va ser un clar punt de referència dels aragonesos, es redactés el corpus legal específic dels furs de València. Va crear-se, a més, una moneda diferent i diverses mesures per animar la vida econòmica del regne. Com diuen dos importants historiadors del dret hi havia «un afán claro y decidido de renovación jurídica, consistente en la creación de un reino propio y el establecimiento de un derecho asimismo propio» (Colom, G. i Garcia A., 1970: 48). Qüestions totes elles que no eren del gust dels aragonesos, malgrat que mantenien els seus furs més o menys locals allí on eren. Més endavant, mort l'infant Alfons en 1260, el primer primogènit del rei i fill del jovenet Jaume I i Elionor de Castella, alta aristòcrata de la família reial castellana, Jaume I feu un pas encara més decisiu, desaparegut el pretès líder dels aragonesos d'aquella època. En 1261 el rei declarà que els seus successors estaven obligats a jurar els furs valencians i a reunir una Cort general al començament dels seus regnats. Era una forma més d'arraconar les pretensions aragoneses d'influència sobre el regne valencià. Per això va haver-hi un «plante general» que significà a València la retirada a la localitat de Quart dels aragonesos Pedro Fernández de Azagra, Ximeno de Urrea, Artal de Luna

6 *Llibre dels feits*, en *Les quatre grans cròniques* de Soldevila § 169, p. 78. En la revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer, § 169 p. 255.

7 *Llibre dels feits*, en *Les quatre grans cròniques* de Soldevila, § 281, p. 113. En la revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer, § 281, p. 338.

i molts altres, «plante» que no va prosperar (Belenguer 1977: 148). En tot aquest escenari previ Jaume I podia esperar un sí dels aragonesos en la qüestió de Múrcia, quan aquests veien el seu fracàs a València?

La idea de Jaume I d'aconseguir el suport aragonès era en realitat impossible quan, a més, en 1260 ja s'havia constituït a Saragossa una Hermandad Nobiliaria (Canellas López 1978: 11) que pensava actuar en 1264, si calia, contra el rei. D'entrada, centrant-se en València, al monarca se li va dir que aquella «deve seer d'Aragón, et debe aver fuero d'Aragón, porque es conquista d'Aragón»,⁸ protestant també per la redacció del *Corpus de Fueros de Valencia*. És més, el rei no només trencava els furs d'Aragó, sinó que en el memorial nobiliari que li presentaren a Jaume I va haver-hi fins i tot una reacció historicista, com assenyala González Antón. Aquest recorda una afirmació que hi va trobar i que deia: «item decimos que los fueros comendados de los ricos homnes et de los aragoneses en Sant Johan de la Peña, que fueron saccados por fuerça del comte de Barchinona» (González Antón 1981: 593). Per a aquests aragonesos aquells eren els vertaders en un procés d'idealització de l'etapa anterior a la unió amb el comtat de Barcelona, essent un estranger català Ramon Berenguer IV qui els havia privat dels seus antics furs que devien ser retornats. De fet, eren uns furs —també anomenats com els de Sobrarb— realment desconeguts. En aquestes circumstàncies el discurs de Jaume I elogiant Catalunya era més que inútil, per molt que el rei, en comparació amb el món català que li havia donat suport, els qualifiqués als nobles aragonesos de «dura gent d'entendre raó».⁹

Així les coses i a prop d'enfrontar-se militarment els nobles i el rei, aquest hagué d'acceptar algunes peticions dels seus pretesos súbdits, si volia almenys una mínima col·laboració aragonesa. Una qüestió que es va resoldre en les Corts d'Eixea, convocades el 15 d'abril de 1265 i que David Garrido ha deta-

8 González Antón, L. (1981), «Jaime I y el alumbramiento de la conciencia nacional aragonesa», separata del llibre *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, p. 592. Aquesta citació prové de l'Archivo de la Diputación de Zaragoza, leg. 745, núm. 3, f. 10.

9 *Llibre dels feits*, en *Les quatre grans cròniques* de Soldevila, § 392, p. 145 i en la revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer § 392, p. 413.

llat minuciosament. Són les peticions aragoneses per aconseguir concessions del monarca. Diu Garrido, resumint-ho una mica:

1. Els honors —o sigui les rendes de les viles i els dominis importants que el rei cedia als rics homes— estaran reservats per als naturals aragonesos.
2. Els rics homes, cavallers i infançons d'Aragó no pagarien els impostos d'herbatge i bovatge.
3. No es podria procedir judicialment contra els nobles aragonesos per via d'Inquisició.
4. El testimoni de dos cavallers podien provar la condició de noblesa a una altra persona i el rei no hi tenia res a fer si no era que es demostrés que aquells eren perjurs.
5. El justícia d'Aragó seria jutge dels plets civils i criminals entre el rei i els nobles.
6. Els infançons podrien adquirir béns immobles dels homes del rei i conservar, no obstant això, llur franquícia.
7. El rei no podria concedir terres ni honors a fills nascuts de la reina.
8. Els nobles, posseïdors de salines, mantindrien l'explotació segons els usos vigents fins a la data.
9. El ric home que atorgués la cavalleria a una persona indigna seria privat del seu honor i, en cas de no tenir-lo, quedaria incapacitat per posseir-lo en el futur.
10. El justícia d'Aragó seria nomenat entre els cavallers. També faria de mediador entre la noblesa i el rei, però normalment més al costat de la primera.

Com es pot veure, tot era a favor de la causa feudal aragonesa i se censurava, si calia, la conducta del rei. El sobirà, endemés, autoritzà els nobles aragonesos, que tenien possessions al regne de València, l'aplicació del fur d'Aragó als seus territoris valencians (Garrido 2006: 77-79). Per tots aquests motius, i molts més, els nobles aragonesos, per endavant de les pròpies ciutats, s'asse-

guraven amb els deu furs que van jurar amb el rei que gairebé serien a dintre del poder reial. Tant va ser-ho que algun historiador ha qualificat que la cessió d'Eixea en 1265 «puede considerarse como el primer hito de las libertades aragonesas» (Lalinde Abadía 1962: 7-36). L'opinió de Lalinde, òbviamment, és més que discutible, perquè on és la majoria del poble d'Aragó? Segurament, la coneixença d'aquest treball de Lalinde i el fet que González Antón va estudiar les Unions aragoneses (González Antón 1975) li fa veure, malgrat que ell mateix diu que aquestes són ja una altra història, la vinculació dels resultats d'Eixea amb les revoltes aragoneses ja mort Jaume I. Per a González Antón fou «un monarca excesivamente glorificado como caudillo, especialmente por la historiografía catalanista del último siglo, pero cuyos abundantes errores personales y escasa talla como gobernante muy pocos discuten hoy» (González Antón 1981: 573). Aquesta frase, que fa pensar al lector en els anys de la Renaixença catalana, dona també una semblança excessivament *aragonesista* a González Antón. Ara bé, en honor a la veritat, s'ha de dir que González Antón no té cap mirament a l'hora d'atacar els nobles aragonesos com es mereixen, fet que el converteix en una excepció respecte a altres historiadors d'aquest país.

Ara, resols tots els problemes que Jaume I havia tingut en les seves terres, cap a mitjan mes de novembre de 1265 i després de dues cavalcades de l'infant Pere, el rei Conqueridor entrà a Múrcia. Apoderar-se d'aquest territori no li va costar molt. Al cap i a la fi, el seu prestigi havia traspassat fronteres, com a home bo o, més aviat, com a dolent, i l'estratègia del monarca va funcionar. Ho va fer amb els seus cavallers i soldats, no més d'uns sis-cents, entre els quals els aragonesos foren una minoria malgrat que les Corts d'Eixea ja havien conclòs, perquè ja havien dit abans que ells no podien sortir del seu regne. Amb tots els seus reclutats, Jaume I va exhibir força i també persuasió. En poc temps es van rendir Villena, Petrer, Alacant, Elx, Crevillent, Oriola i, finalment, Múrcia. En febrer de 1266 tot estava ja acabat i començà una repoblació cristiana que tingué dues facetes: la de Jaume I, més assenyada, en què van anar milers de catalans, i la d'Alfons X, que en gran part no va fer cas de la primera (Torres Fontes 1962, II: 329-340). Crec que narrar aquestes qüestions és inapropiat perquè s'ha escrit molt sobre l'acció de Jaume I a Múrcia. La breu síntesi d'An-

toni Furió, ja citat, diu sobre això algunes coses importants, però bàsicament les obres, ja esmentades de Torres Fontes i de David Garrido són, sens dubte, les més interessants. Ara bé, el primer té més tendència cap a la part aragonesa i el segon és radicalment catalanista, amb més raó que el primer. Només cal veure la darrera pàgina de Garrido per adonar-se dels que ell anomena topònims d'origen català al camp de Cartagena (Garrido 2006: 135).

Que els models de repoblació a Múrcia de Jaume I i d'Alfons X foren diferents no va ser un problema en la relació entre sogre i gendre des de 1266. Cal no oblidar que Múrcia era d'Alfons X i que ell hi tenia la darrera paraula. Jaume I havia recuperat el territori murcià i Alfons X li quedà des d'aleshores summament agraït, fins al punt que els últims anys de Jaume I van ser ben cordials amb el seu gendre. En 1267 Jaume I va estar a Toledo, ja que allí Sanç, el fill del Conqueridor, prenia possessió de l'arquebisbat d'aquella ciutat i era considerat eclesiàsticament el primat d'Espanya. El rei va estar a Toledo fins al Nadal d'aquell any. Després, com que no va fer cas d'Alfons X, que li aconsellava que no ho intentés, va posar en marxa la croada fins a Sant Joan d'Acre al Pròxim Orient, que va fracassar (Marcos Hierro 2006).

Cap a finals de 1269 Jaume I viatjà a Burgos. La seva anada obeïa al matrimoni del primogènit d'Alfons X, Ferran, amb la princesa Blanca, filla de Lluís XI de França. El rei Conqueridor no n'era molt partidari, però era el seu net i va anar-hi. No ho era perquè França, sempre oposada a la Corona d'Aragó, representava amb la seva Illa de França una visió centralitzadora dels seus territoris que en part podia compartir Alfons X. Si atenem a la sèrie de testaments i herències, que va fer el Conqueridor al llarg del seu regnat, pot considerar-se que preferia la visió patrimonial. Per això quan Alfons X va armar cavaller el seu primogènit Ferran i va deixar que aquest armés tota la resta dels seus germans, Jaume I aconsellà al seu segon net, Sanç, que l'armés el seu pare, no el seu germà; tal qüestió es conta en el mateix *Llibre dels feits* quan diu:

Don Sanxo, ¿vós volets ésser cavaller de don Ferrando? E ell dix: avuelo, lo que vós en querees en quero jo. E nós dixem: doncs açò en queremos nós,

que vós que prendades cavalleria de vostre padre en no d'otro homne. E ell dix: Senyor, plaçme e fer lo he como vós queraes e como vós consellades.¹⁰

D'aquesta manera Sanç no dependria del primogènit i seria igual que ell. És a dir, si Ferran moria i tenia fills de poca edat, la corona podia passar a Sanç. Això va succeir anys després en el conflicte castellà dels infants de la Cerda, en què el net de Jaume I Sanç IV, el Brau, es va convertir en rei. En conseqüència, Jaume I avançant-se als temps, va interferir-se en els possibles problemes castellans.

Jaume I, aprofitant encara les relacions tan bones que mantenia amb el seu gendre, va aconsellar Alfons X que es fiés més del sector eclesiàstic i, per descomptat del món urbà, que no pas de la noblesa i els cavallers, raó també dita en la seva *Crònica dels fets*, ja que el rei Conqueridor va patir i molt amb el món nobiliari. Finalment, Jaume I i Alfons X van veure's a València i també a Alacant quan els dos reis pensaven aliar-se enfront dels benimerins en 1275 i de les revoltes islàmiques a Castella, prop de Granada, i més en el regne de València. En una paraula, Jaume I va morir en 1276 en ple aixecament dels mudèjars valencians. Però això ja és una altra història que encapçalà el fill de Jaume I: Pere el Gran.

Bibliografia

(Els títols assenyalats són els que apareixen en el text i cap més, ja que la bibliografia sobre Jaume I i aquest tema és molt abundant)

BELENGUER, E. (1977) «En torno a la sugestiva tesis de Juan Reglá: el dualismo en Valencia y sus desequilibrios» dins *Boletín de la Real Academia de la Historia*, tom CLXXIV, quadern I, pp. 141-170.

— (2007) *Jaume I i el seu regnat*, Lleida, Pagès Editors.

10 *Llibre dels feits*, en *Les quatre grans cròniques* de Ferran Soldevila, § 495, p. 380. La revisió de Jordi Bruguera i Teresa Ferrer discrepa aquí del text de Soldevila, ja que no esmenta la paraula *avuelo*, § 495, p. 482.

- BURNS, R. I. (1990) «Castillo de razón, castillo de fuerza: Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador», dins *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media. Compilación de Robert I. Burns*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- BUTINÁ JIMÉNEZ, J. (2003) *Jaime I. Libro de los hechos. Introducción, traducción y notas*, Madrid, Gredos.
- CANELLAS LÓPEZ, A. (1978) «Fuentes de Zurita. Las asambleas de Calatayud, Huesca y Ejea en 1265» dins *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 31-32, pp. 7-42.
- COLOM, G.; GARCIA, A. (1970) *Furs de València*, Barcelona, Barcino, vol. I.
- FURIÓ, A. (2007) *El rey conqueridor, Jaume I: entre la història i la llegenda*, València, Bro-mera, Grans Obres.
- GARRIDO, J. D. (2006) *Jaume I i el regne de Múrcia*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor; 1997 1a edició i reimpressió en 2006.
- GIMÉNEZ SOLER, A. (1922) «La frontera catalano-aragonesa», *II Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Osca, pp. 463-559.
- GONZÁLEZ ANTÓN, L. (1975) *Las Uniones aragonesas y las Cortes del Reino, 1283-1301*, Saragossa, CSIC, 2 vol.
- (1981) «Jaime I y el alumbramiento de la conciencia nacional Aragonesa», separata del libro *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, pp. 573-594.
- GONZÁLEZ JIMÉNEZ, M. (2011) «Jaime el Conquistador y Alfonso X el Sabio: Una compleja relación de encuentros y desencuentros» dins *Jaume I. Commemoració del VIII Centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, pp. 437-451.
- LACARRA Y DE MIGUEL, J. M. (1977) «Un aspecto de la política exterior de Jaime el Conquistador: sus relaciones con Navarra», Madrid, *Instituto de España. Conmemoración de la Fiesta Nacional del Libro Español*, pp. 17-34.
- LALINDE ABADÍA, J. A. (1962) «Las libertades aragonesas» dins *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 25-26, pp. 7-36.
- MARCOS HIERRO, E. (2006) *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres.
- RODRIGO ESTEVAN, M. L. (2009a) «Jaime I, Aragón y los aragoneses: reflexiones sobre un rey, un territorio y una sociedad», dins *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I 1213-1276*, E. Sarasa (coord.) Saragossa, Institución Fernando el Católico, pp. 7-38.
- (2009b) «Los testamentos de Jaime I: repartos territoriales y turbulencias políticas», dins *CEHIMO*, quadern 35, Montsó, pp. 61-90.
- SABATÉ, F. (2005) «El poder soberano en la Cataluña bajomedieval: definición y ruptura» dins *Coups d'Etat à la fi du Moyen Âge? Aux fondements du pouvoir politique en Europe occidentale*, Collection de la Casa de Velázquez, 91, Madrid, pp. 483-527.

- SESMA MUÑOZ, J. A. (2019) «Los parientes aragoneses: la reina doña Violante y Jaime I el Conquistador», dins *Alcanate, Revista de Estudios Alfonsíes*, XI (2018-2019), Sevilla, Universidad de Sevilla, pp. 123-150.
- SOLDEVILA, F. (1983) *Llibre dels feits* dins *Les quatre grans cròniques*. Revisió del text, pròleg i notes, Barcelona, Selecta.
- (2008) *Llibre dels feits del rei En Jaume* dins *Les quatre grans cròniques*, revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- TORRES FONTES, J. (1962) «Jaime I y Alfonso X dos criterios de repoblación» dins *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Barcelona, vol. II, pp. 329-340.
- (1987) *La reconquista de Murcia en 1266 por Jaime I de Aragón*, Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, [2a edició].
- ZURITA, J. (1976) *Anales de la Corona de Aragón*, edició d'A. Canellas López, Saragossa, Institución Fernando el Católico, CSIC, vol. I, llibre III, cap. X.



*El record de Jaume I i la musa trobadoresca*¹

[El record de Jaume I i la musa trobadoresca]

MIRIAM CABRÉ

Institut de Llengua i Cultura Catalanes - Universitat de Girona

ORCID: 0000-0002-3898-6026

RESUM: L'article repassa la imatge del rei Jaume I des de l'edat mitjana fins a les primeres dècades del segle XX, per tal d'analitzar els factors que duen a associar la figura del rei amb els valors i la promoció de la cultura trobadoresca. És un aspecte poc destacat al retrat que en fan les cròniques medievals (i el *Llibre dels fets*), que apunten, en canvi, a dos elements centrals de la seva fama: conqueridor i devot. Aquest perfil es manté als testimonis de l'edat moderna i no és fins a mitjan segle XIX que es comencen a detectar elogis del rei pel seu paper fundacional en la cultura catalana. Els factors que van afavorir el relleu adquirit pels trobadors al perfil de Jaume I com a promotor cultural contribueixen, a més, a interpretar un moment de construcció de la cultura nacional i la seva repercussió en la recerca posterior.

PARAULES CLAU: Jaume I, trobadors, recepció de la cultura medieval (ss. XIX-XX), història de la història de la literatura

ABSTRACT: This article surveys the image attributed to King James I of Aragon, from the Middle Ages to the first decades of the 20th century, in order to analyse which factors led to associating his figure to troubadour values and their promotion. Medieval chronicles (including King James' own Book of deeds) do not highlight this aspect in the king's portrait but emphasize instead two elements central to his fame: being devote and a conqueror. The same profile traits are present in 16th-18th C witnesses; until mid-19th C there are no traces of the king being praised for his founding role in Catalan culture. The factors that fostered the importance of troubadours in the king's profile as a cultural patron can also contribute to interpret a key moment of cultural nation building and its repercussion in subsequent research.

KEYWORDS: James I, Alfonso X, aragonese, catalonians, fueros, Xativa, Murcia

Recepció: 13/11/2022. Acceptació: 21/12/2022. Publicació: 10/06/2023

1. Fama i record del Conqueridor

La figura històrica més recordada, valorada, estimada i venerada de l'edat mitjana catalana és probablement el rei Jaume I (1208-1276).² Segons les nombroses traces que ha deixat el seu record, dos atributs principals han fonamentat la imatge que n'ha perdurat al llarg dels segles: el de conqueridor i el de pietós, sovint lloats en relació amb l'expansió territorial de la Corona d'Aragó que va assolir, a la concessió de furs a les terres conquerides, notablement València i Mallorca, a la lluita contra els sarraïns, i també a la devoció mariana. El sobrenom de Conqueridor amb què el coneixem encara avui subratlla el seu paper de pare de la pàtria en els territoris que va annexar a les terres patrimonials i apunta clarament el motiu principal que el va convertir en objecte d'una veneració de llarga pervivència. Pel que fa a la pietat, també representa un element important que ha acompanyat la seva fama com a defensor de la fe cristiana contra els infidels, i que ha anat entrant en sintonia amb la sensibilitat de diverses èpoques en què la memòria del Conqueridor s'ha continuat perpetuant.

De tot això en veiem rastres a les obres historiogràfiques d'èpoques successives, malgrat els obstacles per poder establir una línia contínua.³ Les referències a les conquestes i el qualificatiu de conqueridor són prominents en les

1 Aquest article s'inscriu dins del projecte de recerca finançat *Cultura escrita cortès en la Corona de Aragón: materialidad, transmisión y recepción* (PID2019-109214GB-I00) i de la recerca relacionada amb la distinció ICREA-Acadèmia.

2 Amb aquesta consideració s'inicien les reflexions de Roca (2012), pel que fa a les terres valencianes. Afegim que el 2005 Jaume I va guanyar el primer lloc en la votació del personatge històric català del programa de TV3 *El preferit*. Vegeu el clàssic estudi, ara reeditat, Belenguier (2009), l'ampli recorregut d'Escartí (2021) pels testimonis valencians, el monogràfic de 2010 de la revista *Catalonia* i els articles de la secció «La figura de Jaume I en el seu temps i en la cultura moderna i contemporània» del volum fruit del VIII centenari del naixement del rei, promogut per l'Institut d'Estudis Catalans, que anirem citant. D'entre aquests darrers, Serra i Puig (2011) fa un repàs des del segle XVI al XVIII, en què destaca molts trets que assenyalarem a continuació, tot valorant el grau variable de difusió de la figura de Jaume I en cada etapa d'aquest període històric.

3 Serra i Puig (2011) posa èmfasi en la manca d'una historiografia oficial per a l'edat moderna, mentre que J. Aurell (2011) se centra sobretot en la imatge historiogràfica al segle XIX. Vegeu també els textos recollits per Escartí (2021).

semblances, de manera que es va acabar convertint en sobrenom, com declara el 1601 l'*Elogio de los tres famosos varones* de Gabriel Lasso de la Vega:

El real, valeroso y magnánimo aspecto que vees, discreto lector, es no menos que del famoso y christianíssimo don Jayme, rey de Aragón, llamado por excellencia el Conquistador, digno, por cierto, del primer lugar entre los nueve que la parlera Fama celebra y pregoná por tales (Escartí 2021: 159).

L'exordi de l'elogi presenta un ventall de qualitats, entre les quals destaca el superlatiu que expressa la seva condició de rei cristià. Poc posterior, el pròleg de Jaume Ramon Vila (1570-1638) a una edició fragmentària del *Llibre dels fets* (1619) també expressa clarament la identificació de Jaume I amb el seu sobrenom actual: «un llibre de la història del rey don Jaime de Aragón, primer de aquest nom, cognomenat lo Gran Conquistador y Venturós» (Escartí 2021: 63).⁴ Les festes commemoratives de la conquesta de València i de Mallorca constitueixen un altre testimoni ben destacat d'aquesta fama perdurable, en aquest cas de forma continuada.⁵ El fort component devot és evident, i la plasació sobre la figura del rei d'aquest caràcter de les activitats celebrades en record seu va arribar a fer-lo considerar sant. Com recull Rafael Roca (2012: 275), aquesta imatge del rei Jaume perdura encara el 1876, durant la commemoració de la mort del rei Jaume a València. Ho testimonia el discurs de Vicent Boix, president del jurat del certamen històric i literari en honor del Conqueridor, segons reporta la ressenya de l'acte a *Las Provincias* (29 de juliol de 1876):

4 Nombrosos textos a partir d'aquesta època, reproduïts per Escartí (2021) en apèndix, recullen el sobrenom (o cognom com en diuen molts).

5 Vegeu el repàs que en fa Serra i Puig (2011), en què destaca el sermó de Gaspar Blai Arbuixec per la idealització extrema del rei, i els nombrosos testimonis que recull Escartí (2021) per a les terres valencianes. Quintana & Calafat (1992) analitzen els components de la celebració anual de la festa de l'Estendard o de la Conquesta i com va mantenir viu el record del rei a Mallorca, mentre que Alomar i Canyelles (1993) afegeix nous elements, sobretot de caràcter religiós, de les celebracions mallorquines i matisa alguns aspectes de l'estudi anterior. Un altre testimoni complementari de la pervivència d'aquest record són les llegendes que recull Valriu Llinàs (2011) en tots els territoris de Jaume I.

Boix «recordó el cariño que todos en el antiguo reino de Valencia tienen a este rey, lo mismo en nuestra ciudad que en la última aldea, y el respeto con que muchas gentes sencillas le llaman el Santo».⁶

Si el seu mateix sobrenom fa ben present el paper perdurable del Conqueridor en la història de Mallorca i València, el lloc de naixement va esperar l'interès dels erudits montpellerins i la ciutat també va participar en les celebracions del VII centenari del naixement, el 1908, en un context que evocarem més avall. Ho recull, per exemple, el número de *La Academia Calasancia* (25 de juny de 1908: 469) dedicat a l'efemèride, en un article sobre «Les ciències baix lo regnat del comte-rey Jaume I» de P. Oliver i Domenje:

Al Rosselló com a seu l'anomenan, arribant al punt de que l'intelligent historiador Carles Tourtoulon, asseguri que ell fou l'últim rey francès, de la dinastia franch-espanyola (segons l'historiador) que cubrí sa testa ab lo casco de Wifred el pilós; el rey en Jaume, dihuen a Catalunya, és nostre, ben nostre, a Valencia també pera ells el volen y a Mallorca per lo seu llibertador és deliri lo que senten.

Efectivament, Charles de Tourtoulon havia publicat una biografia del Conqueridor, *Jacme Ier, le Conquérant, roi d'Aragon, conte de Barcelone, seigneur de Montpellier, d'après les cròniques et les documents inédits*, a Montpeller entre 1863 i 1867, traduïda ben aviat, el 1874, per Teodor Llorente al castellà. El pròleg defineix els orígens del casal de Barcelona com els d'una dinastia francesa, imprescindible per entendre la història ulterior de la França meridional, però veu l'època de Jaume I com un punt d'inflexió: «la maison de Barcelone, après une suprême tentative pour sauver sa prépondérance au nord des Pyrénées, tourna toute son activité vers la Péninsule et abdiqua son rôle de maison française pour travailler à son agrandissement comme dynastie espagnole». Caracteritza el rei de «chevaleresque» i «soldat de la croix»,

6 El text correspon a la notícia de *Las Provincias* extractada per Roca (2012: 275), que també recorda la fallida proposta de canonització de Jaume I que es va iniciar el 1633 (p. 271). Escartí (2021) també al·ludeix en diversos punts a la santedat atribuïda al Conqueridor.

esmenta també «sa piété sincère et ardente»; tot plegat, diu, li ha valgut «en Espagne une popularité légendaire» mentre que lamenta que a França no en parli ni el recordi ningú.

Destaquem també que el 1871 Tourtoulon hi va afegir l'article «Une assemblée nationale au XIII^e siècle (extrait de la Chronique catalane du roi Jacques I^{er} d'Aragon» a la *Revue des Langues Romanes*, recentment fundada.⁷ Perquè entre els diversos factors que han pogut influir en la imatge del monarca que s'ha anat construint al llarg dels segles, més enllà del resultat i les circumstàncies de les gestes bèl·liques de Jaume I, sens dubte un de molt important és la imatge que ell mateix basteix del propi regnat i de la seva figura al *Llibre dels fets*. D'una banda, perquè a més d'informar sobre les seves gestes i justificar les seves accions, Jaume fa èmfasi en determinats aspectes que ja hem vist que es van associar de manera durable a la seva figura: un tarannà guerrer, devot, croat, just, i amb un regust messiànic.⁸ De l'altra, perquè la seva obra s'ha continuat llegint i difonent, reinterpretant, traduint, recopiant i imprimint, encara que tampoc de manera constant.⁹ D'aquesta difusió en beuen en gran part les interpretacions historiogràfiques posteriors, però també és notable el vincle de la difusió del *Llibre dels fets* amb els sermons dels actes commemoratius i la imatge del bon rei Jaume que fomentaven aquestes celebracions, com testimonia per exemple l'anècdota dels dietaris set-centistes de Joaquim Aierdi (citada per Escartí 2021: 12) sobre la

7 L'article publica un fragment del *Llibre dels fets*, amb un preàmbul lingüístic i una justificació de la doble edició, atesa aquella que preparava Marià Aguiló, i la projectada per la Société des Langues Romanes fundada per Tourtoulon dos anys abans. Sobre l'obra de Tourtoulon, Jacint Verdaguer comenta en una nota al discurs d'inauguració dels Jocs Florals de 1881: «Lo savi provençal M. Tourtoulon ha suplert a bastament la falta d'una història de Jaume primer, guanyant amb ella un honrosíssim accèssit en un concurs de l'Institut francès, no concedint-se-li el premi per oferir sa obra més interès per la història d'Espanya que per la de França» (Sobrequés 2011: 705). Sobre la traducció de Llorente, que Verdaguer qualifica d'«hermosa traducció castellana», Roca (2007).

8 Pujol & Renedo (2013) ofereixen una introducció succinta als aspectes fonamentals del llibre de Jaume I. Per a altres apunts sobre la imatge de Jaume I que se'n desprèn, Cingolani (2007) i Aguilar (2011).

9 Serra i Puig (2011: 635-637) presenta un panorama més aviat pobre de la difusió en l'edat moderna, mentre que Escartí (2021) en fa una avaluació més optimista, tot i enregistrar, per exemple, un descens notable de l'interès durant bona part del segle XVIII.

demanda d'uns llauradors revoltats de «quedar en la llibertat que el senyor rey don Jaume els havia deixat».

En època medieval, l'estudi de la iconografia fa concloure a Marta Serano (2011: 737): «Foralista encès, èpic croat contra els infidels sarraïns, prototipus d'heroi, arrel d'una gloriosa dinastia a Mallorca i València, són nomes una petita mostra dels diversos significats que guarden les efígies recopilades i que ofereixen una visió extraordinària, encara que no sempre ajustada al que fou la realitat, del rei En Jaume». Si el cor d'aquesta imatge, força associada a l'autoretrat del *Llibre dels fets*, s'ha mantingut al llarg del temps i ha arribat fins avui, els interessos i la cultura de cada època l'han anat matisant en alguns aspectes, com va reflectint la iconografia, la historiografia, la literatura o fins i tot les festes populars de què tenim notícies. Arribats al segle XIX, alguns dels trets que hem esbossat fins ara encara són ben vius, però s'hi afegeixen altres connotacions i es fa èmfasi també en altres aspectes. La figura del rei no minva en absolut en popularitat, sinó que més aviat s'eixampla la seva fama i els motius pels quals és valorat com a avantpassat prestigiós. En trobem nombrosos exemples durant la celebració del VII centenari del seu naixement, com ara l'adhesió d'alguns republicans a les lloances del monarca, il·lustrada per l'article de *Metralla* (7 de febrer de 1908: 2) en justificar la seva participació, tot destacant com a atributs del Conqueridor «una voluntat ferma i un gran amor a la terra que l'etzar li feu regentar», cosa que passa per davant de «la corona que orlava son front».¹⁰ Passats els segles de devoció i festes populars, el centenari serà un bon moment per aturar-nos a analitzar com és aquesta imatge i quins altres factors entren en joc. Tots els aspectes i moments que he anat evocant s'han estudiat en diversos treballs, però n'hi ha un altre que ha merescut menys

10 Roca (2012: 279-283) comenta, en canvi, l'oposició inicial de l'ajuntament republicà blasquista a València a repetir les grans celebracions de 1876 en ocasió del centenari de la mort del Conqueridor. Vegeu també l'anàlisi iconogràfica de Trenc (2010), que s'atura en les caricatures dels diaris republicans del segle XIX. Conclou en aquest sentit: «Ce qui pourrait apparaître comme une démythification de Jacques Ier, la lascivité qui en ferait simplement un homme et le ferait descendre de son piédestal pour la bourgeoisie bien pensante et catholique de l'époque, apparaît alors plutôt, pour le lecteur anticlérical, républicain et d'esprit enclin à la gaudriole et à l'ironie de *La Esquella*, comme une qualité et un côté plutôt sympathique du grand roi, et donc ne le démythifie pas, bien au contraire».

atenció i que no deixa de tenir una certa importància. Em refereixo a la relació de Jaume I amb la cultura cortesà, amb els trobadors i la promoció de la lírica, i sobretot al fet que aquest element de la imatge del Conqueridor es consolidi a partir de les darreres dècades del segle XIX, amb un impacte notable en les direccions de recerca que s'han emprès en aquest àmbit. Per tot això em sembla interessant entretenir-nos-hi.

2. La qüestió de la cortesia

En època medieval, la cortesia era, sens dubte, un atribut desitjat i preuat entre els magnats. No és una qualitat de la qual Jaume quedés exclòs, sinó que com recorda Cingolani (2010), «La més antiga descripció moral del rei, la present a les *Gestes dels Comte de Barcelona i Reis d'Aragó* (1268-69) diu explícitament que: “fo bò d'armes, cortès, larg, benigne, piadós e qui hac victòries de moltes batalles” [xxiv, 2]». Aquest atribut de cortesia genèrica és part integrant del retrat d'un rei ideal en època de Jaume I, però com hem vist en els exemples al·ludits en l'apartat anterior s'havia perdut o diluït força en el record del Conqueridor després de l'edat mitjana, sigui perquè no era un aspecte destacat als retrats medievals, perquè ja no era un tret tan rellevant en la grandesa reial o una mica per les dues coses. Voldria subratllar, en qual-sevol cas, que fins i tot al segle XIII, la mera presència de l'adjectiu, sense més èmfasi, no constitueix ni apunta a una imatge caracteritzada per l'excel·lència cortesà. La cèlebre descripció de Bernat Desclot, per exemple, confegida a poca distància cronològica i des de l'òptica del fill del Conqueridor, tampoc no en destaca la cortesia:

Aquest rei En Jacme d'Aragó fou lo pus bell hom del món; que ell era major que altre hom un palm e era molt bé format e complit de tots sos membres, que ell havia molt gran cara e vermella e flamenca, e el nas llong e ben dret, e gran boca e ben feita, e grans dents belles e blanques que semblaven perles, e els ulls vairs, e bells cabells rossos semblants de

fil d'aur, e grans espatlles, e llong cors e delgat, e els braces grossos e ben feits, e belles mans, e llongs dits, e les cuixes grosses, e les cames llongues e dretes e grosses per llur mesura, e els peus llongs e ben feits e gint causants. E fo molt ardit, e prous de ses armes, e forts e valent, e llarg de donar, e agradable a tota gent e molt misericordiós; e hac tot son cor e tota sa voluntat de guerregar ab sarraïns (Soldevila 2008: 68).

Si bé Desclot podria evocar la cortesia mitjançant l'esment de la generositat de Jaume I, un tret central en el perfil cortès, allò que clarament subratlla és el caràcter de conqueridor, al qual afegeix la misericòrdia del bon governant. Tampoc Ramon Muntaner no recull cap element que formi un retrat del rei Jaume en què destaquí la cortesia quan sintetitza les gràcies que Déu li atorgà. Després de citar les circumstàncies extraordinàries de la concepció, el descriu com:

[..] lo pus bell príncep del món, e·l pus savi, e·l pus graciós, e·l pus dreturer et çell qui fo més amat de totes gents, axí dels seus sotmeses con d'altres, estranys e privats, que rey qui hanc fos: que aytanyt con lo món dur, se dirà «lo bon rey en Jacme d'Aragon». Aprés, amà et temé Déus sobre totes coses: et qui amà Déu, sí ama justícia et veritat et misericòrdia; e de tot ço fo ell ben bastat. E aprés, fo mellor d'armes que negun altre (Aguilar [2015: II, 41]).¹¹

Un element crucial en la imatge cortesa dels magnats era, naturalment, la relació amb els trobadors, ja que al capdavant eren ells que havien difós el sistema de valors de la cortesia per les corts occidentals. Un nombre considerable de poemes esmenten l'avi del Conqueridor, el rei Alfons el Cast, també conegut com el Trobador, del qual efectivament es conserven dos poemes i se'n sap la relació amb un nombre molt elevat de trobadors coetanis. Alguns el critiquen, clarament perquè representen posicions polítiques contràries, però un

11 Vegeu la nota d'Aguilar (2015 II: 42) a aquest passatge, en què compara les descripcions de Desclot i Muntaner, així com l'anàlisi més extensa d'Aguilar (2012).

bon gruix de poemes, en canvi, semblen donar-ne una imatge cortesa orgànica. Aquestes poesies s'han interpretat com a part d'una campanya deliberada del rei Alfons per aprofitar el prestigi i la capacitat de legitimació que oferia la lírica dels trobadors. També entorn del seu pare, el rei Pere el Catòlic, hi ha indicis d'una activitat trobadoresca molt notable: com ja va observar Asperti (1999), encara que la desfeta de Muret sembla que l'hagi cancel·lat en la història literària trobadoresca «i trovatori che ci appaiono in contatto con Pietro II sono numerosi, in sostanza quasi tutti quelli attivi nell'Occitania meridionale in quegli anni». El rei Jaume també rep endreces per part de trobadors, com difícilment podia ser d'altra manera atesa la seva importància en la situació política occitana, com a rei d'Aragó i fill de Pere el Catòlic, però els indicis de promoció per part seva són minsos. No tenim cap notícia que seguís les passes del seu avi com a trobador i pocs poemes s'hi dirigeixen des del seu entorn i menys de manera orquestrada.¹² El contrast amb la relació del seu fill Pere el Gran amb els trobadors és força esclatant: en els poemes del seu entorn s'hi detecta la construcció d'una imatge de cortesia i cavallerositat, així com la justificació de diverses accions controvertides, ja abans de l'ascensió al tron.¹³ Una dada numèrica pot ajudar-nos a marcar el contrast: el trobador més prolífic, Cerverí de Girona, del qual tornarem a parlar, és precisament actiu en la segona part del regnat de Jaume I. Tanmateix, de les cent vint obres conservades, només vora una dotzena s'adrecen al Conqueridor: clarament, si s'ha de jutjar per la vuitantena de poemes que dedica al seu fill i la mena d'esments a les activitats de Pere el Gran, sembla ben clar que és aquest darrer el promotor de la poesia de Cerverí (Cabrè 2011a: 927). En definitiva, aquestes dades i d'altres fan ben

12 No m'estenc gaire sobre la relació de Jaume I amb els trobadors coetanis perquè vaig mirar de recollir i analitzar-ne els indicis a Cabrè (2011a) i recentment he revisat i matisat la qüestió a Cabrè (en premsa), amb algunes consideracions sobre el context inicial de la recerca sobre aquest tema, que tractarem més avall.

13 Vegeu els estudis de Riquer (1959) i M. Aurell (1981) sobre el rei Alfons el Cast i ara darrerament les contribucions de Vera (2020). Per a la qüestió de la cortesia com a legitimació Cabrè (2017). Pel que fa als trobadors de l'entorn de Pere el Catòlic, Asperti (1999) i Guida (2006) i sobre Pere el Gran (Cabrè 2011b).

evident que la diferència entre el perfil trobadoresc de Jaume I i el del seu avi, pare i fill és categòrica.

Així doncs, d'entrada, és interessant que a l'edat mitjana l'associació entre el rei Jaume i la cortesia sigui ben poc marcada i encara més que el *Llibre dels fets* no hi faci cap mena d'èmfasi.¹⁴ Tot i això, com veurem, aquest és un dels elements que s'associen a la seva imatge des de la segona meitat, sobretot a les darreries, del segle XIX. Cal preguntar-nos, doncs, quin estímul hi ha darrere aquesta vinculació del Conqueridor amb els trobadors i la cortesia (de vegades formulada com a cavallerositat en termes romàntics) i el perquè de la seva aparició més aviat tardana en la imatge del rei Jaume.

3. Jaume I, mirall de catalanitat a la cultura vuit-centista

Després de les primeres dècades del segle XIX, i sobretot des de mitjans de segle, a banda dels esments cada cop més extensos en la historiografia i de la pervivència dels elogis en els sermons de les festes commemoratives, comencem a trobar un gruix importantíssim de poesia dedicada a Jaume I en diversos certàmens, tal com recull Sobrequés (2011). Nombrosos poetes dediquen composicions al rei, notablement als Jocs Florals, on són guardonades des d'almenys 1862, quan Jeroni Rosselló obté l'englantina amb *Lo rei conqueridor*. Naturalment, un moment àlgid de la producció poètica sobre aquest tema es produeix el 1908 arran dels diversos certàmens relacionats amb la celebració del VII centenari del seu naixement. Val a dir que la majoria recullen la imatge que hem estat repassant fins ara, en poemes històrics que exalten la figura del Conqueridor com a tal i que elaboren alguns moments icònics de la seva biografia, com ara el naixement o la mort.

14 Des del títol, Barral i Altet (2011) fa referència al silenci del *Llibre dels fets* sobre l'arquitectura i el seu simbolisme del poder. Sobre aquest tema, però, ampliat a d'altres manifestacions artístiques, vegeu les reflexions inicials d'Español (2011) sobre el perill de sobrevalorar l'absència de referències culturals en les cròniques reials. Tanmateix, el recorregut per l'art i els monuments contemporanis a Jaume I, amb les dades existents, no construeix cap imatge pòstuma alternativa ni sembla evocar-ne una en vida del rei.

Tanmateix, per obvi que sembli, el fet que Jaume I es converteixi en tema poètic, encara que sigui com a figura històrica en uns poemes que el retraten i lloen com a conqueridor i cabdill en lluita contra l'infidel, no deixa de ser un tomb rellevant en la trajectòria que estem resseguint. Si la poesia, o més específicament la poesia en català, es va convertint en aquest moment en punt d'interès central, això no pot ser aliè a la recerca d'uns orígens per a aquesta poesia, ni a la connotació positiva que els impulsors originals han de rebre. Com descriu Jorba (2014), parlant dels primers anys del segle xx, «la Renaixença era vista, concretada en la institució dels Jocs Florals, com el rescat del temps dels trobadors i la Gaia Ciència: com el rescat, doncs, no de la literatura de “joglars”, sinó de la poesia i de la literatura cultes, que de nou podia tenir com a referent una tradició pròpia antiga i prestigiosa utilitzable, altra vegada coneguda i reconeguda». Assistim a un moment de clara entronització dels trobadors com a avantpassats il·lustres, fonamentals en una època considerada d'or per a la cultura catalana, i valorada pel paper de Catalunya a Europa.

Diversos d'aquests aspectes ja són evidents, per exemple, en el pròleg emblemàtic d'un jove Joaquim Rubió i Ors a les *Poesies* de 1841, signat com Lo Gaiter del Llobregat, en què proclama els trobadors part del patrimoni català. És una època admirada, però que, tot i això, queda encara força desdibuixada, sense que Rubió distingeixi entre els trobadors pròpiament dits i els poetes catalans dels segles posteriors de l'edat mitjana:

¿No tenim una col·lecció de cròniques tan abundant y variada com la puga possehir qualsevol altre poble, y una galeria immensa de trobadors, pares de la poesia vulgar moderna y als quals son deutors de moltes de sas bellesas lo enamorat Petrarca y hasta lo terrible Dante, mes rica que cap altre nació del mon, y en la que apareixen las sombras gegantescas dels dos últims Berenguers; de un Jaume lo batallador; de un Pere del punyalet, terror de las armadas del Cruel de Castilla; de un Joan, de un Martí, &c. al costat de las venerables y famosas figuras de Guillem IX, compte de Aquitania, que sen aná fet un calavera y torná sant de las crusadas; de Vidal de Besalú á qui trastornaren lo seny los

amors de la Penaultier, orgullosa castellana de Provença; de Cabestany mort á traició per los celos de un marit que doná á menjar son cor á la que creya adúltera; de Bertran de Born, lo geni de la discordia dels antichs seggles; lo qui sols ha cantat las guerras que encenia y al qual posá Dante en son infern portant son cap en sas mans en pena dels cors que havia separat y dels llassos que havia romput en la vida; de Ricart, cor de Lleó, lo crusat invencible que, com diu un antich cronista, sortia sempre de la batalla ab la corassa herissada de fletxas com una taronja de agullas: dels Berguedans, dels Mallols y Jordis, y de Ausias March, en fi, lo Petrarca Valenciá [...]

Rubió posa èmfasi, doncs, en una continuïtat i una excel·lència de la lírica catalana medieval, situada per associació amb els trobadors en el lloc més alt i antic de la poesia romànica. Són els mestres de Dant i de Petrarca i els difusors de gestes d'herois com aquest «Jaume lo batallador». Des d'una posició de modèstia, encoratja els seus coetanis a recuperar, a continuar aquest llegat: «Lo Gayté del Llobregat no aspira á cenyir la gorra de trobador ni á puntejar sa lira, puix coneix massa be que romperia sas cordas tant sols arribás á posar sa má pesada en ellas». Amb el seu recull de poemes, per tant, defineix la poesia dels trobadors com una aspiració de la cultura catalana, a imatge dels prestigiosos avantpassats, encara que ell només es presenta com una mena de pont, de precursor, fins que es puguin sentir «los preludis de una lira catalana».

Tot plegat contribueix a generar l'ambient de reconstrucció d'una poesia nova en català que pren el nom de trobador en sentit connotat, identitari, i evidentment positiu: els nous trobadors com a contraposició als caducats joglars, tal com ressegueix Jorba (2014). Al fil del «Recort necrológich del Excm. Sr. D. Joaquim Rubió y Ors llegit en la solemne sessió inaugural celebrada per la “Real Academia de Buenas letras” lo día 12 de janer de 1902 per Mossèn Jacinto Verdager», Jorba reconstrueix i interpreta un període en què «*Los trobadors nous* i *Los trobadors moderns* haurien tancat uns “temps, que podríem anomenar de transició per nostra literatura”, en què, coincidint amb els primers Jocs Florals i amb la publicació de la segona edició de *Lo Gaiter del Llo-*

bregat, “tot trobadorejava a Barcelona”». ¹⁵ En aquest ambient cultural, encara un altre factor afavoreix la idea d’una connexió estreta entre el Conqueridor i els trobadors. Una nova manera o uns nous matisos a l’hora de presentar Jaume I es comença a traslluir en la valoració del seu paper com a autor del *Llibre dels fets*, considerat una obra literària a més d’un testimoni historiogràfic, i en conseqüència un motiu per atribuir al rei la intenció de difondre el català i promoure’n la literatura. ¹⁶

Els ressons d’aquests factors convergeixen, uns anys més tard, en la manera com es presenta el Conqueridor en les celebracions del centenari del seu naixement, el 1908. Pot servir-ne com a exemple la semblança signada per Francisco X. Casals i publicada al setmanari badaloní catalanista *Gent Nova* (22 de febrer de 1908: 2) a propòsit de la celebració del centenari del naixement del Conqueridor:

No’s tracta de la commemoració d’un fet que per tradició se celebri, ni’s tracta tampoch de la resurrecció de cap oligarquía, sinó que’s tracta de fer ressorgir el recort d’una época de llibertat y progressió de Catalunya, que’n el segle XIII, formant part de la Confederació catalana-aragonesa, assolía lloch preeminent en el mundial concert dels pobles, no precisament per la brillant conquesta de tres reyalmes, sinó per la llegendació, la literatura, les arts y les ciencies que’s conqueriren el mellor dels llocs en aquella época. Y capdevaners de tots, el Rey En Jaume, que no era pas un home vulgar dels que tot ho fien als seus subalterns, donchs, pel contrari, sentía tant les conveniencies y les necessitats del poble, que no hi ha acció progressiva en el poble catalá durant el seu regnat sens que s’hi

15 Les cometes dins de la citació corresponen a les paraules de Jacint Verdaguer que Jorba glossa. A la resposta del discurs d’entrada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona de Manuel Jorba, Molas (2014) sintetitza el moment reconstruït per Jorba en tres moments emblemàtics: «l’aparició, el 1839, del Gaiter, i la publicació, el 1858-59, de les antologies de Bofarull i Balaguer i, sobretot, la fundació, el 1859, dels Jocs Florals».

16 Sobre aquesta valoració de Jaume I, vegeu Bernat (2010), que la fa iniciar amb l’*Essai sur l’histoire de la littérature catalane* (1857) de Francesc Cambolius i recull diverses semblances de Jaume I en les primeres històries de la literatura.

vegi l'intervenció directa del gran Rey, el qual, per altra part, anota en sa Crònica tots els detalls que pugen fer interessant la seva gestió.

La celebració del centenari s'associa explícitament a la intenció de recordar una època daurada (que en altres articles de premsa contemporanis es defineix de maneres força variades, segons la ideologia que difonen), caracteritzada pel lloc elevat que Catalunya ocupava al món, cosa que s'atribueix entre altres factors a l'excel·lència de la seva literatura. El mateix número del setmanari (22 de febrer de 1908: 4) inclou un extracte de la *Historia de Catalunya* (1887-1889) d'Antoni Aulèstia i Pijoan que torna a contenir un retrat de Jaume I com a promotor i conreador de les lletres:

Potser en cap nació europea ha governat un home que realisés éll sol lo complement del ideal del poble, que regía; y potser cap ha tingut la rara fortuna d'elevarse, desde infant casi abandonat y com presoner en mans d'un enemich de sa casa, á monarca poderós, conquistador de tres reyalmes, legislador sapient, literat insigne y propagador de les arts y las ciencias.

En diverses de les semblances publicades a la premsa arran del centenari de 1908, es fa explícita l'atribució d'uns valors i unes qualitats a Jaume I que reflecteixen una idea renovada de l'edat mitjana com un moment lloable, arran d'uns trets que es consideren intrínsecament catalans: en descriure Jaume I es presenta un mirall a la societat catalana de com havia estat i com havia d'aspirar a ser. Ja ho havia expressat de manera ben explícita el discurs de Verdaguer en memòria de Rubió i Ors del 1902: «Catalunya, que havia pujat al cim de sa glòria en temps dels trobadors, sentia i respirava a plaer, com un aire vivificant, sa poesia renaixentista, que li parlava de sos comtes i de sos reis, fent-los reviure davant ella amb son gloriós passat» (Jorba 2014: 23).

En part veiem el ressò d'una nova visió, positiva, d'arrel romàntica sobre l'edat mitjana, en la línia del neomedievalisme europeu, que resulta en l'associació de Jaume I amb les lletres i la seva promoció, sovint concretada com veurem, en una assimilació del Conqueridor als valors i la promoció dels troba-

dors. De manera encara més clara, aquesta imatge romàntica de l'edat mitjana inspira alguns dels actes del centenari. Molts periòdics van donant notícies de les comissions que es reuneixen per preparar els actes, de les festes programades i després en fan la crònica, a banda de publicar nombrosos articles d'opinió i números monogràfics dedicats a l'efemèride. Les festes en honor del rei Jaume, en alguns casos, veiem que s'allunyen del to que havia caracteritzat les festes tradicionals en record del rei (que evidentment continuen celebrant-se) i afegeixen nous vessants a la seva imatge, sense que el perfil que n'havíem vist fins ara desaparegui. Sobre la preparació del centenari a Barcelona, *La Veu de Catalunya* i *El Poble Català*, entre altres periòdics, reporten el 18 de gener de 1908 la preparació d'un ball de disfresses de l'època de Jaume I. És interessant, però, que *Gent Nova* precisi:

La comissió se posará d'acord am las societats recreatives pera l'organisa-
ció d'un esplèndit ball de trajos del sigle XIII en la gran sala de Llotja. En
aquest ball s'hi organisarà un quadro am juglars y trovadors que recitarán
poesías y cantarán «lays» ab música auténtica d'aquella época. Se procu-
rará que hi hagin «ministrils» que acompanyin el cant dels trovadors amb
instruments reproduhits segons els datos que's tenen d'aquella época. Els
nostres musicógrafs ja están treballant pera aquest cuadro d'art histórich.

I quatre mesos després afegeix:

Moltes son les entitats que volen pendre part en la cavalcada histórica or-
ganizada per la Comissió del VII centenari del naixement de don Jaume I.
Les adhesions rebudes son moltes, poguentse creure, davant d'elles, que
la cavalcada resultarà una veritable mostra de la puixansa de les lletres y
arts de nostra terra.

Degut als treballs de la Comissió organitzadora, es fácil que prenguin part
á la susdita cavalcada dames y joglars de diverses regions, entre elles,
Rosselló, Provensa, Mallorca, Aragó, Valencia, además de les més típi-
ques de Catalunya (*Gent Nova*, 16 de maig de 1908).

És evident, doncs, que dames, joglars i trobadors són elements considerats coetanis i vinculats al rei i que han esdevingut una activitat adequada per recordar-lo i enaltir-lo.

4. Jaume I, «herald gloriós de la musa catalana»

Com hem recordat, l'interès i l'exaltació de la figura de Jaume I com a avantpassat gloriós aglutina personalitats de València, Mallorca, Catalunya i Montpeller de manera coordinada: ja havien participat en els actes del centenari de la mort el 1876 i encara més a les celebracions del VII centenari del naixement, el 1908.¹⁷ Voldria, però, subratllar un altre vessant d'aquests contactes i convergència d'interessos poètics (o polítics): el vessant acadèmic, que només hem apuntat, en els vincles que personalitats com Rubió i Ors o Milà i Fontanals estableixen amb els felibres provençals. En aquest sentit, l'epistolari de Manuel Milà i Fontanals recull una abundant correspondència amb Charles de Tourtoulon en to amical i amb referències a tot un ventall d'interessos comuns. Hi podem llegir com Milà espera la visita dels felibres per al centenari de la mort de Jaume I a València (Nicolau d'Olwer 1922-1994: II, 91), o com Tourtoulon li demana consell sobre un poema català que li agradaria premiar en un certamen per celebrar el centenari de Petrarca (Nicolau d'Olwer 1922-1994: I, 231), però sobretot dialoguen sobre les seves respectives publicacions i inquietuds acadèmiques: agraïxen les publicacions rebudes, les comenten, s'ofereixen a difondre'ls, es consulten qüestions filològiques. Serveixi només com a exemple la referència de Tourtoulon a la lectura del volum de Milà sobre els trobadors el 1861: «J'ai étudié avec le plus grand intérêt cette belle question de la Littérature romane et de ses différentes branches dans votre excellent ouvrage *De los trovadores en España*, auquel je fais de nombreux emprunts pour le second vo-

17 Vegeu-ne alguns detalls, sobretot des del punt de vista dels actes organitzats a València, a Roca (2010) i Roca (2012). Sobre la relació amb els felibres, el desig de germanor i alguns desacords, vegeu Jorba (1989).

lume de mon Jacme I» (Nicolau d'Olwer 1922-1994: I, 73). Destaquem també com dues altres figures que tindran una gran importància en l'estudi dels trobadors i de les cròniques, així com en la divulgació de la recerca coetània, Jaume Massó i Torrents i Lluís Nicolau d'Olwer, es compten entre els catalans que es desplacen a Montpeller per celebrar el centenari.¹⁸

Destaco aquesta connexió entre interessos poètics i erudits perquè, més enllà de l'interès per la poesia i per la llengua vinculat a la Renaixença, de l'associació de Jaume amb l'origen i la promoció del català que li atribueixen com a autor del *Llibre dels fets*, del contacte amb els felibres interessats pel rei montpellerí, és a dir de tots els factors al·ludits fins aquí, em sembla que el paper dels trobadors com a puntal de la reconstrucció del passat cultural per part d'historiadors i altres erudits, així com la manera com es desenvolupa i difon aquesta reconstrucció, també van afavorir de manera decisiva que es postulés un vincle estret entre el rei Jaume i la cultura trobadoresca.

He recordat abans el pròleg de Rubió i Ors, fruit de la seva activitat programàtica com a poeta, i la poca concreció que podia oferir sobre els trobadors. Va caler esperar encara uns anys perquè la recerca de Manuel Milà i Fontanals canviés radicalment aquesta situació. Perquè un altre factor fonamental en l'interès pels trobadors i en particular pels trobadors catalans és evidentment l'aparició del seu volum *De los trovadores en España* (1861). Les dades que va posar en circulació van permetre de començar a donar més corporeïtat (o textualitat) a uns trobadors que fins llavors eren una llista genèrica de noms. A partir d'aquesta època i d'aquest monumental estudi es va desenvolupant una nova manera d'interpretar i parlar dels trobadors (i per extensió del mapa de la literatura catalana medieval), amb unes dades i uns detalls fins llavors desconeguts. El mateix Milà confirma aquesta situació en afirmar que el coneixement sobre els trobadors era imprecís i anecdòtic:

18 Nicolau d'Olwer va aprofitar la visita per publicar una crònica titulada «Els Estudis Universitaris Catalans a Montpeller», dins *Estudis Universitaris Catalans* (2, 1908, pp. 39-41), que també recullen el discurs de Ramon d'Abadal a Montpeller en nom de l'Associació Catalana d'Estudiants, en què, de passada, caracteritza Jaume I com «el gran rey qu'encarna l'ànima mitg-eval catalana qu'encara perdura a través del temps y les vicisituds polítiques en el nostre fons nacional» (p. 44).

Habíase interrumpido por completo la tradición de nuestra antigua poesía [...]. El mismo Ausías March era más citado que leído, y de los demás poetas de los siglos XIV i XV poco ó nada se sabía antes de la publicación de los fragmentos comunicados por Tastú al Obispo de Astorga. Teníase una idea vaga de que en la llamada lengua lemosina, común según se creía a Provenza y Cataluña, habían existido unos poetas llamados trovadores de que las óperas y las novelas daban fantásticos trasuntos [...]. Se componían versos catalanes pero derivados de la escuela del siglo XVIII, nada indígena en el fondo, impura en el lenguaje, y no más natural que elevada (Milà i Fontanals 1893: 359).

Es refereix a temps pretèrits, però moltes notícies i escrits contemporanis continuaven demostrant un coneixement poc detallat dels trobadors. El seu volum de 1861 va ser definitiu per canviar aquest estat de coses. Seguint l'empremta de les notícies difoses per Milà i Fontanals es poden anar detectant indicis dels matisos que es van afegint al perfil del Conqueridor en relació amb la seva connexió amb els trobadors, en termes que apunten als factors que ja he esbossat. Entorn del centenari de 1908 veurem nous avenços en l'estudi dels trobadors i de la seva relació amb Jaume I, però voldria aturar-me primer en un moment més proper a la publicació de la monografia de Milà i Fontanals. Vegem un exemple, el 1881, dels nous atributs que va adquirint el rei Jaume en les paraules pronunciades a la inauguració dels Jocs Florals per Jacint Verdager, un poeta vinculat com és sabut al mestratge de Milà.¹⁹ Diu Verdager sobre el Conqueridor:

No falten homes de lletres que afegeixen son reial nom al costat dels de son pare i son avi, a la llarga filera de trobadors del seu temps, que, junt amb los savis i capitans de sa host, foren sa cort i companyia més amada. Mes si algun assaig poètic oroneja en sa juvenesa, restà oblidat entre ses obres de més seny, i si alguna tençó o serventesc entonà en sa tan llarga

19 Sobre la relació de mestratge de Milà i Fontanals amb Verdager, vegeu Jorba (1984: 256-260). També podria tenir interès la relació amb Aguiló que ressegueix Massot i Muntaner (2006).

com aprofitada vida, no sortí de la tenda de campanya que era son palau predilecte, o bé quedà ofegat pel tro sempre rodolant de les batalles, que eren son natural element.

Si D. Jaume no festejà la musa catalana, fou son herald gloriós que li obrí les portes de sos estats, i li donà les ales de son entusiasme, per volar amb ell de muntanya en muntanya i de reialme en reialme. A sa testa doncs, que coronen en agraciat enllaç la palma de l'historiador i el llorer de l'heroi, no cal plànyer les fulles d'or de l'arbre de la poesia pàtria, puix és en son regnat, a l'escalfor del seu patriotisme, i qui sap si a sa influència personal, que fa en nostra terra sa primera aparició.

En efecte, la literatura provençal, mare i mestra de les primeres d'Europa en los nous temps, estava agonitzant amb la fantasiosa nació que li donava vida, mentre Catalunya més pràctica que somniadora, més avesada a manejar l'espasa i lo trident que l'arpa i la lira, anava creixent per mar i per terra, formant amb ella, purificant, enfortint i eixamplant sa llengua, cada dia més tractívola i suau, més forta i vigorosa, juntament amb aquell jove rei, que, prodigi de bon seny, de saviesa i d'energia, l'havia d'estendre per la terra. Ell, que vingué de vora Provença a regir lo timó de nostre creixent reialme, podia molt bé haver-ne portada la llavor de la poesia al camp de les nostres lletres, i Pere Cardenal i altres trobadors, amb qui amb germanívola amistat vivia, pogueren ser l'empelt que, aplicat a l'arbre ja llavors ufanós de nostra llengua, n'havia de traure abans de gaire tan gentil brotada d'inspiració.

Lo Conqueridor li obre nous i immensos horitzons cada dia, fent fugir los moros amb sols lo renill del seu cavall. Avui li dona les florides illes Balears, demà eixamplarà sa terra amb les fruïteres planes de València, i si en aquelles i a l'ombra del rei, segons vol la tradició, naix nostre més gran filòsof, en l'altra no trigarà a cantar-hi nostre més gran poeta i a sermonar-hi nostre més gran predicador. Llull, Ausiàs March i Sant Vicent Ferrer són les noves fites del reialme de D. Jaume, són los plançons més primerencs de sa reial plantada.²⁰

20 Es tracta del «Discurs de Jacint Verdaguer, president del Consistori dels Jocs Florals de 1881» que cito de Sobrequés (2011: 700-705).

Verdaguer evoca inequívocament l'inici d'uns estudis sobre els trobadors a Catalunya que els connecten, entre altres figures, amb el rei Jaume. D'una banda, sospesa la possibilitat que el mateix rei fos trobador, sense donar-hi crèdit (seguint en això l'opinió de Milà); és una activitat poètica que ja demostra saber que conforma el perfil d'Alfons el Cast o el Trobador (i sembla que l'atribueix també a Pere el Catòlic). Lloa Jaume I com a escriptor i historiador en llengua catalana i, aquí sense ombra de dubte, el considera promotor dels orígens de la poesia catalana, que situa de manera coetània al seu regnat. Observem, a més, com Jaume (i la lírica un cop traspassada a Catalunya) encarna el caràcter català i es converteix en mirall de virtuts, una identificació amb aquests orígens medievals que ja havíem assenyalat. Notem també l'esment de Peire Cardenal: el panteó de trobadors s'ha ampliat i els detalls són certament molt més acurats que una quarantena d'anys abans. Dos elements porten sens dubte a connectar Jaume I amb els trobadors: d'una banda, l'origen comú, que deu atribuir al naixement montpellerí, i, de l'altra, la contemporaneïtat amb una cultura que s'està enaltint en la catalana i propasant com a modèlica, prestigiosa, fundacional.

Efectivament, el mateix Milà, a *De los trovadores en España*, formula aquest caràcter inevitable de la relació. És impensable que Jaume I no estigui connectat amb els trobadors contemporanis:

[...] no podía mantenerse sordo á los halagos de una poesía brillante que se consideraba entonces como necesario atavío de las cortes y especialmente de las cortes de Occitania. Así es que su nombre suena en las composiciones de varios trovadores, si bien por lo general no se dedican á cantar los más importantes acontecimientos de su reinado, cuya verdadera representación poética se encontrará tan sólo en las bellas páginas históricas escritas por el mismo rey, por Desclot y por Muntaner (Milà i Fontanals 1889 [1861]: 156)

Encara cal afegir, per acabar, un parell de factors em semblen determinants a l'hora d'analitzar l'associació de Jaume I amb els trobadors que s'ha anat forjant i la seva recepció en la recerca posterior. En primer lloc, de manera es-

tretament lligada amb el pes de la contemporaneïtat i l'assumpció d'un contacte necessari i inevitable entre el rei Jaume i els trobadors, recordem que els estudis de literatura catalana comencen a desenvolupar-se segons una periodització de la cultura nacional per regnats.²¹ En aquest marc interpretatiu, si Jaume I és un rei prominent, d'un període important, ha de ser un promotor destacat (i més si és autor del *Llibre dels fets*, és a dir autor i necessàriament interessat per la cultura en català). Milà no desenvolupa més aquesta idea, però ho fa possible gràcies a les noves dades que proporciona sobre la cultura trobadoresca que situa en l'època de Jaume I. A banda de l'observació reproduïda més amunt, li dedica un lloc força destacat a *De los trovadores en España*: el defineix com a «sucesor de Alfonso y de Pedro, amante de la lengua vulgar que mandó emplear en los documentos públicos, cronista sin duda y promovedor de escritos ajenos», dedica un apartat al «Reinado de don Jaime de Aragón, el Conquistador» dins el capítol «Trovadores provenzales en España» i assenyala a quin regnat corresponen els trobadors que identifica com a «Trovadores españoles en lengua provenzal», diversos dels quals corresponen a la del Conqueridor.

La periodització per regnats també és fonamental als estudis d'Antoni Rubió i Ors, i després de Jordi Rubió i Balaguer, reforçada inicialment pel marc que ofereixen els treballs de Francesc Camboliu, cofundador amb Tourtoulon de la Société des Langues Romanes. En el cas concret de Jaume I, Malé (2001: 12) recorda com Camboliu estableix al seu *l'Essai sur l'histoire de la littérature catalane* (1857) una periodització basada en el caràcter nacional de la literatura i, per tant, «el primer període s'iniciaria al segle XIII pel desvetllament del nostre esperit nacional esdevingut amb Jaume I (a l'època anterior dels trobadors encara no teníem llengua pròpia ni, doncs, literatura individualitzada)». Tant els regnats com a balises culturals com el concepte de literatura nacional, efectivament, reapareixen en els diversos esquemes d'història de la literatura catalana dels Rubió, mentre que el regnat de Jaume I manté un lloc preminent com a origen d'un període nacional, sense excloure però els trobadors. Per posar-ne

21 Vegeu l'estudi de les perioditzacions en les històries de la literatura catalana a Molas (1984).

només un exemple, en oferir l'esquema dels períodes de la literatura catalana, el *Sumario de la historia de la literatura española* (1901) d'Antonio Rubió i Lluch destaca el paper de Jaume I com a pare de la literatura catalana, juntament amb diversos conceptes molt relacionats amb la imatge del rei que hem resseguit:

Período I — Los orígenes; época nacional. (Siglos XIII y XIV).—Hegemonía provenzal.—Dinastía catalana.—D. Jaime I padre de la nacionalidad y literatura catalanas.—Las conquistas de D. Jaime extienden los límites de la lengua.—Apogeo político de la confederación (Rubio i Lluch 1901: 66).

En pàgines següents, Jaume I i el seu regnat apareixen esmentats en els epígrafs que desenvolupen l'apartat «Escuela poética provenzal» i encara més a l'apartat de «Prosa histórica»: «Esfuerzos de este monarca para crear una lengua y una literatura nacional. —D Jaime iniciador de tres géneros en la prosa catalana: histórico, didáctico y jurídico», abans de dedicar diversos epígrafs al *Llibre dels fets*.

Si a partir d'aquest esquema la importància de Jaume I per a la història de la literatura catalana podria anar decantant-se cap a la prosa i l'autoria del seu llibre, un altre fet crec que manté amb força els trobadors com un component important del paper de promotor cultural del Conqueridor. Com a segon factor determinant en la idea de la seva vinculació estreta amb els trobadors que hem heretat, crec que cal tenir en compte la descoberta i compra del Cançoner Gil per la Biblioteca de Catalunya el 1910, així com els avenços en la recerca filològica dels anys precedents. Dos dels protagonistes principals, com ja he esmentat, es comptaven entre els catalans de la delegació a Montpeller per celebrar el centenari del naixement del Conqueridor: Jaume Massó i Torrents i Lluís Nicolau d'Olwer. El seu paper no es limita a aquest viatge simbòlic, sinó que se centra sobretot en els seus interessos filològics per les cròniques i pels trobadors, en particular, Cerverí de Girona.

En el context dels Estudis Universitaris Catalans, com a professor i alumne, respectivament, Massó i Nicolau van començar a treballar en l'edició de l'obra d'aquest trobador. La seva correspondència ho evidencia, com també

les intervencions al primer congrés d'Història de la Corona d'Aragó el 1908, organitzat durant la celebració del centenari del naixement de Jaume I.²² *La Veu de Catalunya* (4 de juny de 1908), com altres diaris del dia, informen de la memòria proposada per Massó i Torrents al congrés, que s'havia de titular «El Trovador Cerverí, Don Jaume el Conqueridor y Don Pere el Gran» i que no es va arribar a publicar a les actes del 1910-1913, ni ha deixat rastre a la crònica detallada que en fa l'*Anuario estadístico de la ciudad de Barcelona* (1908). Sí que hi apareix, en canvi, la de Lluís Nicolau d'Olwer, «Jaume I y los trovadores provençals». Tot això no hauria estat possible sense l'adquisició del Cançoner Gil el 1910 per a la naixent Biblioteca de Catalunya, ni potser la vinculació de Jaume I amb els trobadors no s'hagués concebut i refermat de manera tan sòlida.²³ El cançoner s'obre amb un nombre elevadíssim de poesies del trobador Cerverí de Girona, cent quatre, que immediatament crida l'atenció per l'excepcionalitat i converteix el seu corpus en monumental (i en fa el més prolífic dels trobadors). Mentre va ser propietat del catedràtic de la universitat de Saragossa Pablo Gil i Gil, comptats estudiosos van tenir accés al manuscrit, però Manuel Milà i Fontanals el 1876, i després Amedée Pagès el 1890 van poder publicar una taula de continguts que ja donava una idea de la magnitud de l'obra de Cerverí. L'entrada a l'Institut d'Estudis Catalans va fer possible l'estudi d'aquests poemes i va fonamentar la fama de Cerverí com a trobador del rei Jaume (malgrat la inexactitud del terme, com he assenyalat més amunt). La correspondència de Massó i Torrents testimonia l'interès dels estudiosos pel manuscrit (tant abans com després de l'entrada a la biblioteca), i el ressò a la premsa en demostra l'interès cultural per a un públic més ampli, com recullo a Cabré (2021). Per citar només dos exemples, *La Veu de Catalunya* (12 de setembre de 1910) fa una crònica de l'adquisició, detallant el paper dels deu

22 Des del punt de vista historiogràfic, J. Aurell (2011) assenyala el 1r congrés d'història de la Corona d'Aragó com un punt d'inflexió per a la construcció de la imatge de Jaume I i ressenya els treballs publicats des d'aquell moment. Per a l'interès en Cerverí i l'inici dels estudis sobre aquest trobador, vegeu Cabré (2021). Vilà (2009) reproduïx part de la correspondència entre Massó i Nicolau.

23 Sobre l'adquisició del còdex, vegeu Fontanals Jaumà (2007: 49-55) i el context esbossat a Cabré & Gudayol (2019).

mecenes que van finançar la compra, i reproduceix el document de donació a l'Institut d'Estudis Catalans, que defineix Cerverí com el «cantor que més va influir en la literatura catalana antiga» i continua: «aquest cançoner ens revelarà un Cerverí tot desconegut, perquè de les seves cent quatre poesies que'n porta, les noranta cinch son inèdites». Quatre anys després el còdex encara apareix a la premsa: en una notícia a tota plana, *La Veu de Catalunya* (29 de maig de 1914) evoca la importància de la compra amb motiu de l'obertura de la Biblioteca de Catalunya, tot recordant que conté «més de cent poesies inèdites del popular trobador [...] del Rei en Jaume I i den Pere el Gran».

El contrast és esclatant si comparem les 119 peces que se'n coneixen des que circulen les primeres notícies del Cançoner Gil amb el resum que ofereix Rubió i Lluch en el *Sumario*, que amb prou feines inclou la vintena de poemes continguts en els dos cançoners llenguadocians que transmeten un recull de poemes de Cerverí i el Cançoner dels comtes d'Urgell, que Gabriel Llabrés havia trobat mentre catalogava la biblioteca del marquès d'Escriche el 1882, però no va publicar fins al 1907 (a les quals semblen afegir-se les notícies que havia difós Antoni Agustí sobre peces que avui desconeixem):²⁴

Serveri de Gerona. — Su fecundidad poética. — Su inclinación al género moral y didáctico. — Su popularidad. — Sus obras: Testament d'en Cerveri; la Faula del rossinyol; Oració de tot dia; Sermó; Libre de les tres paraules; Cansó del Deus d'amor. — Declamación contra las mujeres (Rubio i Lluch 1901: 69)

Amb la troballa del Cançoner Gil, Cerverí es converteix en un nou i prolífic trobador català de Jaume I, sobre el qual Nicolau d'Olwer (i en menor mesura Massó i Torrents), fan conferències i publiquen articles durant la dècada següent, tot i que l'edició que preparaven mai no va veure la llum. De manera molt particular l'article de Nicolau a les actes del Congrés d'his-

24 El mateix Llabrés (1907) explica la troballa al pròleg de l'estudi que acompanyava l'edició per a la Societat Catalana de Bibliòfils

tòria de la Corona d'Aragó, centrat evidentment en la figura de Jaume I, es converteix en el punt de partida per interpretar aquest període de la cultura trobadoresca a Catalunya i per valorar el paper de Jaume I, amb una visió de la qual encara avui en sentim el ressò. Tanmateix, com hem vist, és un estudi que caldria revisar, tot tenint en compte els condicionants del context cultural que hem estat resseguint.²⁵ D'aquesta època i d'aquest context només n'he ofert unes pinzellades, però crec que convindria continuar aprofundint-hi, per tot allò que ens pot revelar encara tant a propòsit de la recepció de la cultura medieval com respecte a les bases sobre les quals encara reposa la nostra recerca actual.

Bibliografia

- AGUILAR, J. A. (2011) *Introducció a les quatre grans cròniques*, Barcelona, Dalmau.
- (2012) «“The Lion in Winter”. La figura de Jaume I: del *Llibre dels feits* a la *Crònica* de Ramon Muntaner», *El Llibre dels feits: aproximació crítica*, València, Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 211-237.
- (2015) *La Crònica de Ramon Muntaner. Edició i estudi (pròleg-capítol 146)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.
- ALOMAR I CANYELLES, A. I. (1993) «Més coses sobre la pervivència del Rei En Jaume I», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 49, pp. 516-527.
- BARRAL I ALTET, X. (2011) «Arquitectura i art de conquesta al Mediterrani: el contraexemple de Jaume I (1208-1276) i el silenci del *Llibre dels feits*», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, pp. 784-809.
- ASPERTI, S. (1999) «I trovatori e la corona d'Aragona», *Mot So Razo*, 1, pp. 12-31. Versió revisada a la Biblioteca del Repertorio Informatizzato dell'Antica Letteratura Catalana Medievale (<<http://www.riale.unina.it>>).

25 Vegeu les reflexions inicials de Cabré (en premsa) sobre aquest punt i la revisió proposada a Cabré (2011). La recepció dels trobadors, la interpretació de Jaume I i la connexió que s'hi va establir respon, finalment, a un fenomen que, *mutatis mutandis*, segueix camins semblants a l'apropiació de Dant com a part integrant dels orígens culturals de Catalunya, tal com ho estudia Gavagnin (2011).

- AURELL, J. (2011) «La historiografia sobre Jaume I», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, pp. 707-714.
- AURELL, M. (1981) «Les troubadours et le pouvoir royal: l'exemple d'Alphonse Ier (1162-1196)», *Revue des Langues Romanes*, 85, pp. 53-67.
- BERNAT I BALTRONS, F. (2010) «La figura de Jaume I en les històries de la literatura catalana del segle XIX», *Catalonia*, 5, <<https://crimic-sorbonne.fr/ouvrages/catalonia-5/>>.
- BELENGUER, E. (2009) *Jaume I a través de la història*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- CABRÉ, M. (2011a) «Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.) *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, pp. 921-938.
- (2011b) *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, Barcelona/Palma, Universitat de Barcelona/Universitat de les Illes Balears.
- (2017) «Politique et courtoisie à l'automne des troubadours», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 60, pp. 113-124.
- (2021) «Cerverí de Girona a la premsa catalana (1835-1938)», dins A. Alberni, L. Cifuentes, J. Santanach i A. Soler (eds.), «*Qui fruit ne sap collir*»: *Homenatge a Lola Badia*, Barcelona, Universitat de Barcelona/Barcino, vol. I, pp. 125-134.
- (en premsa) «Els trobadors a l'entorn de Jaume I», dins F. Villanueva Serrano i R. Isusi Fagoaga (eds.), *Música, monarquia i patrimoni*, València, Tirant Lo Blanch.
- CABRÉ, M.; GUDAYOL, A. (2019) *El noble esforç: l'herència dels trobadors a Catalunya* (exposició de la Biblioteca de Catalunya) <<https://www.bnc.cat/Exposicions/El-noble-esforç/Continguts>>.
- CINGOLANI, S. M. (2007) *La memòria dels reis: les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona, Base.
- (2010) «Jaume I fou un rei piadós?», *Catalonia*, 5, <<https://crimic-sorbonne.fr/ouvrages/catalonia-5/>>.
- ESCAITÍ, J. V. (2021) *Jaume I en la memòria d'un poble*, València, Generalitat Valenciana.
- ESPAÑOL, F. (2011) «L'art a l'època de Jaume I: un instrument àulic?», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, pp. 812-840.
- FONTANALS JAUMÀ, R. (2007) *Biblioteca de Catalunya: 100 anys, 1907-2007*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.
- GAVAGNIN, G. (2011) «Dante e i miti storiografici della letteratura catalana contemporanea», *Critica del testo*, 14.3, pp. 149-164.
- GUIDA, S. (2006) «Pietro il Cattolico ed i trovatori», dins V. Beltran, M. E. Roig, M. Simó (coords.), *Els trobadors a la península Ibèrica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 223-240.

- JORBA, M. (1984) *Manuel Milà i Fontanals i la seva obra*, Barcelona, Curial.
- (1989) «La polèmica de l'origen felibre o autòcton de la Renaixença», dins A. Badia i Margarit i M. Camprubí (eds.), *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tolosa de Llenguadoc, 12-17 de setembre de 1988)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 343-363.
- (2014) *Verdaguer davant el vuit-cents català, de l'acadèmia estant: entorn del «Record necrològic de Joaquim Rubió i Ors» (1902). Discurs llegit el dia 12 de juny de 2014 en l'acte de recepció pública de l'acadèmic electe*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- LLABRÉS, G. (1907) *Estudi històric y literari escrit per Grabiell Llabrés sobre'l Cançoner dels comtes d'Urgell*, Barcelona, Societat Catalana de Bibliòfils.
- MALÉ, J. (2001) *Història de les històries de la literatura catalana*, Barcelona, Universitat Oberta de Catalunya.
- MASSOT I MUNTANER, J. (2006) «Marià Aguiló, mentor i amic de Jacint Verdaguer», *Anuari Verdaguer*, 14, pp. 157-199.
- MILÀ I FONTANALS, M. (1876) «Notes sur trois manuscrits», *Revue des Langues Romanes*, 10, pp. 225-240.
- (1889) [1a ed. 1861] *De los trovadores en España. Obras completas del Dr. D. Manuel Milà y Fontanals*, II, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer.
- (1893) «Aribau», *Obras completas del Dr. D. Manuel Milà y Fontanals*, v: Opúsculos literarios, Barcelona, Librería de Álvaro Verdaguer.
- MOLAS, J. (1984) «Sobre la periodització en les històries generals de la literatura catalana», *Symposium in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 257-273.
- (2014) «Discurs de contestació», dins M. Jorba (2014) *Verdaguer davant el vuit-cents català, de l'acadèmia estant: entorn del «Record necrològic de Joaquim Rubió i Ors» (1902). Discurs llegit el dia 12 de juny de 2014 en l'acte de recepció pública de l'acadèmic electe*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, pp. 107-110.
- NICOLAU D'OLWER, L. (1908) «Jaume I y los trovadores provençals», *I Congrés d'història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, pp. 389-407.
- (1922-1994) *Epistolari d'en Manuel Milà i Fontanals*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 3 vol.
- PAGÈS, A. (1890) «Notice sur le chansonnier provençal de Saragosse», *Annales du Midi*, 2, pp. 514-533.
- PUJOL, J. M.; RENEDO, X. (2013) «El Llibre dels fets del rei Jaume I», dins L. Badia (dir.), *Història de la Literatura Catalana. Literatura Medieval*, 1: *Dels orígens al segle XIV*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana/Barcino/Ajuntament de Barcelona, pp. 97-122.
- RIQUER, M. de (1959) «La Littérature provençale à la cour d'Alphonse II d'Aragon», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 2, pp. 177-201.
- ROCA, R. (2009) *Teodor Llorente i el certamen en honor de Jaume I (1876)*, València, Publicacions de la Universitat de València.

- (2010) «València i els centenaris del rei En Jaume (1876 i 1908)», dins C. Oriol i E. Samper, (eds.), *El rei Jaume I en l'imaginari popular i en la literatura*, Tarragona, Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili, pp. 133-153.
- (2012) «La mitificació vuitcentista del passat medieval: la figura de Jaume I, rei d'Aragó», *eHumanista/IVITRA* 2, pp. 271-285.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (1901) *Sumario de la historia de la literatura española*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad.
- RUBIÓ I ORS, J. (1841) *Lo Gaiter del Llobregat. Poesies*, Barcelona, Estampa de Joseph Rubio.
- SERRA I PUIG, E. (2011) «La percepció de Jaume I en els segles moderns», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 1, pp. 631-652.
- SERRANO, M. (2011) «La iconografia de Jaume I durant l'edat mitjana», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 1, pp. 7015-737.
- SOLDEVILA, F. (2008) *Les quatre grans cròniques II. Crònica de Bernat Desclot*, rev. Jordi Bruguera i Maria Teresa Ferrer Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, J. (2011) «El rei Jaume i la Renaixença als Països Catalans», M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 1, pp. 673-705.
- QUINTANA, A.; CALAFAT, R. M. (1992). *La pervivència del rei en Jaume*, Palma, Documenta Balear.
- TOURTOULON, C. de (1871) «Une assemblée nationale au XIII^e siècle (extrait de la Chronique catalane du roi Jacques I^{er} d'Aragon)», *Revue des Langues Romanes*, 2, pp. 143-166.
- TRENC, E. (2010) «L'iconographie de Jacques I^{er} au XIX^e siècle: mythification et démythification», *Catalonia*, 5, <<https://crimic-sorbonne.fr/ouvrages/catalonia-5/>>.
- VALRIU LLINÀS, C. (2011) «L'arrelament popular de la figura de Jaume I», dins M. T. Ferrer i Mallol (ed.), *Any Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. 1, pp. 623-630.
- VERA, I. (2021) *Versos a banda i banda dels Pirineus: la presència dels casals d'Urgell i Foix a la lírica trobadoresca (segles XII-XIII)*, Universitat de Girona, treball final de màster.
- VILÀ I BAYERRI, M. (2008) *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Paraules que construeixen imatges: Jaume I el Conqueridor com a ‘miles Christi’

[Words that create images: James I of Aragon as ‘miles Christi’]

SOFÍA FERNÁNDEZ POZZO

Universitat Rovira i Virgili-Université de Fribourg
sofia.fernandezpozzo@unifr.ch / ORCID: 0000-0001-5283-1728

MARTA SERRANO COLL

Universitat Rovira i Virgili-Templa
marta.serrano@urv.cat / ORCID: 0000-0001-9077-1359

RESUM: L'objectiu d'aquest treball és analitzar la importància que va tenir el regnat de Jaume I en la utilització de símbols que ajudessin a establir una imatge de poder com *miles Christi*. Per fer-ho, recórrer al *Llibre dels Feyts* ha estat imprescindible. Dels seus renglons es reconeixen atributs com el senyal reial, l'espasa i poderosos elements profilàctics de caràcter devocional, elements que tindran ressò en la seva sigil·lografia. També hem atès, en la seva faceta de *miles Christi*, la vessant legislativa. Finalment, hem realitzat una comparativa entre la crònica catalana i la *Segunda Partida* d'Alfons X que torna a posar de manifest la complexitat de la personalitat del Conqueridor com *caput militia Christi*.

PARAULES CLAU: *Miles Chrsi*, Jaume I, Senyal reial, espasa, devoció medieval, legislació medieval, *Llibre del feyts*, *Segunda Partida*.

ABSTRACT: The objective of this work is to analyse the importance of the use of symbols in the reign of James I of Aragon as they helped him establish an image of power as *miles Christi*. For this, the *Llibre dels Feys* is an essential source. Through its lines, it is possible to recognize regalia such as the royal sign of Aragón, the sword, or prophylactic elements of devotional nature which will have an important echo in Jaime's sigillography. But also, while approaching the aspect of *miles Christi*, we have attended the king's legislative facet. This work also explores the comparison between the Catalan chronicle and the *Segunda Partida* of Alfonso X the Wise, which highlighting the complexity of the Conqueror's personality as *caput militia Christi*.

KEYWORDS: *Miles Chrsi*, James I of Aragon, royal sign, sword, medieval devotion, medieval legislation, *Llibre del Feyts*, *Segunda Partida*.

Recepció: 13/02/2023. Acceptació: 01/03/2023. Publicació: 10/06/2023

«Fins i tot aquells que cerquen la guerra, no pretenen altra cosa que vèncer.
Per tant, el que anhlen és arribar a una pau coberta de glòria.»
Sant Agustí, *Ciutat de Déu*

L'ascens al poder de Jaume I (1213-1276) va ser tan turbulent com inesperat. En el moment de la mort del seu pare Pere el Catòlic (1196-1213) a la batalla de Muret contra les tropes de Simó de Montfort sota la protecció del Sant Pare, l'infant Jaume es trobava sota la tutela del mateix home que havia segat la vida del seu progenitor. La Corona d'Aragó es quedava momentàniament en suspens amb l'òbit d'un sobirà que havia estat excomunicat i que havia estat aniquilat durant la batalla defenent els seus senyorius occitans càtars. Després de l'abrupte final del regnat del seu predecessor, Jaume assumia a la corona el 1213 quan encara era un nen de cinc anys. Ningú no sospitava que aquell infant es convertiria en un rei llegendari fins i tot a ulls dels seus coetanis. I en aquesta percepció, instada pel mateix rei, la imatge textual i visual de *miles Christi* va ser essencial.

1. Els dificultosos inicis del seu regnat i la consideració de *Dei gratia regis Aragonum*

Durant la seva llarga minoria d'edat, i sota la tutela dels templers al castell de Montsó el petit Jaume va estar assessorat per la seva mare Maria i el seu tiet Sanç I de Rosselló qui, ajudat per un consell d'aragonesos i catalans de confiança, va veure's obligat a sufocar contínues rebel·lions de la noblesa aragonesa que arribaria, fins i tot, a fer presoner el rei el 1123.¹ Des dels inicis, l'inexpert

1 La bibliografia sobre Jaume I és ingent. Remetem, conscients de la simplificació per manca d'espai: Furió Diego, 2007; Belenguier Cebrià, 2008; Cabanes Pecourt, 2009; Sarasa Sánchez (coord.), 2009.

infant va estar rodejat d'individus que van tenir com a missió educar-lo per tal de convertir-lo en el monarca que, més tard, ell mateix descriuria en el cèlebre *Llibre dels Feyts del rei en Jacme*, crònica redactada en primera persona i que constitueix la consagració del català com a llengua literària. Volia ser recordat, i rememorat, com un heroi predestinat a fer grans coses no, per tant, per vanitat personal, sinó per decisió divina (Cingolani 2007: 64).

Aviat, el rei que assoliria el sobrenom de Conqueridor va impregnar-se de la mentalitat de croat que va marcar notablement la seva vida política i ideològica (Alvira Cabrer 2015: 156), i així ho va recollir després en les línies de la seva crònica quan va manifestar que les conquestes havien de realitzar-se pel bé de la cristiandat i per tal que el cristianisme no sofrís de cap manera: (*Llibre dels Feyts*: par. 366 i Smith, 2006: en línia). Però el període que va transcórrer fins que el monarca no va assolir d'edat suficient per governar no va ser fàcil, sinó que va estar marcat per incerteses i conflictes que van fer trontollar la seva autoritat reial. Aquestes hostilitats, en gran part provocades per la noblesa que era conscient de la feblesa d'un rei tan jove i de marcada inexperiència, van ser utilitzades per part del sobirà per reconèixer quins podien ser els elements que podien pertorbar o fer perillar el seu poder i actuar en conseqüència. Així, aquesta fase convulsa va afavorir la capacitat i habilitat governamental que després va caracteritzar el seu extens regnat (Swift 1894: 33).

Jaume I va intentar coronar-se, encara que sense èxit.² L'últim intent, per al qual va ordenar fer una preciosíssima corona (Igual Úbeda 1956: 32), va tenir lloc entre l'1 i el 10 de maig de 1274 aprofitant que Gregori X (1272-1276) estava a Lió per a promoure una croada a Terra Santa. Aquesta última negativa d'assolir aquest desig de rebre cerimonialment la corona de mans del sant pare,

I, també, els estudis que es van glossar dins Ferrer i Mallol (coord.), 2011, 2 vol.). Aquest treball s'emmarca dins el Grup de Recerca *Escenaris i edificis religiosos medievals de la Corona d'Aragó* [2021 SGR 00212].

2 Per dur a terme la cerimònia, el rei havia de sol·licitar permís al sant pare d'acord amb la butlla d'Inocenci III (1198-1216), reconèixer la infeudació que es devia a Roma i pagar el tribut corresponent. Sobre aquesta butlla i les seves conseqüències (Palacios Martín, 1975).

que tant va somiar i intentar el rei,³ va poder esdevenir un darrer impuls en els seus desitjos de conquesta de terres als musulmans, si bé recentment alguns historiadors han considerat si aquesta proposta no devia ser sinó una estratègia narrativa utilitzada per ell mateix per presentar-se, ja a les acaballes de la seva trajectòria vital, com un perfecte rei guerrer (Bonet Donato i Pavón Benito 2021: 259), fet que es troba en sintonia amb la hipòtesi que presentem aquí. La contundència de la seva actitud des dels inicis de l'assoliment del seu govern, que refutava les obligacions contretes pel seu pare amb la Santa Seu argumentant que tant ell com els seus predecessors havien guanyat els seus reialmes en mans dels musulmans amb l'espasa, va marcar el camí que seguirien els seus successors i apuntalava la seva imatge com a *miles Christi* de la qual aquesta arma ofensiva, convertida en un nou emblema de la monarquia, assumia un paper preponderat (Fig. 1).⁴

El dret per regnar no era cap altre que el de primogenitura: és a dir, aquest dret, sense protagonitzar cap ritu de coronació, resultava suficient perquè els reis d'Aragó exercissin les seves tasques de govern. Jaume I havia heretat el reialme del seu pare i, encara que havia estat excomunicat —el Conqueridor també va rebre aquest mateix càstig—,⁵ ell era rei per la gràcia de Déu. És cert que el dret de conquesta, que va comportar la revaloració de l'espasa com a insígnia règia i que derivava de l'afirmació del fet que la terra era de qui l'havia conquerida, va

3 És cert que no existia una tradició de coronació papal al Casal d'Aragó a excepció de la del seu pare Pere el Catòlic. De fet, la legitimació dels monarques de la Corona no s'havia aconseguit a través d'aquest cerimonial, litúrgia per la qual, deixant de banda el pare de Jaume I i el mateix Conqueridor, els reis predecessors semblaven mostrar un cert, o aparent, desinterès. Sobre les coronacions dels reis d'Aragó hi ha diversos estudis, entre els quals destaquem Palacios, 1975; Durán Gudiol (1989: 17-40) i Serrano Coll (2020: 1-18). Per al cas concret de Jaume I, vegeu Serrano Coll (2008: 13-22).

4 La idea que l'espasa del sobirà donava el suprem domini als reialmes s'havia enunciat abans, amb Alfons el Bataller (1104-1134) qui, precisament, va protagonitzar un període de relacions molt tenses amb Roma. Però, com ja va ser assenyalat, va ser en temps de Jaume I quan hi va haver un veritable punt d'inflexió: (Palacios Martín, 1976: 273-296). Aquesta qüestió va comportar significatives conseqüències iconogràfiques, com ja hem posat de manifest en diversos estudis; entre d'altres Serrano Coll (2012: 161-172).

5 Els seus enamoraments van motivar que al dominic Berenguer de Castellbisbal, confessor del rei i bisbe de Girona, se li tallés la llengua acusat d'haver desvelat el secret de confessió, fet que va suposar que Innocenci IV l'excomuniés, condemna que va ser revocada uns anys després.



Fig. 1.- Imatges de Jaume I que denoten el protagonisme de l'espasa. Esq. Segells majors de Jaume I, anversos, 1229 D/1122. Archives Nationales de France; i 1238-1276, dins De Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*, 28. A sota, butlles de Jaume I, anversos. 1231-1238, dins *Ibidem*, 25; i 1255, extret de Rafael Conde, *Catalunya medieval*, Lunweg, Barcelona, 1992, p. 114. Dreta, diverses escenes de l'*In excelsis Dei thesauris*, ff. 91v, 92r, 139r i 229v. c. 1276-1290, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIV.

suposar un mitjà de legitimació monàrquica en els territoris acabats d'adquirir per la Corona. Però el rei Jaume va voler plasmar també els seus vincles amb la divinitat. I per fer-ho va utilitzar diversos recursos, com els eloqüents termes *Dei gratia regis Aragonum* que circumden la seva imatge majestàtica en la seva sigil·lografia un cop conquerits els reialmes de Mallorca i València.⁶ Va utilitzar aquesta mateixa intitulació en altres documents de caràcter jurídic, com es veu en els *Fueros de Aragón* que va promulgar el 1247, dels quals s'han conservat diverses còpies, també posteriors i il·luminades.⁷ Aquests termes, que proclamen els seus nexes amb la divinitat, són molt significatius si es té en compte que el sobirà, com veurem, va voler presentar-se textualment i iconogràficament com a victoriós i afavorit per l'empara divina, sobretot en els territoris guanyats per l'espasa i, per tant, en la seva faceta bèl·lica de *miles Christi*.

6 Els segells del seu tercer període resen + *Sigillum Iacobi Dei gratia regis Aragonum et Maioricarum et Valencia comitis Barchinone et Urgelli et domini Montis pessulani*: De Sagarra i Siscar (1908: 255-256) i De Sagarra i Siscar (1916-1932, vol. 1).

7 Remetem, de moment, a Delgado Echevarría (1997). Anàlisi de les seves miniatures dins Serrano Coll (2008: 89-90).

Si el seu poder havia estat atorgat per Déu, Jaume I necessitava escenificar-ho dignament (García Edo 2008: 35), la qual cosa es veuria reflectida de forma evident en l'aspecte iconogràfic,⁸ però també en el textual en les línies del seu *Llibre dels Feyts* en què nombroses referències mostren la coherència i la consistència de la intervenció i protecció de la divinitat en la seva persona i, també, en les seves conquestes (Smith 2007: 115). El fet mateix que existeixi el *Llibre dels Feyts* i que fos creat com una autobiografia, gènere extraordinari en l'època en la qual es va redactar, mostra que Jaume I considerava el seu regnat, que sintetitza acuradament a través de la seva carrera militar, com una campanya dirigida per Déu, i, per tant, hi posa de manifest que el seu paper i la seva tasca eren més rellevants que els dels altres sobirans del coetani (Burns 1976: 8).

2. La ideologia sobre la guerra i la seva plasmació en el *Llibre dels Feyts del rei en Jacme*

El rerefons que apuntalava el fet de la guerra per part del Conqueridor estava configurat principalment pel desig de legitimació i continuació del procés de conquesta contra els musulmans, com ja recordava Bernat Desclot en la seva crònica: «I fou molt ardit, i prous de les seves armes, i fort i valent, i llarg de donar, i agradable a tota gent i molt misericordiós, i tingué tot el seu cor i tota la seva voluntat de guerrear amb sarraïns».⁹ Però, en aquests moments d'apogeu teològic i eclesiàstic en el qual el papat era el principal element, visible i poderós (Torres Jiménez 2016-2017: 26), la ideologia bèl·lica també s'havia d'estruc-

8 Serà rellevant, en aquest sentit, la utilització del rei de la intercessió divina que es materialitza en el providencialisme i en l'ajut directe d'un delegat diví: Sant Jordi. En realitat, com ja s'ha explicat en altres treballs, aquesta presència, que s'ha d'entendre en l'òrbita de la mitificació del rei, té un intens significat polític perquè, en certificar la voluntat i el suport de Déu, suplanta el reconeixement eclesiàstic que, en principi i en la cerimònia de coronació, se li exigia al monarca.

9 Aquests termes anaven acompanyats de la cèlebre descripció física que va fer del monarca i que Soldevila considerarà que l'autor s'inspirava en la *Vita Caroli Magni* d'Eihnard. Vegeu Desclot, *Crònica* (Soldevila i Zubiburu, 1983: cap. 12 i p. 601, n. 1).

turar per la necessitat de cercar, per part de les classes eclesiàstiques i seculars dominants, una sèrie d'instruments simbòlics que els servís de suport per assegurar-se la superioritat social (Lafuente Gómez 2018: 143). Aquesta època d'expansió política i militar en l'occident cristià va ser també el període de la consolidació de nombroses monarquies que, naturalment, provocava constants conflictes interns entre les classes dirigents (García Fitz 2013: 141; González Antón 1981: 575). Jaume I no va ser una excepció dins d'aquest difícil ambient: el clima de les greus lluites amb la noblesa és el que explica nombroses de les seves iniciatives i, com ja s'ha posat de manifest, el seu regnat, precisament, es configura com una clau de volta en la superació —no sense dificultats— de la disgregació feudal cap a un ordre polític nou en el qual el sobirà adquiria un poder més fort i hegemònic sobre la resta de barons catalans i aragonesos (Kagay 1999: 65; Ferran i Planas 2001: 304).

Les accions assenyalades en el *Llibre dels Feyts* no són només l'expressió de si mateix, de les seves campanyes militars i de la nova societat que s'estava forjant. Les seves descripcions constitueixen també una evident manifestació de la seva religiositat, fet que converteix aquest singular volum en un llibre de caràcter personal i íntim que explicita textualment l'espiritualitat del monarca (Burns 1976: 8). Molt conscient de la potencialitat d'aquesta innovadora eina documental i propagandística, el Conqueridor va posar per escrit els esdeveniments conforme al recurs de la memòria selectiva: com sembla lògic, va referir ja no el que recordava, sinó el que volia que fos rememorat, ometent el que no li convenia o simplement no l'interessava, com ja s'ha manifestat en altres ocasions (Cingolani 2007: 131). Ell mateix ho adverteix en el seu pròleg, en què anuncia que hi ha una elecció dels fets descrits, si bé aquesta selecció està en constant sintonia, precisament i el que per a la nostra hipòtesi resulta rellevant, amb les seves actuacions alineades amb els designis celestials o la providència: «lleixam aquest llibre per memòria, a aquells qui volran oir de les gràcies que Nostre Senyor nos ha feytes, e per dar exempli [...]» (*Llibre dels Feyts*: par. 1). El *Llibre dels Feyts* és, doncs, i d'acord amb la conscient imparcialitat del seu redactor, l'instrument perfecte per comprendre el que era, per Jaume I, esdevenir un *miles Christi* i, també, *caput militia Christi*. I, al mateix temps, es configura com un element idoni per

ser utilitzat com a ruta o via directa per analitzar el que el Conqueridor entenia que havia de ser un veritable «cavaller de Déu». Perquè, encara que és un llibre militarment essencial, ja que descriu els seus fells i en primera persona els fets en els quals es va veure immers durant les seves campanyes de conquesta (i amb detalls subtils en molts casos), ens desvela, igualment, la intensa relació establerta entre el sobirà i Déu (Smith 2007: 106).

Així doncs, la crònica de Jaume I constata com, sabedor de la fefaent i privilegiada relació que tenia amb la divinitat —que no només el guiava sinó que també el protegia—, el monarca l'aplicava com a puntal en el seu desig personal de conquesta i lloança a Déu. Deixant de banda altres episodis que evidencien fins a quin punt la providència l'havia ajudat al llarg de la seva trajectòria vital, el sobirà va percebre en la conquesta de territoris als musulmans un ampli camp d'oportunitats en una època que venia definida per canvis veritablement transcendents (Alvira Cabrer 2015: 152). Com és sabut, la sustentació argumental i ideològica de la guerra, tant pel costat cristià com pel musulmà, s'afermava en el conegut concepte de «guerra justa» pel qual els cavallers i senyors participants en la batalla sentien l'obligació, i encara més el dret, de restablir el control sobre unes terres que consideraven que havien estat arrabassades als seus avantpassats (García Fitz 2013: 175). Per tant, la guerra contra l'islam no només era justa, sinó que estava fomentada per la divinitat, argumentació que ja despunta en el *Codex Vigilano* del segle x, els fells del qual alaben sense embuts l'acció d'un rei conqueridor (Lafuente Gómez 2018: 143-147). Així les coses, les empreses bèl·liques no eren sinó actuacions en benefici de la cristiandat: Jaume I les degué prendre com un dels més rellevants instruments legitimadors i un dels pilars més potents del seu regnat, tal com refereix en la seva crònica en diverses ocasions,¹⁰ però també en altres documents jurídics, com el seu testament on, significativa-

10 Moment significatiu és quan el rei es dirigeix al seu fill, el futur Pere el Gran (1276-1285) al·ludint a la longevitat del seu regnat i com aquesta era fruit del desig diví: «Nostre senyor nos havia fet regnar al seu serví pus de seixanta anys, mes que no era en memòria, ne trobava hom que negun rei, de David o de Salomó ençà, hagués tant regnat»: (*Llibre dels Feits*, cap. 162). Aquesta senectut tindria ressò iconogràfic en moltes de les representacions del sobirà de l'edat mitjana, com es va posar de manifest dins Serrano Coll (2008); Serrano Coll (2011).

ment, reconeixia que «som creació i criatura d'Ell [...] el qual des del principi ens feu prosperar de bé en millor, i mai no va abandonar les nostres accions ni va permetre que ens perdessin» (Udina Martorell 2001: 142-153).

En lliurar batalles justes i contra els infidels, la guerra del rei era també la guerra de Déu i, per tant, el sobirà gaudia de l'auxili diví. Jaume I va fer constar que, com a cap de la *militia Christi*, comptava amb aquest vistiplau: «ja que anem en el seu nom, tenim confiança que ell ens guiarà», reitera en la seva crònica (*Llibre dels Feyts*: par. 56). En altres passatges és més loquaç, perquè es presenta a si mateix amb una aura messiànica, qüestió que ha estat analitzada per diversos autors (Cingolani 2007; Aguilar Àvila 2013) i en què s'evidencia com l'instrument de Déu per la persecució dels enemics de la fe, qüestió que explica la seva protecció des de l'instant del seu engendrament i en els primers mesos de vida.¹¹ El sobirà ens diu que, sense estar preparat, quan va entrar a Santa Maria de Montpeller per ser batejat, els clergues van entonar *Te Deum laudamus*, himne d'agraïment a Déu, i, quan era conduït a l'església de Sant Cerní, podia sentir-se el cant profètic de Sacaries *Benedictus Dominus Deus Israel*, passatge destinat a anunciar l'arribada d'una figura messiànica i redemptora (Aguilar Àvila 2011: 11-64). Sembla plausible que la introducció de l'estel en totes les seves empremtes cèries precedint la seva efígie com a genet sigui resultat, precisament, d'aquest caràcter providencial que va voler exaltar el rei (Fig. 2). D'aquesta manera, l'astre seria l'evocació del que seria invisible i, per tant, una evocació a través d'una imatge convencional del que és immaterial (Serrano Coll en premsa). Aquest element arrencaria de textos sagrats com les profecies d'Isaïes, el Llibre de Daniel i, també, l'Apocalipsi, que menciona l'astre en la destra i del qual explica que «als qui surtin vencedors, als qui es mantinguin fins a la fi en la pràctica de les noves obres, els donaré poder

11 La seva concepció pot titllar-se de miraculosa, ja que el seu pare no volia tenir relacions amb la seva esposa. Igualment, pot veure's aquesta protecció en l'intent fallit d'assassinar-lo quan era un nadó: «E aenant nós jaent en lo bressol, tiraren per una trapa sobre nos un cantal, e caec prop del bressol». Significativament, hi afegeix: «mas Nostre Senyor nos volgué estorçre que no moríssim» (*Llibre dels Feyts*, cap. 5). Les referències arturianes en els episodis referits a l'inici de la seva vida van estar treballades per De Montoliu i de Togores (1924: 698-717).



Fig. 2.- Reversos, amb l'estel precedint el genet, dels segells dels reis Jaume I, Pere el Gran, Alfons IV, Jaume II, i Pere el Cerimoniós. Extrets de Ferran de Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*.

sobre els pobles [...] Aquest és el poder que he rebut del meu pare. Els donaré també l'estel del matí» (Ap. 2, 2 i 25-28). Aquest estel, introduït per Jaume I, es va mantenir precedint el genet, invariablement, en tota la sigil·lografia dels reis d'Aragó fins temps de Joan I.¹² Cal assenyalar que aquest providencialisme se li continuà atribuint amb posterioritat, com indica Muntaner, qui afirmava: «que james no fon at senyor a qui Deus faes majors gràcies ne pus assenyaldes» (*Crònica de Ramon Muntaner*: cap. 6), i com també va destacar Pere el Cerimoniós en el si de l'extraordinària campanya de glorificació de la institució monàrquica que va engegar a través de dispositius textuais i, sobretot, visuals (Molina i Figueras 2013: 219-241).

És cert que el *Llibre dels Feyts* no refereix massa el suport del sant pare als seus projectes bèl·lics, segurament perquè, tenint en compte que Roma considerava que els reis peninsulars no havien de participar en les campanyes a Terra Santa perquè tenien els seus deures de croats dins la Península, l'empara per part de la Seu Apostòlica es donava per fet. Això podria ser utilitzat per part del rei en benefici propi fent creure al lector o a l'oient de la seva crònica que havia realitzat aquestes accions militars amb el suport directe de Déu i, per tant, sense la intermediació de la Santa Seu (Smith 2006: en línia). Per tant, el resultat de les seves batalles, exitoses, constituïen la prova de la veritable fe

12 Entenem que Martí I la va mantenir, si bé l'empremta que es conserva té danyada la part on s'ubicaria aquest estel (De Sagarra i Siscar, 1916-1932: núm. 83).

(Bronisch 1998: 205), de manera que els membres de les seves hosts eren considerats, a més de fidels seguidors del rei, servidors de Déu.

3. El protagonisme del senyal reial en les escomeses bèl·liques

Hem d'estar d'acord amb Schramm quan afirmava que dins la Península la utilització de les insígnies va tenir un paper menys rellevant que en la resta de l'occident europeu (Schramm 1960: 63); de fet, en les nostres contrades aquests símbols de poder no són els que «van fer» el rei, sinó que, en tot cas, visualitzaven la seva puixança i la van concretar a ulls dels súbdits i dels seus homòlegs. És veritat que la seva possessió s'interpretava com la confirmació del seu dret al tron, o de l'exercici del govern en definitiva: és així com ha d'entendre's l'episodi, ja al·ludit, de la mai assolida coronació —malgrat que desitjada— per part del rei Conqueridor, per exemple. Segons testimonien els escrits i el repertori figuratiu conservat en els diversos suports artístics (Serrano Coll 2015), el palat va acompanyar la figura del monarca des de l'instant de la seva investidura en tots els escenaris possibles, tant en els estrictament quotidians i privats com en els de caràcter governamental i, per tant, d'índole pública. I l'associació amb la seva persona, a més, persistia més enllà del seu ministeri: els emblemes que poblen els sepulcres reials són una clara evidència.

Per conduir l'estendard reial es recorria a un portador d'insígnies, sovint un membre escollit de l'alta jerarquia civil, que proclamava, amb la seva exhibició, la presència de la institució monàrquica. Aquesta presència podia ser també figurada; alguns textos de l'època refereixen que s'utilitzaven també per presentar el sobirà quan aquest no es trobava, físicament, en aquell indret: els termes de Muntaner, encara que més tardà al regnat del Conqueridor, són prou clars i explicatius.¹³

13 «Que veus aquí lo seu estendart qui representa la sua persona. E així, que ell sia amb nos, e la gràcia de Deu e d'ell nos ajudarà e ens darà victòria», deia Corral Llança segons el testimoni de Muntaner (*Crònica*: cap. XIX).

Aquest estendard complia la comesa, durant les batalles, d'identificar les hosts,¹⁴ donar a conèixer el curs de la contesa¹⁵ o, fins i tot, informar de la victòria sobre els enemics, de manera que es col·locava en els llocs més elevats per ser fàcilment visible: «lo pus alt lloc», o «la pus alta torre del castell» són expressions molt acostumades en la cronística medieval.¹⁶ Encara que, potser, una de les més conegudes sigui la verbalitzada per Jaume I que, a més de recordar el vistiplau i ajut de la divinitat en la seva actuació, denota un sentimentalisme que adverteix del significat profund d'aquest element.¹⁷ Precisament és en el *Llibre dels Feyts* on es palesa, en nombroses ocasions, la importància extraordinària del senyal reial. Mostra significativa és l'episodi de Cabrera, quan l'estendard va ser lliurat a uns soldats que, desobeint el seu senyor i cavaller de la ciutat Berenguer Finestres, el van mantenir amagat fins que el sobirà va poder apropar-se a les muralles, moment en el qual van fer-lo onejar sobre una de les torres del castell i, a l'instant, la ciutat es va sotmetre (*Llibre dels Feyts*, par. 44). Igualment, la necessitat de portar el penó per part del rei s'adverteix en nombrosos passatges, com testifica la seva negació a acostar-se a la ciutat del Puig sense el seu senyal fins al punt de no dubtar a esquinçar les gualdrapes del seu cavall per fer-ne un i, només així, precedit d'aquest element, apropar-se a la ciutat per ser identificat sense dificultat (*Llibre dels Feyts*: par. 221). Aquestes narracions, entre altres textos, mostren que l'heràldica del monarca, a més de ser una eina de comunicació visual, va arribar a convertir-se en una espècie d'escut psicològic, concepció que explica també la vàlua que van adquirir com a

14 És eloqüent, en aquest sentit, l'aclariment de Zurita sobre la mort de Pere el Catòlic, sobre la qual explica que va faltar a Muret perquè Simó de Montfort i els seus van anar on «el rey peleaba porque conocieron su estandarte» (Zurita y Castro, 1562-1580: ll. II, cap. LXIII).

15 El mateix Zurita comenta: «quando los moros que estaban en el combate [de Montesa] sintieron el ruido y vieron el estandarte real en la Muela, entendiendo que no les quedaba otra guarida ni defensa [...] rindiéronse al rey [Pere el Gran] sin condición alguna»: (Zurita y Castro, 1562-1580: ll. IV, cap. IV).

16 Vegeu *Crònica del rei en Pere* (cap. 3), *Crònica de Muntaner* (cap. CCXXVIII), *Crònica de Bernat Desclot* (cap. CLXVII), Zurita y Castro 1562-1580 (ll. VIII, cap. XXXIII).

17 Jaume I descriu: «E quan vim nostra senyera sus en la torre descavalcam del cavall, e endreçam-nos vers orient, e plorant de nostres ull, e besam la terra per la gran mercè que Déus nos havia feita» (*Llibre dels Feyts*: par. 282).



Fig. 3.- Pintures del Palau Aguilar, finals del XIII. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Detall d'escenes de combat i, assenyalats, diversos baluards àrabs. En la part superior, l'estendard de Las Navas de Tolosa, avui conservat —com a trofeu de guerra que va portar Alfons VIII— a Las Huelgas de Burgos.

botí de guerra:¹⁸ recordarem aquí, per citar un gloriós exemple, el significat i pes simbòlic que va assolir en els reialmes cristians l'apoderament del penó de Las Navas de Tolosa que, a parer nostre, va tenir un ressò iconogràfic prou evident en les conegudes pintures murals del Palau Aguilar, ja de les acaballes del segle XIII (Fig. 3). O, també, que s'hagi conservat, a manera de relíquia gairebé sacra, l'anomenat penó de la Conquesta de València, primer exhibit a Sant Vicent de la Roqueta i ara a l'Arxiu Històric Municipal de la capital lleuantina, que des de Pere Antoni Beuter es pressuposa que va ser la bandera que s'hissà quan la ciu-

18 Encara que les descripcions que acrediten aquesta concepció són una mica posteriors. Algunes certifiquen l'interès per la defensa de l'estendard, com al·ludeix Zurita (1562-1580: ll. XIX, cap. XLIV). Més il·lustratiu és el passatge en el qual els vassalls del rei d'Aragó, després de conquerir l'Alguer, mostren al sobirà la gran quantitat de banderes arravatades als enemics dient-li: «Senyor, veus ací lo vostre tresor que nostre senyor Déus vos ha donat» (*Crònica del rei en Pere*: cap. 5). Altres referències es poden trobar, per centrar-nos només en els *Analys* redactats per Zurita (1562-1580: ll. IV cap. XXIV; ll. IV, caps. XXIV i CXIX; ll. V cap. XLVII i ll. IX cap. XXV).

tat de València va capitular en favor del rei (Escartí Soriano [ed.], 1995, vol. II: 215).¹⁹ De la mateixa manera, l'estendard singularitzava la figura del monarca i, òbviament, ajudava a reconèixer-lo, en aquest cas dins un context bèl·lic, però que es feia extensiu en medis diversos, fet que era imprescindible. És a dir, resultava fonamental que el sobirà fos percebut per la pròpia host i la força enemiga per tal de ser un exemple que calia seguir per als primers i una potència colpidora i terrible per als segons. Perquè només amb aquesta identificació podia verificar-se, o acreditar-se, el coratge del seu líder, tan aplaudit en les cròniques en el cas del Conqueridor, també posteriors: la topada amb els musulmans a València i la seva gallardia després de ser ferit greument per una sageta enemiga és un dels més coneguts exemples,²⁰ sense comptar les vegades que ell mateix desvela que es descobreix per ser ferit per l'enemic, i que, en sortir il·lès malgrat l'atreviment, evidencia públicament la protecció de Déu sobre la seva persona. És precisament en aquest context bèl·lic i visual on, dins els elements que poden identificar-se com a generadors de la seva imatge del *miles Christi*, pot trobar-se com un dels més rellevants el senyal reial, que va ser l'emblema que, en sintonia amb els textos, va adquirir una transcendència més gran.

Però l'heràldica no va ser només un símbol de poder reial que comportava els valors fins ara advertits. El senyal reial també va constituir un símbol d'estabilitat perquè, un cop creat i assumit com a pertanyent al seu titular reial, ja no es modificava i, així, va anar esdevenint com un element que invocava un poderós sentit de cohesió (Parsons Lillich 1991: 41) del qual eren partícips també els súbdits. És precisament això el que explica que la ciutadania manifestés el seu suport a la institució monàrquica a través del desplegament de senyeres i penons amb les

19 Va ser Rafael Narbona (2008: 82) el primer que va posar en dubte la seva veracitat. Sobre el sermó de Beuter, vegeu Escartí Soriano (2021: 131). Hi ha un estudi recent sobre la celebració commemorativa de la festa de la conquesta cristiana de València en Granell Sales (2022: en esp. part. I).

20 Ell mateix va voler extreure's la sageta que l'havia malferit greument, «e eixi'ns bé a la meitat de la testa la punta de la sageta [...], e veníem rient per tal que la host no se n'esmaiàs» (*Llibre dels Feyts*: par. 266). Aquest succés es va poder corroborar quan les tombes de Poblet van ser profanades. Llavors, els seus ossos, de gran envergadura, també van demostrar que les descripcions sobre el seu aspecte físic com la de Desclot (*Crònica*: cap. 12), que és la més extensa de totes les que ens han arribat, també eren certes.

armes del sobirà.²¹ El seu emblema, exhibís o no elements cristians, tenint en compte que el rei era el cap de la milícia, i que aquest era guiat per Déu, va convertir-se, de forma natural i inevitable, en un element quasi supraterranal per ser un símbol de presència divina que acompanyava els defensors de la fe veritable (Bronisch 1998: 203). El fet que les cròniques medievals presentin Jaume I com el principal *miles Christi* de la campanya contra Mallorca i València perquè era rei i, consegüentment, líder de les seves tropes (Lafuente Gómez 2018: 147) ho avala, així com també l'arenga que el bisbe Berenguer de Palou va dedicar al rei i a l'empresa en les corts de Barcelona abans de la conquesta del reialme insular, en la qual deia que «aquest feït no es obra nostra, car es obra de Déu» (*Llibre dels Feyts*: par. 62).

4. El concepte de *miles Christi* més enllà del context de guerra: la vessant legislatora

El terme *miles Christi* ha estat lligat, tradicionalment, amb la imatge d'un cavaller cristià amb l'espasa en actitud d'atac i muntant un cavall encobertat amb l'emblema que coincideix amb l'escut defensiu del seu genet. I, en el cas del rei de la Corona d'Aragó, es relaciona amb la seva imatge eqüestre, majoritàriament dins un context de guerra, cavalcant sobre un cavall al galop cobert amb gualdrapes amb les armes del reialme. Però, és aquest un concepte, i una iconografia, per tant, exclusivament de caràcter bèl·lic?

Pensem que l'ideal de *miles Christi*, a més de la seva identificació amb un cavaller al servei de Déu, també pot entendre's com aquell individu que actua, amb un clar vessant social, en relació amb la seva competència legislatora; una capacitat que li venia atorgada per la mateixa divinitat, com ja s'assenyala en Proverbis 8, 15-16: «gràcies a mi els reis regnen i els sobirans promulguen lleis

21 Com demostren ciutats com Tarragona, Barcelona, València, o Cotlliure, entre d'altres. Com a mostra, vegeu el *Llibre dels Feyts* (par. 107), la *Crònica de Bernat Desclot* (caps. XLVI i XLIX), la *Crònica del rei en Pere* (cap. III), o Zurita y Castro (1562-1580: ll. x cap. LI; ll. VI, cap. XXXIX i ll. XIX, cap. XVI), per exemple.

justes; gràcies a mi governen els governants i els magistrats jutgen amb justícia». Que el sobirà era un cavaller de Déu que lluitava també per l'estructuració del poder ja ho va explicitar Alfons el Cast, avi del Conqueridor:

La protecció de les coses divines i humanes no pertany a ningú més que al príncep, i res ha de ser tan propi del príncep bo i recte que impedir les injúries, apaivagar les guerres, establir la pau i promulgar-la, i, un cop promulgada, conduir els súbdits a conservar-la, perquè d'això, no incòngruament, es pot dir i establir que és del príncep el que es diu dels reis: «gràcies a mi regnen els reis i dicten sentència les autoritats» (Cingolani 2007: 91).

No és casual que les primeres constitucions de Pau i Treva d'un rei d'Aragó es promulguessin durant el govern Alfons el Cast el 1173, en realitat resultat de la concreció de l'ideal de Pau i Guerra de Déu del segle x. No obstant això, va ser precisament en temps del Conqueridor, en la segona meitat del segle XIII, quan aquesta idea va esdevenir un instrument de poder exercit pel monarca (Cingolani 2007: 116-117). Jaume I va saber conciliar la seva concepció de sobirania amb el nou sistema legal que s'estava erigint resultat d'un context de *Furor legalis* de la cristiandat (Ahuir i López; Palazón Loustaunau 2001: 213) davant les recents conquestes. Conscient de la necessitat d'instaurar un nou ordre en els nous reialmes adquirits, es va convertir en un gran promotor del dret i va saber pregonar —també iconogràficament— la seva capacitat legisladora (Serrano Coll 2008: 63-64), fent extensiva la seva actuació afavorint que els estudiosos de dret es graduessin a Bolonya i rodejant-se d'eminents juristes (Ahuir i López; Palazón Loustaunau 2001: 212). Com s'ha analitzat en diversos estudis, el regnat del Conqueridor es va configurar com un moment clau en la superació de la disgregació feudal cap a un ordre polític nou caracteritzat pel desenvolupament de l'activitat jurisdiccional sobre un territori on el monarca assumia un poder polític més fort i hegemònic sobre la resta de barons, catalans i aragonesos, que havien estat tan dissidents en els primers anys del seu regnat (Ferran i Planas 2001: 304). En aquest sentit, resulta fonamental, en aquests moments, la promulgació de les *Commemoracions* de Pere Albert, on la *plenitudo potestatis* era

l'argument que reafirmava el dret de general jurisdicció del *princeps* per tal de reformar l'anterior ordenació política i jurídica de base feudal cap a un ordre més evolucionat sota la superioritat del sobirà (Ferran i Planas 2001: 295).²²

Un dels exemples més interessants de Jaume I com a rei legislador es troba en el text dels *Fori et privilegia Valentiae* de 1238, la promulgació dels quals va implicar la substitució del primitiu caràcter de graciosa concessió legal del *costum* pel concepte contractual dels *furs* (Belenguer Cebrià 1984: 27). Amb aquesta normativa se substituïen els costums i les lleis musulmanes i s'establia la normativa necessària per preservar el que la «guerra justa» havia aconseguit contra el poder sarraí (Peset Reig 2018: 29). En el text trobem que el sobirà no va crear només una espècie de cuirassa simbòlica en què recolzava les seves accions com a bon cristià, sinó que, segons expliquen també, va promulgar el corpus com una defensa legal que el protegia en un context aliè al de la batalla (González Antón 1981: 587). Així doncs, el rei Conqueridor es va preocupar per la formació i consolidació d'institucions jurídiques i legislatives que va utilitzar com a baluard i suport per als seus desitjos de superioritat davant els seus súbdits, com també va fer, més enllà dels furs llevantins, amb les *Consuetudines llerdenses*, per exemple. D'acord amb el seu tarannà legislatiu, el corpus figuratiu conservat d'aquest monarca —coetani o posterior al seu regnat— ofereix abundants exemples que el presenten a manera d'autor i com a font del dret: potser, el primer full de l'*In excelsis Dei thesauris*, on s'exhibeix el rei en el moment d'ordenar la redacció d'aquesta compilació jurídica,²³ és, segurament,

22 Sobre les *Commemoracions* i Pere Albert també són fonamentals Kagay (2001 i 2004: 39-74). Remetem també a l'epígraf «Messianisme i empara jurídica» (Serrano Coll, en premsa).

23 Aquesta compilació és un dels més importants cartularis del segle XIII i és resultat de la iniciativa de Jaume I per acabar —segons Zurita— amb les diversitats forals existents per consolidar un nou sistema jurídic unificat. Vegeu Zurita y Castro (1562-1580: ll. III, ap. XLII. Sobre la diversitat foral, Ubieto Arteta (1989: 13-16 i 26-41). Cal dir que, a la cort papal s'havia dut a terme una empresa similar: el 1234 i sota la butlla *Rex pacificus* Gregori IX (1227-1241) —el mateix pontífex que va declarar com a croada la campanya de Jaume I sobre València— va promulgar el *Liber Extra*, encarregat a Ramon de Perafort i que actualitzava totes les col·leccions de decretals anteriors. Aquestes *Decretalium Gregorii IX compilatio* poden consultar-se, en obert, en el lloc web <http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/GregoriusIX/gre_0000.html>.



Fig. 4.- *In excelsis Dei thesauris*, f. 1r. c. 1276-1290, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIV

una de les composicions més supèrbies i brillants (Fig. 4). No sembla casual que part d'aquesta iconografia de caràcter legal sigui resultat de la transposició de models procedents d'un gènere d'indubtable valor legal com és la sigil·lografia, així com tampoc no ho és la inserció d'imatges de devoció per dotar d'un caràcter sacre al document jurídic, com es veu als *Fori et Privilegia Valentiae*²⁴ o la utilització de la seva imatge a manera de rei David amb una finalitat molt concreta en un dels fulls del *Privilegiorum regni Valentiae* (Serrano Coll 2008: 237-239).²⁵

La creació i promulgació de lleis i ordinacions en temps de Jaume I pot llegir-se com una actuació que li permetia generar, a més d'una forta legislació que cercava el tan necessari ordre i bon funcionament del reialme, una visualització de la seva persona com a *miles Christi* victoriós que posava al servei del Totpoderós, que tant el beneficiava i protegia, els territoris que governava en el seu nom. Igualment, en el cas de la Corona d'Aragó, el sobirà i el seu poder havien de configurar-se com un únic agent aglutinador de territoris diferents que

24 Sign. 146. Olim: 51. Remetem, de moment, a Villalba Dávalos (1964: 31) i Teresí Domingo (1999).

25 Si bé aquesta lectura iconogràfica va ser exposada a un congrés a Trujillo el 2005 i la va publicar Serrano Coll (2007: 661-663).

mai no van perdre la seva individualitat malgrat estar sotmesos a un mateix sobirà (Serra Desfilis 2007: 36), almenys fins a la seva mort.²⁶ El Conqueridor va cercar personificar aquesta imatge poderosa de talent indubtable que, malgrat les diferències existents entre els territoris que havia acollit sota el seu ceptre després dels successius episodis de conquesta i amb l'ajut de Déu, serviria com aglutinador de tots ells. Una activitat legislativa que molts han assenyalat de rellevància similar, fins i tot igual, que la seva activitat conqueridora.

Com queda dit, no ha de sorprendre aquesta identitat de *miles Christi* en el vessant bèl·lic i legislador si es pren en consideració el període intel·lectual en el qual estava immers el rei. S'ha dit ja que el segle XIII es va caracteritzar per ser una centúria de canvis nuclears que van afectar tots els aspectes de la vida dels homes i les dones d'aquell moment. I també s'ha explicat que una d'aquestes transformacions va ser la consideració de la guerra com un fet moral i teològic, però també com un argument essencialment legislatiu (Brundage 1976: 100). No sembla coincidència que un rei com Jaume I fomentés tan intensament aquest aspecte: per al sobirà no era sinó el resultat d'aquesta evolució del concepte de guerra que dirigia el seu govern. Només apuntarem, com a línia de recerca per treballar, si els reis de la Corona d'Aragó no van escollir les seves iconografies en els seus segells —majestàtica en l'anvers i eqüestre en el revers— tenint en compte, precisament, aquesta qüestió. Coneixedors de la rellevància propagandística d'aquests elements que validaven i autenticaven els documents dels quals pengen, caldria preguntar-se si la seva imatge bèl·lica no devia ser sinó una mostra d'aquest doble concepte de *miles Christi* que hem presentat: com a guerrer en la representació iconogràfica del revers, i com a legislador en el mateix document que la peça cèria autenticava. Potser, i aquesta

26 Cal recordar el seu testament, que dividia els seus reialmes entre els seus primers fills primogènits: Pere, qui va ser anomenat el Gran, adquiriria els territoris heretats peninsulars i València; mentre que Jaume va ser rei del reialme de Mallorca juntament amb els territoris del comtat de Rosselló i la Cerdanya i Montpeller. Aquest testament comportaria una sèrie de discrepàncies que portarien, ja al segle XIV, al famós procés judicial de Pere el Cerimoniós contra Jaume III que va culminar amb l'annexió, després d'una greu campanya bèl·lica, del reialme insular. La bibliografia sobre aquest episodi és ingent, encara que remetem, de moment, als encara fonamentals treballs de De Bofarull i de Sartorio (1866), Riera Melis (1986) i Ensenyat i Pujol (1997).

és una hipòtesi sobre la qual caldria aprofundir, va ser aquesta raó —la de considerar-se protectors de les coses divines i humanes, impediting injúries, apaivagant guerres i establint i mantenint la pau, com diria Alfons el Cast reprenent els al·ludits termes dels Proverbis— la que va comportar que els nostres sobirans escollissin, com a única representació en els segells menors, la seva imatge eqüestre i que descartessin l'entronitzada.²⁷

5. El *Llibre dels Feits* de Jaume I i la *Segunda Partida* d'Alfons X: les contradiccions de dos *specula principum*

Fins ara, l'exposició de la ideologia de Jaume I com a cavaller victoriós i modèlic mostra, únicament, un costat de la moneda que configura el seu complex caràcter: d'una banda, exemplar; de l'altra, contestatari. Per reconèixer aquesta doble faceta del rei podem acostar-nos a un altre text coetani al *Llibre dels Feits*, també creat per un sobirà, en aquest cas de Castella: les *Partidas* d'Alfons X el Savi (1221-1284).²⁸ L'elevat nombre d'escrits de caràcter polític que es va generar i desenvolupar al llarg del seu regnat va suposar la fomentació i la proliferació d'aquest tipus de textos en altres entorns, no solament àulics (Rodríguez de la Peña 2000-2001: 24). I, de tots els escrits jurídics que van aparèixer llavors, un dels més destacats va ser el que configura les *Siete Partidas*, que es van ser escrites entre 1256 i 1275²⁹ i que constitueixen la compilació de textos sobre normativa jurídica centrada en l'organització, el dret i l'administració del reialme.

27 El primer rei del qual conservem un segell menor és Pere el Catòlic, pare de Jaume I. A partir d'ell, tots els successors que van fer servir aquesta tipologia van escollir invariablement la seva figuració eqüestre per estampar en la seva superfície. Vegeu el repertori complert en el catàleg de De Sagarra i Siscar (1916-1932: vol. 1).

28 És abundantíssima la bibliografia sobre Alfons X, però destaquem, pel seu caràcter global i recent García Fernández ([coord.] 2022).

29 Sobre les *Partidas* remetem, només, a Mechtild, Becker i Schmidt ([eds.] 2021). A títol genèric, vegeu també el recent estudi de Sánchez-Arcilla Bernal (2022: 393-410).

En el cas que ens ocupa, resulta més particular, per la seva temàtica, la *Segunda Partida*, on s'estableix la normativa que tracta «de los emperadores, reyes y de los otros grandes señores que han de sostener la justicia y verdad en la tierra».³⁰ En aquesta part s'explica de quina forma el monarca ha de tractar la seva família (*Las Siete Partidas* 1843: 133) i com els seus súbdits han de tractar-lo a ell (*Las Siete Partidas* 1843: 136-143). També explicita sobre quin ha de ser el comportament del sobirà durant la batalla (*Las Siete Partidas* 1843: 179-186), com han de cuidar-se i preparar-se els castells on el sobirà s'allotjarà, la manera en què s'ha de tractar la seva família i la reina en particular (*Las Siete Partidas* 1843: 157-167), i, fins i tot, la forma en què havien d'abillar-se durant les cavalcades, amb la qual cosa es va arribar a generar una normativa per a la vestimenta durant els àpats (*Las Siete Partidas* 1843: 174-176). En el seu moment, aquest escrit va significar un símil amb els *specula principum* europeus³¹ en els quals els monarques es basaven i es guiaven per mantenir-se dins les normes i especulacions del que es considerava un bon governant (Nanu 2013: 109). Les *Partidas* o el *Libro de las leyes*, segons la seva denominació originària, va substituir el dret de tradició gòtica i va suposar una legislació que s'adaptava d'una manera natural a la societat canviant que s'estava desenvolupant durant les dècades de la seva redacció, una societat de comerç i indústria incipient que començava a deixar en segon terme l'agricultura com a única base econòmica i el sistema feudal, que cada cop era menys ferri (Molina Molina 1993-1994: 171-172).

Els sobirans Alfons X i Jaume I estaven units familiarment, ja que el nostre rei era sogre del castellà arran de les esposalles de la seva filla Violant.³² Les relacions entre ambdós monarques no sempre van ser fluides, com demostren diversos episodis algun dels quals, fins i tot i com palesa una de les escenes

30 Hem utilitzat l'edició d'Ignacio Velasco Pérez (*Las Siete Partidas* 1843: 123).

31 Sobre aquests tipus de textos exemplars en l'Europa medieval és rellevant encara Meens (1998: 345-357).

32 El 1240 ja havia estat acordat aquest matrimoni segons es desprèn del segon testament del rei Conqueridor, signat el 1 de gener de 1241, on se cita la seva filla *Ioles, cojugi Alfonsi, primogeniti illustris regis Castellae*. Vegeu Udina Martorell (2001).



Fig. 5.- Pintures del castell d'Alcanyís, clau de l'arc i cara sud. Detall, en la clau de l'arc, de l'*osculum pacis* entre Alfons X i Jaume I. Segle XIV.

dels esplèndids murals del castell d'Alcanyís, han tingut ressò iconogràfic (Cid Priego 1958: 10) (Fig. 5).³³ Però van ser capaços d'arribar a la cordialitat, és cert que per preservar els seus interessos i ambicions polítics davant els perills i amenaces estrangeres que els eren comuns (De Ayala Martínez 2004-2005: 115-116). I és precisament dins d'aquest context on resulta interessant contrastar, d'una banda, el que Alfons X pauta dins la *Segunda Partida* sobre el que socialment és acceptable i adequat per a un sobirà modèlic i, de l'altra, les actuacions que Jaume I descriu en el seu *Llibre dels Feyts*. Perquè, analitzant els episodis de la crònica catalana, s'arriba a la conclusió que Jaume I va actuar sense tenir en consideració de cap mena la normativa dictaminada pel seu homòleg, i familiar, castellà: el que interessava al Conqueridor era, a més d'evitar qualsevol referència als afers de la seva vida que podrien ser conside-

33 Que, com ja deia Carlos Cid, representava el final de les disputes entre ambdós monarques sobre el reialme de Navarra. Sobre aquest fet i concrecions sobre la seva identificació, Serrano Coll (2008: 195-199).

rats dubtosos, evidenciar que els actes exemplars —els que, precisament, fa constar en la seva crònica— els feia no solament sota l'empара de Déu, sinó en el seu nom.

Deixant de banda aspectes referents a la seva severitat,³⁴ resulta il·lustratiu el seu silenci respecte a la seva coneguda faceta d'adúlter, actitud que la *Partida* censura perquè l'esposa del rei ha de ser honrada i estimada, ja que ambdós esposos són un en virtut del sagrament del matrimoni (*Las Siete Partidas* 1843: 133). El rei, segons el text castellà, no propagarà el seu llinatge amb «mujeres males, ni con muchas, por no envilecerse» (*Las Siete Partidas* 1843: 129), però, com se sap, Jaume I va mantenir nombroses relacions fora dels seus matrimonis i va arribar a intentar anul·lar la seva unió amb Teresa Gil de Vidaurre (1220-1285) a la qual acusava d'haver contret la lepra per poder enllaçar-se amb la seva amant Berenguela Alfonso (Chamberlin 1995). D'altra banda, tampoc no va coincidir amb les *Partidas* en les seves prescripcions envers la seva relació amb els seus fills: conforme al text castellà, s'havia de guardar i «amarlos mucho», i s'hi donen indicacions precises sobre la seva formació i aliment (*Las Siete Partidas* 1843: 133, 154). Com és ben conegut, Jaume I, quan va conèixer la mort del seu fillastre Ferran Sanxes ofegat al Cinca no va dubtar a dir que «a nos plac-nos molt quan ho haguem oït» (*Llibre dels Feyts* par. 550), termes duríssims, venjatius i colpidors que van suscitar comentaris diversos per part de molts cronistes i historiadors.³⁵ És cert que el nostre monarca va estimar el seu fill il·legítim, a qui va dotar d'important patrimoni

34 Recordeu l'episodi ja esmentat en el qual el rei ordena tallar la llengua al bisbe de Girona Berenguer de Castellbisbal, qui havia desvelat el secret de confessió. Sí que és cert que en la crònica el rei al·ludeix al dominic com el seu confessor, però omet qualsevol referència a aquest fet que li va provocar l'excomunicació. És significatiu que aquest episodi succeeix quan Jaume I travessava un moment de relacions difícils amb la Santa Seu (Villanueva Astengo, 1850, vol. iv: 155-157). Afegim, també, la malvolença i aversió que el nostre rei va mostrar amb els musulmans mallorquins els qui, com que no volien rendir-se, van rebre càstigs brutals. Sobre aquesta qüestió és il·lustrativa la crònica àrab Kitāb tā'rih Mayūrqa (Ben Ma'Mar i Rosselló Bordoy (eds.), 2008).

35 Remetem, per exemple, als de Soldevila respecte a aquest passatge, on recorda la sorpresa i incredulitat de Zurita o Tourtoulon, qui, sense massa consens, va procurar explicar-ho dient que, en comptes de *plach* el sobirà volia escriure *planch* (Soldevila i Zubiburu 1983, notes al *Llibre dels Feyts*: 550, n. 2).

i a qui assignà nombroses missions diplomàtiques, però aquesta estimació va transformar-se en odi colèric quan el fillastre encapçalà una rebel·lió en contra seu que el seu primogènit Pere, el futur rei Gran, va saber erradicar (Elípe Soriano 2013). Qui sap si el Conqueridor, sabent-se custodiat i protegit per Déu, no va acceptar amb tan poca commoció aquest incident en què el seu fill bastard perdia la vida a mans del seu primogènit legítim («l'infant En P. [...] l'havia feït negar», va dir) com una mostra més de l'acció divina?

El que es percep a través de l'escrit del Conqueridor és una supremacia que contrasta notablement amb la humilitat que anima Alfons X que mostri un bon governant. I tot això malgrat que dins la *Partida* recorda que un rei és un vicari de Déu en la terra, vicariat imprescindible perquè sense una figura superior a la qual obeir, no seria possible fer justícia.³⁶ I, encara que explicita el castellà que un rei és un representant de Déu, aquesta comesa ha de fer-lo refutar «la honra excessiva e inútil» (*Las Siete Partidas* 1843: 112). No obstant això, eloqüentment, Jaume I inicia el seu llegat memorial descrivint, ja en la primera part del seu *Llibre dels Feyts* i com ja hem comentat, el fet miraculós del seu naixement i la fortuna que va tenir amb l'intent d'assassinat que va sofrir de nadó en el seu bressol, per repuntejar de forma perspicaç la seva persona amb la predestinació a la grandiositat. No és sinó amb aquesta actitud preeminent, antagònica amb la discreció exalçada per rei castellà, que el Conqueridor justifica que, veritablement i per fets fefaents, era esdevingut rei per la gràcia divina: era Déu qui li havia permès ser rei legítim, la qual cosa el situava per sobre de la resta dels homes en haver estat impulsat per ser un líder innegable en el pla de Déu per a la redempció dels cristians (Smith 2007: 111) i per a la conversió dels infidels.

Impulsat per un concepte de Guerra Santa incoherent en molts sentits (Bronisch 1998: 204), Jaume I el Conqueridor va tenir una trajectòria vital marcada per l'ambigüitat on la seva política era religió, i la seva religió era política. Va ser un *miles Christi* que rendia compte dels seus actes, sovint in-

36 El rei és vicari en representar en la terra la funció de monarca que Déu té als cels, premissa que no era nova, ja que es rastreja ja en fonts visigòtiques. Remetem a Martín Prieto (2016: 453-496).

justificables, per defensar les seves decisions i assegurar la seva posició en el si d'una aura divina: les coses succeïen tal com Déu les havia permeses o fomentades. Res a veure amb el que es desprèn de les *Partidas*, on el sobirà temia Déu perquè era totpoderós i era qui el mantenia en el seu lloc a la terra per fer justícia; a més de ser a Ell a qui s'havia de donar comptes dels actes realitzats (*Las Siete Partidas* 1843: 126). Però el Conqueridor, a través de grans gestes, havia assolit grans conquestes, la qual cosa, a ulls d'ell mateix i de gran part dels poders europeus, tenia el suport de Déu. Perquè, quin home, sense estar beneït per la gràcia divina, hauria pogut aconseguir aquells èxits militars? Jaume I es va constituir com a *miles Christi* no pas pels seus actes personals, com a home imperfecte i efímer que no reflecteix en els seus records que posa per escrit, sinó pels seus fets més rellevants en el seu vessant governamental. El seu halo llegendari l'estava iniciant ell mateix a través de la selecció dels episodis que va decidir glossar al *Llibre dels Feyts*, redactat no només per deixar-lo com herència per a l'educació i formació dels seus fills, sinó, com consta en altres textos com per exemple la *Segunda Partida*, per ser llegit o escoltat més enllà de l'àmbit familiar: les gestes d'aquest prolífic i exemplar *miles Christi* pensem que degueren arribar, com una espècie de manual militar (Alvira Cabrer 2022: 35-62) en el qual s'accentua la importància de la bona logística, l'apurada i treballada estratègia, i la necessitat que la resta de cavallers del seu reialme s'envoltessin de bons vassalls i lleials.

Bibliografia

- AGUILAR ÀVILA, A. (2011) «Jaume I i el Llibre dels fets», dins *Introducció a les grans cròniques*, Barcelona, Rafael Dalmau, pp. 11-64.
- (2013) *Llibre dels feyts del rei en Jacme*, València, Universitat Catòlica de València.
- AHUIR I LÓPEZ, A.; PALAZÓN LOUSTAUNAU, A. (2001) *Història de la literatura en llengua valenciana. Segle XIII*, València, Diputació de València.
- ALVIRA CABRER, M. (2015) «Jaime I de Aragón, conquistador de Mayûrqa y Šarq al-Andalus, antes de ser rey (1208/604 H-1213/610)», dins M. Reda Boudchar i A. Saïdy (coords.) *Homenaje al Dr. Jaafar Ben El haj Soulami. Semblanzas y Estudios*, Tetuan, Asociación Tetuán Asmir, Asociación Marroquí de Estudios Andalusíes, pp. 152-172.

- (2022) «El Llibre dels Fets de Jaime I de Aragón como manual militar», *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 40, núm. 1, pp. 35-62.
- AYALA MARTÍNEZ, C. de (2004-2005) «Relaciones de Alfonso X con Aragón y Navarra», *Alcanate*, núm. 4, pp. 101-146.
- BELenguER CEBRIÀ, E. (1984) *Jaume I a través de la història*, València, Publicacions de la Universitat de València, vol. I.
- (2008) *Jaime I y su reinado*, Lleida, Milenio.
- BEN MA'MAR, M.; Rosselló Bordoy, G. (eds.) (2008) *Kitab ta'rih Mayurqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*, Palma, Presidència de les Illes Balears, Universitat de les Illes Balears.
- BEZOS-REZAK, B. (2010) *When Ego was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden, Brill.
- BOFARULL I SARTORIO, M. de (1866) *Proceso contra el rey de Mallorca D. Jaime III, mandado formar por el Rey D. Pedro IV de Aragón*, Barcelona, Impr. del Archivo, 2 vol.
- BONET DONATO, M.; PAVÓN BENITO, J. (2021) «Thinking about the Holy Land and crusading in the Crowns of Aragon and Navarre (thirteenth century)», dins G. Fishop; J. Bronstein i V. R. Shotten-Hallel *Settlement and Crusade in the Thirteenth Century Multidisciplinary Studies of the Latin East*, Londres, Routledge, pp. 255-267.
- BRONISCH, A. P. (1998) *Reconquista und Heiliger Krieg. Die Deutung des Krieges im christlichen Spanien von den Westgoten bis ins frühe 12. Jahrhundert*, Münster, Aschendorff Verlag.
- BRUNDAGE, J. A. (1976) «Holy War and the medieval Lawyers», dins *The Holy War*, vol. v, Ohio, Ohio State University Press, pp. 99-140.
- BURNS, R. I. (1976) «The Spiritual life of James the Conqueror, King of Aragon-Catalonia, 1208-1276. Portrait and Self-portrait», *Catholic Historical Review*, vol. 62, núm. 1, pp. 1-35.
- CABANES PECOURT, M. D. (2009) *Documentos de Jaime I relacionados con Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CHAMBERLIN, C. L. (1995) «The 'Sainted Queen' and the 'Sin of Berenguela': Teresa Gil de Vidaure and Berenguela Alfonso in Documents of the Crown of Aragón, 1255-1272», dins *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, vol. I, Leiden, Brill, pp. 303-321.
- CID PRIEGO, C. (1958) «Las pinturas murales del Castillo de Alcañiz», *Teruel*, 20, pp. 5-103.
- CINGOLANI, S. (2007) *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62 [Edició en castellà (2008), *Historia y mito del rey Jaime I de Aragón*, Barcelona, Edhasa].
- DELGADO ECHEVARRÍA, J. (1997), *Los fueros de Aragón*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- DESCLOT, B., «Crònica», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- DURÁN GUDIOL, A. (1989) «El rito de coronación del rey de Aragón», *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, núm. 103, pp. 17-40.

- ELIPE SORIANO, J. (2013) «Fernando Sánchez de Castro desde la cronística: política mediterránea y rebelión de un hijo bastardo de Jaime I», *Aragón en la Edad Media*, núm. 24, pp. 169-189.
- ENSENYAT I PUJOL, G. (1997) *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, Palma, Moll, 2 vol.
- ESCARTÍ SORIANO, V. J. (2021) «Jaume I, el *Llibre dels feits* i l'humanisme: un model valencià per al cesarisme hispànic», *eHumanista/IVITRA*, 2021, núm. 1, pp. 128-140.
- (ed.) (1995) *Pere Antoni Beuter. Cròniques de València*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- FERRAN PLANAS, E. (2001) *El jurista Pere Albert i les Commemoracions*, Barcelona, tesi doctoral de la Universitat Pompeu Fabra.
- FERRER I MALLOL, M. T. (coord.) (2011), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.
- FURIÓ DIEGO, A. (2007) *El rey conquistador. Jaime I: entre la historia y la leyenda*, Alzira, Bromera.
- GARCÍA EDO, V. (2008) *La obra legislativa del rey Jaime I de Aragón, 1208-1276*, València, Universitat Jaume I.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, M. (coord.) (2022) *Alfonso X el Sabio 1221/1252-1284*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- GARCÍA FITZ, F. (2013) «La Reconquista y la formación de la España medieval (de mediados del siglo XI a mediados del siglo XIII)», dins H. O'Donnell (dir.), *Historia militar de España*, vol. II Edad Media, Madrid, Ministerio de Defensa, pp. 141-215.
- GONZÁLEZ ANTÓN, L. (1981) «Jaime I y el alumbramiento de la conciencia nacional aragonesa», dins *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, pp. 573-594.
- GRANELL SALES, F. (2022) *La imatge de Jaume I en la València Baixmedieval (ca. 1338-ca. 1538)*, València, tesi doctoral de la Universitat de València.
- JAUME I «Llibre dels Feyts del rei en Jacme», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- KAGAY, D. J. (1996) «Army mobilization, royal administration and the realm in the thirteenth-century Crown of Aragon», dins S. J. Chevedden; P. E. Kagay; J. Donald; P. Padilla (eds.) *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Essays in Honour of Robert I. Burns*, Leiden, Brill, vol. II, pp. 95-115.
- (2001) «Pere Albert: Barcelona canon, Royal advocate, feudal theorist», *Anuario de Estudios Medievales*, 34/1, 2004, pp. 39-74.
- (1999) «*Princeps Namque*: Defense of the Crown and the Birth of the Catalan State», *Mediterranean Studies*, núm. 8, pp. 55-87.

- (2001) «The King must be preferred to the lord's: sovereignty and suzerainty in the treatises of Pere Albert», dins *Proceedings of the 10th International Congress of Medieval Canon Law*, el Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana.
- LAFUENTE GÓMEZ, M. (2018) «Crown of Aragon», dins F. García Fritz; J. Gouveia Monteiro, *War in the Iberian Peninsula, 700-1600*, Nova York, Routledge, pp. 124-174.
- Las Siete Partidas del Sabio rey D. Alfonso* (1843), I. Velasco Pérez (ed.), Madrid, Imprenta de los señores viuda de Jordán e Hijos.
- Llibre dels Feits del rei En Jaume* (2007), dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- LLÓPIS FRANCO, B. (2008) «El Miles Christi: Entre protestantismo y catolicismo en la Europa Moderna», dins J. J. Ferrer Maestro i P. Barceló (dirs.) *Europa: Historia, Imagen y Mito*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 769-784.
- MARTÍN PRIETO, P. (2016) «Idea e imagen del rey en la diplomática medieval hispana», *Espacio, Tiempo y Forma*, 29, pp. 453-496.
- MECHTILD, A.; BECKER, U.; SCHMIDT, E. (eds.) (2021) *Alfonso el Sabio y la conceptualización jurídica de la monarquía en las 'Siete Partidas'*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- MEENS, R. (1998) «Politics, mirrors of princes and the Bible: sins, kings and the well-being on the realm», *Early Medieval Europe*, 7/3, pp. 345-357.
- MOLINA MOLINA, A. L. (1993-1994) «Aspectos de la vida cotidiana en 'Las Partidas'», *Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo*, núm. 5-6, pp. 171-185.
- MOLINA I FIGUERAS, J. (2013) «La memoria visual de una dinastía. Pedro IV el Ceremonioso y la retórica de las imágenes en la Corona de Aragón (1336-1387)», *Anales de Historia del Arte*, núm. 2, pp. 219-241.
- MONTOLIU I DE TOGORES, M. de (1924) «Sobre els elements èpics, principalment arturians, de la crònica de Jaume I», dins M. Bataillon; A. Meillet; A. Morel-Fatio (eds.) *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos*, Madrid, Hernando, pp. 698-717.
- MUNTANER, R., «Crònica», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- NANU, I. (2013) *La Segunda Partida de Alfonso X el Sabio y la tradición de los Speculum Principum*, València, tesis de la Universitat de València.
- NARBONA VIZCAÍNO, R. (2008) *Privilegios y pergaminos de Jaime I en el Archivo Municipal de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- OLIVÁN BAILE, F. (1960) «¿Fue traidor al rey de Aragón el señor de Albarracín don Pedro Fernández de Azagra?», *Teruel*, núm. 24, 1960, pp. 209-219.
- PALACIOS MARTÍN, B. (1975) *La Coronación de los Reyes de Aragón. 1204-1410. Aportación al Estudio de las Estructuras Políticas Medievales*, València, Anubar.

- (1976) «Los símbolos de la soberanía en la Edad Media Española. El simbolismo de la espada», dins *VII Centenario del Infante D. Fernando de la Cerda*, Ciudad Real, Instituto de Estudios Manchegos, pp. 273-296.
- PARSONS LILlich, M. (1991) «Early Heraldry: How to Crack the Code», *Gesta*, vol. xxx, núm. 1, pp. 41-47.
- PERE EL CERIMONIÓS «Crònica del rei en Pere», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- PESET REIG, M. (2018) «Els Furs de Valencia. Un texto de leyes del siglo XIII», dins F. J. Palao Gil; M. P. Hernández Serra (coords.) *Los valencianos y el legado foral: historia, sociedad, derecho*, València, Universitat de València, pp. 27-52.
- POWERS, J. (1990) «Dos reyes guerreros y sus milicias municipales: el ciudadano-soldado en la ley y en la vida», dins *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador, compilación de Robert I. Burns*, València, Alfons el Magnànim, pp. 123-158.
- RIERA RELIS, A. (1986) *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, Madrid/Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. A. (2000-2001) «La cruzada como discurso político en la cronística alfonsí», *Alcanate. Revista de Estudios Alfonsíes*, núm. 2, pp. 23-42.
- SAGARRA I SISCAR, F. de (1908) «Los segells del rey en Jaume I», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 4/29, pp. 255-265.
- (1916-1932) *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelona, Estampa d'Henrich, 3 vol.).
- SÁNCHEZ-ARCILLA BERNAL, J. (2022) «Nuevas reflexiones sobre la obra legislativa de Alfonso X el Sabio», *Anales de la Real Academia de Doctores*, 7, pp. 393-410.
- SARASA SÁNCHEZ, E. (coord.) (2009) *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- SCHRAMM, P. E. (1960) *Las insignias de la realeza en la Edad Media española*, Madrid, Instituto de Estudios Constitucionales.
- SERRA DESFILIS, A. (2007) «La imagen construida del poder real en la Corona de Aragón (siglos XIII-XV): Casas, ceremonial y magnificencia», *Res Publica*, núm. 18, pp. 35-57.
- SERRANO COLL, M. (2007) «La imagen como instrumento: el rey al servicio del código, el código al servicio del rey», dins *Libros con arte, arte con libros*, Càceres, Junta de Extremadura/Universidad de Extremadura, pp. 661-663.
- (2008) *Jaime I el Conquistador. Imágenes Medievales de un Reinado*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- (2012) «Art as means of Legitimization in the Kingdom of Aragon. Coronation Problems and their Artistic Echos during the Reigns of James I and Peter IV», *Ikon, Journal of Iconographic Studies*, núm. 5, pp. 161-172.
- (2015) *Effigies Regis Aragonum. La Imagen figurativa del Rey de Aragón en la Edad Media*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

- (2020) «*De modo Qualiter Reges Aragonum Coronabuntur*, Visual, Material and Textual Evidence during the Middle Ages», *Arts*, vol. ix, núm. 25, pp. 1-18 [en línia].
- (en premsa) «L'estel que precedeix el genet en la sigil·lografia dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona: problemàtiques interpretatives i metodològiques», dins X. Barral i Altet X.; V. Lucherinni (eds.) *La sigillographie médiévale en Catalogne et dans les territoires de la Couronne catalano-aragonaise dans un contexte européen*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SMITH, D. J. (2006) «Guerra Santa y Tierra Santa en el pensamiento y la acción del rey Jaime I de Aragón» dins *Regards croisés sur la guerre sainte: Guerre, idéologie et religion dans l'espace méditerranéen latin (XI^e-XIII^e siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Midi.
- (2007) «James I and God: Legitimacy, protection and consolation in the Llibre dels fets», *Imago temporis. Medium Aevum*, núm. 1, pp. 105-119.
- SOLDEVILA I ZUBIBURU, F. (1983) *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- (2008) *Vida de Jaume el Conqueridor*, Barcelona, Base.
- SWIFT, D. (1894) *The times and life of James the First*, Oxford, Clarendon Press.
- TERESÍ DOMINGO, G. (1999) «Fori et Privilegia Valentiae», dins *La luz de las imágenes, catedral de Valencia, 4 de febrero al 30 de junio de 1999*, vol. II. *Áreas expositivas y análisis de obras (*)*, València, Generalitat Valenciana.
- TORRES JIMÉNEZ, R. (2016-2017) «La devoción mariana en el marco de la religiosidad del siglo XIII», *Alcanate. Revista de Estudios Alfonsíes*, núm. 10, pp. 23-59.
- UDINA I MARTORELL, F. (2001) *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó: de Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera.
- VILLALBA DÁVALOS, A. (1964) *Miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, València, Institución Alfonso el Magnánimo.
- VILLANUEVA I ASTENGO, J. (1806) *Viage literario a las Iglesias de España*, Madrid, Imprenta Real, vol. IV.
- ZURITA Y CASTRO, J. de (1976) [1562-1580], *Anales de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

Els orígens històrics del valencià

[The Historical Origins of Valencian]

ANTONI FERRANDO FRANCÉS

Universitat de València

antoni.ferrando@uv.es / ORCID: 0000-0003-1865-1345

RESUM: L'anàlisi lingüística i historiogràfica de la documentació valenciana del segle XIII al segle XV permet constatar que el valencià es formà a partir de la repoblació bàsicament catalanoaragonesa de l'època, en què hi hagué un predomini dels catalanooccidentals. Els catalanoorientals s'hi acomodaren al català occidental, i els aragonesos, en adoptar el català, contribuïren a reforçar-ne els trets occidentals. L'anivellament lingüístic no es traduí en un llenguatge híbrid, sinó en una modalitat relativament uniforme en quasi tot l'àmbit geogràfic valencià. Només una teoria sociolingüística de la repoblació permet explicar satisfactòriament la gènesi del valencià i la seua adscripció tipològica al català occidental.

PARAULES CLAU: València baixmedieval, repoblació, sociolingüística, valencià, aragonés, dialectes catalans, teories lingüístiques, antroponímia, història lingüística

ABSTRACT: The linguistic and historiographical analysis of Valencian documentation from the 13th to the 15th century makes it possible to verify that Valencian was formed from the basically Catalan-Aragonese repopulation of the time, in which there was a predominance of Western Catalans. The Eastern Catalans adapted to Western Catalan, and the Aragonese, by adopting Catalan, contributed to strengthening its western features. Linguistic leveling did not result in a hybrid language, but in a relatively uniform modality in almost the entire Valencian geographical area. Only a sociolinguistic theory of repopulation can satisfactorily explain the genesis of Valencian and its typological affiliation to Western Catalan.

KEYWORDS: late medieval Valencia, repopulation, sociolinguistics, Valencian, Aragonese, Catalan dialects, linguistic theories, anthroponymy, linguistic history

Recepció: 13/04/2023. Acceptació: 20/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Preàmbul

La publicació de *La formació de la llengua catalana* (1981), d'Antoni Maria Badia i Margarit, va reobrir el vell debat sobre la gènesi dels dialectes catalans. El llibre va ser objecte de ressenyes i comentaris de gran interès (Tovar 1981; Moreu-Rey 1981, 1985, 1986; Bastardas 1982; Moran 1984; Veny 1986; Solà 1986; Walsh 1986a), que en van posar de manifest les nombroses virtuts, però també serioses discrepàncies amb els plantejaments de l'autor. La meua contribució més important al debat fou «La formació històrica del valencià», una comunicació que vaig presentar al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986) (Ferrando 1989: 399-428). L'article va ser bàsicament una resposta i una proposta alternativa a la teoria de la romanització amb què Badia i Margarit (1981, 1984) havia volgut explicar la gènesi dels dialectes catalans. En conèixer l'article, Badia, en carta de 28 de febrer de 1999, em deia: «Et felicito perquè es tracta d'una contribució ben remarcable. Pel que fa a les meves tesis, que contradiu, t'asseguro que constitueixen la crítica més intel·ligent i més documentada al meu assaig de 1981». Però també m'anunciava desacords, l'explicitació dels quals derivava per a més endavant, cosa que no es va arribar a produir. Les dificultats d'accés a aquell article, les noves recerques sobre la repoblació de la València medieval i la publicació de nombroses fonts primàries sobre la llengua, l'antroponímia i la història del País Valencià dels segles XIII i XIV feien necessària una revisió en profunditat, una ampliació i una actualització d'aquell treball, de manera que el que ara presente és en gran part nou, i per això n'he modificat el títol.

Badia (1981) s'havia centrat en Catalunya, i només en el seu article de 1984 s'ocupà més àmpliament del País Valencià. En la meua resposta a Badia em vaig centrar en la dimensió valenciana de la qüestió, perquè l'adscripció dialectal del català de València és la que més debat ha suscitat entre els filòlegs i perquè vaig considerar ben discutibles algunes de les premisses de la seua teoria de romanització. En aquella ocasió ja vaig postular com a alternativa explicativa una teoria sociolingüística que tingués més en compte els factors de la repoblació i de l'anivellament lingüístic. En aquesta ocasió, miraré de

situar el marc històric i dialectològic dels orígens del valencià en el procés de formació dels dialectes consecutius de la llengua catalana (segles XII, XIII i XIV) i, a partir d'una actualització de les dades manejades, procuraré analitzar els mecanismes que van permetre la consolidació del català occidental al País Valencià als segles XIII i XIV i la formació dels trets singulars del valencià. En conseqüència, aprofundiré en l'argumentació d'una *teoria sociolingüística* que integre no sols els factors demolingüístics i socials del procés repoblador, sinó també l'anàlisi del contacte de llengües i de l'anivellament lingüístic que es produí bàsicament a l'interior del català trasplantat a les terres conquistades, un fenomen inherent a la constitució de qualsevol dialecte consecutiu. En aquesta comesa caldrà posar a contribució els nous estudis sobre el context històric i sobre la llengua de l'època.

He parlat de valencià i de repoblació. Convé aclarir prèviament aqueixos conceptes. *Valencià* (o inicialment *valencianesc*) és el nom amb què els valencians, si més no des de la primera meitat de segle XIV, designen habitualment la llengua catalana que s'estengué per la major part del País Valencià a partir del segle XIII, independentment de les modalitats que s'hi parlen. Dialectològicament, designa només el «valencià general», per dir-ho amb la terminologia propugnada per Manuel Sanchis Guarner. *Repoblació* és el concepte que la historiografia tradicional ha usat per a denominar el procés de colonització a què foren sotmeses les terres andalusines de l'antiga Hispània oriental amb la conquesta de la Catalunya Nova, de les Illes Balears i del País Valencià. Caldria, doncs, recórrer al concepte de colonització, que significa ocupació violenta, i no de repoblació. Ara bé, en la mesura que transcorre el temps, les terres andalusines conquistades i ja consolidades políticament amb un nou estatus jurídic i administratiu es convertiran en pols d'atracció per a emigrants d'altres terres a la cerca d'un estatus social i econòmic millor. En aquest cas, pot ser més idoni recórrer al concepte de repoblament. Així que també faré ús d'aquest concepte, però prioritzaré el de colonització per a les etapes inicials de l'ocupació de Xarc al-Andalus.

No voldria tancar aquestes paraules preliminars sense expressar la meua gratitud als meus mestres i, de manera particular, a Antoni M. Badia i Margarit,

perquè gràcies a les seues indagacions i als estímuls que em van suscitar, puc oferir ara aquestes aportacions.

2. Estat de la qüestió

Al llarg del segle xx es van formular diverses teories per a explicar la formació dels dialectes catalans consecutius. Estudiosos de la llengua com Antoni M. Alcover, Lluís Fullana, Antoni Griera, Francesc de B. Moll i també, en un primer moment, Manuel Sanchis Guarner van atribuir la bipartició dialectal de la llengua catalana en la Catalunya Nova, el País Valencià i les Illes Balears a la diferent procedència dels colons que s'hi establiren després de la conquesta respectiva, de manera que als dos primers territoris s'hauria imposat el català occidental i, a les Illes Balears, el català oriental. Concretament, Alcover (citat per Massot 1983: 74) afirmà, l'any 1918, que el català de València s'hi formà «perque vingueren a poblarla families de la banda de Lleyda», Fullana (1921: xx) argumentà que, vist que el «romanç de Lleida» era el que «més afinitat guardava ab lo romanç valencià» i que «la major part dels repobladors cataláns pertènixen a Lleida i a sa regió, no es estrany que, sense canvi essencial del llenguage, s'efectuara dita fusió [entre el romanç català dels repobladors i el romanç valencià autòcton]», Griera (1931: 16) reconegué que el valencià «és una continuació del català occidental», Moll (1950: 58) presentà «la distribución de los dialectos en las tierras del sur [de Cataluña] como una consecuencia de la Reconquista», i Sanchis (1950: 46) asseverà que «en la major i millor part de les terres valencianes s'establiren catalans, procedint-ne de Lleida un bon percentatge». En general, aquests estudiosos van vincular conquesta i repoblació. És per això que la seua visió sobre la gènesi dels dialectes catalans consecutius ha estat coneguda, a tort, com a *teoria de la reconquesta*. A tort, perquè vinculen conquesta i repoblació, factors estretament relacionats, però no sempre. Basta recordar que el protagonisme polític i militar del comtat de Barcelona en la conquesta de la Catalunya Nova no s'hi traduí en la imposició del català oriental i que el protagonisme militar inicial del regne d'Aragó en la conquesta

de les terres valencianes no s'hi traduí tampoc en la imposició de l'aragonés (Ferrando 2010).

La presumpta contradicció —ja observada el 1919 per Pere Barnils— entre les dades etnolingüístiques del *Llibre del Repartiment de València*, segons els còmputos de Pròsper de Bofarull, i la realitat dialectal valenciana projectà seriosos dubtes sobre la teoria de la reconquesta i afavorí l'acollida de tres teories alternatives: la del *substrat*, que formularen el mateix Sanchis Guarner (1953) i Germà Colón (1953), l'*estructuralista*, que proposà Emilio Alarcos Llorach (1960), i la de la *romanització*, que enuncià Badia i Margarit (1981). Tots aquests filòlegs van coincidir a atribuir a les susdites dades del *Llibre del Repartiment de València* un valor decisiu per a impugnar la teoria de la reconquesta. Ara bé, van diferir en els criteris utilitzats.

En efecte, davant la contradicció que fossen suposadament catalanoorientals la majoria dels beneficiaris del repartiment inicial de les cases de la ciutat de València expropiades als andalusins per Jaume I i que, en canvi, s'hi hagués imposat el dialecte occidental, Sanchis Guarner (1955: 447-482) i Colón (1955: 137-149), guiats per les orientacions substratístiques de Ramón Menéndez Pidal, van presentar al Congrés Internacional de Filologia Romànica, de Barcelona (1953), sengles ponències sobre el valencià, en què defensaven que el substrat ibèric comú a les regions de Lleida, Tortosa i València hi hauria condicionat de tal manera l'evolució del llatí que hauria transformat el català predominantment oriental dels repobladors de la Catalunya Nova i del País Valencià en català occidental. Sanchis Guarner defensà reiteradament la *teoria del substrat*, tot i que la va matisar a l'*Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980).

Tanmateix, ja l'any 1960, Alarcos Llorach va postular, d'acord amb l'estructuralisme lingüístic, que la generalització al País Valencià dels trets occidentals del català, encara que els colons d'aquesta procedència fossen suposadament minoritaris, no s'explicaria per raons de substrat, sinó per un anivellament lingüístic simultani entre el català oriental, el català occidental i l'aragonés, sense relació directa amb el percentatge corresponent de repobladors: seria, per tant, l'anivellament dels tres components en joc el

factor que explicaria, almenys en el vocalisme, el triomf al País Valencià de la modalitat occidental.

La *teoria estructuralista* d'Alarcos no convencé Sanchis Guarner, ja que, segons va adduir amb bones raons el filòleg valencià, aquesta no seria aplicable a la regió de Tortosa, que fou repoblada majoritàriament per catalans orientals i occidentals, sense la presència d'aragonesos i, tanmateix, s'hi va formar ben d'hora un parlar occidental quasi idèntic al valencià general.

Ara bé, Miquel Tarradell posà de manifest a *Les arrels de Catalunya* (1966) que tota la Catalunya preromana era ibèrica i que tota havia estat prèviament indoeuropea. Aquestes constatacions de l'arqueologia desmuntaven les bases de la teoria del substrat. Sanchis Guarner (1980) mirà de salvar-ne el fons postulant-hi l'existència d'una Catalunya predominantment ibèrica i una altra predominantment indoeuropea, que hi hauria produït la bipartició dialectal del català.

Davant les febleses argumentals de les teories anteriors, Badia, a *La formació del català* (1981), reformulà la teoria de Sanchis per a postular la *teoria de la romanització*. A diferència de Sanchis, Badia no partí de les menes de pobles preromans en joc, sinó de l'eficàcia de la romanització. En les zones on la romanització va ser sòlida, la incidència del substrat en el llatí hauria estat feble i s'hi hauria produït el català oriental. En les zones on la romanització va ser feble o allà on es va produir una desromanització com a conseqüència d'una arabitzaació profunda —com és el cas de la Catalunya Nova occidental o del País Valencià—, la incidència del substrat preromà sobre el llatí hauria estat sòlida i hi hauria donat lloc el català occidental.

Encara que no es coneix la pronunciació de l'ibèric, Badia va considerar que el substrat ibèric hauria estat l'agent responsable de l'articulació més tensa de les vocals àtones i de la no obertura dels resultats de la *e* llarga llatina en tot el català occidental. Tanmateix, per a Badia el substrat no hauria tingut cap repercussió lingüística en les Illes Balears, a pesar d'haver estat sòlidament romanitzades i d'haver estat objecte d'un procés de desromanització a causa d'una arabitzaació profunda, ja que el seu parlar presenta els trets característics del català oriental peninsular.

Com ja ha estat dit, la teoria formulada per Badia tingué un considerable ressò, però també suscità nombroses reserves. Ell mateix convidà a debatre-la. Mereixia, doncs, un examen atent.

3. La formació històrica del valencià segons la teoria de la romanització

Badia inicià el seu assaig de 1981 impugnant tant la teoria de la reconquesta, en la versió d'Antoni Griera (1921; 1931), que identifica ocupació militar i repoblació, com la del substrat preromà, que havien formulat Sanchis Guarner (1955) i Colón (1955). El filòleg barceloní creu que la teoria de la reconquesta era «inviàble» perquè entra en contradicció amb: a) els criteris adoptats per Guifre el Pilós per al repartiment dels comtats catalans entre els seus fills, l'any 897; b) el «sentit geogràfic» est-oest de la reconquesta a Catalunya al segle XII; i c) el suposat protagonisme barceloní (i oriental) en la presa i repoblament de València. També considera «radicalment invalidada» la del substrat preromà, sobretot després que la publicació de *Les arrels de Catalunya* (1962), de Miquel Tarradell, hagués demostrat la presència de restes ibèriques en tota la Catalunya preromana. Per a Badia (1981: 100), «les modalitats oriental i occidental de la llengua catalana daten de la mateixa formació de la llengua i reflecteixen dos resultats decisius de la romanització (*assolida / mediatitzada*), els quals, respectivament i inversament, corresponen, al seu torn, a les possibilitats operatives del substrat preromà (*inactiu / eficaç*)». Concretament, en la Catalunya Nova occidental, l'arabització hauria neutralitzat una romanització assolida i, en provocar la revifalla del substrat preromà, hauria produït la gènesi del català occidental. Ara bé, caldrà esperar la recapitulació de Badia de 1984 —provocada pel debat que vaig suscitar entre ell, jo mateix i els meus alumnes d'història de la llengua en la Universitat de València— per a veure aplicada més explícitament al País Valencià la seua teoria de la romanització.

En efecte, en el susdit article de 1984, Badia insistí que foren les comarques costaneres i del centre i sud de Catalunya, així com València i les

Balears, les que atenyeren les cotes més altes de romanització, mentre que la part septentrional de la Catalunya occidental tingué una romanització més feble com a conseqüència del substrat bascoide o ibèric, de manera que el llatí local en quedà pregonament afectat. Així, quan a les vigílies de la invasió musulmana el «protocatalà» —que Badia identifica amb el mossàrab, avui preferentment denominat romanç andalusí o romandalusí— ja era una realitat, aquest hauria començat a manifestarse, dins la seua «unitat essencial», sota dues grans modalitats: l'oriental, pròpia dels territoris on l'emudiment del substrat preromà no hauria alterat l'«evolució més natural» del llatí vulgar, i l'occidental, pròpia dels territoris on l'acció eficaç del substrat bascoide o ibèric l'hauria frenada.

La diversa empremta de l'arabització hauria condicionat, segons Badia, l'evolució del protocatalà. Aquesta empremta hauria estat gairebé inexistent a la Catalunya Vella (ja que l'ocupació àrab no hi ultrapassà un segle), però s'ha de considerar eficaç a la Catalunya Nova (on es prolongà fins a mitjan segle XII, en què es conquistaren les regions de Tortosa, Lleida i Fraga) i molt intensa al País Valencià i a les Illes (no recuperades per a la cristiandat occidental fins al segon quart del segle XIII). Per això Badia distingeix dues menes de protocatalà en les terres andalusines conquistades entre mitjan segle XII i mitjan segle XIII: el de la Catalunya Nova, on els conquistadors cristians encara pogueren trobar un mossàrab més o menys vivaç, i el de València i les Balears, on l'extermini del cristians mossàrabs provocat per la intransigència religiosa dels almoràvits (segle XII) l'hauria reduït a la quasi total extinció. Als cursos baixos del Segre i de l'Ebre la intensitat de l'arabització hauria neutralitzat l'acció romanitzadora i hi hauria fet revifar el vell i «somort» substrat ibèric. Al Camp de Tarragona, el xoc amb el món àrab no hauria estat tan acusat «per la durada efímera del contacte, per la seva menor intensitat i pel convenciment psicològic dels seus habitants» (Badia 1984: 133).

A València i a les Illes s'esdevingueren fenòmens de naturalesa comparable. El protocatalà de València hauria experimentat el mateix sacseig que a la Catalunya Nova occidental. L'acció del substrat ibèric «tergiversà paral·lelament la base de la seva estructura llatina d'origen, fent-hi lloc a velles formes de

llenguatge fins aleshores en estat latent, d'arrel extraordinàriament remota. A mesura que el protocatalà (o mossàrab, segons Badia) decreix en pes social, les modificacions lingüístiques que havia sofert són trafegades a l'àrab», llengua que «tenia una gran capacitat d'adaptació a les característiques lingüístiques de les parles locals». L'àrab de València hauria conservat així uns «trets de llengua de provenença ibèrica que havien mantingut una llarga existència latent, no visibles en el llatí de la romanització ni en el protocatalà que se'n derivava», els quals, «sigui directament, sigui mitjançant unes maneres de llenguatge encara poc conegudes, enllacen amb el català que arriba a València el segle XIII», de manera que aquest «se'ls incorpora al seu torn, i esdevé 'occidental' per raó d'aquests enllaços, fent, doncs, cas omís de les modalitats de la llengua dels repobladors que hi arriben» (Badia 1984: 134). En canvi, a les Illes, el seu «ignot» substrat, que no era ibèric, romangué «com indiferent» davant el procés de transformacions del llatí local, tot originant-hi la mateixa modalitat que la del català oriental.

En la recapitulació de 1984, Badia no sols es limita a reafirmar la seua teoria davant les objeccions que hom li havia plantejat, sinó que aprofita l'aveniment per a descartar també l'explicació estructuralista d'Alarcos Llorach (1983: 73-76), que aquest ja havia enunciat el 1960, centrada en l'explicació del caràcter bàsicament occidental del valencià com a resultat de l'anivellament lingüístic entre català oriental, català occidental i aragonés. Entre les raons per a no admetre-la, Badia (1984: 122) addueix que «els sistemes en joc no són tres, sinó dos: *aragonés* / *català* (si voleu, aquest darrer amb un parell de matisos diferencials, però que tothom identificava com una sola llengua...)» i que Alarcos «deixa sense explicació la resta del català occidental (on no hi havia hagut la presència de l'aragonés que pogués compensar l'oriental)». Feia així seua la impugació de Sanchis a la teoria d'Alarcos.

4. Les febleses de la teoria de la romanització

A pesar de l'esforç que esmerçà Badia el 1984 per a presentar més sistemàticament l'aplicació de la seua teoria de la romanització al conjunt de l'àmbit

lingüístic català i, sobretot, al valencià, com a resultat de les objeccions que se li van fer, no han deixat de persistir les febleses en la seua explicació del caràcter occidental del valencià. I això per diverses raons:

a) És més que problemàtic sostenir l'existència d'un «protocatalà» en tot el futur àmbit lingüístic que s'hauria «estancat» (Badia 1984: 128) en el territori llargament dominat pels musulmans i que hauria evolucionat fins a esdevenir català en les zones més septentrionals, on la presència àrab fou molt efímera. Crec, amb Joan Coromines (1965: 29), que els límits medievals del català, és a dir, de la llengua romànica gestada a la Catalunya Vella, no ultrapassaren les comarques del Penedès, la Baixa Segarra, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, el Baix Urgell, el Segrià i les Garrigues, les quals constituïen una zona de transició entre el català pròpiament dit i els parlars mossàrabs del curs baix de l'Ebre, del País Valencià i de les Illes Balears. La toponímia d'aquests darrers territoris presenta uns «trets fonètics distints, clarament discrepants dels que són típics del català i en alguna part coincidents amb els d'altres llenguatges romànics de més al sud-est o més a l'oest». Per tant, si entenem per «protocatalà» el mossàrab tortosí-valencià-balear que ens descriuen Sanchis Guarnier (1980: 93-97) i Galmés de Fuentes (1983: 117-162), no es pot afirmar amb rigor que, «en bona part, els trets d'aquest romanç protocatalà eren comuns a tot el futur domini lingüístic» (Badia 1984: 108). El protocatalà «estancat» seria, si de cas, el de les esmentades comarques de transició, però no el mossàrab de les terres meridionals, que es regia per unes lleis fonètiques ben diferents de les del català primitiu. En termes de propietat lingüística, hauria estat més pertinent parlar de precatalà (‘romanç anterior al català’) que no de protocatalà, que etimològicament significa ‘primer català’.

b) No es pot descartar que les escasses discrepàncies inicials entre el català oriental i el català occidental puguin ser atribuïdes no sols a una diferent intensitat de la romanització i a diferències de substrat entre les dues zones, sinó també a d'altres factors: una romanització diferent en cronologia i orientació geopolítica, uns vincles diferents amb els països veïns de la Gàl·lia i, possiblement, una incidència diferent del superstrat franc. Creu Badia (1984: 117), seguint Sanchis, que hi hauria unes diferències entre l'«ibèric comú» de

la Catalunya de l'oest i l'«ibèric indoeuropeïtzat» de la Catalunya de l'est. Si l'acció del substrat indoeuropeu ha estat adduïda com el factor responsable de la tendència a l'alteració d'alguns aspectes del vocalisme llatí en països com la Gàl·lia septentrional, Badia no considera inadequat postular una possible operativitat d'aquest substrat en la Catalunya «predominantment» indoeuropeïtzada. Tanmateix, els arqueòlegs contemporanis insisteixen en una Catalunya completament iberitzada abans de la romanització, excepte en l'extrem nord-occidental bascoide.

En tot cas, caldrà tenir en compte que la Catalunya occidental es romanitzà després que l'oriental i que no rebé tan directament i constantment com gran part de la Catalunya oriental les innovacions lingüístiques de Roma. De fet, algunes preferències lèxiques del català occidental (*espill*, *junc*, etc.) —que no trets exclusius—, ben òbvies ja en els primers documents de la llengua, palesen unes afinitats amb les altres llengües romàniques peninsulars que cal atribuir a l'època de la romanització (Moll 1952: 62). Les preferències diatòpiques corresponents del català oriental (*mirall*, *jonc*, etc.) apunten, en canvi, cap a les llengües romàniques de la Gàl·lia i podrien provenir igualment de l'època romana.

Thomas Walsh (1986a: 415-422) va arribar a suggerir que la bipartició dialectal del català hauria estat provocada per «the inevitable growth —not cause— of the early political barrier», una frontera possiblement de l'època romana. Aquesta frontera s'hauria consolidat posteriorment per altres circumstàncies de caràcter geopolític i demogràfic entre els segles VIII i X. Així, hi hauria contribuït el despoblament de la Plana de Vic durant quasi tot el segle IX i part del X, que hagué de dificultar la comunicació entre les dues àrees dialectals de la Catalunya Vella.

De tota manera, l'aparició de la [ə] tònica procedent de la ɛ tancada del llatí vulgar i la confusió entre les [a] i [e] àtones —els dos elements decisius al voltant dels quals Badia construeix la seua teoria— són fenòmens relativament tardans en la futura àrea catalanooriental. La [ə] tònica, encara que probablement anterior al segle XI, no comença a registrar-s'hi amb seguretat fins a la primera meitat d'aquest segle. En tot cas, devia ser general al segle XII en la zona costera catalana situada al nord de Barcelona, vista la vitalitat que té en el

català implantat a Mallorca a partir del 1229, dut majoritàriament per colons d'aqueixa procedència (Rasico 2006: 77-80). Les primeres confusions entre les [a] i [e] àtones en posició pretònica hi apareixen al segle x, però en les altres posicions no semblen anteriors al segle xii (Rasico 2006: 131-132). El mateix Rasico (1982: 236-237) i Josep Moran (1984: 345-346) van atribuir al superstrat franc l'augment de la força articulatòria de les síl·labes tòniques i l'afebliment de les àtones, factor que podria explicar la gènesi de la centralització de la E tancada tònica del llatí vulgar en el català oriental. En tot cas, aquestes tendències fonètiques semblen fruit de l'evolució interna del català primitiu de la Catalunya oriental.

Altrament, no sembla justificada l'opinió de Badia (1984: 124) segons la qual el llatí de la Catalunya oriental presenta una «evolució més natural» que la del llatí de la Catalunya occidental, ja que de fet se n'ha allunyat més. Desconexem el grau d'impacte que hi van tenir no sols la diferència de substrat i de romanització, sinó també un superstrat franc possiblement més poderós en la zona oriental que en l'occidental, ja que és perceptible encara avui a l'Empordà, el Gironès, la Garrotxa i la Selva, si jutgem per la densitat d'antropònims i de topònims germànics (Moll 1982: 52; Coromines 1965: 26).

c) No sembla convincent l'argumentació segons la qual l'àrab valencià hauria transmés al català dels repobladors el susdit parell de trets fonètics suposadament d'origen ibèric, conservats pel llatí local, ja que el vocalisme de l'àrab local, molt diferent, no se'n va veure afectat (Barceló 1984: 166-168). En tot cas, si l'àrab valencià s'hagués emparat d'aquells suposats trets fonètics ibèrics «com a formes secundàries», com suposa Badia (1984: 134), és difícil de creure que haguessen pogut travessar l'autèntica «muralla lingüística» que, com a conseqüència de l'estructura socioeconòmica segregacionista del regne colonial de València, separava els cristians vencedors i els musulmans vençuts (Burns 1979; Guichard 1979). A més a més, no es comprén com la hipotètica actuació del substrat preromà hauria pogut condicionar només l'evolució de la E tancada tònica del llatí vulgar i no, en canvi, la de la E oberta tònica, que, com a norma, es tanca en tot el català, però no en l'aragonès ni en les petges que ens han arribat del mossàrab valencià (Griffin 1958: 286-288; Galmés 1983: 35-36).

d) Sembla contradictori postular una acció eficaç del substrat en terres valencianes i la inoïtat més absoluta en les baleàriques, després d'haver compartit una desromanització intensa. En aquest punt, Badia anà més lluny que Sanchis Guarner, ja que, mentre Sanchis (1955: 474) es limità a constatar que a les Illes Balears es donà una mera «propagació de la llengua de la Reconquesta», Badia (1981: 192-193) considerà que el llatí baleàric «contenia el germen d'un desenvolupament paral·lel al del llatí de la Catalunya més romanitzada de l'est». Badia, però, no identificà aqueix «germen». Ben mirat, sembla incoherent aplicar teories distintes segons es tracte del País Valencià o de les Balears. Ja ho va fer Sanchis (1980: 92 i 127) aplicant la teoria de la reconquesta a les Balears i la del substrat al País Valencià. I també ho ha fet Badia, perquè, en contra de les previsions de la seua teoria, descarta l'acció del substrat a les Balears adduint que és «ignot» —tot i que aquesta ignorància no afecta Eivissa, de civilització púnica— i sense tenir en compte suficientment que, segons Coromines (1965: 27), la romanització hi «degué ésser molt més soma que molts no es pensen», atesa la pràctica inexistència de topònims en —ANUM.

e) De les tres objeccions a la teoria de la reconquesta formulades per Badia, n'hi ha dues de relacionades amb la problemàtica valenciana: el «sentit geogràfic [est-oest] de la reconquesta» i la distribució de les cases de València, arran l'ocupació jaumina, amb un suposat predomini de concessions a catalanoorientals. Tanmateix, no semblen ben fonamentades. En el primer cas, perquè Badia (1981: 171) confon expansió política i repoblació real, negligeix la importantíssima participació dels comtes d'Urgell en la repoblació de Lleida i no té en compte que una gran part de l'expansió territorial es produí en un sentit geogràfic nord-sud. En el segon cas, perquè confon adjudicació legal i ocupació efectiva de les cases, es limita a la ciutat de València i no té en compte el caràcter dinàmic d'un procés colonitzador que només adquireix proporcions significatives després de la mort de Jaume I.

En efecte, l'expansió política del comtat de Barcelona durant el segle XI —Camarasa (1050), Benavarri (1058) i Pilçà (1067)— fou cap a l'est, però no hi hagué transplantament significatiu de catalanoorientals, ja que els comtes de Barcelona, sovint d'acord amb els comtes d'Urgell, preferiren estimular la im-

migració de gent de la Catalunya Vella occidental (Lladonosa 1961: 18). Més encara, s'hi trobaren, llavors, amb una població que encara devia parlar un romanç semblant al de l'Urgell (Lladonosa 1961: 25-26). Al segle XII, la conquesta barcelonina de Tarragona (1118) i Tortosa (1148) va tenir un sentit geogràfic meridional, i la de Lleida i Fraga (1149), tot i ser en sentit est-oest, va ser fruit d'una aliança entre Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell. Per a la repoblació d'aquestes ciutats i d'altres poblacions catalanooccidentals, els comtes de Barcelona hagueren de recórrer als comtes d'Urgell i als ordes del Temple i de l'Hospital, que actuaven sobretot en aquells territoris de frontera (Lladonosa 1961: 8; Font 1983: 101-111, 135-136). En concret, la repoblació de la ciutat de Lleida, amb gent de Barcelona, de l'Urgell, de la Ribagorça, del Pallars, del Llenguadoc i de la Gascunya, atretes pel règim de franquícies de la ciutat (Font 1983: 119), fou una empresa fonamentalment urgellesa, ja que, si bé Ramon Berenguer IV s'hi va reservar el domini de les dues terceres parts de les propietats urbanes, el comte Ermengol VI en rebé la resta i fou reconegut, amb caràcter hereditari, com a únic senyor feudal de la ciutat, condició que els seus successors mantingueren fins al 1229 i que facilità que la repoblació es fes amb gent procedent de tota la Catalunya Vella.

Encara que en el repartiment inicial de la Tortosa conquerida resultaren beneficiats grups més o menys nombrosos de barcelonins, genovesos i occitans, l'impuls repoblador decisiu de la ciutat, amb gent procedent tant de la Catalunya Vella oriental com de l'occidental (Salrach 1982: 289), el va donar l'orde del Temple, que, des del 1162, en controlava les dues terceres parts i, des del 1181, la totalitat (Miravall 1969: 39-44). Els textos jurídics i religiosos de la Tortosa doscentista, com ara els *Costums de Tortosa*, demostren que, un segle llarg després de la conquesta, s'hi observava la distinció de vocals àtones, s'hi mantenia la E tancada tònica del llatí vulgar i s'hi preferien els geosinònims occidentals, és a dir, que s'hi havien imposat demogràficament els colons d'origen occidental. Finalment, al segle XIII, l'expansió de Barcelona cap a les Balears i el País Valencià es manifesta, evidentment, en un sentit meridional.

Pel que fa a la distribució de les propietats urbanes de València, és evident que, si el recompte de Bofarull —després avalat per Teodor Llorente— de

les cases assignades en el *Llibre del Repartiment de València* (1237-1249) a catalanoorientals (630 cases), a catalanooccidentals (338) i a aragonesos (697) «ens il·lumina en un sentit determinat», no és precisament en el de la configuració lingüística del País Valencià, com pensava Badia (1982: 33), sinó en el grau de participació de les principals ciutats de Catalunya i d'Aragó en el setge i domini inicial de la ciutat de València. D'altra banda, és obvi que, amb una estructura lingüística basada en les proporcions manejades per Badia (37% d'aragonesos i 63% de catalans, dels quals 61'8% catalanoorientals i 38'1 % catalanooccidentals), València no hauria esdevingut la ciutat monolingüe i de parlar catalanooccidental que fou a l'edat mitjana i que ha estat sempre. Badia no abordà les reserves que li plantejà Moreu-Rey (1981: 10), i això el dugué a atribuir un valor determinant a unes dades concretes de 1237-1249, no calculades amb rigor, molt discutibles en la seua interpretació i poc representatives del procés colonitzador del País Valencià, ja que només afecten la ciutat de València i el seu entorn, i només per un espai de temps breu.

Sabut és que la iniciativa d'ocupar les terres valencianes partí d'Aragó. Això explica el protagonisme militar i les expectatives d'assentament dels aragonesos en els primers moments de la conquesta. I també permet explicar el considerable pes inicial dels beneficiaris aragonesos en el repartiment de cases de la ciutat de València, tal com constatem al *Llibre del Repartiment de València*. Segons López Elum (1995: 166) als catalans se'ls assignà el 48% de les cases de la ciutat de València i als aragonesos, el 43%, però l'ocupació inicial fou només d'un 38% aproximadament. No és irrellevant destacar des del punt de vista geogràfic i, doncs, lingüístic i dialectal que, dels catorze barris de la ciutat de València assignats als repobladors, cinc van correspondre a Aragó (Saragossa, Terol, Daroca, Calataiud i Tarassona), tres a la Catalunya Nova occidental (Lleida, Tortosa, la Ràpita), tres a comarques llavors de transició entre el català occidental i l'oriental (Tarragona, Montblanc, Prades), dos a les comarques catalanes de parla oriental (Barcelona, Vilafranca) i un a un territori occità (Montpeller).

Ara bé, historiadors com Josep Camarena i Emilià Furió, d'una banda, i Agustí Ventura, d'una altra, en examinar les donacions efectuades per

Jaume I en altres llocs del Regne, han extret conclusions ben diferents pel que fa a la composició etnolingüística dels seus beneficiaris. Basant-se només en el cens dels individus especificats nominalment, Camarena i Furió (1970: 87-110) calculen que els recipiendaris catalans de la comarca de Xàtiva devien suposar el 52% dels colons, els aragonesos el 20%, els castellans i els navarresos el 10%, i els estrangers o d'adscripció problemàtica el 10% restant. Són uns percentatges que no difereixen gaire dels que extrau Ventura (1986: 320) per a la ciutat de Xàtiva: un 60% aproximadament de catalans, «la major part de la Terra Ferma, o siga de Lleida, i en general de la zona del català occidental», un 30% d'aragonesos i un 10% entre occitans, castellans, navarresos, sicilians, hongaresos i fins i tot algun basc. Pel que fa a la Safor, Camarena (1986: 124) fixa grosso modo els següents percentatges: 84% de catalans i 16% entre aragonesos i navarresos.

Aquesta elevada proporció de catalans en nombroses comarques del País Valencià no ens pot sorprendre si la comparem amb la que aquests tenen en el *Llibre del Repartiment de Múrcia* (Torres Fontes 1960; Gual Camarena 1962: 309) i en el *Llibre del Repartiment d'Oriola* (J. Torres & F. Veas 1986: 20). En el cas de Múrcia, el 79'1 % dels colons procedien de les terres de llengua catalana (concretament, 201 de la «provincia» de Lleida, 132 de la de Barcelona, 101 de la de Girona, 61 de la de Tarragona, 73 del País Valencià, 15 de la franja catalana d'Aragó, 5 de les Balears i 4 del Rosselló) enfront del 20'8% del regne d'Aragó, excepció feta de la franja catalana (concretament, n'eren 156). En el cas d'Oriola, el 62% procedien de les quatre «provincias» catalanes (266 en total, dels quals el 36'8 % de Lleida, el 32'3% de Barcelona, el 16'1% de Girona i el 14'6% de Tarragona) i de les tres «provincias» valencianes (48), enfront del 38% de les tres «provincias» aragoneses (192). Aquests percentatges reflecteixen molt bé l'increment demogràfic de l'element català en perjudici de l'aragonés només un quart de segle després del repartiment de la ciutat de València.

En tot cas, les estadístiques basades en el *Llibre del Repartiment de València* es revelen poc útils a l'hora de dilucidar tant la configuració lingüística com la coloració diatòpica del regne de València creat per Jaume I. Entre altres

raons, perquè: *a*) la identificació de la procedència a partir de l'antroponímia de caire toponímic només afecta una mínima part dels colons beneficiaris, *b*) una gran part dels colons, especialment els més ben situats socialment i econòmicament, no s'hi va establir, *c*) la major part dels cognoms toponímics ja no indicava procedència geogràfica directa, *d*) les donacions només afectaven una part de territori, *e*) falta documentació pública i privada sobre les donacions jaumines, *f*) les donacions que s'hi van consignar només comprenen un breu espai cronològic, *g*) els càlculs en la distribució lingüística i dialectal que s'havien fet no sols no tenien en compte la zona catalanòfona d'Aragó, sinó que computaven com a catalanoorientals les comarques de transició entre el català oriental i el català occidental (el Solsonés, l'Anoia, la Conca de Barberà, l'Alt Camp i el Baix Camp), *h*) una part dels nous pobladors —sobretot la gent sense terres— no ha estat documentada, i, finalment, *i*) hi hagué molta mobilitat de la població a mesura que avançaven les conquestes.

Si a totes aquestes constatacions afegim que Jaume I adoptà una *política lingüística* —*Furs*, administració municipal, tribunals de justícia, nomenaments polítics i eclesiàstics, beneficis econòmics, etc.— encaminada decididament a reforçar l'element català, és evident que anà diluint-se ràpidament el multilingüisme inicial dels colons que s'establiren en el nou regne de València. De fet, al final del regnat de Jaume I, la distribució etnolingüística inicial per barris en les principals poblacions segons la procedència dels seus habitants, sobretot a la ciutat de València, havia esdevingut un record, sense relació amb els seus pobladors efectius (Sobrequés 1977: 27; Guinot 1999; Torró 2006). La negativa de la noblesa aragonesa a ajudar Jaume I en la conquesta de Múrcia que es manifestà en les corts de Saragossa, de 1264, no és sinó una reacció contra l'orientació política del rei de convertir les terres valencianes en un nou regne de base lingüística catalana (Furió 2001: 67-73). És ben coneguda la petició de Jaume I del 26 de novembre de 1270 als consellers de Barcelona perquè enviessen nous pobladors a València, amb la promesa d'heretar-los, ja que havia calculat que al Regne només n'hi havia uns 30.000 i volia que «ben [hi] deuria aver cent milia christians». Tanmateix, el veritable moviment repoblador es produí després de la derrota definitiva d'al-Azrac (1277). Els 20.000

habitants que, el 1272, tenia la ciutat de València es convertiren en 35.000 a començament del segle XIV (Torró 2006: 101).

Aquestes constatacions són suficients per a fer veure que les dades del *Llibre del Repartiment de València* no són extrapolables ni fora de la ciutat de València ni a tota l'època medieval. De fet, la repoblació valenciana, cal veure-la com un «proceso lento, ininterrumpido, que partiendo del mismo momento de la reconquista del país, llega hasta el siglo XVII [...]. Hay que señalar, con todo, una época de mayor intensidad: es la de los siglos XIII y XIV, en los que se verifica el poblamiento de los grandes centros urbanos y el asentamiento del grueso de la nueva población» (Font 1951: 95).

f) Crec que qualsevol intent d'explicació dels orígens del valencià no pot prescindir de l'element aragonés. Això és precisament el que fa Alarcos Llorach quan tracta de justificar el vocalisme valencià a partir de l'anivellament dels tres estrats lingüístics que hi van confluïr al segle XIII: el català oriental, el català occidental i l'aragonés. Una altra cosa ben distinta són les criteris amb què ho fa. A les objeccions de Badia en el sentit que hi van convergir només dues llengües, i no tres, jo encara n'hi afegiria una altra: si per a Alarcos (1983: 76) es tracta d'un mer procés d'anivellament dialectal «en el qual triomfen les solucions no superiors numèricament sinó les comunes a tres tipus diferents», no s'explica que no s'haja generat una varietat «occidental» a Mallorca, on, segons el seu *Llibre del Repartiment*, també hi confluïren catalanoorientals, catalanooccidentals i aragonesos. Certament, al País Valencià, al cap de tres generacions aproximadament, es produí ja un anivellament lingüístic, però en rigor no entre els tres components lingüístics presents al país, ja que no s'hi formà cap llenguatge híbrid, sinó més aviat a l'interior del català. Això és el que sembla reconèixer Ramon Muntaner (Soldevila 1971: 682) en diferenciar el «catalanesc de cascun lloc de Catalunya» (per tant, amb variacions diatòpiques) del que es parlava al «regne de València» (més uniforme). En tot cas, la mena d'anivellament que s'hi produí no es va fer al marge de les proporcions demolingüístiques, sinó en funció d'aquestes.

g) El plantejament global de la teoria de Badia no està exempt de connotacions ideològiques, fruit de la identificació, arreu explícita, que el català

oriental és un català amb un «heretatge més pur i més net del llatí» (1981: 187), un català que palesa l'«evolució més natural del llatí» (1984: 124) i un català que pren la «iniciativa» (1981: 124), mentre que el català occidental seria un català provinent d'un llatí «menys segur i més mixturat» (1981: 187), un català al qual l'acció eficaç del substrat «tergiversà» (1984: 134) la seua «evolució més natural» (1984: 124) i també un català «més estacionari» (1984: 115).

Per a Badia (1981: 188), la «fidelitat al llatí és allò que empenyé el català oriental a modificar-se, sense adonar-se (per dir-ho d'una manera gràfica) que 'evolucionar (per fidelitat)' podia desembocar en 'separar-se (amb aparença d'infidelitat)'. No és així com es comporten les llengües romàniques: difícilment es pot mantenir que el francès i el romanés, les dues llengües que més s'aparten del llatí, se n'han apartat per una aparent fidelitat a la llengua mare, mentre que l'italià, la més pròxima al llatí, s'hi ha acostat, en canvi, per una aparent infidelitat. La «iniciativa» del català oriental té més a veure amb la perspectiva actual sobre l'evolució de la llengua —en què Barcelona ha exercit una gran influència política, econòmica, demogràfica i cultural, que l'han convertida en centre d'irradiació de determinades pautes idiomàtiques— que no amb la naturalesa lingüística intrínseca del dialecte oriental, que al segle xv, en canvi, era més conservador en determinats aspectes de l'evolució lingüística que no el valencià.

En qualsevol cas, en els dialectes constitutius els canvis interns obeeixen a una reestructuració del sistema generalment condicionada per factors de substrat, adstrat o superstrat; en els dialectes consecutius, la procedència dels parlants té un pes essencial en la conformació dels nous parlars. Així, en la repoblació del Camp de Tarragona el predomini de catalanoorientals (Salrach 1982: 289) permet explicar el pes del component oriental del seu parlar sense necessitat de recórrer a la «durada efímera del contacte» amb l'àrab, a la menor «intensitat» de l'arabització i al «convenciment psicològic dels seus habitants», com propugna Badia (1984: 133). De fet, la carta de poblament definitiva de Tarragona és del mateix any que la de Tortosa i, pel que fa a l'arabització, si la mesurem per la densitat de topònims, aquesta és «tant o més intensa en el

Camp de Tarragona i sobretot en el Pla de Lleida que en la comarca de Tortosa» (Coromines 1965: 25).

Comptat i debatut, crec que la teoria de la romanització propugnada per Badia no explica satisfactòriament el caràcter occidental de la Terra ferma catalana i de la Vall de l'Ebre i, menys encara, del valencià. Caldrà justificar-lo per altres camins menys especulatius.

5. La documentació lingüística dels segles XIII i XIV com a element clau per a explicar la formació del valencià

5.1. La bipartició dialectal a Catalunya

Ja hem vist que Sanchis (1953), Colón (1953), Alarcos (1960) i Badia (1981) van adduir la presumpta contradicció entre les suposades dades etnolingüístiques del volum tercer del *Llibre del Repartiment de València* i la realitat dialectal valenciana per a propugnar teories alternatives a la de la reconquesta. Ara bé, aquests filòlegs van partir de la constatació que el valencià s'agrupava dialectalment amb el català nord-occidental, però a penes es van fixar en les dades lingüístiques que proporciona la documentació valenciana dels segles XIII i XIV, època de formació del valencià, ni tampoc en les informacions que ens forneixen els testimonis documentals sobre el procés repoblador del País Valencià.

Abans de la conquesta de València (1232-1245) ja s'havien produït en el català de Catalunya unes petites diferències dialectals, especialment pel que fa al vocalisme tònic i àton, que justifiquen que puguem parlar de la formació de dues varietats diatòpiques dins de la mateixa llengua. Eren unes diferències no tan acusades ni tan regionalitzades com en temps posteriors. Per això, en molts casos, sembla més adequat parlar-ne en termes de preferències dialectals. Atés que en la repoblació del País Valencià van participar catalans de parla occidental i de parla oriental, caldria escatir l'abast de la bipartició dialectal del català de Catalunya als segles XIII i XIV per a determinar: a) si el català dels segles XIII i XIV trasplantat a terres valencianes respon a les característiques fonèti-

ques, morfològiques i lèxiques del català oriental coetani del Principat, que se suposava, a partir de la interpretació tradicional de les dades antroponímiques del *Llibre del Repartiment de València*, que hi era majoritari, o si, per contra, respon més aïna a les preferències del català occidental de Principat i de la zona catalanòfona d'Aragó; i *b*) si hi ha testimonis històrics, directes o indirectes, que confirmen o no els resultats de l'anàlisi dialectològica de la documentació valenciana dels segles XIII i XIV.

Mirem, doncs, quins són els trets bàsics de tipus fonètic, morfològic, sintàctic i lèxic que oposaven els dos dialectes de Catalunya al segle XIII i XIV, el període en què els produïren els principals, i més determinants, moviments migratoris cap al nou regne de València. A pesar de tractar-se d'una operació relliscosa, a causa dels dèficits d'informació diatòpica que encara patim i de la dificultat de traçar uns límits precisos entre els dos blocs dialectals, avui no és tan aventurat d'arriscar-se a fer-ho, ja que comptem amb: *a*) notables aportacions a la lingüística diacrònica, com són les gramàtiques històriques d'Antoni M. Badia i Margarit, de Francesc de B. Moll, de Carles Duarte i Àlex Alsina i de Mar Batlle *et alii*, el *Diccionari Català Valencià Balear* (1930-1962), d'Antoni M. Alcover i de Francesc de B. Moll, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (1980-1991), de Joan Coromines, així com els seus estudis lingüístics i onomàstics (1965, 1971, 1976), l'*Atles del domini lingüístic català* (2001-2018), de Joan Veny i Lúdia Pons, el *Petit atles lingüístic del domini català* (2007-2023), de Joan Veny, els estudis fonètics i gramaticals de Philip Rasico (1982, 2006), Joseph Gulsoy (1986), Max Wheeler (2007) i Daniel Recasens (2017), els estudis lexicogràfics de Germà Colón (1976, 1978, 1986, 2014), Joan Veny (1971, 1982, 1986, 2001, 2017, 2022) i d'altres investigadors (Josep Moran, Jordi Colomina, Emili Casanova, Josep Martines, Manuel Pérez Saldanya, Lluís Gimeno, Mar Masanell, etc.); *b*) bones edicions de textos coetanis ben localitzats geogràficament, com són les *Homilies d'Organyà*, els *Usatges de Barcelona*, les *Vides de sants rosselloneses*, els *Diàlegs de sant Gregori*, el *Llibre de les Costums de Tortosa*, el *Llibre dels feits del rei en Jaume*, el *Llibre de contemplació en Déu*, de Ramon Llull, i el *Regiment de preservació de pestilència*, de Jaume d'Agramunt; i *c*) rics corpus textuals, com són, entre

d'altres, el *Corpus Textual Informatitzat de la llengua catalana* (CICA), de Joan Torruella, Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines, el *Corpus Informatitzat del Valencià* (CIVAL), de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, el *Diccionari de Textos Catalans Antics* (DTCA), del Centre de Documentació Ramon Llull, de la Universitat de Barcelona, i el *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, de Lluís Faraudo de Saint-Germain, de l'Institut d'Estudis Catalans.

De tota manera, convé remarcar que només tenim una coneixença aproximada dels límits geogràfics entre els dos grans blocs dialectals catalans a l'època medieval i que modernament s'ha accentuat l'orientalització dialectal no sols de les parles de transició entre el català occidental i el català oriental de les comarques centrals de Catalunya (el Solsonés, l'Anoia, el Bages, la Conca de Barberà), sinó també la del Camp de Tarragona, que avui s'adscriu al bloc oriental.

Vegem a continuació les diferències probablement més importants entre els dos grans blocs dialectals, que les esclertes de les *scripta* deixen entreveure.

En l'aspecte fonètic constatem:

1. Mentre la Catalunya occidental conserva la E tancada tònica del llatí vulgar, la major part de la Catalunya oriental ja l'havia convertida en /ə/ al segle XIII, sovint grafiada amb *a* o amb *o*, una evolució que es prolonga fins a mitjan segle XIV, en què s'obre en /ɛ/.

2. Als segles XIII i XIV, el resultat de A+CT és predominantment *ei* en tot el bloc occidental, com ara en *feit* (que és el resultat del 95% de casos al *Llibre de cort de justícia de València, 1279-1321*). En canvi, la tendència del català oriental, ja a partir del segle XIII, és a la monoftongació, que predomina al segle XIV, de manera que *feit* hi esdevé *fet*.

3. El català occidental tendeix a preservar els resultats llatins de GUA i QUA tant en posició tònica com àtona (*guardar, quant, aigua*), mentre que en el català oriental al segle XIII sovintegen els casos de monoftongació [go] o [ga] i [ko] o [ka] (*gordar, cant, aiga*).

4. Mentre el català occidental practica sistemàticament la distinció entre la /a/ i la /ɛ/ àtones, tret d'alguns casos d'assimilació i dissimilació, el català oriental comença a confondre-les en /ə/ en posició pretònica al segle X i, en les altres posicions, al XII.

5. En els textos occidentals és freqüent, generalment per dissimilació, l'obertura de la /e/ àtona pretònica en [a] en mots com *llauger* (*lleuger*), *llançol* (*llençol*), *sancer* (*sencer*), *sagell* (*segell*), *Danís* (*Denís*), mentre que en els textos catalanoorientals acurats s'observa en els mateixos casos bé la distinció gràfica convencional entre la *a* i la *e* àtones, o bé l'oscil·lació gràfica entre la *a* i la *e* com a conseqüència de la pronúncia [ə] del dialecte oriental.

6. Els textos occidentals solen reflectir gràficament la tendència a l'obertura de la /e/ àtona inicial en [a] en els mots començats per *em-*, *en-*, *es-*, com ara *ambut* (*embut*), *Anric* (*Enric*), *ascola* (*escola*), mentre que els orientals, no.

7. En la major part del català oriental dels segles XIII i XIV predominava el resultat /j/ procedent de -LY-, -C'L- i -G'L-, que se solia representar per *yl*, *yll*, *ill* (*payla*, *vermeyl*, *tailla*) mentre que en el català occidental s'havia imposat el resultat /k/, amb una tendència creixent a ser representat gràficament pel dígraf *ll* (*palla*, *vermell*, *talla*).

8. Dins d'una gran vacil·lació en el resultats de sufix -ITIA, en el català occidental era freqüent l'eliminació de la /z/ (*vellea*, *riquea*, *pobrea*), mentre que el català oriental tendí a preservar-la per necessitats fonètiques, si bé els resultats exemplificats per *vellesa*, *riquesa*, *pobresa* eren arreu els preferits en els registres més formals.

9. Encara que existia la convenció gràfica general de representar la consonant palatal fricativa sorda /ʃ/ per *x* en posició final de mot (*peix*) i per *ix* en posició medial (*caxa*), la pronúncia dels catalanooccidentals devia ser /jʃ/, mentre que la dels catalanoorientals, a excepció dels tarragonins, era sense la iod.

10. La fermesa en la conservació de la -*t* en els grups finals -*nt* i -*nts* en el català occidental contrasta amb una incipient tendència a l'eliminació de la *t* en l'oriental.

Pel que fa als aspectes morfològic i sintàctic remarquem:

1. L'article salat encara era d'ús generalitzat en la llengua col·loquial d'una bona part del dialecte oriental, sobretot en les comarques marítimes situades al nord de Barcelona, com bé posa de manifest el català trasplantat a les Illes Balears, mentre que en el català occidental l'article salat ja havia entrat en decadència en favor de *lo*, *los*, *la*, *les*.

2. La vitalitat del possessiu *llur* en català oriental contrasta amb els nombrosos casos de substitució per les formes *seu*, *son*, etc. per a diversos posseïdors en català occidental fins i tot en textos formals tan antics com les *Homilies d'Organyà*, el *Furs de València* i el *Llibre dels feits*.

3. En una gran part de l'occidental, llevat del tortosí, la desinència verbal llatina -AT de la tercera persona de diversos temps verbals, sobretot de l'imperfet d'indicatiu, solia presentar el resultat -e (*porte*, *portave*, *portarie*); en canvi, en contextos cultes hi solia alternar gràficament amb el resultat -a, que era la solució gràfica més freqüent en el dialecte oriental.

4. La preposició *per a* ja es documenta per a expressar finalitat en textos trescentistes occidentals com el *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida (1344) i el *Regiment de preservació de pestilència*, de Jaume d'Agramunt (1348), però és absent en els textos orientals coetanis.

5. Així com el català oriental adopta les formes verbals incoatives derivades de -ESCO en els presents d'indicatiu i de subjuntiu de la quarta conjugació llatina (-esc, -eixs, -eix, -eixen; -esca, -esques, -esca, -esquen), el català occidental alterna aqueixes formes amb les derivades de -ISCO (-isc, -ixs, -ix, -ixen; -isca, -isques, -isca, -isquen), que són les predominants en els registres més pròxim a la llengua col·loquial, tal com s'observa en els esmentats *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida i *Regiment de preservació de pestilència*.

Ara bé, en la consideració de la distribució diatòpica de les formes verbals incoatives en -esc / -esca i en -isc, -isca (que simplificadament podem designar com a formes en -eix i en -ix) del català medieval, s'observa també un resultat que afecta tota la llengua: el de les formes analògiques primera i segona del plural de present de subjuntiu -escam, -escats (minoritàriament -iscam / -iscats). Aquestes formes (com ara, *partescam*, *servescats* o *partiscam*, *serviscats*) forem usades en el tot el català com a alternatives a les formes -im, -iu (*partim*, *servits*) per tal d'evitar el sincretisme amb les formes etimològiques corresponents d'indicatiu (*partim*, *servits*), o com a alternatives a formes no incoatives en -am, -ats (*partam*, *servats*). En l'adopció de les formes -escam, -escats també degué influir l'analogia amb les formes corresponents dels verbs de la segona conjugació del tipus *merescam*, *merescats*. La substitució de les formes majori-

tàries en *-escam*, *-escats* per les minoritàries en *-iscam*, *-iscats* allà on dominava el paradigma verbal en *-eix* pot explicar-se com a resultat de la pressió de la vocal temàtica *i* (*partir*, *servir*), ajudada en algun cas (com ara en *beneïscam* per *beneescam*) per la tendència a la dissimilació fonètica.

La presència simultània en el català occidental medieval de les formes incoatives en *-eix* i en *-ix* sembla respondre inicialment a la «vella dualitat» *-ESCO* / *-ISCO* (Coromines 1990: 135). Amb el temps, però, s'hi produí un decantament progressiu per les formes en *-ix*, probablement gràcies a l'impacte de les successives immigracions d'occitans, que usaven les formes en *-ix*, a la Catalunya occidental.

En efecte, la coexistència d'ambdues formes en el català primitiu de la Catalunya Vella occidental s'observa encara en el arcaïtzants parlars de Cardós i Vall Ferrera, al Pallars (Coromines 1976: 61, Veny 2023: 109-114). Una situació semblant també es dona actualment en zones del gascó de la Vall d'Aran, on, al costat de les formes en *-eix*, se senten les formes en *-ix* com en *delisque*, *delisca* (Coromines 1990: 135). Rohlfs (1977) sosté que la penetració de *-ix* en el gascó es degué probablement a la influència del llenguadocià. En canvi, com ja hem vist, Coromines considera que la presència simultània de les formes en *-eix* i en *-ix* en aranès responia a una «vella dualitat». Aquesta dualitat no sembla haver-se donat en el català primitiu de la Catalunya Vella oriental, si bé no es pot excloure, sobretot pel que fa al català oriental més septentrional (Walsh 1986b: 614). Així, hi ha un document de 1078 inclòs en el *Liber feudorum* que fa: «Ego Petrus Vdalgarius uicecomes ad comite Bernardo seniori meo [Bernat II, comte de Besalú] de ipsa abacia de sancti Pauli de Val de Osol [...] *iachisco* et *defnisco* ipsa abacia cum omnibus suis pertinenciis ... et iterum *iacesco* et *defenesco* omnes ipsas arbergas...» (Bassols 1976: 868), on no sabem si la presència de *-isco* té a veure amb el fet que el monestir de Sant Pau de Valhòlas o Vall d'Osol es trobava al Fenolhet, terra llenguadociana. La presència d'alguns casos de *-ix* en els *Diàlegs de sant Gregori*, de la primera meitat del segle XIV, i en el *Cànon* d'Avicenna, de la segona meitat del XIV, es deuen probablement a la influència occitana.

De fet, l'expansió i la prologació meridional de les formes verbals incoatives en *-ix* en el català occidental conegué diverses etapes. Un primer moment

s'ha d'atribuir, com ja va assenyalar Walsh (1986a: 611), al fet que, durant una bona part del segle IX, els comtats d'Urgell, Pallars i Ribagorça depengueren directament del comtat de Tolosa, llavors la principal ciutat de parla llengua-dociana, parla que només coneix els incoatius en *-ix*.

Un segon moment d'expansió dels incoatius en *-ix* es produí durant la segona meitat del segle XII arran de la conquesta i repoblació de la Catalunya Nova occidental, incloent-hi la part meridional de la Franja catalana d'Aragó. S'hi propagà la vella dualitat, però ja en proporcions més favorables a les formes en *-ix* com a resultat combinat de la important contribució de repobladors de l'Alt Urgell, el Pallars i la Ribagorça i de la no menys important contribució de colons occitans en la repoblació de la Catalunya Nova occidental (Salrach 1982: 290; Virgili 2010). Lladonosa (1980: 42-45) destaca que la majoria dels repobladors de la ciutat de Lleida, predominantment artesans, llauradors i pastors, «procedien de la Catalunya Vella, però també n'hi havia de la Gascunya i del Llenguadoc». Entre els cognoms toponímics, Lladonosa (1974: 25) destaca els procedents de l'Urgell, el Solsonés, el Berguedà, el Cardener, la plana de Vic i la Segarra, però també n'hi havia de Barcelona, Girona, el Camp de Tarragona, el Pallars, la Vall d'Aran, la Ribagorça, el Rosselló, el Llenguadoc, Aragó i encara d'altres llocs de la península Ibèrica. Citant Jaume Vicens i Jordi Ventura, Font i Rius (1983: 136) remarca que foren «numerosos los hombres y mujeres de las tierras occitanas o de las viejas tierras catalanas que acudieron a repoblar las nuevas regiones cristianas [de la Catalunya Nova]», atrets per condicions de vida més lliures que no en els seues terres de procedència, i destaca «de modo especial la participación de las gentes de países d'Oc, tolosanos, provenzales, etc., en la formación de la nuevas comunidades ciudadanas de los territorios del occidente y sur de Cataluña». També Walsh (1986a: 611) subratlla que «pobladores tolosans tingueren un paper molt actiu en la reconquesta i repoblació de Lleida».

La Catalunya Nova oriental també rebé, encara que en escassa proporció, immigrants no sols de la Catalunya Vella oriental, sinó de la Catalunya occidental, i això pot explicar la propagació, encara que molt minoritària, dels incoatius en *-ix*. N'és un exemple antic el cas de *deffinixen* (Bassols 1976: 868),

que llegim en un document en vulgar de 1195 del *Llibre Blanc de Santes Creus*, monestir situat en el Camp de Tarragona. Avalen aquesta presència de formes en *-ix* altres exemples, molt més tardans, del *Misteri* assumpcionista de la catedral de Tarragona (Soberanas 1983: 476) i la persistència actual d'algunes romanalles (Recasens 1985: 176). També podria ser-ne un ressò el cas del *jaquix* que apareix en el «dit» d'una obra literària del segle XIII, *Paraules e dits de savis e filòsofs*, de Jafuda Bonsenyor (ca. 1250-1330): «si vols prometre, atín; si no, jaquix-te'n» (Russell-Gebbett 1965: 118). És un refrany que podria procedir d'una font de l'àrea occidental, ja que la forma *atín* suggereix també aquests orígens.

Un tercer moment de la prolongació i expansió de la dualitat de *-ix* i *-eix*, però en proporció encara més favorable a la primera forma, es produí, als segles XIII i XIV, arran de la conquesta i la repoblació del País Valencià, ja que, al predomini de repobladors procedents de la Catalunya Nova, s'hi afegí, tant en un territori com en l'altre, «la diàspora [d'occitans] que provocà la croada anticàtara i conquesta d'Occitània per l'aristocràcia francesa» (Virgili & Pacheco 2017: 892). En carta del 3 de desembre de 1986, Coromines en comentà a propòsit de la difusió de *-ix* al País Valencià: «jo diria que els fets valencians són una prolongació d'això [formes en *-ix*] cap al Sud, però amb probable suma de *-ix* en les supervivències de mossàrab». Si és exacta la primera observació, en canvi és totalment inviable la segona, ja que el romanç andalusí ja s'hi havia extingit al segle XIII.

La difusió de les formes en *-ix* al País Valencià als segles XIII i XIV, encara que la *scripta* a penes les faça visibles, fou un fenomen paral·lel al del predomini de l'article salat en el català col·loquial de les Illes Balears. El predomini, llavors i ara, de l'article salat a les Illes no s'explicaria si no hi hagués estat l'ús majoritari dels repobladors catalans del segle XIII, que procedien sobretot de les comarques costeres situades al nord de Barcelona.

El predomini en la llengua col·loquial de les formes en *-ix* a la Catalunya occidental s'observa en el fragment del *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida corresponent al període de maig a setembre de 1344, que van editar Jaume Ribalta i Max Turull (1983), ja que, de les cinc formes verbals incoatives que

hi apareixen, quatre són en *-ix* (*provehisquen, aclarisque, partisque, pertisque, elegisque*) i una en *-eix* (*partescen*), és a dir, n'hi ha el 80% a favor de *-ix*. Un estudi de dos dels primers volums del *Llibre de Consells* ara digitalitzats, el de 1340-1341 i el de 1349-1350, confirmaria aqueix predomini dels incoatius en *-ix*, que sembla fidel reflex de la llengua dels debats orals que s'hi tenien. També confirmen l'expansió de *-ix* els nombrosos casos (*nodrix, podrix, podrisquen*, etc.) que presenta el *Regiment de pestilència*, d'Agramunt, un llibre «a profit del poble, e no a instrucció dels metges» (Vený 1971), i fins i tot la seua presència, ni que siga esporàdica, en textos formals com el *Llibre de Usatges e constitucions de Lleida* (ms. 3 de l'Arxiu Capítular de Lleida, de la segona meitat del segle XIV), on llegim exemples com *partisquen* (fol. 88v).

Si aquesta situació es donava en la Catalunya occidental del segle XIV, no devia ser gaire diferent la del País Valencià coetani. Emili Casanova i Manuel Pérez Saldanya són els dos filòlegs que més s'han centrat en l'explicació de l'evolució de les formes incoatives en el català de València. Casanova (1993) creu que les formes en *-eix* eren les generals en tot Catalunya i que les formes en *-ix* del català occidental s'haurien produït per un desplaçament d'accent de la *e* de *-eix* a la *i*. Així *servéixc* i *sevéixca* haurien donat lloc a *serveixc* i *seeveixca* abans de passar a *servixc* i *servixca*. Però aquest intent d'explicació, que recullen Mar Batlle *et alli* (2016: 367), ensopega, com veurem més endavant, amb el fet que les formes en *-eixc* són cronològicament posteriors a les formes en *-isc* / *-ixc*. Ja hem vist que Pérez Saldanya (1998: 110-113) explica l'expansió de *-ix* i de formes de subjuntiu en *-iscam*, *-iscats* com a resultat de l'anivellament paradigmàtic exercit per la vocal temàtica *i*. Crec, amb Vený (1971: 131), que les formes incoatives en *-ix* no responen a una evolució fonètica tardana del català a partir d'una fase prèvia en *-eix*, sinó al predomini progressiu de les formes originals en *-ix*, afavorit pel contacte amb la llengua dels repobladors occitans, que acabaran imposant-se en la llengua oral i penetrant cada vegada més en la llengua escrita. La documentació lleidatana dels segles XIII i XIV deixa entreveure la dicotomia entre la *norma* escrita en *-eix*, que veiem usada sistemàticament, per exemple, en la documentació de l'Estudi General de Lleida dels segles XIV i XV, i la preferèn-

cia del registre col·loquial per *-ix*, que hem vist, per exemple, en el *Regiment de preservació de pestilència*.

La bifurcació de les formes verbals incoatives fou un dels trets morfològics que més distingien el català occidental del català oriental als segles XIV i XV.

Mirem ara algunes de les diferències lèxiques entre un dialecte i altre, que probablement no eren tan notòries com ho eren les fonètiques i les morfològiques. Així:

1. El català occidental manifesta algunes preferències lèxiques, sovint afins a les altres llengües hispanoromàniques, com *boç*, *braçal*, *espill*, *moixó*, *pegar* ‘contagiar’, *plegar* ‘arribar’, *timó*, mentre que la major part de l’oriental s’inclina per *morrió*, *rec*, *mirall*, *ocell*, *encomanar*, *arribar* ‘atényer’ / *plegar* ‘reunir’, *farigola*, respectivament.

2. L’occidental prioritza algunes variants formals, com ara *aldre*, *dimats*, *hedra*, *junc*, *mitat*, *odà*, *onça*, *romer*, *tavà*, *trebol*, *unflar*, enfront de les preferències orientals corresponents *alre*, *dimars*, *heura*, *jonc*, *meitat*, *udà*, *unça*, *romaní*, *tàvec*, *trespol*, *inflar*.

3. La contigüïtat geogràfica de la Catalunya occidental amb l’Aragó pot explicar un bon nombre dels mots i variants del català occidental paral·lels amb l’aragonés com *arna*, *bellota*, *corder*, *falsa*, *paloma*, *xop*, enfront dels geosinònims més estrictament orientals *rusc*, *aglà*, *anyell*, *golfes*, *papallona*, *pollancre*, respectivament. Aquests paral·lelismes són més nombrosos a la Catalunya Nova, on predominen termes com *bresquilla*, *carrasca*, *fardatxo*, *furó*, *rabosa*, *tormo*, que contrasten amb les preferències catalanoorientals respectives: *préssec*, *alzina*, *llangardaix*, *fura*, *guineu* / *guilla*, *penyal*. No cal dir que les afinitats amb l’aragonés (*sas*, *arc de sant Joan*, etc.) eren més intenses en la zona catalanòfona administrativament aragonesa (Giralt 2012; Ferrando 2022).

4. Com veurem més endavant, la influència del lèxic aragonés sobre el català, especialment en el camp de l’agricultura i de la ramaderia, serà més intensa al País Valencià que no a Catalunya, perquè allà fou resultat d’un prolongat contacte de llengües arreu del país, i no del mer veïnatge.

A pesar del seu abast i valor desiguals, aquesta breu mostra contrastiva entre el català occidental i el català oriental, treta bàsicament de la documenta-

ció medieval i contrastada amb el *Petit atlas lingüístic del domini català* (2007-2023), de Joan Veny, posa de manifest la consolidació de bipartició diatòpica del català al segle XIII, en el moment que comencen a conformar-se les dues últimes varietats consecutives del català: el valencià i el balear.

5.2 Llengües i parles en contacte al regne de València: els límits de l'anivellament lingüístic

La repoblació catalanoaragonesa del nou regne de València comportà la presència del català i de l'aragonés en les terres del Xarc al-Andalus conquistades per Jaume I (Ferrando 2010). Ací conflüïren, però barrejats des del punt de vista geogràfic i en contacte amb els andalusins, de llengua àrab, tant els catalanoparlants occidentals i orientals com els aragonesos procedents d'arreu del regne d'Aragó.

A hores d'ara disposem de l'edició de milers de documents dels segles XIII i XIV dels llibres de cort de València, Cocentaina, Alcoi, Sogorb, etc. —poblacions del nord, centre i sud del regne de València— (Colomina 1995; Ponsoda 1996; Guinot & Diéguez 2008; Torró Abad 2009; Diéguez & Ferragut 2011; Santonja & Cabanes 2021), que forneixen una informació molt fidedigna del tipus de català que s'hi imposà, una informació avui més accessible gràcies al Corpus Informatitzat del Valencià (CIVAL), de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Si comparem els resultats de l'anàlisi contrastiva entre els dos dialectes del Principat al segle XIII amb els resultats que ofereixen els textos valencians coetanis de tota mena, bé siguen de caràcter més formal, com són els *Furs de València* (Colón & Garcia 1970-1999), o bé de caràcter més utilitari, com són els llibres d'establiments i d'ordenances municipals i els llibres d'actes de les corporacions locals, i fins i tot les belles lletres missives de la ciutat de València reproduïdes per Agustín Rubio Vela (1985) en el volum primer de l'*Epistolari de la València Medieval (1311-1412)*, les conclusions són diàfanes: el català dels valencians dels segles XIII i XIV, època de conformació del *valencianesc* —per dir-ho amb la denominació usada en un document judicial de 1346, que examinarem més avant—, coincideix amb pràcticament totes les preferències del català occidental del Principat.

Les escasses discrepàncies del català de València dels segles XIII i XIV amb el català occidental del Principat tenen una explicació fàcil si tenim en compte les particularitats de la repoblació valenciana i l'evolució històrica d'ambdós territoris. En un primer moment, els colons procedien de tots els indrets de Catalunya, tal com s'observa en l'antroponímia dels *Llibres de Repartiment* de València i d'Oriola i, sobretot, en la dels llibres de cort més antics. Tanmateix, amb el pas del temps es produí una presència creixent de colons de les terres catalanes de Ponent i del Pirineu, majoritàriament en el món rural, per unes raons socioeconòmiques ben conegudes (Vicens 1952: 78; Bisson 1988: 77; Rubio & Rodrigo 1997: 40). Coromines (1976: 21) reconegué així el grau de participació dels uns i dels altres: «És conegut que el paper dels repobladors provinents de l'àrea catalana occidental fou molt important en la reconquesta valenciana, però que també l'aportació de la ciutat de Barcelona i de les zones orientals fou grossa.» També sabem que, al segle XIII, en la repoblació de les comarques del nord valencià predominà netament l'element catalanooccidental, mentre que al centre i al migjorn es produí una barreja de catalans i aragonesos de les més diverses procedències (Guinot 1999; Colomina 1995; Beltran & Segura 2018).

Els llibres de cort de justícia del segle XIII de les comarques meridionals deixen entreveure una situació de llengües en contacte molt dinàmica. Així, les poques declaracions i cartes en aragonés i castellà que s'hi reproduïxen en els primers anys deixen pas a redaccions exclusivament en un català, bé que esquitxat d'aragonesismes i d'arabismes. Ara bé, el tipus de català que s'hi reflecteix respon més tost a la modalitat occidental. En els estudis i edicions del *Llibre de Cort del Justícia de Cocentaina* (1269-1295) (Ponsoda 1996), del *Llibre de Cort de Justícia de València* (1279-1321) (Diéguez 2001) i del *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés* (Alcoi 1320) (Santonja & Cabanes 2021), apareixen variants formals i accepcions que es convertiran en preferències lèxiques del valencià, com ara *acaçar* 'empaitar', *algeps* 'guix', *ambut*, 'embut', *amprar* 'manllevar', *barandat* 'envà', *blavura* 'blau', *braçal* 'rec', *carasca* 'alzina', *corder* 'anyell', *febra* 'febre', *menejar* 'moure, tractar', etc. La llengua usada en l'administració municipal i en els tribunals de justícia contribuï poderosament a conformar el registre culte del valencià baixmedieval.

Cal recordar que les actes dels processos judicials s'havien d'estendre, per manament reial de 1264, «in romancio» i que la màxima responsabilitat en la seua redacció requeria no en els escrivans, sinó en el justícia (Torró 2009: 11). Fou també per disposició de Jaume I que van ser traduïts, el 1261, en el «romanç» per antonomàsia del Regne, els *Furs de València*. Aquestes disposicions contribuïren decisivament a la territorialització i a la institucionalització de la llengua de l'autor del *Llibre dels feits* com a llengua pròpia del regne de València i a la creació dels glotònims *valencianesc* (documentat el 1346) i *valencià* (documentat el 1395) fins al punt que, en les poques poblacions ponentines de majoria aragonesòfona, una bona part de l'administració local també usà la llengua *oficial* del Regne als segles XIV i XV (Ferrando & Nicolás 2011: 105-106). El significat bàsic del glotònim privatiu és que permetia aglutinar els repobladors valencians de totes les procedències lingüístiques (Ferrando 1980).

Al segle XIV, s'incrementà en el regne de València i sobretot en el cap i casal la presència de mercaders, notaris, eclesiàstics, metges, nobles, cavallers, artesans, llauradors i pastors catalans, fins al punt que, en uns censos de 1368-1369 i de 1373, el percentatge de ciutadans de València amb cognoms catalans que participen en les eleccions de consellers de les parròquies i dels gremis s'aproximà al 90%, mentre que el corresponent als aragonesos fou inferior al 10% (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1997:40). Els mateixos autors van observar que la majoria dels cognoms toponímics catalans de la ciutat era d'origen catalanooriental, però també van advertir que era així bé perquè els seus portadors provenien de famílies d'aquest origen o bé perquè els duïen els nous pobladors catalanooccidentals descendents d'antics repobladors catalanoorientals de la Catalunya Nova. Tanmateix, altres fonts obliguen a matisar els susdit panorama etnolingüístic, com ara la documentació sobre l'*afermament* d'orfes de finals del segle XIV, que mostra un contingent molt similar d'aragonesos i de catalans (Rubio Vela & Rodrigo 1997: 41). En tot cas, tota la documentació administrativa i judicial que generava la capital i les principals poblacions del regne de València s'ajusta a les preferències del català occidental. Prou que ho revela l'estudi lingüístic de Maria Àngels Diéguez (2001) sobre el *Llibre de cort*

de justícia de València (1279-1321), on només en el 17% del text s'endevina la mà d'un escriptor catalanooriental.

Cal dir, però, que, tant a la ciutat de València com a la resta del país, la presència de catalanoorientals també va deixar les seues petges lingüístiques, fins i tot algunes de fonètiques (Recasens 2017, Jiménez 2019), però sobretot són lèxiques. Així documentem als segles XIII i XIV mots, variants formals i accepcions que reflecteixen algunes de les preferències del català oriental, com ara *execar* 'alçar', *guineu* 'rabosa', *plegar* 'ajuntar', *encalçar* 'acaçar', etc. (Colón 1976, 2014), que amb el temps tendiran a perdre vitalitat davant les preferències occidentals dominants. Però difícilment hi podem detectar trets fonètics tan característicament orientals com la confusió de *a* i *e* àtones o fenòmens com els que il·lustren les grafies de mots i variants formals com *cadona* 'cadena', *murtra*, *gordar*, *onclo*, *ximple*, *tayar*, *rodó*, freqüents en el català oriental. L'alternança de geosinònims catalanoorientals i catalanooccidentals en els textos valencians baixmedievals més formals (*mirall* / *espill*, *rabosa* / *guineu*, etc.) és més imputable a la influència del model cancelleresc i dels registres literaris cultes que no als usos majoritaris de la llengua col·loquial.

La persistència actual en zones més o menys extenses del País Valencià de mots i variants preferentment catalanoorientals com *sutja*, *jonc* o *inflar*, per exemple, ens recorda la notable presència antiga del català oriental. Si mots o variants catalanooccidentals com ara *estalzí* i *follí* no s'han imposat en el català de València deu ser perquè la concurrència de dos sinònims en el català occidental, com és el cas, afavorí el predomini de la preferència unitària catalanooriental, en aquest cas l'opció per *sutge* / *sutja*. Així i tot, *talzim* / *estalzim* i *follí* dominen des de la Plana de Castelló fins al Sènia, la zona de màxim predomini de repoblació catalanooccidental (Guinot 1999: 243). Inicialment *follí* devia tenir una extensió més àmplia, ja que, en la seua lluita amb *sutja*, creà en les comarques centrals valencianes formes híbrides com *futja* (Ontinyent) i *sollim* (Cullera). En canvi, *follí*, gràcies probablement a l'ajuda de l'aragonés, reeixí a imposar-se en les comarques orientals del Migjorn valencià (Beltran & Segura 2028: 379).

També l'element occità contribuí a potenciar algunes solucions fonètiques, morfològiques i lèxiques del català nord-occidental, com ara el

tractament de la *e* tancada tònica i del vocalisme àton, les formes verbals incoatives en *-ix* i mots i variants formals com *peiró* o *unflar*. El dígraf final *-tz* per *-ts*, que trobem, per exemple, en un dels escriptors del *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés*, d'Alcoi, de 1320 (Santonja & Cabanes 2021: 617) pot respondre a un hàbit gràfic personal arcaïtzant, però també a una familiarització de l'escriptor amb l'occità.

Ja hem vist (Guinot 1999: 259) que els aragonesos, que s'establiren arreu del País Valencià, arribaren a conformar la tercera part dels repobladors als segles XIII i XIV. La presència dels parlars aragonesos en terres valencianes reforçà sens dubte trets fonètics paral·lels del català nord-occidental, com ara la distinció entre les vocals àtones *a* i *e* o la pronunciació /jʃ/ de mots com *créixer* o *peix*, que són idèntics en aragonés; també trets morfològics paral·lels, com ara una preferència més notòria pels demostratius simples o per la preposició *ad* davant nom o pronom començat per vocal; trets sintàctics compartits, com ara la triple gradació locativa dels demostratius i dels adverbis de lloc, la tendència a l'ús de *a* davant complement directe de persona, de *en* en contextos locatius i de *per a* per a l'expressió de la finalitat; i trets lèxics afins, com ara la preferència per *espill* o *tòs*. En alguns casos, poden ser imputables a l'adstrat aragonés, especialment en la Catalunya Nova. En canvi, l'aragonés, juntament amb la pressió de la llengua culta i al *sermo urbanus* de la ciutat de València, pogué contribuir a la progressiva substitució de la desinència verbal *-e* de la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu per *-a* en la major part del valencià.

Les escasses peculiaritats, sobretot lèxiques, del català baixmedieval de València (i també de la regió de Tortosa i de la Franja catalana d'Aragó) respecte de la major part del català nord-occidental tenen molt a veure amb el contacte constant dels valencians amb l'aragonés, especialment el de la Serrania, molt influït pel navarrès i pel castellà oriental, que deixà petges importants en els àmbits de la ramaderia, l'agricultura i l'orografia (*assagador*, *colmena*, *collado*, *coça*, *foia*, *lloma*, *mallada*, *medir*, *solanar* 'terrat o porxe obert sota la teulada', *vado*, etc.) en tot el País Valencià i, de manera particular, en les comarques centrals valencianes (*atovar*, *grill cantador*), però que

afectà també múltiples aspectes del llenguatge expressiu quotidià, amb mots com *bando*, *gemecar*, *estall*, *esvarar*, *coixo*, *cego*, *moreno*, *pando*, *llanda*, *ce-lós*, *mentira*, *mentirós*, *perro*, etc. (Veny 1986; Pérez Saldanya 1999; Casanova 2001, 2011; J. Martines 2002, 2009; Tomás 2020: 97-104). Un tribut a l'aragonés és l'ús col·loquial, encara que esporàdic, dels sufixos *-ico*, *-ello* i *-ero*, com en *bonico*, *cuquello*, *roncero*.

Cal advertir que la influència del lèxic aragonés fou més intensa en els registres informals que en els formals. Així, Isabel de Villena es deixà influir per la llengua col·loquial en optar per l'aragonesisme *ganado* en la primera edició de la *Vita Christi* (1497). En canvi, el primmirat corrector de la segona edició (1513) el substituï per *ramat*. Encara que l'aplicació de la correcció lingüística en els textos administratius degué evitar els aragonesismes de la llengua col·loquial, aquests afloren, de vegades semiadaptats al català, en textos com el *Llibre d'Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi (Colomina 1995), el *Llibre de la cort de Justícia de València* (1279-1321) (Diéguez 2001) —on llegim mots com *cordero*, *càrdena*, *saia*, *redondello*, *cervo*, *empuixada* 'espenta' i *barandat* 'envà', entre altres—, i fins i tot en textos tan acurats com les lletres missives dels jurats de la ciutat de València reproduïdes en el volum I de l'*Epistolari de la València medieval* (1311-1412) (Rubio Vela (2003 [1985])).

Ara bé, la norma en el català de València fou la victòria de les preferències lèxiques occidentals (*melic*, *fardatxo*, *tòs*, *aladre*, etc.), tant si rebien el suport de l'aragonés (*meligo*, *fardazo*, *tozo*, *aladro*, etc.) com si no (*dimats* contra aragonés *martes* i català oriental *dimars*; *unflar* contra català oriental *inflar*, *julivarda* contra aragonés i català oriental *olivarda*).

El triomf del català occidental al País Valencià s'observa molt clarament en els resultats de les anomenades formes verbals incoatives de la tercera conjugació que es documenten en els textos més pròxima a la llengua col·loquial: de la confluència inicial, al segle XIII, de les formes incoatives en *-eix* i en *-ix* es degué passar al predomini, al segle XIV, de les formes en *-ix*, tal com ocorria en el català nord-occidental, encara que tant en un cas com en l'altre la *scripta* tendia a invisibilitzar-les. Així, no sabem si en els *Furs*

de València (1261) l'alternança *posseex* / *posseïs* (vol. III: 266) o l'exemple de «malmeta e destruïska» (vol. IV: 128) responen a la versió original o a la còpia més antiga que ens ha arribat. En tot cas, documentem casos de *-ix* en tota mena de documents valencians dels segles XIII i XIV, però especialment els de caràcter utilitari: «oferix en prova totes les actes» (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, any 1284, CIVAL), «partidors [...] qui pastisquen los dits béns comuns» (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, 6, any 1299, fol. 109r), alternança de «posseeix» i «posseïx» (*Llibre de la Cort del justícia Pere Penedés*, Alcoi, any 1320, p. 562), «del aygua que partix del ort» (*Llibre d'establiments d'Herbers*, any 1326, CIVAL), «la té e posseïx e usa» (*Diplomatari de la Unió del regne de València*, any 1347, CIVAL), «los quals, offerunt, offerixen» (*Exposició del Canon de la Missa*, de Guillem Anglés, fol. 115v, any 1348), «les partisquen ab nostres proïsmes» (*Breviari d'amor*, Ms. P, fol. 95, finals del segle XIV), «los béns que poseïx» (*Llibre de Consells de Castelló*, 1392, CIVAL), «e que ells hi provehisquen ab lo dit senyor» (*Llibre de Consells de Castelló*, 1393, CIVAL), etc.

Notem que la documentació valenciana dels segles XIII i XIV no presenta casos de formes verbals incoatives híbrides del tipus *parteixc*, *serveixca*, *compleixquen*, com tampoc no es constata en la documentació catalana nord-occidental. És només a València on, a partir del segle XV, sobretot des de mitjan segle, s'usen freqüentment aquestes variants híbrides palatalitzades merament com a convenció gràfica de compromís entre les formes en *-ix* i en *-eix* (aquestes últimes probablement llavors ja només literàries a València). En l'adopció al segle XV de l'aplec gràfic *eixc* / *eixq* en les formes incoatives de la tercera conjugació degué influir no sols l'analogia amb les formes palatalitzades dels verbs de la segona conjugació, com ara *mereixc* o *mereixquen*, freqüents en tota mena de documents valencians del segle XIV, sinó la seua presència en alguns apel·latius, com *peixcador* o *màixquera*. La recurrència de les formes en *-ix* en els registres més pròxims a la llengua col·loquial suggereix que ja s'hi havien imposat absolutament en l'oralitat.

Ja s'ha fet observar que la documentació de les formes híbrides en *-eixc* és cronològicament posterior a les formes en *-isc* / *-ixc* i que, per tant,

no s'ha produït cap desplaçament de l'accent sobre la *e* de *-éixc* a l'accent sobre la *i* de *-eíxc* com a pas previ a la formació de *-ixc*. També s'ha relacionat la gènesi de les formes en *-ix* amb la pronunciació de *queixal* com a [kiʃál] en gran part del català occidental, però no hi té res a veure. *Queixal* es pronuncia [kiʃál] en part del mallorquí. En part de l'eivissenc les formes incoatives s'han palatalitzat (*serveixc*, *serveixca*), però en cap cas han donat lloc a formes en *-ix*.

Les rimes de la poesia culta de l'època confirmen el caràcter merament literari de les formes en *-eixc* dels anomenats verbs incoatius de la tercera conjugació. Heus ací algunes rimes de les poesies de certamen de finals del xv i principis del xvi que il·lustren a bastament el caràcter literari del susdit hibridisme gràfic i l'absència de desplaçament de l'accent: *atreveixen* / *coneixen* (1474), *coneix* / *proceheix* (1474), *floreixen* / *obeeixen* (1482), *excel·lexen* / *conexen* (1486), *mereixen* / *segueixen* (1511), *mereixca* / *pereixca* (1513) (Ferrando 1983). En el cas del manuscrit més antic de l'*Espill* (ca. 1500), de Jaume Roig, les formes en *-ix*, *-ixc* constitueixen el 100% de casos en el subjuntiu i el 63% en l'indicatiu. També la primera edició del *Tirant* (1490), malgrat el sedàs corrector de la impremta, ha deixat escapar nombrosos casos de *-ix*, *-ixc* en el subjuntiu, on les formes en *-esc* haurien sonat molt artificioses.

L'aragonés i el català dels segles XIII i XIV comparteixen verbs amb formes incoatives, com ara *establir*, que presenten paradigmes paral·lels però no coincidents segons si es tracta del català oriental o del català occidental. Així, en aragonés el present d'indicatiu d'*establir* era *establezco*, *establezes*, *estableze*, *establimos*, *establiz*, *establezen* i el present de subjuntiu, *establezca*, *establezcas*, *establezca*, *establezcam*, *establezcaz*, *establezcan* (Alvar 1953: 224), bé que amb variants locals palatalitzades (*-exco*, *exca*, etc.) (Giralt & Nagore 2022: 104). En català oriental el present d'indicatiu era *establesco*, *estableixs*, *estableix*, *establim*, *establits*, *estableixen* i el present de subjuntiu, *establesca*, *establesques*, *establesca*, *establim* / *establescam*, *establits* / *establescats*, *establesquen*, mentre que en una gran part del català occidental el paradigma del present d'indicatiu era *establisc*, *establiss*, *establiss*, *establim*, *establits*, *establiss* i el present de subjuntiu, *establisca*, *establisques*, *esta-*

blisca, establim / establiscam, establits / establiscats, establisquen, Doncs bé, la confluència al regne de València de les formes verbals en *-eix* (*estableix*), sistemàticament usades pels catalans orientals, i de les formes verbals en *-eze* (*estableze*), usades pels aragonesos, no impedí que hi triomfessin les formes verbals en *-ix* (*establix*), àmpliament usades pels catalanooccidentals. La pressió conjunta del català oriental i de l'aragonés no reeixí a eliminar-les. És un dels resultats més clars en què es veu que no s'acompleixen en el camp de la morfologia verbal les previsions de la teoria d'Alarcos de l'anivellament lingüístic, en aquest cas entre *-eix* [eʃ], *-eze* i *-ix*, independentment dels percentatges d'usuaris en competició.

Hi ha encara un altre tret morfològic que no avala tampoc la teoria d'Alarcos en els termes mecanicistes en què la formulà. És el cas dels noms formats a partir del sufix *-ITIA*, que en català medieval generà els resultats *-esa* i *-ea*. Ara bé, mentre el català oriental, per raons fonètiques, tendí a eliminar la variant en *-ea* ja al segle XIV, el català occidental la mantingué i fins i tot tendí a preferir-la (Veny 1971: 116). A pesar que posteriorment una gran part del català nord-occidental es decantà per *-esa*, la major part del valencià, ja des del segle XIII, tendí a conservar la preferència per *-ea* (com ara, *perea*), en contra de l'aragonés (*pereza*) i del català oriental (*peresa*). Només la pressió de la llengua cancelleresca i dels registres literaris més formals explica la preservació en la *scripta* de les formes en *-esa*. Al segle XV, Joan Roís de Corella es decantarà decididament per les formes en *-ea*, fidel reflex de la llengua parlada.

En canvi, la major part del valencià medieval adoptà la desinència *-a* en lloc de la terminació *-e* de la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu procedent de *-AT* (com ara *anave*), característica de gran part del català nord-occidental (Massanell 2016) i inicialment molt estesa a tot el País Valencià, com a resultat d'una sèrie de factors lingüístics i sociolingüístics. Efectivament, ja en la *scripta* valenciana del segle XIV s'imposà la terminació *-a*, pròpia del català oriental i de l'aragonés, en lloc de *-e*, no sols per la pressió conjunta del català oriental i de l'aragonés, sinó per influència de la llengua culta i del parlar urbà. En aquest cas, l'anivellament lingüístic intern del català

es produí a favor del català oriental. Si la terminació *-e*, que després s'estendrà analògicament a la tercera persona del singular d'altres temps verbals, s'ha preservat en els parlars septentrionals valencians és perquè en aquelles comarques la superioritat numèrica dels repobladors catalanooccidentals era tan alta (Guiñot 1999: 131-156) que pogué neutralitzar bé l'opció per la *-a* de les minories catalanooriental i aragonesa.

Així doncs, les petites variacions entre els diferents parlars valencians baixmedievals s'han d'explicar, en gran part, per la distinta incidència dels elements repobladors, sense excloure les pressions centrípetes de poblacions importants com València o Oriola cap a les solucions més prestigioses. Ara bé, un dels trets lingüístics més notables del valencià general —el de tot el país llevat del tortosí de l'extrem septentrional— és la seua relativa uniformitat, que en realitat va ser fruit de l'adopció progressiva de la modalitat occidental del català per la població aragonesòfona i per l'acomodació progressiva dels catalanoorientals a la parla occidental de la majoria dels repobladors.

El contacte del català amb l'aragonés no produí un llenguatge híbrid catalanoaragonés, sinó el reforçament dels trets fonètics, morfològics, sintàctics i lèxics afins del català occidental i una progressiva substitució de l'aragonés pel català occidental majoritari. En rigor, només hauríem de parlar d'anivellament lingüístic entre els dialectes i subdialectes del català trasplantat a les terres valencianes. En tot cas, l'*anivellament* d'alguns trets lingüístics entre l'aragonés i el català occidental i l'oriental no es produí independentment dels percentatges d'aqueixos tres components lingüístics en joc, com propugna Alarcos, sinó en funció d'aqueixos percentatges.

En conseqüència, cal excloure la possibilitat de considerar el català de València com un parlar inicialment oriental transformat en occidental per l'acció del substrat. La modalitat del català que es formà a València als segles XIII i XIV és bàsicament un dialecte consecutiu del català occidental, de la mateixa manera que els parlars baleàrics ho són del català de l'est de Catalunya, sobretot dels parlars de les comarques marítimes situades entre Barcelona i Perpinyà.

6 . La documentació històrica dels segles XIII i XIV com a testimoniatge del predomini del català occidental al regne de València

La documentació medieval, el probable transfons històric de la llegenda de les donzelles de Lleida i la mena d'antroponímia que va predominar al regne de València als segles XIII i XIV coincideixen a avalar la procedència majoritàriament catalanooccidental dels seus repobladors i, per tant, el predomini del català occidental.

6.1. Les dades de la documentació històrica

El *Llibre des feits* del rei Jaume I és poc explícit sobre la procedència dels repobladors del regne de València i, doncs, sobre les seues parles. En tot cas, ens informa que els lleidatans feren causa comuna amb els aragonesos quan, davant la petició reial d'ajuda per a la conquesta de Mallorca (1229), hi oposaren l'alternativa d'ocupar València, i quan, reunits en les corts de Montsó (1236), en aquesta ocasió reforçats per la solidaritat dels tortosins, s'adheriren a la croada contra els sarraïns valencians (Soldevila 1971). Així doncs, els lleidatans compartiren les aspiracions d'Aragó de prioritzar la conquesta de València.

La conquesta del regne de València es produí entre 1232 i 1245. La iniciativa militar partí dels aragonesos, i això explica que quasi totes les poblacions de les comarques septentrionals del País Valencià es regissen pels *Fueros* d'Aragó, si bé la repoblació l'aportaren quasi íntegrament els catalanooccidentals, tal com han confirmat els estudis de Mateu (1969: 455-456) i de Guinot (1999).

El *Llibre del Repartiment de València* (1237-1249) ens informa no sols sobre les cases de la ciutat de València que s'assignaren als catalans (1377), als aragonesos (1298), als montpellerins (146) i als colons d'altres procedències (307), sinó també sobre el grau d'ocupació real: els aragonesos només n'ocuparen 576, els catalans 478 (229 de la Catalunya Vella oriental, 178 de la Catalunya Nova occidental i 71 de la Catalunya Nova oriental), els montpellerins 65 i els colons d'altres procedències 100 (López Elum 1995: 166). Amb aquesta composició, caldria esperar grosso modo una ciutat lingüísticament migpartida

entre l'aragonés i el català. Però no fou així, ni a la capital ni a la resta del país, que també compartia aqueixa barreja ètnica, ja que la colonització fou un procés de llarga durada i la majoria dels seus protagonistes reals no estan documentats (Torró 2006: 98-105). Les dades antroponímiques reunides per Guinot (1999) en el marc temporal dels segles XIII i XIV confirmen el predomini dels catalans, i particularment del catalanooccidentals, en la repoblació del País Valencià.

Acabada l'operació militar de la conquesta, la colonització del nou regne de València era tan dèbil que el cabdill andalusí al-Azrac en podria haver revertit fàcilment l'ocupació. L'estratègia que permeté guanyar la guerra contra la primera gran revolta d'al-Azrac (1247) fou precisament l'establiment de camperols cristians al sud de Xúquer, especialment entre 1256 i 1259, que arribaren a constituir la tercera part del nombre de colons fins llavors establits en tot el regne. La recerca de terres de conreu semblants a les de la Catalunya occidental però més productives i unes condicions jurídiques de mobilitat més favorables en la Catalunya Nova que no en la Vella afavoriren l'onada migratòria cap al nou regne de València que es produí després de 1248, en què Jaume I ordenà l'expulsió de milers i milers d'andalusins (Torró 2006: 68-72).

Però és només a partir de 1270 quan Jaume I encetà un ambiciós programa de repoblació del regne de València. L'enuncià en la ja esmentada petició de repobladors als consellers de la ciutat de Barcelona, el 1270. La derrota definitiva d'al-Azrac (1277) i la consegüent emigració forçosa d'una gran part de la població andalusina facilità una nova empenta colonitzadora. Per aquells anys s'hi establiren uns 60.000 nous colons cristians i jueus. El flux immigratori encara s'intensificà les dues darreres dècades del segle XIII i les primeres del XIV (Salrach 1982: 412-419; Torró 2006: 98-185), en què hi hagué una gran allau de repobladors procedent de les comarques pirinenques, d'Aragó i de la regió de Lleida, coincidint amb el despoblament d'aquesta ciutat i de la seua regió (Lladonosa 1967: 27).

Les referències del *Llibre dels feits* i les dades documentals sobre el procés colonitzador del País Valencià al segle XIII són poc explícites sobre el grau d'implicació real de les diverses contrades de Catalunya i d'Aragó i «sabem molt poca cosa de l'emigració de les classes més pobres», que van fornir la

major part dels nous assentaments de població en terres valencianes (Torró 2006: 98). En concret, les dades sobre la contribució de la Catalunya occidental a la repoblació de València, que aportarien informacions útils sobre l'expansió del català occidental, són més aïna escasses. Tanmateix, el lleidatà Josep Lladonosa (1967: 25-26, 1972: 363-367, 1980: 85-87) i el valencià Felip Mateu i Llopis (1945, 1969, 1976) han insistit en la important contribució que en feren les comarques lleidatanes i han adduït com a proves confirmatòries els nombrosos vincles culturals entre les ciutats de Lleida i de València. Tots dos historiadors destaquen indicis en aqueix sentit, com són la relació que havia d'existir entre la construcció (1262) de la porta romànica de la catedral de València (abans porta de Lleida o de l'Almoina, i ara porta del Palau), presumptament sufragada per lleidatans, i el fet que aquesta imités la porta dels Fillols de la seu vella de Lleida; la forta disminució de la població de Lleida, a mitjan segle XIV, com a conseqüència de l'emigració «gairebé massiva» —en paraules de Lladonosa— dels seus habitants cap a València i Múrcia; la constatació que les advocacions titulars de les parròquies valencianes de Sant Martí, Sant Llorenç, Sant Salvador, Sant Joan i Sant Andreu eren rèpliques de les advocacions corresponents de Lleida; i el fet de compartir un mateix sistema de pesos i mesures. Lladonosa (1967: 25-26) encara feu observar que els cognoms Sassala, Fuster, Ferrer, Giner, Llobet, Calvet, Soquet, Font, Forner, Sunyer, Torner, Tauler, Altet, Conill, Orolà, Torrent, Brull, Claramunt i Borràs, documentats a Lleida a principis del segle XIII, són ben presents en l'antroponímia valenciana de mitjan segle XIII, i que l'absència dels Gilabert, Jofre, Martorell, Ofegat, etc. entre els membres insaculats del Consell General de Lleida de 1340 s'explica perquè aquestes famílies havien emigrat a València. El mateix historiador lleidatà (1980: 87) dona compte, en concret, de la despoblació pràcticament total, a mitjan segle XIV, de la parròquia lleidatana de Sant Martí, fet conegut que hauria donat lloc a la versió més antiga de la coneguda llegenda de les donzelles repobladores de València, com després veurem.

L'absència en l'Arxiu de la Paeria de Lleida de documentació ordinària anterior al 1340 i la desaparició dels protocols notariais anteriors al segle XVI en quasi tota la Catalunya Nova impedeixen de precisar l'abast exacte del mo-

viment emigratori medieval de les comarques catalanes de ponent i de migjorn cap al País Valencià. Ara bé, les dades antroponímiques deduibles dels documents particulars, censos i cartes de població dels segles XIII i XIV que s'havien publicat abans de l'aparició d'*Els fundadors del regne de València* (1999), d'Enric Guinot, ja permetien constatar que la migració catalanooccidental fou la que degué predominar al País Valencià (Vicens 1952: 78; Bisson 1988: 77) i, en conseqüència, que s'hi imposés el català occidental (Soldevila 1955: 30).

Hi ha dos textos ben coneguts del segle XIV, la *Crònica* (ca. 1325), de Ramon Muntaner, i el *Regiment de la cosa pública* (1383), de Francesc Eiximenis, que fan observacions sobre la mena de català que es conformà a València. Tots dos escriptors, catalanoorientals de procedència, coincidiren a fer notar que aquell català era diferent del seu català oriental. Concretament, Muntaner, en constatar que Corral Llança i Roger de Lloria «apreseren del catalanesc de cascun lloc de Catalunya e del regne de València tot ço que bon e bell era» (Soldevila 1971: 682), deixa entendre, encara que molt ambiguament, que hi havia una mena de «catalanesc» a Catalunya i una altra mena de «catalanesc» al regne de València. En tot cas, Muntaner parlava amb coneixement de causa: la seua família s'establí a València i ell s'hi casà amb la ja valenciana Valençona Castell (1285-1340), pubilla de Xilvella (alqueria extramurs de València), es convertí en ciutadà i jurat en cap de la capital del regne i hi volgué ser soterrat.

Més clara, però igualment indefinida des del punt de vista dialectològic, és l'observació que feu, el 1383, el franciscà gironí, per a qui el llenguatge del «poble valencià» —poble «vengut e eixit, per la major partida de Catalunya»— és «compost de diverses llengües que li són entorn, e de cascuna ha retingut ço que millor li és, e ha lleixats los pus durs e los pus malsonants vocables dels altres, e ha presos los millors» (Molins de Rei 1927: 35). L'observació, encara que ditiràmica, deixa entendre que, al seu parer, el català de València presentava un bon nombre d'estrangerismes i una pronunciació refinada que l'allunyava del seu parlar nadiu.

Són afirmacions que Muntaner i Eiximenis potser no haurien fet si no hagués estat pel contrast que percebien entre el seu català matern i el de València, un català de fonètica i preferències lèxiques catalanooccidentals, esquitxat

d'aragonesismes i d'arabismes desconeguts per ells, que els devia cridar l'atenció. Però cap dels dos es va fer ressò de la denominació particularista, *valencianesc* o *valencià*, amb què els ciutadans de València, ja en la primera meitat del segle XIV, havien començat a batejar el seu catalanesc.

Encara que el nou glotònim significava bàsicament 'llengua catalana del regne de València', convé remarcar que també arribà a ser percebut com a expressió d'una modalitat geogràfica, diferent d'altres modalitats de la mateixa llengua. Un dels testimonis que van declarar en un procés judicial menorquí incoat contra Gil de Lozano (1346) afirmà que va observar que la mare de l'acusat, Sibil·la de Déu, «naturalis regni Valencie», «loquebatur valencianesch», i un altre manifestà que, per la seua pronúncia —«in prolacione idiomatis sui»—, «ad modum dicti regni [Valentie] loquebatur ydioma suum», és a dir, que parlava la seua llengua a la manera que ho feien a València (Baydal 2017; Mas 2020). Era una apreciació semblant a la que es documenta en un procés judicial mallorquí de 1341, exhumat per Joan Miralles, en què un testimoni local declarà que l'acusat no podia ser Guillem Revull, «nam ille homo era de idiomate rossilionense et dictus G. Revulli est de Maioricis vel moratur in Maioricis et loquitur ad modum maioricensem», és a dir, que ja s'hi distingia entre una modalitat rossellonesa i una modalitat mallorquina de la llengua catalana, tot i que ambdues modalitats eren molt pròximes (Ferrando & Nicolás 2011: 105).

No hem localitzat documentació medieval que permetés constatar la percepció que es tenia, tant a València com a Lleida, sobre les diferències entre el català d'un lloc i el de l'altre, potser pel fet de ser tan minúscules. En canvi, sí que comptem amb documentació que confirma, d'una banda, la consciència dels lleidatans i dels valencians de compartir una mateixa parla i, d'altra banda, la consciència que es tenia tant a València com a Lleida sobre el protagonisme d'aquesta última ciutat en la repoblació de València.

Així, hi ha una carta dels jurats de València al lloctinent general del Regne, el futur rei Joan II, de 1455, que reflecteix que els lleidatans consideraven els valencians membres d'una «*communis patria*», és a dir, partícips d'una mateixa llengua, ja que llavors s'homologaven *linguae sive nationes* (Ferrando 1980). Concretament, en aquesta carta, exhumada per Agustín Rubio (Arxiu

Municipal de València, Lletres missives, 18-VIII-1455, fols. 181v-182r), els jurats valencians protestaven contra la pretensió del sotsveguer de Lleida que el ciutadà valencià Mateu Dalmau fos jutjat a Lleida, tot adduint que «la ciutat de Leyda és *communis patria*» i que, per tant, «allí se deu conéixer de la persona del dit Matheu Dalmau, encara que sia ciutadà de València». Davant la invocació que el sotsveguer lleidatà feia de la identitat lingüística entre catalans i valencians, els jurats valencians li van recordar que el regne de València gaudia de sobirania jurídica:

És-se seguit, senyor, après, que lo dit Jacme de la Font e Francesch Alemany, suplicant a vostra senyoria ensems ab lo síndich de la dita ciutat de Leyda, vos haurian donat a entendre com la ciutat de Leyda és *communis patria* axí als cathalans com als valencians, e, per consegüent, lo dit Dalmau podia ésser convengut davant lo dit sotsveguer, e per ço vostra senyoria hauria fet comissió de la dita causa al dit sotsveguer, manant a tots e a qualsevol oficials del dit regne de València que hagen en son poder lo dit Matheu Dalmau e aquell remeten a la dita ciutat de Leyda. Les quals coses, senyor, parlant tota hora ab homil et subjecta reverència de V. S., no proceheixen de justícia, com sien expressament contra forma de furs e privilegis del present Regne, per los quals és provehit et statuït expressament que lo ciutadà de València no pot ésser forçat de anar a pledejar o placitar fora lo dit Regne.

Com afirma Rubio Vela (2012 I: 319), «no s'indica de manera explícita el fonament de la superioritat de Lleida. Sembla probable, però, que fos l'origen comú, la relació paternofilial entre les dues ciutats, el que en aquest cas podria subjaure».

La consciència de compartir uns vincles humans molts estrets entre València i Lleida es percep més clarament en la carta que els jurats de València van adreçar, el 1392, als paers de Lleida a propòsit d'un sermó del gironí Nicolau Eimeric que havia predicat a València, en què se la presentava com a una ciutat infestada d'heretges. Les autoritats valencianes demanen a les lleidatanes que comproven l'abast exacte de la imatge que n'hi havia donat Eimeric i que, en

cas que fos falsa, contribuïsquen a restablir la bona fama de València, atés que els concernia molt directament a la vista que molts habitants de Valencia descendien de lleidatans i que encara en són molts els qui en procedeixen:

Açò, senyors, entenem que devets e sóts astrets fer una o altra de dues consideracions: la una, per zel de la santa fe christiana, car, si ço qui és contengut en les dites conclusions [d'Eimeric] és ver, voler devets que aquells aytals [heretges] sien perseguits e extirpats, o, si ver no és, desijar devets que aquesta ciutat, en què *hagués e havets gran part*, sia purgada de tal fama o infàmia (Arxiu Municipal de València; *Lletres missives*, 5 (1391-1394), sig. g1, 9-V-1392, publicada per Rubio Vela, 1985: 238).

Els jurats de València, que s'adrecen als paers de Lleida com a fills, reconeixen de grat el paper fonamental que Lleida va tenir en la repoblació de València. No tinc constància de cap altre testimoni similar referit a d'altres ciutats del Principat. En contraposició al susdit document, n'hi ha un altre, de 1388, que dona compte de les actuacions del síndic valencià Joan de Vera contra el mateix Eimeric, en què es reconeix explícitament l'escassa participació dels gironins en la repoblació de València. Entre les al·legacions adduïdes contra Eimeric figura el fet de considerar-lo «alienigena et extraneus» (foraster i estrany) pels seus orígens gironins (Puig 1980: 447):

Item, ex eo quia cum vos sitis alienigena et extraneus, videlicet, de Ciuitate Gerundae, quae satis et multum distat a Civitate Valentie moribus et conditionibus eiusdem... (Biblioteca de Catalunya, Ms. 1167, fol. 2v, línies 13-15, publicat per Jaume de Puig 1980: 447)

En la percepció dels valencians, Girona distava molt de València pel que fa als costums i a les característiques i, doncs, implícitament, pel que fa a la parla.

El testimoni més rellevant del reconeixement del protagonisme de Lleida en la repoblació valenciana es troba en el discurs que Francesc Sapera, bisbe de Barcelona (1410-1415), va adreçar, com a representant del Braç Eclesiàstic del

Parlament de Catalunya, al rei Ferran I en les Corts generals del Principat de 1413. Sopera (*ca.* 1349-1430), natural de Torreblanca, havia estat abans bisbe de Mallorca i de Tortosa i administrador apostòlic de Tarassona, i serà després patriarca de Jerusalem i arquebisbe de Saragossa (Climent 1986). Doncs bé, en un moment de la seua intervenció, aquest eclesiàstic d'experiència pastoral en totes les terres de la Corona d'Aragó, va reconèixer sense embuts (Albert & Gassiot 1928: 115-116):

Item, foren en la conquesta del regne de València ab l'alt senyor rei en Jacme, de gloriosa memòria, molts prelats, segons que en lo *Llibre* del dit senyor és llargament contengut... De la qual conquesta no foren lluny los ciutadans e burgesos de les ciutats e viles reials del principat de Catalunya; car, entre les altres coses, València fou poblada, après la dita conquesta, de ciutadans honrats e altres persones, en molt gran nombre, de la ciutat de Lleida, segons que açò és exprès en la *Crònica* de la dita conquesta ...

Sorprén, però, que Sopera hi hagués adduït com a prova de la seua asseveració el testimoni de la «*Crònica* de la dita conquesta», ja que, si es refereix al *Llibre dels feits*, aquest no en parla. Devia tractar-se d'un dels «molts llibres de la sua vida e de les sues conquestes [de Jaume I], e de la sua bonea, e cavalleries, e assaigs e proeses» de què parla Ramon Muntaner, entre els quals un *Llibre de la conquesta de València* (Soldevila 1971: 672-673), del qual hi havia un exemplar en l'Arxiu Capitular de la catedral de València. L'al·lusió pública i solemne a la primacia de Lleida en la repoblació de València feta en el marc de les Corts generals del Principat deixa pocs dubtes sobre una tradició històrica que, també a Barcelona, ningú no devia posar en qüestió.

Aquests testimonis, presos sempre en conjunt i no de forma aïllada, reforcen l'antiguitat i els fonaments d'una tradició que, encara que ja gestada al segle XIV i deformada amb el pas del temps, devia tenir una certa base real.

S'hi podrà objectar que el caràcter tardà d'aquestes manifestacions només indica la *consciència* que València tenia de les seues relacions privilegiades amb Lleida i que no és legítim extrapolar a tot el país una tradició

que se circumscriu a la capital. Pel que fa al primer punt, em sembla que la *consciència* valenciana no hauria transcendit fora del Regne —fins al punt de ser assumida pel representant del Braç Eclesiàstic a les Corts del Principat— ni hauria estat admesa per barcelonins i aragonesos, si la tradició lleidatana no tingués una certa base històrica. Quant al segon punt, cal recordar que, a l'època medieval, «Ciutat i Regne de València» era, als ulls de les classes rectores del país, un concepte indestruïble i que els trets lingüístics i culturals del Regne responien si fa no fa als mateixos paràmetres del cap i casal, o, més aviat, n'eren un reflex.

Ja hem vist que són molts els historiadors catalans que reconeixen el protagonisme de la Catalunya occidental en la repoblació valenciana. Val la pena que ens fixem en els pronunciaments de dos dels més conspicus representats de diferents escoles historiogràfiques. Jaume Vicens Vives (1952: 78) constata que, si bé els cavallers del Principat es concentraren en les principals ciutats del nou Regne, els agricultors, «oriundos en buena parte de Lérida», preferiren les zones rurals, i Ferran Soldevila (1955: 30) considera que, «malgrat haver pres part en la repoblació [del País Valencià] catalans d'altres indrets, especialment de Barcelona, la major part dels repobladors van procedir dels plans de Lleida i d'Urgell» i per això «el parlar predominant en el regne de València fou el català occidental». Tots dos i molts altres historiadors principatins coincideixen a destacar que les condicions demogràfiques, econòmiques i socials de la Catalunya occidental i, sobretot, de la Catalunya Nova, hagueren d'impulsar els seus habitants a buscar fortuna a les terres valencianes.

6.2 La llegenda de les donzelles de Lleida

És ben coneguda la crida del 26 de novembre de 1270 del rei Jaume I als consellers de Barcelona demanant-los que contribuïssen a la repoblació del nou regne de València. Sabem que el rei publicà altres crides reclamant la vinguda de nous repobladors (López Elum 1995: 201), però no ens consta que s'adreçés en el mateix sentit als paers de Lleida, una ciutat que s'havia implicat decididament en la conquesta de València (Lladonosa 1980: 86). Ara bé, el fet és que, si més no des dels finals del segle XIV, es creà una llegenda, no sols a

València, sinó també en altres indrets importants de la Corona d'Aragó (Barcelona, Lleida, Saragossa i Nàpols), en què es considerava que la repoblació valenciana va ser iniciada per catalanooccidentals, majoritàriament dones. Les diferents versions només variaven pel que fa al nombre dels repobladors i a la distribució per sexes.

La llegenda com a tal es documenta per primera vegada a Barcelona. Apareix, concretament, en les *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya* (1438), de Pere Tomic, que esmenta les terres de Lleida i d'Urgell com a llocs d'origen de les mil fadrines a qui el rei Jaume hauria donat marit dins la ciutat de València. De fet, aquesta és l'única referència de Tomic a la València jaumina (Sáez 1980: 722):

...lo dit rey [En Jacme] emprés la conquesta de València ab la ajuda dels damunt dits tres brassos [de Catalunya] e del regne de Aragó, e en poc temps pres la ciutat de València e la més part del regne, a feu poblar la ciutat de mil dones e fadrines que lo Rey feu venir de Leyda e de Urgell, e a totes donà marit dins la ciutat...

Unes quantes dècades més tard, exactament el 1476, el barceloní Gabriel Turell reproduïa quasi literalment en el seu *Recort* (Bagué 1950: 147) la versió de Tomic:

E en poc temps [el rei Jaume] hagué la ciutat de València e les més parts del regne, e féu poblar la ciutat de mil fadrines e dones que y féu anar de Leyda e de Urgell, e a totes donà marit dins la ciutat.

També se'n va fer ressò un altre text coetani, posterior al 1468, el *Sumari d'Espanya*, atribuït a un altre català, Berenguer de Puigpardines, per bé que les diverses versions que ens han arribat presenten algunes petites variants que a vegades deformen la informació de la font (Iborra 2000: 213):

E tornant en Catalunya de la dita conquesta, [el rei En Jaume] emprés la conquesta del regne [de] València [*sic per* de la ciutat de València] ab

ajuda dels tres brasos de Aragó, la qual en breu temps agué e la major part del regne, en la qual féu venir M donzelles de Leyda e de Urgell, a les quals donà allí marit.

L'italià Lucio Marineo Sículo, cronista oficial de la Corona d'Aragó amb Ferran el Catòlic, també es feia ressò de la llegenda i l'amplificava a *De primis Aragonie regibus et eorum rerum gestarum perbreui narratione*, obra editada a Saragossa (1509: XXIIIv.):

Cum igitur Hilerdae ciues acriter oppugnantes primum Valentiae muros diruissent expugnatam civitatem: mauris fugatis el occisis ingressi summa laetitia gestientes ei: prout rex imperauerat: cuitores adolescentes numero mille totidemque puellas virgines tradiderunt: et cum mensuris et ponderibus florem lilij vnum: quo monetam insignirent...

Marineo torna a exposar aquesta versió, ara en castellà i amb nous detalls, en la seua *Crónica de Aragón*, editada a València (1524: XXXII r. i v.). Així doncs, els repobladors haurien estat mil joves i mil donzelles, uns i altres procedents de Lleida:

...truxeron mil mançebos y otras tantas donzellas de Lérida para que poblassen de nuevo la ciudad de Valencia [...de manera que] en las cartas que escribe [Valencia] a Lérida siempre la llama madre y en las cosas grandes e de mucha importancia no de otra manera consulta con ella que con muy amada madre suya. Y por el consiguiente Lérida la llama muy amada hija...

Les versions de Tomic, de Turell, de Puigpardines i de Marineo tenen en comú el reconeixement de la primacia de Lleida i de les comarques catalanooccidentals en la repoblació valenciana, quantificada, pel que fa a la contribució femenina, en mil donzelles. Aquestes versions constitueixen el que podríem anomenar la tradició *barcelonina* de la llegenda, que serà seguida per altres cronistes catalanoorientals dels segles posteriors, com Gaspar Roig i Jalpí. Ara bé, en el seu pretesament medieval *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Roig

i Jalpí es limita a afirmar que «lo rey la'n feu poblar [València] de fadrins e fadrines de Leyda e d'altres lochs de la Ribera de Segre e de Sió» (Bagué 1935: 175), sense especificar-hi el nombre dels repobladors.

El primer esment de la llegenda en la ploma d'un valencià correspon probablement a Llop de l'Espejo, natural d'Oriola, que, el 1468, escriu al capítol 33 de la *Summa dei re de Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, crònica encarregada per Ferrante, rei de Nàpols (Compagna 1990 :125):

O glorioso re, hammato da Dio, chi tanta bella conquista conquistò per li cristiani, che più de milli migliara da cristiani abitaturi fe venire en Valensia et suo circoito, tre milia donczelle da Leida et Balaguer, et donò a tutte mariti.

L'italianitzat Lupo de Spechio situa en les terres de Lleida i de l'Urgell l'origen de les tres mil donzelles, una xifra que sembla que no repetí cap altre cronista. Ja es veu que era una llegenda que devia circular pels cercles cortesans.

De jove, Joan Lluís Vives degué sentir la llegenda a València. La recollí en el seu tractat *De Institutione feminae christianae* (1524), en afirmar que el rei Jaume

In Valentiam meam a Iacobo Aragoniae rege [...] immigrare iussi sunt frequentes viri Aragonii, et mulieres Illerdenses, a quibus incoletur: ex utrisque nati filii, sermone matrum tenuerunt, eum quem iam per plures quam ducentos et quinquaginta annos loquimur (ed. Mayans 1783: 259)

L'obra de Vives es divulgà a València sobretot gràcies a la versió castellana de Juan Justiniano, *La instrucción de la mujer cristiana* (València, Jordi Costilla, 1528), que traduí el fragment en aquests termes:

... se halló que en Valencia, donde yo [Vives] nací, el Rey Don Jayme de Aragón [...] mandó venir hombres de Aragón a poblarla, y hizo que se casasen con mugeres de Lérida; y los hijos que de ellos nacieron tomaron la habla de las madres que los criaron y no de los padres, la qual tienen hoy día.

Curiosament, Justiniano o Giustiniani, que era italià i per això tradueix *loquimur* per «tienen» i no per «tenemos», remarca que la llengua que aprenueren els valencians no era la dels pares.

La de Vives és, per tant, la primera documentació en què es reconeix explícitament que el valencià procedeix del català de Lleida. Interessat com estava a destacar el paper femení en l'educació dels fills, l'humanista valencià potser forçà la versió que circulava llavors a València per tal d'assignar implícitament als aragonesos la funció de portar endavant l'economia de la casa i a les lleidatanes, explícitament, la de criar els fills. No hi esmenta, però, el nombre de repobladors masculins i femenins.

En la *Segunda parte. Crónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Pere Anton Beuter (1551: 218) amplificà encara més la llegenda: no sols fixà en tres-centes les donzelles catalanes que es traslladaren a València a fi i efecte d'esposar els soldats que s'hi havien establert prèviament —bé que sense indicar el lloc d'origen d'aquests—, sinó que associà la procedència de les tres-centes donzelles a set poblacions de la Catalunya Nova: Lleida, Alcarràs, Alguair i Sarroca (el Segrià), les Borges Blanques (les Garrigues), Ulldemolins (el Priorat) i Prades (el Baix Camp). Aquestes dues últimes poblacions se situen en els límits entre la Catalunya occidental i la Catalunya oriental. Beuter distribuï les tres-centes donzelles en set grups no homogenis corresponents a cada una d'aqueixes poblacions, que haurien vingut acompanyats de set parelles matrimonials. Els noms d'aqueixes parelles correspondrien als noms que van ser esculpits sota la barbacana de damunt de la porta del Palau de la catedral de València: «En Pere am na Maria sa muller», «En Guillem am na Berenguera sa muller», «Bernat am na Dolça sa muller», «Bertran am na Berenguera sa muller», «Doménec am na Ramona sa muller», «Francesc am na Ramona sa muller» i «Bernat am na Floreta sa muller». Els vincles matrimonials s'expressen, doncs, pintats d'almànguena, per mitjà de la preposició *am* 'ab', que és un reflex de la pronúncia real de *amb* davant mot començat per consonant. En la seua explicació de la llegenda, Beuter castellanitza la major part d'aquests noms:

...y fue hallado que aquellos tres hombres que agujerearon el adarve quando se hendió el muro con el trabuquete, fueron los que más apremiaron la ciudad, y aquellos eran de Lérida: por tanto se determinó que Lérida diesse peso y medida, y truxesse moças para casar con pobladores dándoles el Rey tierras para bivar. Vinieron pues de allí a pocos días passados trezientas donzellas de Lérida y sus contornos, en compañía de algunos casados que venían por cabeças d'ellas. De la misma ciudad de Lérida vinieron Beltran y su muger Beringuela, con cinquenta donzellas, que las más eran de la parroquia de San Martín. De Alcarraz vinieron Guillem y su muger Beringuela, con quarenta donzellas. De Alguayre, Francisco con su muger Remonda, y cinquenta donzellas. De las Borgias, Pedro con María, y sesenta moças. De Ull de Molins, Remon con su muger Dolça, y quarenta donzellas. De Çarroca, Domingo con Remona su muger truxeron treynta y quatro moças. De Prades, Bernardo con Floreta su muger, con veynte y seys moças, que todas fueron trezientas, con estas siete casadas que las truxeron. Y fueron puestos los nombres d'estos catorze encima de la puerta de la Yglesia mayor, que se llama del Palacio... Estas casó el Rey con trezientos manzebos que militaban egregiamente, y dióles possessiones de casas y heredamientos con que pudiessen bivar...

Retinguem la dada que, de les cinquanta donzelles de la ciutat de Lleida, «las más eran de la parroquia de San Martín». La dada responia sens dubte a una antiga tradició (Lladonosa 1980: 87). En tot cas, Beuter atribueix la iniciativa de Jaume I a la possible influència de la lectura de *Clío*, d'Heròdot, segons el qual, a Babilonia, «cada un año tenían por costumbre, en un día señalado que hazían ferias, ayuntar en una gran plaça todas las donzellas que eran ya para casar». Beuter també invoca el mite fundacional de Roma, difós sobretot per Plutarc i Titus Livi. I podria haver conegut tant la petició de Jaume I als consellers de Barcelona de 1270 demanant-los repobladors per a València com el *Llibre del Repartiment de València*, on són freqüents els assentaments en què es menciona que el beneficiari d'una donació reial havia vingut a València acompanyat d'un determinat nombre de repobladors («cum sociis») (Ferrando, 1979).

El tortosí Cristòfor Despuig, molt relacionat amb València, integra les versions de Beuter i de Vives en els seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) (Ribelles 1929: 196). En el seu debat amb els cavallers tortosins Líbio i Fàbio, el cavaller valencià don Pedro reconeix que, malgrat la participació aragonesa en la conquesta de València, «les forces y potència principal tota o quasi tota són de Catalunya, y per ço reserva allí la llengua catalana y no la aragonesa». Fàbio, fent-se ressò de la interpretació de Vives, però atribuint-la a Beuter, precisa així els orígens de la llengua dels valencians:

Altra rahó done Pere Antoni Beuter per lo ser restada en València la llengua Cathalana, que diu que per cert número de doncelles que allà foren portades de Lleida per a poblar la ciutat, se començà la llengua Cathalana, per ço que les criatures més aprenen de les mares que no dels pares...

Tanmateix, don Pedro el corregeix, «perquè aquelles donzelles no pobla- ren sinó sola València, y la llengua cathalana se restà y estengué per tot lo regne, com per avuy se parla des de Oriola fins a Trayguera». Era una manera de Despuig d'agranar cap a casa, però alhora de donar crèdit a una vella tradició estesa també a Catalunya.

Uns anys després, l'aragonés Bernardí Gómez Miedes, resident a València, sintetitzava així, a *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre llamado el Conquistador* (1584: 249), les dues mercès que el monarca havia concedit als lleidatans:

La primera, que pudiesen dar peso y medida a Valencia. La segunda, embi- ar trezientas donzellas, para que el Rey las dotasse y casasse con los princi- pales soldados de su ejército: como de hecho vinieron luego de Lérida y de todo su distrito, y fueron por el Rey dotadas, y collocadas con sus maridos.

La llegenda cridà l'atenció al viatger holandès Hendrick (Enrique) Cock, quan vingué a València el 1585 acompanyant el rei Felip II de Castella. En donà compte en la seua *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia* (Morel-Fatio & Rodríguez Villa, 1876: 246-247), en què

presenta les «trecientas doncellas para poblar Valencia» procedents de Lleida com a «premio» als «soldados de Lérida» per haver estat els primers a accedir als murs de la ciutat de València arran del «çerco» de 1238: «Hay en memoria deste hecho aún en la iglesia mayor catorçe cabeças de los siete casados, como dice Beuter, que habían tenido cargo de las dichas doncellas de traellas de Lérida a Valencia».

A principis del segle XVII, Francesc Diago es limità a constatar, en els seus *Anales del Reyno de Valencia* (1613: 319):

El trabajo que padeció el Rey en este repartimiento de las casas de la ciudad, no pudo dexar de ser notablemente grande, porque sin la gente ordinaria que se quedó en ella, y fue viniendo de Aragón y Cathaluña, y señaladamente de Lérida, hubo de dar casas a los ricos hombres, que eran muchos, y a los Obispos, que no eran pocos, y allende d'ellos a trezientos y ochenta cavalleros...

Diago destaca la notable participació de Lleida en la repoblació de la ciutat de València, però omet qualsevol referència a la llegenda de les donzelles. Tanmateix, els altres historiadors valencians dels segles XVII i XVIII opten per fer-se ressò de la versió completa de la llegenda de Beuter, tal com fan Gaspar Escolano (1610: 166-167) i Pasqual Esclapés de Guilló (1738: 47), o bé en segueixen la versió abreujada de Gómez Miedes, tal com veiem en Josep Vicent de l'Olmo (1653: 184). Tots ells reconeixen la primacia de Lleida en la repoblació de la ciutat de València i quantifiquen l'aportació femenina en tres-centes donzelles. D'aquesta tradició *valenciana* només se n'aparta Vicent Marés, valencià de Xelva, que, a la *Fénix Troyana* (1681: 101), seguint Marineo, postula una repoblació de «mil mancebos, y otras tantas doncellas» de Lleida.

La historiografia aragonesa també sol admetre el protagonisme de Lleida en la repoblació de València, però rarament la llegenda de les donzelles. No en fa cap referència Gauberto Fabricio de Vagad en la seua *Crónica de Aragón* (1499). En canvi, Jerónimo Zurita, invocant unes «historias» inconcretes, asseverà, el 1562, en els seus *Anales de la Corona de Aragón* (Canellas 1976: 532), a propòsit de la repoblació de València:

Por esta causa se detuvo el rey algunos días, y por entender en la población de aquella ciudad; y fue poblada la mayor parte de catalanes que fueron a ella de la ciudad de Lérida y de otros lugares, y del reino de Aragón, como más en particular lo refieren sus historias.

Zurita fa compartir el protagonisme de la repoblació de València a catalans i a aragonesos i destaca la contribució de Lleida.

En la seua crònica *Los reyes de Aragón en anales históricos*, editada a Madrid (1682: 265-266), un altre aragonés, Pedro Abarca, quantifica en tres-cents vuitanta, d'acord amb Diago, el nombre dels «cavalleros de la Conquista» i, en reconèixer, «según parece», l'especial contribució del «valeroso País de Lérida», la relliga, d'acord amb Beuter, amb la llegenda de les donzelles de Lleida, bé que elevant-ne el nombre a tres-centes quatre:

...heredando, a más de los Ricoshombres, a trescientos y ochenta Cavalleros de grandes méritos, y esclarecida nobleza, Aragoneses, y Catalanes, cuyas personas, y sus descendientes, se han llamado por honor, Cavalleros de la Conquista. La población de la ciudad se hizo de ambas naciones; y acudió para ella, según parece, más gente de la Catalana, y con especialidad se nombra la del valeroso País de Lérida, de el qual fueron llevados catorze casados, y casadas de honor, y porte (cuyos nombres, y rostros se entallaron sobre la puerta de la Iglesia mayor): éstos entraron en Valencia con la expectable compañía, y processión de trecientas y quatro donzellas, dignas de honrados matrimonios, que el rey hizo celebrar con otros tantos soldados de mérito conocido...

La tradició *lleidatana* de la llegenda limita a cent homes i cent dones de la parròquia de Sant Martí la primera contribució lleidatana al repoblament de València (Lladonosa 1967: 25). La tradició s'hauria format a partir de dades documentals que feien constar que la despoblació de l'esmentada parròquia s'havia produït per l'emigració massiva dels seus habitants a València. Però a segle XVII, el cronista lleidatà Joan Josep Casanoves adoptà la versió de la llegenda de les donzelles repobladors de València, no d'acord amb la tradició primitiva lleida-

tana, sinó segons la versió de Marineo Sículo. En efecte, al pròleg del seu *Llibre Verd de la Ciutat de Lleida* (1691) (Mateu 1976: 32), Casanoves recorda que

des de Leyda enviaren a València per a poblar-la mil jóvens y mil donzelles... Per esta causa en diferents ocasions no ha refusat la ciutat de València nomenar a la de Leyda ab títol reverencial de mare, donant-li Leyda a València lo nom cariños de filla ab mútua y deguda correspondència.

Així doncs, la cronística de tots els territoris de la Corona d'Aragó del segle xv al xviii, i no solament la dels actors interessats, València i Lleida, admeté unànimement la primacia de Lleida en la repoblació del nou regne de València i n'adduí com a prova, en versions diverses, la tradició de les donzelles repobladores.

Fins i tot en va donar compte, seguint la vella tradició lleitatana, el valencià Jaume Villanueva (1851: 18), per bé que amb un notable distanciament crític, però reconeixent que la iniciativa podria haver partit del rei Jaume:

Para llenar este gran hueco no es difícil creer que viniesen colonias de varias partidas, convocadas con la liberalidad del Rey, y que entre ellos viniesen los de Lérida y los cien mancebos y cien doncellas que dicen de la parroquia de San Martín, y aún para poblar determinadamente un barrio de Valencia. Todo esto concedo, mas nadie inferirá de ahí, si no hay documento que lo certifique, aquellos tres artículos [la concessió de peses, monedes i mesures] de esta vana tradición.

De fet, la base històrica de la llegenda de les donzelles de Lleida no fou qüestionada fins al segle xix, ni tan sols pel rigorós Josep Teixidor. Per a l'autor de les *Antigüedades de València* (1767), Beuter degué traure la llegenda d'«alguna memoria fidedigna, aunque nos privó del gusto de saber dónde paraba» (Chabás 1895: 230). Seguint els il·lustrats, Vicent Boix (1845: 148) i Teodor Llorente (1887: 567) es van limitar a presentar la llegenda de les donzelles lleitanes com a tal llegenda, però sense descartar-hi una possible base històrica real. Ja al segle xx, Sanchis Sivera (1909: 79), en descriure les efígies dels set

matrimonis de la porta del Palau de la catedral de València, les relacionà amb el possible rerefons històric de la llegenda de les donzelles lleidatanes —que quantifica en set-centes—, però apuntà que «también es posible que dichas cabezas representen bienechores de la iglesia, o los que contribuyeron a la construcción de la portada». Manuel Sanchis Guarner (1976: 95) repetí la mateixa idea, incloent-hi el possible lapsus numèric del seu oncle.

Josep Lladonosa (1967: 27) creu que l'emigració lleidatana a València degué descongestionar el possible superpoblament de la zona de Lleida. En canvi, Antonio Ubieto (1978: 5-20) nega els fonaments de la llegenda, a partir de criteris demogràfics. Concretament, aquest historiador aragonés resident alguns anys a València, endut per les seues fòbies anticatalanes, intentà desmuntar el possible transfons real de la llegenda de les donzelles lleidatanes adduint que la demografia de l'època feia impossible que hi hagués en les poblacions esmentades per Beuter un nombre tan elevat de dones que poguessen emigrar cap a València. Ubieto confon deliberadament història i llegenda per tal de negar la catalanitat bàsica de la repoblació colonial del regne de València.

Francesc Xavier Llorca (Manuel 2014) ha comentat que la presència en el padró d'habitants del País Valencià de 2012 d'un alt percentatge de cognoms toponímics procedents de les comarques de la *província* de Lleida tindria un relació molt estreta amb la notable contribució de Lleida i dels seus voltants en la repoblació de València i, doncs, amb la llegenda de les donzelles de Lleida. Concretament, són 83 antropònims, que representen el 36% dels 231 municipis lleidatans. La major part d'aqueixos antropònims procedeixen d'un radi d'entre 30 i 50 kilòmetres a l'est i nord-est de la ciutat de Lleida, de manera que aquesta constatació suggeriria l'existència d'un «focus de repoblació» a partir d'aquesta zona ja a l'època medieval, en consonància amb la versió que crearia o recrearia Beuter en forma de llegenda.

La distribució de l'aportació femenina a la repoblació de València en grups s'ajustaria a una informació que em forní Josep Iglésies i Fort sobre la contribució del poble de Capafonts (Baix Camp) en dones a la repoblació de València. Segons Iglésies, gran coneixedor de la demografia medieval catalana, en l'Arxiu Municipal de Capafonts es conservà fins a la guerra civil espanyola

de 1936-1939 la còpia d'un document de l'època de Jaume I que especificava el nombre de dones amb què el poble contribuï a la repoblació de València. Si aquest document fos autèntic —com m'insistí en la seua comunicació verbal el Sr. Iglésies, l'1 de febrer de 1985—, seria un bon índex documental d'un dels recursos de què se serviren els conquistadors per a assegurar la consolidació de la colonització del País Valencià. Però podria ser una falsificació. Observem que Capafonts, una de les aldees que s'esmenten en la carta de població de Prades (1159), es troba vora d'aquesta vila i que Prades és una de les poblacions que Beuter addueix com a lloc de procedència d'un dels grups de donzelles que haurien contribuït a la repoblació de València, el de «Bernardo con Floreta su muger, con veynte y seys moças». Així i tot, cal recordar que Prades consta al *Llibre del Repartiment de València* com una de les poblacions a les quals se les assignà un barri a la ciutat de València (López Elum 1995: 166).

En tot cas, la particularitat de la llegenda de les donzelles de Lleida és que posa de manifest la consciència que es tenia arreu de la Corona d'Aragó que la Terra Ferma havia contribuït de manera prioritària a la repoblació del regne de València i, doncs, que les dones hi haurien tingut necessàriament un protagonisme destacat. Vicent de Melchor (1995) compara el cas valencià amb el quebequés a partir de l'estudi de Philippe Barbaud (1983) sobre la iniciativa del rei de França, de l'any 1663, de contribuir amb l'aportació de 692 fadrines, dites «les filles du Roy», a la repoblació de Nova França (l'actual Québec). El rei no sols hauria perseguit corregir la gran desproporció en el nombre d'homes (63%) i dones (37%) per tal de consolidar la colonització francesa, sinó també la de propiciar el triomf del francès central, el de la cort, ja que el 57% de les fadrines repobladores procedien de l'Île de France. Hi tornarem, a propòsit de les implicacions diatòpiques del transfons històric de la llegenda de les donzelles de Lleida.

Ara per ara, retinguem que, en el cas del regne de València, no ens consta documentalment que el rei Jaume o els seus successors haguessen adoptat de manera directa mesures tendents a afavorir l'emigració de grups de dones cap al nou regne de València ni a determinar que aquestes haguessen de procedir d'una determinada àrea dialectal. Certament, la colonització de València hagué

de comportar el trasllat de dones casades i de grups de dones casadores per tal de consolidar demogràficament l'ocupació del territori. Però, en tot cas, no es pot descartar que una tal estratègia hagués estat impulsada per la monarquia, tal com s'ha fet en moltes altres situacions colonials.

En efecte, l'aportació de grups de dones a la repoblació de terres a colonitzar a fi d'assegurar-hi la presència racial i lingüística del país conqueridor és un fenomen que trobem documentat arreu del món, com ara en la repoblació de l'Amèrica llatina. Així, Julián Córdoba (2018) remarca que l'intervencionisme dels reis de Castella en el procés colonitzador d'Amèrica es manifestà amb un seguit de disposicions legals tendents a garantir-hi el transplantament de la raça, la llengua i l'estructura econòmica de la metròpoli en el nou món. En aquest cas, «la emigración hacia América en general y la femenina más todavía fue un producto principalmente andaluz». A Amèrica anaren a parar els excedents demogràfics de l'Espanya meridional, i l'aportació femenina, que es coneix prou bé, fou determinant perquè els trets del castellà andalús predominessin en el castellà d'Amèrica.

La intervenció del rei de França en la colonització del Quebec o la del rei de Castella en la colonització de l'Amèrica hispana suggereixen l'intervencionisme que, segons Beuter, hauria tingut el rei Jaume en el cas de les donzelles lleidatanes, ja que «estas donzellas casó el rey con trezientos mancebos» establits a València després de la conquesta. Però no s'ha documentat. En tot cas, encara que no disposem d'unes informacions precises sobre la procedència dels colons que s'establiren al País Valencià com les que tenim dels processos colonials d'Amèrica, són fets provats que el rei Jaume afavorí una repoblació majoritàriament catalana del regne de València i que vista, la documentació dels segles XIII i XIV, el català que s'hi imposà responia a la modalitat occidental de la llengua. De tot això, se'n tenia plena consciència. En aquest sentit, anava ben encaminat Joan Lluís Vives quan se'n feu ressò adduint la llegenda de les donzelles lleidatanes, ja que, segons la seua versió, els fills dels colons establits a València «tuvieron como propia la lengua de aquellas, el lenguaje que ya por mas de doscientos cincuenta años hablamos entre nosotros» (en la traducció de Lladonosa 1976: 31).

6.3 L'antroponímia com a font per a determinació de la composició etnolingüística i dialectal de la València dels segles XIII i XIV

Amb publicació d'*Els fundadors del Regne de València* (1999), Enric Guinot duugué a terme un buidat exhaustiu dels antropònims presents en la documentació valenciana dels segles XIII i XIV, a fi de conèixer la distribució geogràfica dels repobladors segons els seus orígens ètnics. Com a recurs per a determinar les llengües o els dialectes que parlaven, el medievalista valencià partí de la diferència entre el sistema antroponímic català i l'aragonés quant al tractament dels cognoms antroponímics, dels cognoms patronímics, dels diversos tipus de malnoms, dels cognoms basats en un ofici, dels hagiopònims i dels cognoms que porten l'article salat. Tot seguit, Guinot (1999: 240-247) examinà les dades antroponímiques obtingudes i en destacà l'heterogeneïtat de llocs de procedència dels colons establits en cada població valenciana, el predomini numèric quasi absolut dels catalans i aragonesos, el diferent pes demogràfic entre els uns i els altres segons poblacions i les alteracions d'aqueixes proporcions amb el discurs del temps. I, pel que fa a l'adscripció lingüística o dialectal dels repobladors, remarcà la necessitat de tenir en compte tant la primitiva Franja catalanoparlant d'Aragó —més extensa que l'actual— com la zones de transició entre el català occidental i l'oriental, i també la diferència entre l'aragonés pirinenc, amb velles connexions amb l'occità, i l'aragonés central i meridional, ja influït pel castellà. El resultat de la recerca és que, al llarg del segle i mig posterior a la conquesta i en un càlcul numèric limitat als components català i aragonés, «en una aproximació merament indicativa per al conjunt dels valencians, podem dir que hi trobaríem un 40% de catalans occidentals, un 30% de catalans orientals, un 10% d'aragonesos pirinencs i un 20% d'aragonesos meridionals; tots junts començant a viure en una mateixa població» (Guinot 1999: 259). Confirma així que, encara que els aragonesos predominaren en unes poques poblacions de l'interior del Regne, tant els catalans com els aragonesos s'establiren, en diverses proporcions, al llarg i ample del país.

En un intent d'avaluar les tesis autoctonistes sobre els orígens del valencià i amb un propòsit desqualificador dels qui sostenen posicions diferents,

Xaverio Ballester (2021) ha qüestionat moltes de les interpretacions i de les conclusions antroponímiques de Guinot. Però en unes ressenyes sobre el llibre de Ballester, Mateu Rodrigo (2021), Enric Guinot (2022) i Tomás Fauci (2023) han assenyalat no pocs errors en les dades i en els arguments adduïts per Ballester. Rodrigo, en concret, ha remarcat que «la part més raonable i dotada de lògica històrica» de la seua obra és la pàgina i mitja del colofó, on l'autor, ve a admetre que el valencià és «el catalán transplantado a una parte de la hodierna Comunidad Valenciana», si bé confessa tot seguit el seu veritable propòsit ideològic: preconitzar que «una misma lengua pueda evolucionar de manera lo suficientemente distinta en dos territorios como para constituirse con el tiempo en dos lenguas diferentes e incluso no intercomprensibles» (Ballester 2021: 423). Però els fets de la repoblació, ara confirmats per Guinot des de l'òptica onomàstica, són tossuts i els fets lingüístics antics i actuals, incontrovertibles.

Certament, l'ambiciosa recerca de Guinot és complexa, ja que: *a)* es basa en uns càlculs antroponímics que afecten només una part dels repobladors i on les dones són pràcticament invisibles; *b)* descansa sobre una documentació, que, tot i la voluntat de ser exhaustiva, no deixa de ser escassa i selectiva i que difícilment pot donar compte de la immigració dels estrats socials més baixos; *c)* atorga un valor lingüístic més que discutible als cognoms toponímics, que són al voltant del 30-40% dels antropònims, en una època en què el topònim antroponímic ja no solia indicar la procedència geogràfica del seu portador, sinó més tost la dels seus avantpassats (Rubio & Rodrigo 1997: 40); i *d)* abraça un considerable lapse de temps, en què es produí una incessant mobilitat migratòria des de fora i des de dins de les fronteres del regne de València.

Al segle XIV, el flux constant d'aragonesos assegurava uns contactes freqüents entre el català molt majoritari i l'aragonés minoritari. Ja a principis del segle, hi havia descendents de repobladors aragonesos que devien tenir un coneixement actiu del català, n'hi havia d'altres que en devien tenir un coneixement passiu i, finalment, n'hi havia un sector, el dels que acabaven d'arribar, que només s'expressaven en aragonés. En conseqüència, al segle XIV ja no podem identificar les persones residents al País Valencià amb cognoms aparent-

ment aragonesos com a aragonesòfons. De fet, l'adopció del català devia fer-se prou ràpidament, fins al punt que una bona part dels cognoms aragonesos s'adaptaren al català. Així, cognoms com ara Cedriellas, Lagueruela, Vañón, Maluenda, Monroyo, Suelves, Escartín, Jarque, Ferrándeç, Péreç i Escrige es convertien en Segrelles, Guerola, Vanyó, Malonda, Monroig, Solves, Escartí, Eixarc, Ferrandis, Peris i Escrig (Casanova 2011: 208-211). Cal, per tant, relativitzar el valor lingüístic de l'antroponímia al segle XIV.

Així i tot, l'antroponímia valenciana del segle XIV ens dona pistes útils per a conèixer la composició ètnica dels nuclis de població de procedència bàsicament cristiana. Diéguez (2001: 31-38) calcula que, dels 1672 individus que apareixen en el *Llibre de cort de Justícia de València (1279-1321)*, n'hi ha un 50'17% que porten cognoms toponímics, i d'aquests, un 56'8% correspondrien a topònims catalans. Si, dels individus catalans amb cognom toponímic, excloem els que poden ser indistintament de comarques occidentals i de comarques orientals, el 62'82% correspondria a repobladors de l'àrea oriental i el 37'15% a repobladors de l'àrea occidental. Tanmateix, la mateixa Diéguez (2001: 37) fa veure que, si s'ajunten els repobladors occidentals i els de les comarques centrals de transició, les proporcions entre occidentals i orientals canviarien a favor del primer grup, i aquells se situarien en el 56%. Uns quants anys més tard, exactament el 1368-1369 i 1373, en el cens fiscal nominal dels 4.602 caps de família contribuents de la ciutat de València, els cognoms toponímics són només el 21%. A partir d'aquesta mena de cognoms, els editors del cens, Agustín Rubio i Mateu Rodrigo (1997: 34-35), calculen que el 57'6% eren de procedència catalana (69'5% de l'àrea oriental i 30'5% de l'àrea occidental), el 18'6% de procedència aragonesa i la resta, d'altres orígens. Davant aqueixos percentatges, els editors (1997: 39-40) recorden que la repoblació duta a terme al segle XII a la Catalunya Nova, de la qual van procedir un gran nombre de repobladors del regne de València als segles XIII i XIV, es va fer amb persones procedents de la Catalunya Vella, tant oriental com occidental, quan «ja s'havien consolidat els usos onomàstics moderns als països romànics» i, en conseqüència, els cognoms toponímics dels repobladors que s'estableixen al País Valencià al segles XIII i XIV són «poc determinants» per a dilucidar

la composició demolingüística del país. De tota manera, Guinot (1999: 242) considera, a partir de l'antroponímia, que «pot afirmar-se que fou d'un nucli de comarques catalanes centrals, a cavall de l'actual ratlla entre la varietat lingüística oriental i l'occidental, d'on vingueren la majoria dels repobladors: entre l'Anoia, Bages, Penedès, Conca de Barberà, Alt i Baix Camp, i d'ací vers l'oest», és a dir, amb una aportació menor de les comarques situades a l'est.

En conseqüència, fetes les salvetats pertinents, si sumem totes les dades i tots els indicis de tipus antroponímic adduïts per Guinot (1999) en l'esforç més ambiciós per a respondre als interrogants que suscita l'estudi de la composició ètnica i lingüística del regne de València als segles XIII i XIV, i els creuem amb els documents lingüístics coetanis, les conclusions sobre la catalanitat i l'occidentalitat diatòpica del valencià són evidents.

7. A tall de conclusió: per una teoria sociolingüística de la repoblació

Ja hem vist, a la llum dels diversos estudis realitzats, que la composició etnolingüística dels repobladors del nou regne de València al segle XIII es podria distribuir grosso modo en un 60 % de catalanoparlants, un 30% d'aragonesoparlants i un 10% d'altres procedències. Amb una tal composició, s'hi podria esperar la formació d'un llenguatge més o menys híbrid, però no fou el cas. S'imposà la majoria catalanoparlant sobre les minories lingüístiques.

Hi ha uns quants factors que expliquen que les minories lingüístiques dels repobladors del nou regne de València (aragonesos, però també navarresos, occitans i castellans) optessen més o menys ràpidament pel català: *a)* la política lingüística del rei Jaume I i la praxi lingüística del patriciat urbà en les viles reials; *b)* la progressiva minorització de les minories, sobretot a partir de finals del segle XIII i principis del XIV, que és quan es produeixen els moviments immigratoris més importants; *c)* el repartiment i la mobilitat de la important minoria aragonesa per tot el país, que no formà nuclis compactes de població a excepció d'una desena de poblacions de la zona ponentina del regne de València, impeding així la nativització de l'aragonés; *d)* el prestigi del català com

a llengua de les classes dominants i de producció cultural; e) la consideració del català com a instrument de promoció social, percepció que es devia donar entre les minories al·loglotes, sobretot l'aragonesa, formada majoritàriament per llauradors, pastors, bracers, peraires i teixidors; f) la influència de la important minoria jueva catalanòfona, que controlava una gran part dels ressorts econòmics (Ferrando 2010); i g) la creixent identificació del català, que ja durant la primera meitat del segle XIV també hi rebia el nom de *valencià* o *valencianesc*, amb el fet de formar part del «poble valencià», com dirà Eiximenis.

Així doncs, el valencià, tal com el coneixem en la documentació que ens ha pervingut dels segles XIII i XIV, es formà a partir del català de la majoria dels repobladors establits en el nou regne de València. És cert que els repobladors catalans, en entrar en contacte amb l'aragonés i amb l'àrab de la població andalusina autòctona, s'hi deixaren influir en alguns aspectes, sobretot fonètics i lèxics, però mai no deixaren de considerar-se parlants de la llengua catalana o del *catalanesc* (Ferrando 1980). Els repobladors aragonesos, llevat de la desena de poblacions de la zona ponentina del regne, optaren pel català. Encara que hi transferiren alguns trets fonètics i lèxics en l'etapa de bilingüització, es produí una substitució lingüística. I, dins del català, s'imposà la varietat occidental sobre l'oriental per la conjunció de dos factors: una lleugera majoria catalano-occidental, que anà incrementant-se amb el temps, sobretot a partir de les darreries del segle XIII, i un procés d'anivellament lingüístic que neutralitzava les diferències internes del català i en reforçava les solucions catalanooccidentals.

Ara bé, ¿com i en quines etapes es produïren aqueixos processos de substitució i d'anivellament lingüístic? Com s'hi anà imposant el català occidental a costa de l'oriental? No són fàcils les respostes, perquè comptem més amb una acumulació d'indícis que no pas amb una bona massa de dades concretes. Així que haurem d'auxiliar-nos dels recursos i dels mecanismes explicatius que ens ofereixen les ciències sociològiques, la sociolingüística i la psicologia social del llenguatge.

Si partim dels coneixements que tenim sobre el procés de repoblació del regne de València durant els aproximadament cent primers anys després de la conquesta (López Elum 1995; Guinot 1999; Diéguez 2001; Torró 2006) i els

comparem amb les dades sobre el procés de substitució del català pel castellà que, salvades les diferències de situació, de cronologia i de context, s'ha donat modernament en la ciutat argentina de San Pedro, habitada inicialment per una majoria d'immigrants mallorquins, que ha estudiat Brauli Montoya (2017), es podrien proposar unes hipòtesis raonables sobre les etapes del procés de progressiva minorització i, finalment, d'absorció de l'aragonés pel català en el País Valencià d'aquella època. Per raons pràctiques, recorreré a les generacions —unes generacions molt més breus que les actuals— per il·lustrar les etapes i els mecanismes del procés de substitució lingüística de l'aragonés, que fou bàsic per a la consolidació del català com a llengua pròpia del regne de València.

a) Els colons i soldats catalans, aragonesos, navarresos, castellans i d'altres procedències que s'instal·laren en el regne de València entre 1237 i 1249 —un període convencional que correspon al de la cronologia del *Llibre del Repartiment de València*— degueren continuar parlant la seua llengua d'origen tant a casa com al carrer. Els navarresos i els castellans devien tendir a la convergència lingüística amb els aragonesos, i els occitans, a la convergència amb els catalans. Cal tenir en compte que la major part dels immigrants aragonesos procedien de la Serrania, que parlaven un aragonés ja parcialment castellanitzat (Tomás 2020: 99-102). Ara bé, almenys una part d'aquella minoria lingüística aragonesocastellana, per les raons que ja hem vist més amunt, degué adquirir ben prompte una competència passiva en català. En tot cas, l'aragonés i el català van continuar sent les llengües identitàries respectives.

El *Llibre dels feits* del rei Jaume reflecteix alguns aspectes del multilingüisme inicial dels primers anys de la conquesta, però no aporta mostres dels contactes lingüístics entre el català i l'aragonés en terres valencianes, de no ser la referència al paper de traductor de l'àrab que va exercir un jueu de Terol en l'afer de la rendició de Peníscola (Ferrando 2010). En tot cas, els més reticents a adoptar el català devien ser els nobles aragonesos amb senyories al regne de València, que intentaren que Jaume I imposés els *Fueros* d'Aragó a tot el regne, es consideraven aragonesos i parlaven en aragonés. El rei i els seus successors, *constitucionalment* bilingües, sempre respectaren a títol individual l'ús que en

feien de l'aragonés, però s'adreçaven en català al conjunt del regne, nobles aragonesos inclosos (Tomás 2020: 153, 184)

En un primer moment, a la ciutat de València es constituïren barris distribuïts segons la procedència dels colons, i això afavorí la conservació dels parlars d'origen. Però al *Llibre de Repartiment de València* ja es documenten trasllats de residència entre barris assignats a colons catalans i aragonesos, aprofitant que la major part dels beneficiaris de les donacions de cases no les ocuparen (López Elum 1995: 168), i això afavorí els contactes interlingüístics i interdialectals de la gent en general, que no tenia prejudicis lingüístics. Aquests contactes devien ser més fluids arreu del país, amb poblacions menudes i més barreja interètnica.

b) Els fills dels colons i dels soldats aragonesos nascuts ja en el regne de València dins del període convencional de 1237-1249, amb una esperança mitjana de vida que difícilment ultrapassava els anys 1290-1300, devien usar l'aragonés a casa i, en general, el català al carrer. Continuaren considerant-se, com els seus pares, aragonesos, de la mateixa manera que els fills dels colons catalans d'aquella generació de conquistadors-colons no van deixar de considerar-se catalans. L'ús públic del català per part dels aragonesos no passava de ser un instrument de socialització. Els matrimonis mixtos degueren contribuir a crear situacions de bilingüisme familiar, fins i tot entre la noblesa. Així, Constança de Alagón, filla de Blasco de Alagón, conquistador i senyor de Morella i d'una bona part de poblacions septentrionals del regne, i el seu marit, el català Guillem d'Anglesola (m. ca. 1263), senyors de diversos poblacions d'aquelles comarques i residents a València, degueren tenir almenys un coneixement passiu de la llengua del cònjuge respectiu, però els fills devien dominar les dues llengües. A part dels matrimonis mixtos, el contacte dels catalanòfons amb els aragonesos degué generar en alguns casos un coneixement més aïna passiu de l'aragonés. Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311), «clericus Valentinae diocesis», sempre es presentà com a «catalanus» (de llengua), com prou que posen evidència els seus escrits en pur català. El seu domini de l'àrab i la referència puntual a *fyllos d'algo* que llegim al seu *Raonament d'Avinyó* poden ser reflexos de l'ambient multilingüe en què es crià a la ciutat de València. Devia ser fill del català Guillem de Vilanova que, segons la lectura del *Llibre del Repartiment*

que, el 1856, en feu Bofarull, rebé un forn davant les portes de la Boatella el 21 de desembre de 1238, en el mateix barri que Arnau construí la seua pobla.

La generació valenciana dels fills dels conquistadors-repobladors pogué veure el notable increment de la immigració catalana després de l'expulsió massiva d'andalusins de 1248, tal com s'observa en els nombrosos repartiments de cases i terres de 1248-1249. Torró (2006: 103) calcula en 100.000 el nombre de musulmans morts, captius, emigrats i expulsats durant aquest primer període d'ocupació. Però, sobretot, aqueixa primera generació de repobladors nascuda al regne visqué la decidida política de Jaume I en favor de la conversió del català com a llengua institucional del país. El 1261, el rei feu traduir el *Furs* al seu «romanç» català i, el 1264, reiterà l'obligació d'usar-lo en els processos judicials (Ferrando & Nicolás 2011: 108). A la ciutat de València, s'intensificaren els intercanvis de la població nouvinguda entre barris (López Elum 1995: 174-177), cosa que beneficià el coneixement actiu i passiu del català entre els no catalanòfons. I, arreu del país, la mobilitat demogràfica degué afavorir la promiscuïtat lingüística en favor del català.

En efecte, la minoria aragonesa, encara que important, devia percebre que el català era la llengua majoritària dels nouvinguts, la llengua de l'administració civil i judicial —la dels batles, jurats i justícies—, la llengua d'una gran part dels eclesiàstics, sobretot de l'alta clerecia, la llengua dominant de les viles reials, la llengua de la major part de les classes dirigents i dominants (nobles, cavallers, mercaders, notaris, metges, etc.) i la llengua que millor permetia la integració i l'ascens social (Ferrando 2010: 117). Les declaracions fetes per aragonesos en els llibres de cort de justícia de Cocentaina i Alcoi de les darreres dècades del segle XIII ofereixen molt poques mostres de l'ús de l'aragonés i dels contactes entre l'aragonés i el català. L'aragonés i el castellà apareixen sobretot en la reproducció de cartes d'autoritats o testimonis d'aquelles procedències. Entre els aragonesoparlants, s'hagué d'imposar, doncs, un bilingüisme diglòssic i asimètric. Un cas a part són les poblacions aragonesòfones de la zona ponentina del regne, on majories del més del 90% reduïren el català a la mínima expressió. Això contribueix a explicar que l'aragonés fos usat per Jaime Pérez (1258-1308), senyor de Sogorb, fill bastard del rei Pere el Gran. Jaume I aconseguí que els bisbes de

València –que, en el conflicte entre el patriciat majoritàriament catalanoparlant i la noblesa majoritàriament aragonesoparlant, guardaren un calculat equilibri (Baydal 2016)– fossen de llengua catalana i, pel que fa a l'altra diòcesi valenciana, la de Sogorb, intentà desvincular-la de la dependència eclesiàstica de Toledo, introduint-hi clergues valencians. Però, el 1273, Pedro Jiménez de Segura, bisbe d'Albarrasí-Sogorb, els expulsà militarment. A partir de 1318, la diòcesi d'Albarrasí-Sogorb passà a dependre de Saragossa i els seus titulars continuaren sent quasi sempre aragonesos, navarresos o castellans.

c) Els nets dels primers repobladors aragonesos establits a València, és a dir, els nascuts a partir de 1260-1275 aproximadament, amb una esperança mitjana de vida que podria arribar si fa no fa a 1310-1325, ja degueren adoptar el català tant a casa com al carrer. La seua competència en aragonés ja devia ser majoritàriament passiva. El català passà a ser la seua llengua d'identificació. Tanmateix, la contínua presència de nouvinguts aragonesòfons permetia el contacte constant amb aquesta llengua i, doncs, la possibilitat de fer-ne un ús actiu, ni que fos esporàdicament. Els nobles aragonesos amb senyorijs no situats en la zona interior del regne continuaven parlant aragonés, però ja sabien manejar el català. També els nobles catalans devien tenir un cert coneixement de l'aragonés, com s'adverteix en la citació en aragonés que fa Bernat de Sarrià (1266-1335), senyor de quasi tota la Marina Baixa, en la carta que adreçà, el 1313, a Jaume II: «segons que hom diu en Aragon, *d'una via dos mandados*» (Colón 1989: 252).

Brauli Montoya (2017) ha aplicat el terme de «recordadors» a aquells descendents d'immigrants al·loglotes d'un país amb una llengua diferent que conserven records parcials de la llengua dels avantpassats, generalment els avis, que ells han deixat de parlar. No és aquest exactament el cas de la València de finals del XIII i primeries del XIV, a causa del constant flux migratori des de l'Aragó, però té punts en comú. De la pervivència o del record de l'aragonés en dona fe el *Llibre de cort de justícia de València (1279-1321)* (Diéguez 2001: 441-442), però no n'hi ha mostres d'ús directe. Les poquíssimes cartes que s'hi reproduïxen en aragonés procedeixen de persones d'aqueixos orígens. La presència residual de l'aragonés, si bé cada vegada menor, degué mantenir-se

almenys fins al segle XVI. En comunicació verbal (23-X-1985), Antoni Furió em va assenyalar que, al final del segle XV, encara afloraven en el *Llibre de cort de justícia* de Sueca expressions en aragonés, imputables a la minoria aragonesòfona tot just immigrada o a préstecs antics de l'aragonés.

Les relacions entre els aragonesoparlants i els catalanoparlants no degueren generar un escenari de conflicte lingüístic. Si de cas, aquest escenari, que no s'adverteix en la documentació fins ara coneguda, només podria haver-se donat de manera puntual en les relacions entre algun representant de l'estament reial i alguns membres de la noblesa aragonesa establida a València (els Aragó, senyors de Xèrica, descendents de Jaume I i Teresa Gil de Vidaure; els Aragó-Luna, senyors de Sogorb, descendents de Jaime Pérez, fill natural de Pere el Gran; els Ximénez de Urrea, senyors de l'Alcalatén; els Pérez de Arenoso, senyors d'Arenós, etc.), que unien l'ús de la llengua aragonesa a la defensa dels *Fueros* d'Aragó (Baydal 2016). La ciutat de València sempre es comunicava en llengua catalana amb les poblacions aragonesòfones de la zona ponentina del regne, mentre que aquestes solien adreçar-se a la ciutat de València en llengua aragonesa, almenys fins a la darrereria del segle XIV, en què també comencen a fer ús del català. En les relacions entre els reis i les Corts valencianes, si més no fins a les corts de 1329-1330, hom es referia sempre als «catalans» i als «aragonesos» i s'evitava el gentilici *valencià* recurrent al subterfugi d'*habitants del regne de València* (Baydal 2016: 74-109).

Aquesta segona generació de repobladors ja nascuts al País Valencià visqué una època d'estabilitat política i social després de la derrota definitiva d'Al-Azrac (1277), d'augment de la majoria catalanòfona a causa de la notable immigració durant les darreres dècades del segle XIII i primeres del XIV i d'increment dels matrimonis mixtos, que consolidà el català com a llengua de les institucions i de la vida pública, en detriment de l'aragonés. A la ciutat de València, els barris distribuïts segons la procedència geogràfica havien passat a ser un record dels avis, sense relació amb els pobladors efectius (Sobrequés 1977: 27; López Elum 1995: 164-183).

Els nets dels primers repobladors catalans i sens dubte els catalans que elegien València com a terra de promissió s'hi devien sentir-se *nacionalment* ca-

talans i jurídicament valencians, més encara en oposició al discurs aragonesista de la noblesa d'Aragó amb senyorijs al regne de València. Un d'aqueixos catalans la família del qual optà per establir-se a València a finals del segle XIII fou l'empordanés Ramon Muntaner (1265-1336), que es vanagloriava de parlar *catalanesc*. Muntaner, com els seus coetanis, identificava llengua i nació (nació, en el sentit etimològic de lloc de naixement), però, en parlar de l'àmbit geogràfic del catalanesc peninsular, era conscient de l'existència de dues realitats políticoadministratives: Catalunya i València. D'altra banda, a principis del XIV, quasi tots els Beneyto, Blasco, Domingo, Escribano, Eximeno, Rodrigo, Royo, Sancho o Valero fills o nets de repobladors establits al País Valencià s'expressen normalment en català. Dels onze justícies del període de 1279 a 1321 esmentats en el susdit *Llibre de cort de justícia de València*, només un, Sanxo Loarre, és antroponímicament aragonés, però s'expressa en català. Guinot (1999: 159-160), guiant-se per l'antroponímia, ja va fer veure, a partir de la nòmina de consellers de la ciutat de València entre el 1306 i el 1316, que els procedents de Catalunya serien el 80%, els procedents d'Aragó o de Navarra el 5%, i el 15% restant, de procedència indistinta. Segons subratlla Guinot (1999: 160), aqueixos percentatges reflecteixen «un patriciat artesanal i mercantil molt homogeniament d'origen català, que controla el poder polític de la ciutat i del regne, i dóna categoria pública i social a la seua llengua». Tanmateix, calcula que «entre els sectors socials més baixos, els pobladors d'origen aragonés pujarien potser fins a un 25%».

La població cristiana del regne de València de les primeres dècades del segle XIV que portava cognoms toponímics aragonesos o castellans ja no es pot computar com de llengua aragonesa o castellana. Així i tot, si ens guiàvem per aquest criteri, constataríem que, entre les persones citades en l'esmenat *Llibre de la cort de justícia de València* hi hauria un 65% de parla catalana, un 28% de parla aragonesa, navarresa o castellana i un 7% de parla occitana. No és un criteri adequat, però sí un índex diàfan per a valorar el predomini progressiu de l'element catalanòfon.

Ara bé, ¿quina mena de català parlaven cap a l'any 1300 els repobladors catalans del País Valencià? Si observem els trets lingüístics del susdit *Llibre de*

cort de justícia de València (1279-1321), podem constatar que, de les dèsset mans que hi van intervenir, només tres, que ocupen el 17% de l'espai del *Llibre*, es poden considerar d'adscripció dialectal oriental, mentre que els catorze restants, que ocupen el 83% del *Llibre*, són d'adscripció occidental (Diéguez 2001: 21). Ja hem vist que Guinot (1999: 259) ha calculat, a partir de l'antroponímia, que a principis del segle XIV hi hauria un 40% de catalanooccidentals un 30% de catalanoorientals, un 10% d'aragonesòfons pirinencs i un 20% d'aragonesòfons meridionals. Encara que llavors és més que problemàtic identificar l'origen dels antropònims amb els usos lingüístics reals dels qui els portaven, aqueixos percentatges són ben il·lustratius des del punt de vista demolingüístic.

Així doncs, al voltant del 1300, el factor quantitatiu de la repoblació catalanooccidental degué ser decisiu perquè hi predominés el català occidental. Una conclusió que també es desprén de la consideració de diversos factors socioeconòmics. Mentre els catalanoorientals, més abocats al comerç marítim, van nodrir bàsicament la repoblació de les Illes Balears (i, al segle XIV, la de Sardenya), van ser els catalanooccidentals els qui, dedicats sobretot a l'agricultura i a la ramaderia, van veure en el riques terres valencianes les millors possibilitats de progrés econòmic i, doncs, la destinació preferida per a l'emigració. Entre aqueixos repobladors hi van predominar els de la Catalunya Nova occidental, amb un règim jurídic més lliure que no els de la Catalunya Vella.

Ara bé, al triomf del català occidental al País Valencià van contribuir no sols els factors quantitatius i qualitatius de la repoblació d'origen catalanooccidental, sinó també l'impacte lingüístic dels repobladors aragonesos tornats catalanoparlants, ja que van contribuir a reforçar els trets més pròxims del català occidental i a neutralitzar els trets més allunyats del català oriental dels repobladors. Els repobladors aragonesos i els seus descendents directes, especialment els establits a les viles reials, aspiraven, contràriament als nobles aragonesos del regne de València, a integrar-se lingüísticament en la majoria catalanòfona i a acollir-se al règim jurídic dels *Furs* de València, que els afavorien. Certament, el català també influí en l'aragonés, però no fins al punt de provocar-ne un anivellament intern, a causa del seu caràcter minoritari i subaltern, tret d'unes quantes poblacions de l'interior del regne.

En aqueix context, els repobladors catalanoorientals i els seus descendents directes, cada vegada més minoritzats, degueren tendir a adaptar-se a hàbits fonètics i lèxics de la majoria catalanooccidental. Cal tenir en compte que, entre els catalanoorientals, eren molt més nombrosos els de l'àrea de Barcelona-Tarragona que no els de l'àrea Girona-Perpinyà, més allunyats dialectalment del català occidental que no aquells. Per a ells, l'adaptació era més fàcil. Trudgill (1986) ha explicat aquestes situacions de confluència interdialectal amb les teories de l'acomodament i de la koinetxació. Acomodant-se a la majoria catalanooccidental per tal d'aconseguir una integració social més positiva, aqueixos repobladors catalanoorientals també van contribuir a la notable uniformitat que el català de València anava adquirint.

d) Els besnets dels repobladors aragonesos, és a dir, els nascuts a partir de 1285-1300, amb una esperança mitjana de vida que podria arribar a 1335-1350 aproximadament, devien parlar només en *valencianesc*, el nom amb què, en un procés judicial a Menorca (1343-1346) que ja hem comentat més amunt, s'identificà la parla de la valenciana Sibil·la de Déu, mare de l'acusat, Gil de Lozano II. Entre els nouvinguts catalanooccidentals, l'esforç per a adaptar-se al valencianesc havia de ser de mínims i, entre els nouvinguts catalanoorientals, ben poc important. Als nouvinguts catalanoorientals que passaven a establir-se a València, i més encara si procedien de l'àrea de Girona-Perpinyà, els devia cridar l'atenció els aspectes fonètics i lèxics diferents del català de València.

L'esmentat plet de 1346, que Baydal (2017) comenta *in extenso*, és interessant des del punt de vista sociolingüístic perquè projecta llum sobre els usos lingüístics entre matrimonis mixtos de catalanòfons i aragonesòfons i sobre la presència de l'aragonés entre els nobles i cavallers aragonesos instal·lats en terres catalanes. Del cavaller aragonés Gil de Lozano I (nascut cap a 1265), pare de l'acusat, se'ns diu que havia participat en la conquesta de Menorca (1287) i que s'expressava en llengua aragonesa. De Sibil·la de Déu, esposa de Gil de Lozano I (nascuda cap a 1280), se'ns diu que era filla d'un cavaller, «Petrus de Deo», «qui erat populatus in Regno Valencie» (nascut cap a 1255) i que procedia d'Oriola. Segons Baydal, aquest «Petrus de Deo», que devia ser català i estava casat amb l'aragonesa «Maria Peris», va ser governador de Menorca

(almenys entre 1289 i 1291) i residí a Oriola almenys entre 1296 i 1308. Així doncs, Gil de Lozano II, del qual se'ns diu que parlava en aragonés —la llengua del pare i de l'àvia materna— també devia parlar el català de la mare, el *valencianesc*. Un dels testimonis del procés judicial declarà que Sibil·la de Déu «loquebatur valencianesch», perquè era «naturalis regni Valencie», i un altre manifestà que, per la seua pronúncia —«in prolacione idiomatis sui»—, «ad modum dicti regni [Valentie] loquebatur ydioma suum», és a dir, que parlava la seua llengua a la manera que ho feien a València. Però Gil de Lozano II també devia conèixer l'aragonés de sa mare, Maria Pérez. El cas revela, d'una banda, els potser nombrosos casos de bilingüisme català / aragonés en famílies de matrimonis mixtos; d'altra banda, que el contacte català / aragonés, tot i que potser cada vegada més minoritari, devia ser una constant de la situació sociolingüística del català de València entre els segles XIII i XV i, finalment, que cap al 1330 ja s'hi havia conformat una modalitat valenciana de la llengua catalana, com bé deixa entendre el *Llibre de cort de justícia de València* (1279-1321).

La denominació de *valencianesc*, creada per analogia amb *catalanesc*, suggereix aqueixa consciència particularista. Degué ser un invent onomàstic creat probablement per algú o alguns d'aquells fills o nets de repobladors catalanoorientals de València que observaven que el parlar de València presentava unes petites diferències amb el parlar de Barcelona. En tot cas, *valencianesc*, i segurament *valencià*, fou una denominació de la llengua que no seria explicable sense l'aparició prèvia del gentilici *valencià*. Si, de Sibil·la de Déu, que havia nascut cap a 1280, se'ns deia que parlava valencianesc, és a dir, valencià, és perquè devia circular el gentilici molt abans de procés judicial de 1346. Baydal (2016: 75) addueix un document de 1313 en què el gentilici «valentini» fa referència a valencians altres que els habitants de València. El mateix Baydal (2016) relaciona l'acceptació generalitzada del gentilici *valencià* amb les disposicions de les Corts valencianes de 1329-1330 en favor de l'extensió dels *Furs de València* a tot el regne i la seua acceptació per part de la noblesa aragonesa ací radicada, bé que a canvi de sucoses concessions. És un argument raonable des del punt de vista jurídic, ja que anteriorment la poderosa noblesa aragonesa amb senyorijs a València insistia en la prevalença dels *Fueros* d'Aragó i s'opo-

sava a la generalització dels *Furs de València* a tot el regne. En tot cas, l'acord de les Corts de 1329-1330 no és el punt de partida de l'ús del gentilici *valencià* per a tots els habitants del regne, sinó la conseqüència jurídica d'una llarga lluita en favor de la seua generalització. Ara bé, el subterfugi jurídic del poder reial de recórrer a la fórmula de *regnícoles*, d'*íncoles* o d'*habitants del regne de València* per a evitar el conflicte identitari i d'interessos no hauria d'ocultar una més que probable realitat: que el gentilici dels habitants de la ciutat de València no podia ser altre que el de *valencià* i que aquest devia ser també, potser des de l'aprovació dels *Furs de València*, el que anà imposant-se entre els habitants de totes les viles i ciutats que es regien pels *Furs de València*, de la mateixa manera que eren coneguts com a «valentini», més enllà dels seus orígens catalans o aragonesos, tots els membres de la diòcesi *valentina*, que comprenia la major part del regne (Baydal 2016: 75-76).

El xoc inicial entre les viles reials i gran part de l'estament militar, nodrit majoritàriament pels nobles aragonesos, es convertí, potser ja abans del segle XIV, en un conflicte identitari, de base econòmica, política i jurídica, entre els que, d'una part, s'autoproclamaven valencians —els catalanoparlants en general, incloent-hi els descendents d'aragonesos que havien adoptat el català— i, de l'altra, els nobles aragonesos amb senyorijs valencians, que es resistien a acceptar les conseqüències institucionals de la creació d'un regne de València de base ciutadana i dret romà. En no pocs casos, els aragonesos que havien adoptat el valencià es convertien en acèrrims defensors de la identitat adquirida i dels interessos del grup a què accedien. Contràriament, també hi hagué algun noble catalanòfon i alguna vila reial regida pels furs aragonesos que se solidaritzà interessadament amb els nobles aragonesos. Així doncs, els primers interessats a crear una identitat política i jurídica valenciana, un gentilici comunitari, una denominació particularista per al català de València i a fer prevaldre els interessos de l'estament reial foren els fills i els nets de la primera generació de repobladors catalans del nou regne de València. El 1321, en un aplec de Jaume II amb els estaments del regne de València, els representants de l'estament reial recordaren efusivament que «el regne de València és regne per si, e no és obligat ne restret a usatge de Barcelona ne a furs d'Aragó» (Baydal 2016: 87). Les

bases del particularisme valencià, molt ben estudiat per Agustín Rubio (2012), es posaren ben d'hora. En la primera meitat del segle XIV, la noblesa d'origen aragonés instal·lada en senyorijs de llengua catalana o resident en les viles reials ja havia adoptat la llengua dels seus vassalls. Conductes lingüístiques com la de Pedro de Xèrica —que fou governador general del regne i senyor d'una població que continuà regint-se pels *Fueros* d'Aragó—, adreçant-se en alguna ocasió en aragonés a les ciutats de València i d'Alzira en el context de la revolta de la Unió valenciana (Tomás 2020: 153), són excepcionals. En tot cas, el pacte institucional de 1329-1330 contribuï a superar la dicotomia jurídica entre els components ètnics català i aragonés del país i a crear la consciència d'un sol «poble valencià», si bé «eixit per la major partida de Catalunya», com bé remarcà Eiximenis. De fet, el nom de valencià, o de «llengua valenciana», que utilitzà Antoni Canals (1395) en la seua dedicatòria del *Valeri Màxim* als consellers de Barcelona, fou sempre en l'època medieval una denominació compatible amb la de «llengua catalana», que era la que s'usava de cara a l'exterior de les fronteres del regne. El català —designat com a *ydioma valentinus* pels compromissaris de Casp (1412)— fou l'única llengua romànica que tingué conreu literari al regne de València i l'única que els reis i les institucions valencianes consideraren i utilitzaren com a llengua pròpia del regne.

Darrere el nom de *valencià* hi havia sobretot una afirmació identitària. Ara bé, també suggeria un «modum» de parlar el català a València. El *Llibre de cort de justícia de València* (1279-1321), a pesar d'estar mediatitzat pel sedàs corrector dels escrivans de l'administració judicial i per la supervisió dels justícies, posa de manifest l'emergència d'aqueixa modalitat lingüística, que anirà conformant-se a mesura que discorre el segle XIV. És una modalitat que Eiximenis (1383) va descriure molt gràficament en destacar la seua singularitat lèxica («llenguatge compost de diverses llengües que li són entorn») i fonètica («llenguatge» que «ha lleixats los pus durs e los pus mal sonants vocables dels altres, e ha presos los millors»), o, dit en termes actuals: un parlar farcit d'aragonesismes i d'arabismes i sense les transformacions fonètiques característiques del català oriental. No cal dir que devia existir una notable diferència entre la llengua de la documentació administrativa, que tendia a ajustar-se al model

lingüístic de la Cancelleria reial, i la llengua col·loquial, més fidel a les característiques orals del català occidental (Ferrando 2010: 119). Una dicotomia que podem observar clarament si comparem la llengua cultista d'Antoni Canals amb la llengua més planera de Vicent Ferrer (Schib 1977).

És aqueixa modalitat lingüística la que van aprendre al segle XIV els germans i poetes Jaume March II i Pere March IV, oncle i pare d'Ausiàs March respectivament. Tots dos eren fills de Jaume March I (ca. 1300-1375), senyor d'Albalat dels Sorells i d'Eramprunyà i ciutadà de València, i de la valenciana Guillemona d'Esplugues. En el *Llibre de concordances* (1371), Jaume March II incorporà no sols mots i variants lèxiques del valencianesc, com *almarraixa*, *mentira*, *oronella*, etc., sinó rimes igualment vàlides per a la pronúncia oriental i occidental del català (Ferrando & Nicolás 2011: 113). No cal dir que, quan els poetes valencians del segle XV, com Ausiàs March, Francesc Ferrer, Jaume Roig o Joan Roís de Corella, van deixar de conrear la llengua trobadoresca, es van ajustar a les rimes occidentals de la modalitat valenciana.

És evident que, en tot el procés de repoblador de València, les dones van tenir un paper fonamental com a garantia que eren per a la consolidació de la colonització. Però la documentació les fa quasi invisibles. Només se'n en parla en casos excepcionals, sobretot quan són viudes o hereves riques. Ja ho hem vist en alguns casos, com el de la pubilla Valençona Castell, esposa de Ramon Muntaner. I la historiografia es limita a adduir alguns casos puntuals, com ara el de Maria Liars (Pérez Elum 1995: 194-196), però generalment per raons alienes a la perspectiva de gènere. Amb la llegenda de les donzelles de Lleida no es pretén destacar el protagonisme de les dones en la repoblació de València, sinó explicar una tradició de base real: el predomini que hi van tenir els catalanooccidentals.

És una situació ben diferent de la que es donà a Nova França (Quebec) al segle XVII, en què el rei francès Lluís XIV intervingué decididament perquè s'hi imposés el parlar de la «Île-de-France». Ja n'hem fet referència. En efecte, Barbaud (1983), que estudià el tema des del punt de vista sociolingüístic, observà que, el 1663, una part dels immigrants francesos del Quebec la formaven els «francoparlants» (els de «l'Île-de-France»), una altra, la dels «patoiseparlants»

(els dels dialectes de la llengua d'oïl més allunyats del «françoys»), i encara una altra part, la dels «semi-patoisantes» (els dels dialectes de la llengua d'oïl més pròxims al «françoys»). Amb l'aportació de les 692 fadrines (dites «les filles du Roy»), totes òrfenes, ordenada per Lluís XIV, el monarca francès pretenia aconseguir que el predomini des les fadrines «francoparlants» (57%) sobre les «patoisantes» (18%) i les «semi-patoisantes» (25%) fos decisiva per al triomf progressiu del francès central (Barbaud 1983: 139-142).

Una tal política lingüística institucional, la d'intentar condicionar la modalitat dialectal d'una colònia, no es donà a la València dels segles XIII i XIV. Això només seria possible a partir de la forja, al segle XVI, dels estats-nació de l'Europa occidental. Fins i tot en la versió de Beuter de la llegenda de les donzelles de Lleida, ja del XVI, el recurs al protagonisme de les dones només s'explica per l'evocació de les llegendes de l'antiguitat clàssica que un renaixentista com Beuter en volgué fer. Certament, la llegenda de les donzelles de Lleida, en destacar el paper de les dones en la repoblació de València, va subratllar el seu paper en la transmissió de la llengua materna, almenys pel que fa a la major part de les famílies. Vives l'aprofità també per a confirmar una vella tradició: el predomi dels catalanooccidentals en la repoblació de València.

Els fills de matrimonis mixtos entre repobladors o nouvinguts de parla oriental, o fins i tot de parla aragonesa, i repobladores o nouvingudes de parla occidental difícilment podrien deixar d'adoptar la llengua materna. Ja n'hem vist alguns casos, com ara el de Jaume March II. Només alguns condicionants socials o de classe podrien explicar que els fills preferissen, potser més en la vida pública que en la privada, la llengua del pare. Podria ser el cas de Gil de Lozano II, fill del cavaller aragonés Gil de Lozano I, de qui es deia que parlava en aragonés. En el cas del català de València, la major proporció de repobladors catalanooccidentals, la notable contribució dels repobladors de les comarques de transició dialectal del Principat i el reforç dels repobladors aragonesos convertits en catalanòfons són raons suficients per a explicar el triomf del català occidental. En aqueix context, és natural que els repobladors i els nouvinguts catalanoorientals establits al País Valencià tendissen a acomodar la seua parla a la de la majoria. És l'estructura demogràfica, lingüística i econòmica de la

societat valenciana baixmedieval la que creà les condicions perquè hi prevalgués el català occidental.

Així doncs, el catalanesc de València, procedent tant de la Catalunya occidental com de l'oriental, no ha estat mai un català oriental transformat en occidental en virtut d'un substrat preromà poc conegut, que hauria reviscolat per l'efecte desromanitzador de l'àrab, ni tampoc ha estat una barreja o el resultat d'una convergència dels dos dialectes principatins, sinó que fou un català de base essencialment occidental. En la formació d'un valencianesc prou uniforme al llarg de tot el País Valencià, tret de la zona septentrional, hi tingueren molt a veure no sols el predomini numèric dels catalanooccidentals, tal com es dedueix de la dialectologia diacrònica catalana i de la documentació històrica, sinó també l'impacte del català dels exaragonesòfons, la proximitat dialectal dels parlars catalans de transició i l'escassa incidència dels parlars orientals situats al nord de Barcelona. A més a més, convé tenir ben present que les diferències entre les dues grans varietats dialectals del català eren, aleshores, molt menys apreciables que en l'actualitat. De fet, eren tan poques que els valencians medievals, tot i que orgullosos del nom particular de la llengua —una qüestió sobretot identitària—, no deixaren mai de reconèixer que es tractava de la mateixa llengua.

Que la majoria demogràfica catalanooccidental degué comptar ben d'hora, i molt, al regne de València ho palesa la victòria de les solucions pròpies del català occidental enfront no sols del català oriental sinó també de l'aragonés. Les solucions pròpies més visibles foren el tractament de la *e* llarga llatina, la conservació del timbre de les vocals àtones *a* i *e* i l'adopció de les anomenades formes verbals incoatives en *-ix*. La victòria d'aqueixes formes no s'hi hauria produït sense la generalització prèvia del seu ús en la llengua col·loquial dels catalans nord-occidentals. Si aqueixes formes no s'hi documenten sinó excepcionalment als segles XIII i XIV deu ser a causa de les convencions formals de la llengua cancelleresca, que tendia a la uniformitat i prioritzava les formes de la Cancelleria reial.

L'anivellament lingüístic que es produí en la València dels segles XIII i XIV s'operà bàsicament dins del català i no es traduï en la formació de cap llengua

híbrida. Si factors de demografia van assegurar el triomf de la modalitat catalanooccidental sobre la catalanooriental, factors d'integració social, de prestigi i d'utilitat contribuïren a la substitució de l'aragonés pel català majoritari i, com a contrapartida, al reforçament de les solucions catalanooccidentals.

Amb el temps, el català de València desenvolupà uns pocs trets morfològics i lèxics propis, uns més conservadors i d'altres més innovadors, que començaren a distingir-lo en alguns pocs aspectes del català nord-occidental, però aquests trets no solen ser anteriors al segle xv. En el procés de regionalització lingüística del valencià exerciren un gran paper no sols les condicions concretes en què es forjà aquesta modalitat, sinó també l'estructura política de la Corona d'Aragó. Però això no és ara objecte d'estudi.

Comptat i debautut, crec que el caràcter occidental del català medieval de València i la seua singularitat diatòpica només poden ser explicats per una teoria sociolingüística de la repoblació que integre adequadament els vessants demolingüístics, dialectològics, socioeconòmics i polítics de la història lingüística del País Valencià baixmedieval.

Bibliografia

- ABARCA, P. (1682), *Los reyes de Aragón en anales históricos*, I, Madrid.
- AGRAMUNT, J., vegeu Veny, J.
- ALARCOS, E. (1983), «La constitució del vocalisme català», dins *Estudis lingüístics catalans*, Barcelona, pp. 57-78 (1a edició: 1960).
- ALBERT, R. & GASSIOT, J., eds. (1928), *Parlaments a les Corts catalanes*, Barcelona.
- ALCOVER, A. M., vegeu Massot, J.
- BADIA, A. M. (1981), *La formació de la llengua catalana. Assaig d'interpretació històrica*, Barcelona.
- (1984), «L'origen de la llengua catalana», dins J. Fuster *et alii*, *Els Països Catalans: un debat obert*, València, pp. 95-137.
- BAGUÉ, E., ed. (1935), Gaspar Roig i Jalpí, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, vol. III, Barcelona.
- , ed. (1950), Gabriel Turell, *Recort*, Barcelona.
- BALLESTER, X. (2021), *Orígenes de la lengua valenciana. La hipótesis repoblacionista*, Saragossa.

- BARBAUD, P. (1983), *Le choc des patois en Nouvelle-France. Essai sur l'histoire de la francisation du Canada*, Quebec.
- BARCELÓ, C. (1984), *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València.
- (2011), *Àrab i català: contactes i contrastos*, València / Barcelona.
- BASSOLS, M. ET ALII (1976), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, fasc. 7, Barcelona.
- BASTARDAS, J. (1982), «El català occidental i el català oriental. Un tema per a una controvèrsia», *Serra d'Or*, 272, pp. 35-36.
- BATLLE, M. ET ALII (2016), *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, Barcelona.
- BAYDAL, V. (2016), *Els valencians, des de quan són valencians?*, Catarroja / Barcelona / Palma.
- (2017), «Els possibles orígens familiars i territorials de Sibil·la de Déu, la dona que parlava 'valencianesch' en 1346». Blog Vent d Cabylia [22-III-2017]
- BELTRAN, V. & SEGURA, C. (2018), *Els parlars valencians*, València.
- BEUTER, P. A. (1551), *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, València.
- BISSON, T. N. (1988), *Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana*, Barcelona.
- BOIX, V. (1845), *Historia de la Ciudad y Reyno de Valencia*, I, València.
- BURNS, R. I. (1979), «La muralla de la llengua: el problema del bilingüisme i de la interacció entre musulmans i cristians», *L'Espill* 1 / 2, pp. 15-35.
- CAMARENA, J. (1986), «Reconquista y repoblación en la comarca de Gandía», dins *VI Curso de Historia y Cultura Valencianas*, Gandia, pp. 109-127.
- CAMARENA, J. & FURIÓ, E. (1970), «El Repartiment de la zona de Játiva», dins *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, pp. 87-110.
- CANELLAS, A. ed. (1976), Jerónimo Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, I, Saragossa (1a edició: 1562).
- CASANOVA, E. (1993), «El català dins la Romània: a propòsit del doblet incoatiu ESC / ISC», dins *Actas del XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas*, A Coruña, pp. 293-315.
- (2001), «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», dins M. A. Cano et alii eds. *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant.
- (2011), «Influencia histórica del aragonés sobre el valenciano», *Archivo de Filología Aragonesa*, 67, pp. 201-235.
- CHABÁS, R., ed. (1895), Josef Teixidor, *Antigüedades de Valencia*, València.
- CLIMENT, J. (1986), «El otro obispo Climent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXII, pp. 185-210.
- COLOMINA, J. ed. (1995), *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, Alacant.
- (1995), «Català(ns) i aragonè(os) en contacte al sud del regne de València segons el Llibre d'Extravagants (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi», dins J. Colomina ed., *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, pp. 145-173.

- COLÓN, G. (1955), «El valenciano», dins *VII Congreso Intemacional de Lingüística Románica*, II, Sant Cugat, pp. 137-149.
- (1976), *El léxico catalán en la Romania*, Madrid. (Reedició parcial i traducció catalana: *El lèxic català dins la Romània*, València, 1993)
- (1978), *La llengua catalana en els seus textos*, I, Barcelona.
- (1986), *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València.
- (2014), *Origen i història del lèxic català*, València / Barcelona.
- COLÓN, G. & GARCIA, A. (1970-1999), *Furs de València*, 8 vols, Barcelona.
- COMPAGNA, A. M. ed. (1990), Lupo de Spechio, *Summa dei re di Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, Napoli.
- CÓRDOBA, J. (2018), «El viaje femenino a América (1493-1600)», dins X Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2018), pp. 119-154.
- COROMINES, J. (1965), *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona.
- (1971), *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona.
- (1976), *Entre dos llenguatges*, II, Barcelona.
- (1990), *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*, Barcelona.
- DE MELCHOR, V. (1995), «El paper de les dones en el naixement del valencià (1238-ca. 1400). Un nou acostament a l'adscripció del valencià al grup occidental primitiu», dins *Actes del Simposi de Demolingüística: III Trobada de Sociolingüistes Catalans (Tortosa, 15 i 16 de novembre de 1993)*, Barcelona, pp. 226-231.
- DESCLOT, B., vegeu Soldevila, F. ed.
- DIAGO, F. (1613), *Anales del Reyno de Valencia*, I, València.
- DIÉGUEZ, M. A., (2002), *Clams i crims en la València medieval segons el 'Llibre de Cort de Justícia (1279-1321)'*, Alacant.
- DIÉGUEZ, M. A. & FERRAGUT, C. eds. (2011), *El Llibre del la Cort del Justícia d'Alcoi (1263-1265)*, València.
- EIXIMENIS, F., vegeu Molins de Rei, D.
- ESCLAPÉS, P. (1738), *Resumen historial de la fundación, i antigüedad de la Ciudad de Valencia de los Edetanos, vulgo del Cid*, València.
- ESCOLANO, G. (1610), *Primera Década de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València.
- FERRANDO, A. (1980), *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València.
- (1983), *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València.
- (1986), «La configuració lingüística del País Valencià després de la conquesta jaumina», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 81-91.
- (1989), «La formació històrica del valencià», dins A. Ferrando ed., *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*, VIII. Àrea 7. *Història de la Llengua*, València, pp. 399-442.

- (2010), «De Xarq al-Andalus a Regne de València. La situació lingüística i sociolingüística de les terres valencianes al segle XIII», dins G. Colón & L. Gimeno eds., *La llengua catalana en temps de Jaume I*, Castelló, pp. 97-144.
- (2020), «La poliglòssia en la predicació de Vicent Ferrer», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 16 (desembre 2020), pp. 71-130.
- (2022), «El lèxic del *Llibre dels feits*, segons Joan Coromines», *eHumanista/IVITRA*, 22, pp. 180-201.
- , dir. (1979), *Llibre del Repartiment de València*, València.
- FERRANDO, A. & NICOLÁS, M. (2011), *Història de la llengua catalana*, Barcelona.
- FERRER, V., vegeu Sanchis, J. & Schib, G.
- FONT, J. M. (1951), «La reconquesta y repoblación de Levante», dins *La reconquista española y la repoblación del país*, Saragossa, pp. 89-107.
- (1983), *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, II, Barcelona.
- FULLANA, L. (1921), *Vocabulari Ortogràfic Valencià-Castellà*, València.
- FURIÓ, A. (2001), *Història del País Valencià*, València.
- GALMÉS, A. (1983), *Dialectología mozárabe*, Madrid.
- (1986), «El mozárabe de Valencia», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 15-44.
- GIMENO, L. (2005), *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*, Castelló de la Plana.
- GIRALT, J. (2012), «El catalán en la Franja de Aragón: aproximación histórico-lingüística», *Anuario de Filología Aragonesa*, 68, pp. 39-74.
- GIRALT, J. & NAGORE, F. (2020), *Aragonés y catalán en la historia lingüística de Aragón*. Saragossa.
- GÓMEZ, B. (1584), *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre llamado el Conquistador*, València.
- GRIERA, A. (1921), *Contribució a una dialectologia catalana*, Barcelona.
- (1931), *Gramàtica històrica del català antic*, Barcelona.
- GRIFFIN, D. (1958), «Los mozarabismos en el *Vocabulista* atribuido a Ramón Martí», *Al-Andalus*, XXIII, pp. 251-338.
- GUAL, M. (1962), «La Corona de Aragón en la repoblación murciana», dins *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Barcelona, pp. 303-310.
- GUICHARD, P. (1979), «València abans dels catalans», *L'Avenç*, 16, pp. 34-39.
- GUINOT, E. (1999), *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, I, València.
- (2022), «El mite de l'indígena primitiu. Història enfront de ficció entorn de la colonització feudal del regne de València en el segle XIII», *Imago Temporis. Medium Aevum*, XVI (2022), pp. 489-517.
- GUINOT, E. & DIÉGUEZ, M. A. & SILVESTRE, A. eds. (2008), *El llibre de cort del Justícia de València (1280-1298)*, 3 volums, València.

- GULSOY, J. (1986), «La fragmentació dialectal del català», dins *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tarragona-Salou, 1985)*, Barcelona, pp. 425-440.
- JAUME I, vegeu Soldevila, F. ed.
- JIMÉNEZ, J. (2019), «El llegat de les donzelles. Reflexions sobre l'estructura del sistema vocàlic valencià», dins V. J. Escartí ed., *Nunc dimittis. Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, València, 2019, pp. 277-293.
- LLADONOSA, J. (1959), «Lleida i València a través de la documentació de la Paeria», *Serra d'Or*, 1, p. 17.
- (1961), *La conquesta de Lleida*, Barcelona.
- (1972), *Història de Lleida*, I, Tàrrrega.
- (1974), *Lérida medieval*. Lleida.
- (1980), *Història de Lleida*, Barcelona.
- LLADONOSA, J. ET ALII (1967), *Lleida, problema i realitat*, Barcelona.
- Llibre del Repartiment de València*, vegeu Ferrando, A. (1979)
- LLORENTE, T. (1887), *Valencia. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, I, Barcelona.
- LÓPEZ ELUM, P. (1995), *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaume I*, València.
- MANUEL, L. (2014), «Lleidatans i valencians, cosins germans. L'evidència genealògica», *Diari La Veu*, 29-IV-2014.
- MARÉS, V. (1681), *La Fénix Troyana*, València.
- MARINEO, L. (1509), *De primis Aragonie regibus et eorum gestarum perbreui narratione*, Saragossa.
- (1524), *Crónica de Aragón*, València.
- MARTINES, J. (2002), «L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació», *Caplletra*, 32, pp. 157-201.
- (2009), «El contacte del català amb la llengua dels aragonesos al segle XIII al País Valencià», *Caplletra*, 46, pp. 61-88.
- MARTÍNEZ, J. E. (1962), «Estado actual de los estudios sobre repoblación en los territorios de la Corona de Aragón (siglos XII al XIV)», dins *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, pp. 142-184.
- MASSANELL, M. (2016), «Sincretisme i canvi morfològic: evolució de la terminació verbal en -AT en català», *Caplletra*, 61 (2016), pp. 165-209.
- MASSOT, J. ed. (1983), Antoni Maria Alcover, *Per la llengua*, Barcelona.
- MATEU, F. (1945), «Lérida y sus relaciones con Valencia (Datos y documentos para la historia monetaria de Lérida, siglos XIII al XVIII)», *Ilerda*, V, pp. 7-55.
- (1969), «Territorializaciones monetarias y areas lingüísticas en la Corona de Aragón en el siglo XIII», *Cuadernos Hispano-Americanos*, 238-240, pp. 413-458.
- (1976), *Lérida y sus relaciones con Valencia*, Lérida.
- MIRAVALL, R. (1969), *Fonaments de l'autodeterminació medieval de Tortosa*, Barcelona.

- MOLINS DE REI, D. ed. (1927), *Francesc Eiximenis, Regiment de la Cosa Pública*, Barcelona.
- MOLL, F. (1952), *Gramàtica històrica catalana*, Madrid. (Reedició en català: *Gramàtica històrica catalana*, València, 2006).
- MONTOYA, B. (2017), *La llengua dels mallorquins de San Pedro (Argentina)*, Barcelona.
- MORAN, J. (1984), «Notes sobre la formació de la llengua catalana», *Anuario de Filología*, 10, pp. 335-346.
- MOREL-FATIO, A. & RODRÍGUEZ VILLA, A. eds. (1876), *Relación del viejo hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia, escrita por Henrique Cock*, Madrid.
- MOREU-REY, E. (1981), «Protohistòria de la llengua catalana. El recurs a l'onomàstica», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, VI, pp. 9-14.
- (1985), «Antoni M. Badia i els orígens de la llengua catalana», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XX, pp. 46-49.
- (1986), «Toponímia de la reconquesta. Exigències metodològiques», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XXVI, pp. 29-33.
- MUNTANER, R., vegeu Soldevila, F. ed.
- OLMO, J. V. (1653), *Lithología o explicación de las piedras y otras antigüedades halladas en las zanjas que se abrieron para los fundamentos de la Capilla de nuestra Señora de los Desamparados de Valencia*, València.
- PÉREZ SALDANYA, M. (1998), *Del llatí al català. Morfologia verbal històrica*, València.
- PONSODA, J. J. (1996), *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi.
- POTTIER, B. (1952), «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du Moyen Age», *Bulletin Hispanique*, LIV, pp. 184-199.
- PUIG, J. (1980), «Els procés dels lul·listes valencians contra Nicolau Eimeric en el marc del Cisma d'Occident», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LVI, pp. 319-463.
- RASICO, P. (1982), *Estudis de fonologia sobre el català preliterari*, Barcelona.
- (2006), *El català antic*, Barcelona.
- RECASENS, D. (2017), *Fonètica històrica del català*, Barcelona.
- RIBALTA, J. & TURULL, M. (1983), «*Llibre de Concels de la Paeria* (març a setembre 1344)», *Butlletí de Dialectologia Nord-Occidental*, 3 (1983), pp. 13-82.
- RIBELLES, J. (1929), *Bibliografía de la lengua valenciana*, II, Madrid.
- RODRIGO, M. (2021), «Encara sobre els orígens del valencià. Escolis a un llibre de Xaverio Ballester», *Afers*, 98 (2021-2022), pp. 209-226.
- ROHFLS, G. (1977), *Le Gascon. Etudes de philologie pyrénéenne*, Pau.
- ROIG, G., vegeu Bagué, E. (1935)
- RUBIO, A. (1985), *Epistolari de la València medieval*, I, València. (Reedició ampliada: València / Barcelona, 2003)
- (2012), *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, dos volums, Castelló / Barcelona.

- RUBIO, A. & RODRIGO, M. (1997), *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmnes de la ciutat de València (1368-1369 i 1373)*, València / Barcelona.
- RUSSELL-GBBETT, P. (1973), «Mossèn Pujol's Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII (Barcelona, 1913): a partial retranscription and commentary», dins *Studies in Medieval Literature and Language in memory of Frederick Whitehead*, Manchester, pp. 257-277.
- (1965), *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford.
- SÁEZ, E. (1980), «Valencia en las *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya* de Pere Tomich», dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, II, pp. 719-725.
- SALRACH, J. M. (1982), *Història dels Països Catalans*, coordinada per A. Balcells, I, Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, M. (1950), *Gramàtica valenciana*, València. (Reedició facsímil i introducció a cura d'A. Ferrando: Tarragona, 1993).
- (1955), «Els parlars valencians anteriors a la reconquesta de Valencia i Múrcia», dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Romànica*, II, Sant Cugat, pp. 447-482.
- (1976), *La Ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia urbanes*, València (1a edició: 1972).
- (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona.
- SANCHIS SIVERA, J. (1909), *La Catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, València.
- SANTONJA, J. L. & CABANES, V. (2021), *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés (Alcoi, 1320)*, Alcoi.
- SCHIB, G. (1977), *Vocabulari de Sant Vicent Ferrer*, Barcelona.
- SOBERANAS, A. J. (1983), *Representació de l'Assumpció de Madona Santa Maria. Text anònim del segle XIV*, La Selva del Camp.
- SOBREQUÉS, S. (1977), «La Baja Edad Media peninsular», dins J. Vicens-Vives ed., *Historia social y económica de España y América*, II, Barcelona, pp. 2-356 (Primera edició: 1957).
- SOLÀ, J. (1986), «La llengua catalana fins a Jaume I», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 65-79.
- SOLDEVILA, F. (1955), *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona.
- , ed. (1971), *Les quatre grans Cròniques*, Barcelona.
- TOMÀS FAUCI, G. (2020), *El aragonés medieval. Lengua y etado en el reino de Aragón*, Saragossa.
- (2022), *ressenya a X. Ballester, Orígenes de la lengua valenciana. La hipótesis repoblacionista* (Saragossa, 2021), *Jerónimo Zurita*, 100, pp. 225-229.
- TEIXIDOR, J., vegeu Chabas, R.
- TORRES, J. (1960), *El repartimiento de Murcia*, Madrid.
- (1962), «Jaime I y Alfonso X. Dos criterios de repoblación», dins *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Barcelona, pp. 329-340.

- TORRES, J. & VEAS, G. (1986), «La procedencia de los repobladores en el repartimiento de Orihuela», *Miscelánea Medieval Murciana*, XIII, pp. 13-27.
- TORRÓ ABAD, J. (2006), *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València.
- , ed. (2009), *Llibre de la cort del Justícia de Cocentaina (1269-1290)*, 2 volums, València.
- TOVAR, A. (1981), ressenya a A. M. Badia, *La formació de la llengua catalana* (Barcelona, 1981), *Investigación y Ciencia* (octubre, 1981), pp. 135-137.
- TRUDGILL, P. (1986), *Dialects in Contact*. Oxford.
- TURELL, G., vegeu Bagué, E. (1950)
- UBIETO, A. (1978), *La leyenda del origen ilerdense de trescientas valencianas*, Temas valencianos, 23, Saragossa.
- WALSH, T. (1986a), «Origin of the Catalan Dialects: Pre-Roman Substrates or Medieval History?», *Hispanic Review*, 54, pp. 405-425.
- (1986b), «Una isoglossa catalano-gascona», dins *Actes del setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, pp. 601-618.
- VENTURA, A. (1986), «Noms occitans, sicilians i hongaresos en el *Llibre del Repartiment* de Xàtiva», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XXIII, pp. 320-330.
- VENY, J. (1982), *Els parlars catalans*, Palma.
- (1986), *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona.
- (2001), *Llengua històrica i llengua estàndard*, València.
- (2017), «L'empremta occitana en català», dins A. Carrera & I. Grifoll eds., *Occitània en Catalonha: de temps novèls, de novèls perspectives. Actes del XI^{en} Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*, Lleida, pp. 49-69.
- (2022), *Variació i norma en la llengua catalana*, Barcelona.
- ed. (1971), Jacme d'Agramunt, *Regiment de preservació de pestilència*, Tarragona.
- VENY, J. (2007-2023), *Petit atlas lingüístic del domini català*, 9 volums, Barcelona.
- WHEELER, M., (2007), *Morfologia i fonologia catalana i romànica: estudis diacrònics*. València / Barcelona.
- VICENS, J. (1952), *Aproximación la Historia de España*, Barcelona.
- VILLANUEVA, J. (1851), *Viage literario a las Iglesias de España*, XVI, Madrid.
- VIRGILI, A. (2010), «Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21, pp. 77-102.
- (2017), «Occitans a les terres de l'Ebre (segle XII)», dins A. Carrera & I. Grifoll eds., *Occitània en Catalonha: de temps novèls, de novèls perspectives. Actes del XI^{en} Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*, Lleida, pp. 885-895.
- VIVES, J. L. (1783), *Opera omnia, distributa et ordinata in argumentorum classes praecipuas a Gregorio Majansio*, tom IV, València.
- ZURITA, J., vegeu Canellas, A.



Governar i forjar el record. El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)

[Governing and manufacturing memory.
The 'Consell' of Valencia and James I (14th-15th centuries)]

FRANCESC GRANELL SALES

Universitat de València

Francesc.Granell@uv.es

RESUM: El present escrit indaga en la manera en què el Consell municipal de la ciutat intervingué en el procés de rememoració de Jaume I. Se centra, concretament, en un conjunt d'objectes i de manifestacions artístiques i performatives que, en l'àmbit urbà, formaven part de la quotidianitat i que, per tant, tenien un marge d'acció decisiu en la idea que la societat tenia de Jaume I. Parteix del fet que la figura del monarca no només era un record històric verificable, sinó també una *fabricació*; és a dir, una imatge formulada per les institucions i projectada en diferents mitjans i contextos. Com a *fabricació*, podia contenir, en estat més o menys latent, objectius pràctics que emanaven de la voluntat del Consell.

PARAULES CLAU: Jaume I, Corona d'Aragó, València medieval, memòria, imatge reial, cultura visual

ABSTRACT: This paper studies the way in which the municipal council of the city intervened in the process of remembrance of James I. It focuses specifically on a set of objects and artistic and performative manifestations which, in the urban sphere, formed part of everyday life and which, therefore, had a decisive influence on society's idea of James I. It starts from the assumption that the figure of the monarch was not only a verifiable historical memory, but also a fabrication; that is, an image formulated by institutions and projected in different media and contexts. As a fabrication, it could contain, latently or not, practical purposes deriving from the will of the council.

KEYWORDS: James I, Crown of Aragon, Medieval Valencia, memory, royal image, visual culture

Recepció: 10/04/2023. Acceptació: 18/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Governar i forjar el record. El Consell de València i Jaume I (ss. XIV-XV)

El record del rei Jaume I en la baixa edat mitjana ha estat analitzat per mitjà de diferents materials: la producció literària i, en general, la historiogràfica (Belenguer 2009 [1a ed. 1984]; Cingolani 2008; Escartí Soriano 2021), les festes commemoratives (Narbona Vizcaíno 1997; 2011; Alomar Canyelles 1998; Quintana Torres 1998; Granell Sales 2017) i l'art (Serra Desfilis 2007; 2018; Serrano Coll 2008; 2015; Molina i Figueras 2018). Per al tema que planteja el títol de l'article, en concret, són essencials els treballs de Rubio Vela (2008; 2012), qui, centrant-se en aquest mateix àmbit geogràfic i cronològic —la ciutat de València en època baixmedieval—, ha identificat un actor històric implicat en el procés de rememoració del monarca: el patriciat urbà. L'autor ha fonamentat les seues contribucions en la documentació, principalment municipal, per a sostenir que Jaume I, recordat en els seus vessants de fundador, conqueridor, *cristianitzador* i legislador, era una figura sentida com a pròpia perquè la comunitat li devia la seua pròpia existència, així com la preeminència política de la capital sobre el regne (Rubio Vela 2008: 153-155; 2012: 109-123). Tenint-ho en compte, el present escrit indaga en la manera en què el Consell municipal de la ciutat intervingué en el procés de rememoració del rei. Se centra, concretament, en un conjunt d'objectes i de manifestacions artístiques i performatives que, en l'àmbit urbà, formaven part de la quotidianitat i que, per tant, tenien un marge d'acció decisiu en la idea que la societat tenia de Jaume I. Parteix del fet que la figura del monarca no només era un record històric verificable, sinó també una *fabricació*;¹ és a dir, una imatge formulada per les institucions i projectada en diferents mitjans i contextos. Com a *fabricació*, podia contenir, en estat més o menys latent, objectius pràctics que emanaven de la voluntat del Consell.

1 Devem el sentit del terme al llibre de Burke (1995 [1992]).

2. El pes de la llei

Després que el regne de València fora incorporat a la Corona d'Aragó, Jaume I va definir una estructura institucional per al nou reialme que es mantingué al llarg de la baixa edat mitjana. Els òrgans de govern dels municipis, particularment, es crearen amb l'objectiu de ser una delegació del poder reial i els prohoms que n'estaven al capdavant tendiren a ser uns aliats de la monarquia (Guinot Rodríguez 2012). Entre els diferents càrrecs municipals hi havia els sis jurats —dos cavallers i quatre ciutadans des del 1349—, les autoritats polítiques que autènticament posseïen el poder del regiment autònom de la ciutat: administraven i governaven el nucli urbà i el terme de València en nom del monarca. Aquests jurats presidien el Consell General, l'òrgan executiu de la ciutat constituït com una assemblea que es reunia periòdicament i que estava conformada —sempre des del 1349— per més de quaranta representants dels oficis, quaranta-huit representants dels districtes parroquials de l'urbs, quatre juristes i sis cavallers i generosos (Narbona Vizcaíno 1995: 34-52).

Era lògic que els jurats, la resta de membres del Consell i els principals càrrecs i les magistratures municipals, tingueren present Jaume I en la seua faceta de legislador: el regiment de la ciutat i del regne es fonamentava en els furs, el corpus legislatiu promulgat pel monarca que anà modificant-se i ampliant-se, per exemple, per mitjà de privilegis reials, que eren concessions excepcionals atorgades per la Corona a petició del govern en qüestió (García Edo 2008; Narbona Vizcaíno 2008). Entre els segles XIII i XV, el Consell encarregà còpies dels furs i dels privilegis, amplià els reculls legislatius ja existents i en restaurà aquells que es trobaven en mal estat per a custodiar-los a la Cort dels justícies o, sobretot a la Casa de la Ciutat, la seu del poder municipal.² Que les compilacions de lleis foren anomenades *tresors* (Rubio Vela 1993: 144) evidencia que

2 Ramón Marqués (2005, II: 48, 59, 72, 151, 210, 224, 265, 356) registra encàrrecs d'aquestes compilacions legislatives per part del Consell. La consulta dels furs i privilegis no estava reservada exclusivament als òrgans de govern. En l'àmbit urbà, els professionals del dret també en posseïen (Cortés 2001: 24, nota 25).

les concebien com unes obres distingides de caràcter enciclopèdic dignes de ser conservades. El fet de preservar-les era una tasca ineludible per a la monarquia i el govern de la ciutat. A la legislació jaumina, se li atorgava, a més, una càrrega simbòlica, relacionada amb la figura del fundador i la rellevància d'un esdeveniment històric, el de la seua conquesta.

Dels furs que ordenà confeccionar Alfons el Benigne entre la fi del 1329 i l'inici del 1330 es desprèn aquest valor particular de l'ordenament jurídic de Jaume I.³ El manuscrit original era obra d'un copista anònim, la tasca del qual va ser revisada per Bonanat Sopera, jurista de la Cancelleria Reial. El pròleg comença al·ludint a la gesta del rei: «Esguarda·ns que·l senyor rey en Jacme, de bona memòria, [...] conquerí lo regne de València, tollén aquell de mans de sarraïns e infels». I continua fent una menció a la legislació que promulgà: «Acabada la dita benaventurada conquesta, feu e ordonà Furs de València per universal e I^a ley, a tots los habitants del dit regne».⁴ Heus ací que el record del legislador era singular, inseparable del de fundador en la seua faceta d'heroi conqueridor. A banda, en aquest cas, la remembrança tenia una raó peculiar de ser. La nova legislació d'Alfons IV era producte d'unes negociacions que havien comptat amb les reticències de determinats senyorius i viles poblades a fur d'Aragó, atès que establia l'aplicació dels furs en tot el regne i, per tant, suprimia el doble ordenament jurídic en què el fur aragonès i el valencià estaven vigents de manera coetània (Romeu 1972; Baydal 2011, 1: 434-465). La referència a Jaume I sostenia el fonament històric de la jurisdicció alfonsina: s'estava acomplint la voluntat del Conqueridor, qui ja havia definit l'aplicació de la legislació «a tots los habitants del dit regne».

Aquesta càrrega simbòlica de Jaume I fou un recurs que el poder municipal emprà per a recolzar un objectiu jurídic. Així es posà de manifest en el transcurs d'una sessió de Corts celebrada a la catedral de València en juliol de 1402. La sessió, que congregà, a més dels braços eclesiàstic, reial i els de

3 Hi ha edició facsímil (Ferrero, Graullera 2006).

4 Arxiu Històric Municipal de València (d'ara en avant AHMV), Furs de la ciutat e regne de València, sign. 1, 1329, f. 113r.

les viles i ciutats, el rei Martí l'Humà, la reina Maria de Luna, el rei Carles el Noble de Navarra i la seua filla Blanca, estava programada amb la finalitat que el municipi de València jurara Martí el Jove com a successor al tron de la Corona. L'acte es feia en procuració; és a dir, el primogènit no hi era en persona, el representava sa mare, la reina. Abans de reconèixer Martí el Jove com a hereu al tron, el municipi feu una petició al rei i a la reina. Consistia que Maria de Luna, en representació de Martí el Jove, es comprometera, primer, a respectar, particularment, tres privilegis i, segon, a jurar els furs i privilegis promulgats i concedits fins al moment, inclosos els de Martí I. La petició d'acatar específicament tres privilegis era rellevant perquè tots tres havien sigut atorgats per Jaume I. El jurat Joan Mercader fou la persona encarregada de pronunciar la petició i ho feu d'una manera especial:

[...] en alta veu explicà als dits molt alts senyors rey e reyna, mostrant aquí en presència de tota la dita cort e de altra molt gran multitud de poble com a totes parts fos la dita seu plena de poble per veure tal acte en inmensa multitud, primerament los furs antichs del sant rey en Jacme, conqueridor d'aquest regne, ab cubertes de fust, bullats ab bulla de plom, en fills de seda reyal, e enaprés mostrà en llur original forma los tres privilegis narrats en la dita e deiús *proxime* inserta suplicació la qual és del tenor que-s segueix.⁵

En efecte, Joan Mercader, davant de la multitud de gent que s'havia reunit a la catedral, va exhibir el còdex dels furs antics de Jaume I per a fer la seua exhortació. El llibre era un manuscrit jurídic sumptuós, degudament enquadernat, que encara conservava la butla de plom, símbol inequívoc de l'autenticitat de les lleis que contenia. I el jurat va obrir-lo per les pàgines en què estaven escrits els tres privilegis. Que l'expressió per a referir-se als privilegis fora «en

5 AHMV, Processos de corts generals del regne, y.y-3, f. 257r. L'acte està descrit entre els folis 251v i 260r del registre citat. Rubio Vela (2008: 143) va fer referència a un fragment del procés de corts, tot i que va dir que l'acte correspon al jurament dels furs de Martí I. L'entrada dels monarques a la ciutat s'havia dut a terme els últims dies de març (Aliaga, Company, Tolosa 2007: 17-19) i les Corts s'havien reprès a València el 3 d'abril (Romeu 1970: 597).

llur original forma» indica que el manuscrit era el que es confeccionà en època de Jaume I.⁶ Així doncs, el volum exhibit era el còdex totèmic de la *universitas*, l'objecte amb què el municipi s'identificava en relació amb els orígens històrics de la comunitat. En aquell context, els furs de Jaume I esdevingueren un escut que blindava els interessos del municipi per la càrrega històrica de la figura del Conqueridor. L'aura del còdex era una arma política que s'havia usat per a posar en relleu la importància de la petició municipal.⁷

Dues missives que els jurats de València enviaren a Alfons el Magnànim el 1418 i el 1422 contien estratègies de persuasió molt similars a les evidenciades en el discurs que pronuncià Joan Mercader en les Corts del 1402. En la primera, li mostraven el seu descontentament amb el fet que es creara un episcopat a Xàtiva perquè la institució de la Seu de València fou dotada pel «molt alt senyor rey en Jacme, de santa memòria»; i, en la segona, li comunicaven el seu desacord en el nomenament de càrrecs eclesiàstic no valencians, aliens als avantpassats d'aquells que participaren en la conquesta «ensemps ab lo senyor rey en Jacme». Totes dues feien referència als orígens històrics més immediats de la comunitat per a sostenir la seua argumentació, i, ací, la figura de Jaume I n'era la pedra angular.⁸

Determinats manuscrits jurídics del poder municipal es decoraven amb caplletres, rúbriques, orles i miniatures. Algunes de les miniatures eren representacions figuratives de monarques com a reis jutges o justiciers, un tipus d'iconografia que derivava de les efígies dels segells i que remarcava l'autenticitat del contingut textual que acompanyava (Serrano Coll 2015: 57-106). Tanmateix, certes imatges de Jaume I que es pintaren en els còdexs legals trans-

6 Una altra expressió semblant es repeteix després: «los quals vos mostren bullats en llur propria forma». AHMV, Processos de corts generals del regne, y.y-3, ff. 259r. Quant a la pervivència dels manuscrits jurídics antics, el Consell tenia en compte que se'n conservaren en bon estat; a tall de mostra, un llibre de furs de Jaume I es tornà a enquadernar el 1444 perquè estava desgastat (Ramón Marqués 2005, II: 551).

7 Un comentari més extens sobre l'acte de jurament i l'exhibició dels furs de Jaume I es pot consultar en la nostra tesi inèdita —en aquests moments en procés d'edició— (Granell Sales 2022a: 117-122).

8 Els dos testimonis estan citats per Rubio Vela (1998, II: 116; 2008: 136).



Fig. 1: Llibre de privilegis, Arxiu Municipal d'Alzira, cod. esp. 0.0-3, f. 1r. © Arxiu Municipal d'Alzira.

cendiren les pautes figuratives comunes. Escrit vers 1380 i atribuït a l'obrador de Domingo Crespi (Villalba Dávalos 1964: 46-49; Cortés 2001: 16; Ramón Marqués 2007: 46-53; 2021), el llibre de privilegis de l'Arxiu Municipal d'Alzira (cod. esp. 0.0-3) és un recull de privilegis reials concedits per Jaume I, Pere el Gran, Alfons el Liberal, Jaume el Just, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós. Cada monarca està representat en una inicial que encapçala el seu propi repertori de regalies. La de Jaume I és particular perquè no segueix els estereotips iconogràfics habituals, ni es pot justificar pel text que l'acompanya, que versa sobre la donació del cementeri i de les mesquites dels musulmans a la catedral [fig. 1]. Jaume I està tocant l'arpa: està representat com a David músic, una caracterització extraordinària que no es troba en cap manuscrit jurídic medieval (Hourihane 2002: 36-68). Juntament amb l'instrument musical del rei David, el miniaturista ha inclòs el ceptre amb la flor de lis —símbol de justícia—, suspès en l'aire. L'ambivalència entre un governant medieval i el monarca veterotestamentari d'Israel i Judà es proposava amb la voluntat d'exaltar la figura del primer com a rei del Poble elegit (Serra Desfilis 2007: 336-337). En conseqüència, que la miniatura fora excepcional i que transposara la identitat d'un rei de les Sagrades Escripures corrobora la preeminència del record de Jaume I com

a legislador respecte dels seus successors. Fou voluntat del municipi de València l'encàrrec del manuscrit i, per tant, l'elecció de la iconografia del David músic per a atorgar-li un estatus distingit al rei Jaume I? La resposta afirmativa és versemblant. La rúbrica inicial del còdex prova que la còpia dels documents es feu a partir de l'original de l'arxiu de la Sala del Consell —«In hoc libro est plena copia diligenter examinata regionum privilegiorum et cartarum existencium originaliter in archivo Sale Concilii civitatis Valentie»— i l'escut de l'urbs, amb la cimera del drac alat, està representat en diferents folis del còdex.

L'*Aureum opus* és una altra compilació jurídica que conté una il·lustració eloqüent de Jaume I. L'obra és una edició dels privilegis de la ciutat i del regne, hui dia conservada a la Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu (sign. xvi/598). Està precedida per la narració de la conquesta de València; de fet, el títol complet de l'obra és «Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi regis Jacobi ipsius primi conquistatoris». El volum va ser preparat pel notari Lluís Alanyà i el va imprimir Diego de Gumiel el 30 d'octubre de 1515 (García Edo, 1999: xvi-xix). Amb la dedicatòria als jurats de València i a la glòria de l'urbs, l'obra s'imprimí uns pocs mesos abans de la mort de Ferran el Catòlic i, per tant, de l'extinció de la dinastia de la Corona d'Aragó. Aleshores, el record de Jaume I com a fundador i legislador era necessari: subratllava l'especificitat històrica del municipi i del regne, entitats agraciades amb privilegis des dels temps mateixos de la conquesta. L'«obra d'or» preservava aquestes regalies davant la mudança dinàstica que aleshores anava advertint-se en el tron reial (Serra Desfilis 2019: 49).

En el foli 6v, després de la portada amb l'escut de la ciutat i de l'índex de documents, es mostra l'entalladura de Jaume I. El monarca està representat com un guerrer, a cavall, amb capa, espasa i la cimera del drac alat sobre el casc. La il·lustració precedeix la narració de la conquesta de València del *Llibre dels feits*, que fou extreta, com es recorda en el mateix volum, del «registre autèntich de l'archiu del Consell de la present ciutat» (f. 7r). La tradició visual d'aquesta imatge tenia connotacions antiislàmiques i no només per ser l'estampa que antecedeix la història de la conquesta. El fet que l'impressor Diego de Gumiel usara la mateixa planxa xilogràfica per a la il·lustració del *Floriseo*, una novel·la similar

al Tirant lo Blanch impresa el 1516, posava en relleu fins a quin punt l'entalladura suggeria la idea d'un cavaller croat (Serra Desfilis 2019: 49). El text que acompanya la xilografia ho confirma: de Jaume «el Bo» destaca les conquestes de les Balears, València i Múrcia, així com la conversió dels temples dels sarraïns en esglésies per al culte catòlic.⁹ Aquesta dimensió del record del rei redundava en el propòsit polític del municipi segons el qual l'*Aureum opus* era una compilació que jugava un paper cabdal davant la incertesa que generava el canvi dinàstic.

3. Celebrar una croada

Des del 1338, la ciutat de València celebrava, anualment, la «festa de Sant Dionís» —també coneguda com a «festa de la conquesta»— per mitja d'un cerimonial que es mantingué al llarg dels segles xiv i xv. En el dia de Sant Dionís es commemorava la conquesta de la ciutat, que esdevingué efectiva aquell dia del 1238, quan Jaume I va entrar en l'urbs musulmana, que acabava de capitular. L'acte principal de la festa era una processó cívica que finalitzava amb la pronunciació d'un sermó a la catedral. Dues institucions estaven a càrrec de l'organització de la festa: el Consell i la Seu. La Seu arranjava el conjunt d'actes litúrgics: feia la vigília a la capella de Sant Dionís de la catedral, oficiava la missa matinal i dirigia la recitació d'oracions, himnes i responsoris en la processó. El Consell, per la seua part, feia la convocatòria de la festa per mitjà d'una crida pública, pagava el predicador del sermó i cedia l'estendard reial per a la desfilada. Era d'aquesta manera com el poder municipal i l'Església definien el significat espiritual i polític d'una commemoració oberta a tot el públic.¹⁰

9 «Si nescias ego sum rex Jacobus, ille primus, cognomento bonus, qui tribus infidelium sarracenorum regnis Balearico primum, Valentino deinde, Murcie postremo vi armorum a me subactis; et duobus ibidem edicularum milibus, quas sarraceni mezquitas appellant, in ecclesias catholice venerationis conversis et cristiano nomini restitutis.»

10 L'autor del present estudi ha estudiat el cerimonial de la festa i els seus objectius polítics en un article publicat recentment (Granell Sales 2022b). El treball de Narbona Vizcaíno (1997) és una referència primordial per a l'anàlisi de la festa del Nou d'Octubre.

Ramon Muntaner, autor d'una de les quatre grans cròniques i jurat de València el 1322 i el 1328 (Rodrigo Lizondo 2019), instà el rei d'Aragó i els prohoms de la ciutat perquè ordenaren la celebració de la conquesta de la mateixa manera que es feia a Mallorca. Prenent en consideració o no el suggeriment de Muntaner, el Consell municipal acordà la celebració anual del Nou d'Octubre el 1338, l'any del primer centenari de l'efemèride. S'implantà una processó en qualitat de manifestació pública d'agraïment a la divinitat amb motiu que Jaume I va incorporar la ciutat a la cristiandat: «Molt alt senyor en Jacme, de bona memòria, rey d'Aragó, pres e trasch de mans dels infeels e liurà aquella a feels cristians». La crida pública que se'n feu —la publicació en veu alta que anunciava la festa— va ser d'una retòrica implacable contra el musulmà: «Molt alt senyor en Jacme, rey d'Aragó, conquís e trasch de poder dels infeels següents la secta del abominable Massumet».¹¹

Hi havia un altre dia assenyalat del calendari litúrgic en què també es feia memòria de la conquesta de València: la festa de Sant Jordi, implantada pel Consell el 1341, tres anys després de la primera solemnització de Sant Dionís. La solemnització perpètua del dia del sant cavaller només es podia explicar per l'arrelament, en la societat valenciana, de la llegenda de la participació de sant Jordi en la conquesta:

[..] és estat ordenat que, a present e en per tots temps, la festa del benaventurat màrtir e cavaller de Déu sent Jordi sia colta e celebrada [...]. E que sia mercé e benignitat del nostre senyor Déu Jesucrist tot poderós, lo qual és vencedor de les batalles que do victòria a cristians contra los malvats sarrahins següents la secta del abominable Mahomet.¹²

El fragment de la consuetud de la catedral que detalla el cerimonial de Sant Dionís aclareix: «Omnia sicut dictum est de Sancto Georgio» (Martí Mestre,

11 AHMV, Manuals de Consells, A-3, 29-IX-1338, ff. 245v-246v. Citat per Carreres Zacarés (1925: 4-5), entre altres.

12 AHMV, Manuals de Consells, A-4, 3-IV-1341, f. 40v. La ratificació de la solemnització de Sant Jordi dos anys després, el 1343, fou esmentada per Carreras i Candi (1916: 115).

Serra Estellés 2009, II: 286). En efecte, la successió de formalitats dels cerimonials del Nou d'Octubre i el del 23 d'abril eren idèntics. En la vespra de la festa es feia una processó dins de la seu. Al sendemà, de matí, s'oficiava una missa i, després, exhibint les relíquies dels respectius sants —la tibia de sant Dionís o el braç de sant Jordi, depenent del cas—, la processó desfilava pels carrers de la ciutat, recitant oracions i càntics d'agraïment a Déu, fins a entrar a l'església de Sant Jordi.¹³ En regressar a la catedral, un predicador recitava un sermó. Tant els acords del Consell i els bans públics com el cerimonial de les dues festes fomentaven la manera de concebre la conquesta com un esdeveniment providencial, assistit pels cels i assolit en perjudici de l'islam.

Aquest record de l'efemèride era anàleg al que proposava el municipi de Mallorca per a la commemoració cívica de la conquesta de la ciutat de Mallorca esdevinguda el 31 de desembre de 1229. No debades, com s'ha dit més amunt, Ramon Muntaner havia plantejat la celebració de la captura de València a imitació de Mallorca. La festa mallorquina de Sant Silvestre —hui «Festa de l'Estendard»— s'implantà dècades abans de la festa de Sant Dionís a València.¹⁴ Consistia en una processó que partia de la catedral, eixia extramurs pel portal de Sant Antoni —la porta per la qual irromperen les tropes de Jaume I el 31 de desembre de 1229—, assistia a un sermó sobre l'efemèride i, finalment, tornava a la catedral (Llompарт Moragues 1968-1972; 1980; Alomar Canyelles 1998: 38-50). L'ordre i la forma del ritual mallorquí presentaven paral·lelismes amb el cerimonial anual de la festa de la primera croada a Jerusalem, coneguda com a festa de «l'alliberament de la ciutat sagrada», que se celebrà entre el

13 El 9 d'octubre de 1338 la desfilada va partir des de la seu i va anar fins al monestir de Sant Vicent de la Roqueta, on es va recitar el sermó (Narbona Vizcaíno 1997: 23-27); però des de mitjan segle XIV i fins al 1500 la processó anava a l'església de Sant Jordi, ubicada intramurs, al districte parroquial de Sant Andreu: «la processó tro a Sent Jordi e puyt tro a la seu de València». AHMV, Claveria Comuna, J-1, 11-X-1351, f. 12v. La notícia fou donada a conèixer recentment (Granell Sales 2022b).

14 La primera referència documental data del 1309 (Alomar Canyelles 1998: 20, 68). Quintana Torres (1998: 47) determinava el seu origen en el regnat de Jaume I; tanmateix, el fet de retrotraure la commemoració als orígens fundacionals del territori era una opció relativament freqüent que no sempre s'ajustava als fets. Per exemple, el municipi de València remuntava la celebració de Sant Jordi al segle XIII (Narbona Vizcaíno 1996: 318, nota 45).

1105 i el 1187 i, després, entre el 1228 i el 1244. A la Ciutat Santa, una processó eixia de l'església del Sant Sepulcre per a dirigir-se al Templum Domini, on feia estació. Una segona parada es feia a la secció nord-est de la muralla, en el punt en què una creu sobre els merlets indicava el lloc pel qual les tropes de Godofred de Bouillon irromperen en l'urbs el 1099. Davant d'aquell mur, els assistents escoltaven el sermó que rememorava la gesta (John 2015: 425-428; Gaposchkin 2017: 137-141, 162-164).¹⁵

Per la naturalesa dels cerimonials i dels fets rememorats anualment, les commemoracions d'aquestes tres ciutats, com a actes públics i multitudinaris, promovien la pervivència de l'ideal de croada. A València, la voluntat d'oposar-se als musulmans i de combatre'ls en distints àmbits era un terreny adobat per a la festa de la conquesta que es feu especialment palès en episodis destacats, com els tumults a la moreria que acabaren amb l'assalt violent del 1455 (Ruzafa 1990), les respostes bèl·liques als atacs de pirates barbarescos —d'entre els quals sobreix la Croada Santa contra Barbaria entre 1397 i 1399— (Ivars Cardona 1921; Ferrer i Mallol 1988; Díaz Borrás 1993) i la proclamació de la croada per part de Calixt III el 1453. A la ciutat del Túria, per tant, l'ideal de croada era una qüestió estructural: les institucions fomentaven la cohesió cívica entre els cristians conreant un imaginari col·lectiu advers a l'islam, la religió amb què coexistien dia a dia.

L'últim acte de les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi era la pronunciació, dins de la catedral, del «sermó de la conquesta». L'encarregat de fer-ho era un predicador pagat pel Consell. Hui dia no ens ha pervingut cap dels sermons medievals en els quals degué fer-se menció explícita de Jaume I; de fet, el més antic que es conserva data del 1666 i va ser pronunciat per Gaspar Blai Arbui-xec, predicador de la Congregació de Sant Felip Neri (Arbui-xec 1985). En la baixa edat mitjana els sermons es devien basar, sobretot, en el *Llibre dels feits*, com així feu Pere Antoni Beuter quan es complí el tercer centenari de la conquesta (Escartí Soriano 2012) o en els manuscrits que narraven, en concret, la

15 Una comparació més extensa de les tres festes en Granell Sales (2022a: 63-71).



Fig. 2: Escut, cadeneta, fre i brocat del cavall atribuïts a Jaume I, Museu Històric Municipal de València. Extreta de Wikipedia Creative Commons.

Fig. 3: Fotografia d'una part de la capella major de la catedral on s'observen les armes de Jaume I, fi del segle XIX. Foto: J. Martínez Aloy. © Biblioteca Valenciana Nicolau Primitiu.

conquesta de València —i que derivarien del mateix *Llibre dels feits*—. Exemplars d'aquestes dues tradicions textuais eren propietat del bisbe o del Consell i es conservaven a la seu, al palau episcopal o a la Casa de la Ciutat.¹⁶

El relat del predicador es complementava amb la visualització de les suposades armes de Jaume I, que, des del 1416, penjaven d'un dels pilars de la capella major de la catedral [figs. 2-3]. En efecte, les armes del rei —l'escut, l'esperó i el fre del cavall—, hui en dia en el Museu Històric Municipal, estigueren exposades en la catedral de València, prop de la «trona del sermó» (Sanchis Sivera 1909: 141-142; Bru i Vidal, Catalá Gorgues 1986: 20; Carrero Santamaría 2014: 360).¹⁷ Es creia que aquests objectes eren els mateixos que el monarca va portar durant l'ocupació de la ciutat. Fora o no realment així, la seua suposada originalitat estava avalada pel lloc en què s'exposaven i per les cerimònies que els exaltaven. Les armes pertanyeren al llinatge dels Pertusa

16 L'inventari de llibres de la seu de l'any 1418 conté «hun libre de paper hon és la conquesta del regne de València» (Sanchis Sivera 1930: 112). A l'inici del segle XV desaparegué del palau episcopal un còdex on s'escrivien les «canonice yspanie et captationis dicte civitatis et alie» (Sanchis Sivera 1999: 71-72). El 1425 Ignocent Cubells, escrivà, i Lleonard Crespi, il·luminador, enllestiren una versió de la crònica de Jaume I per al Consell (Villalba Dávalos 1964: 216-217). A l'inici del segle XVI l'arxiu del Consell de la Casa de la Ciutat custodiava un altre exemplar de l'autobiografia del rei (Belenguier Cebrià 2009: 44). D'uns altres exemplars quatrecentistes en parla Escartí Soriano (2021: 32).

17 L'esperó fou robat a la fi del segle XIX.

perquè Joan de Pertusa les havia heretades, presumptament, del rei mateix, per haver sigut el seu armer durant la conquesta. Els membres d'aquesta nissaga, que assoliren el rang de cavallers el 1342, les disposaren en la seua capella de la catedral, fundada el 1348 sota l'advocació de Sant Dionís per a recordar el dia en què Jaume I entrà a València (Sanchis Sivera 1999: 225; Narbona Vizcaíno 1996: 302). L'exposició de les relíquies reials ennoblí el llinatge, també davant les mirades dels fidels que s'acostaven a la capella i que les observaven amb admiració, recordant l'efemèride i el monarca fundador. Tanmateix, el major grau d'exaltació dels vestigis materials del rei arribà anys després, l'11 de juliol de 1416, quan Guillem Ramon de Pertusa, com a successor de Joan de Pertusa, entregà les armes al capítol de la Seu, que ordenà penjar-les d'un pilar de la capella major, on romangueren al llarg del segle xv (Sanchis Sivera 1909: 157, nota 1). Amb la donació, els canonges i el bisbe de València, Hug de Llupià, es comprometien a oficiar anualment una missa cada 27 de juliol en commemoració de la mort de Jaume I i de l'ànima de Joan de Pertusa.¹⁸ La memòria del llinatge restava, així, unida a la de l'heroi de l'efemèride. La Seu, com a administradora de l'aniversari del traspàs del monarca —no celebrat a València des del 1372—, assumia una labor capital en la proclamació del record perquè, com estipula el document de la donació, les relíquies reials eren els objectes que rememoraven la conquesta del territori que havia pertanyut als sarraïns, enemics de la creu.¹⁹ Les armes, així doncs, adquirien especial significat quan es relacionava el seu valor històric amb el contingut del discurs del sermó del dia de Sant Dionís i de Sant Jordi.

Un objecte particular de les festes del Nou d'Octubre i de Sant Jordi relacionat amb les armes del rei era la bandera reial, exhibida i enaltida en la

18 La còpia del document es conserva a l'Arxiu de la Catedral de València (d'ara en avant ACV), lligall 63, vol. 10, 25-III-1703. Roc Chabàs, en els aclariments a Teixidor (1895, II: 480), transcriu les frases d'una taula col·locada sota les armes, la qual especificava les condicions de la donació i anunciava la capacitat mnemònica dels vestigis.

19 «Dominus Jacobus, Dei gratia rex Aragonum, felicis recordationis, cuius gesta magnifica per mundum resonant universum [...] civitatem et regnum Valentie ab infidelium sarracenorum Crucis inimicorum manibus eripuerit» (Teixidor 1895, II: 478).

processó cívica. L'estendard s'havia de traure des de la Casa de la Ciutat, car el govern municipal era l'encarregat de custodiar-lo i de sufragar les despeses que ocasionava.²⁰ Per a posar-lo en relleu a l'hora d'exhibir-lo, hi podien penjar flors i també una mena de reliquiariis amb imatges de sant Jordi o d'altres personatges celestials.²¹ Singularitzant-ne l'aparença i la veneració, l'estendard dels pals de gules en camper d'or era el mitjà de representació per excel·lència de la monarquia. Per si mateixos evocaven la figura del rei d'Aragó. Al capdavant, l'exhibició de la bandera palesava la lleialtat del municipi envers la monarquia al mateix temps que simbolitzava la jurisdicció i l'autonomia política del regne de València (Narbona Vizcaíno 2011: 450).

L'estendard també era més que això. Des del punt de vista de l'expressió simbòlica medieval, basada en la teoria sobre la imatge de sant Agustí (Boulnois 2008: 46-47), la bandera del monarca d'Aragó representava el rei mateix, era el mitjà substitutiu de la seua autoritat. Ramon Muntaner (2007-2014: 65-66) ho exemplifica quan narra un episodi del regnat de Pere el Gran en què el militar sicilià Conrad Llança proclamà: «Ben podets saber que el senyor rei d'Aragó és present ab nós en estes galees, que veus aquí lo seu estendard qui representa la sua persona».²² És plausible suposar que l'estendard que s'exhibia per Sant Dionís al·ludia a Jaume I: a més que es commemorava la seua conquesta, hi havia un personatge del cerimonial de la festa que recreava la figura del rei, el justícia criminal, que desfilava a cavall, portava sobrevesta i duia la dita bandera amb la cimera del drac alat.²³

20 L'inventari del 1481 de l'arxiu del racional de la Casa de la Ciutat indica on se conservava el penó (Vives i Liern 1900: 70-71). El municipi comprava flors «per obs de les maravelles de la dita bandera», AHMV, Claveria Comuna, J-73, 20-V-1489, ff. 15v-16r.

21 Tornem a citar l'inventari del 1481 transcrit per Vives i Liern (1900: 70-71): «Ítem dos relíquies o patenes de sent Jordi que-s meten en la bandera; lo hu ab ymatge de sent Miquel e de la Verge ab nou perletes. Ítem l'altre ab la creu de sent Jordi e la ymatge de sent Jordi ab set perletes». Abans d'aquesta data hi ha documentats dos reliquiariis d'or «per obs de la bandera en les processons que la ciutat fa en les festes de Sent Jordi e de Sent Dionís» (Narbona Vizcaíno 1996: 303, nota 24).

22 Altres testimonis similars són citats per Granell Sales (2022a: 80-81).

23 La confecció d'una senyera el 1459 evidenciava que el nou estendard devia estar coronat pel drac alat (Sevillano Colom 1966: 49-50).



Fig. 4: Taula central superior del retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma, ca. 1400, Victoria and Albert Museum. © Victoria and Albert Museum.

El justícia criminal mostrava una aparença similar a la de Jaume I en el retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma (Serra Desfilis 2018: 165). I, de fet, no ens pareix casual que el que commemoraven les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi trobara un reflex en la taula central del retaule de sant Jordi del Centenar de la Ploma [fig. 4]. La imatge mostra el xoc sagnant entre dos exèrcits: el dels cristians, encapçalats per Jaume I, sant Jordi, Bernat Guillem d'Entença i Guillem Aguiló, i el dels musulmans, capitanejats pel seu rei, qui està sent ferit de mort pel monarca cristià. L'escena, que suposadament representa la batalla del Puig, servia per a recordar la conquesta perquè reunia dos fets que es rememoraven en les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi: la intercessió del sant cavaller i la participació destacada de Jaume I, qui no estigué present en la batalla, segons atesten els documents (Miret i Sans 1918) i les cròniques, com la de Sant Joan de la Penya (Soberanas i Lleó 1961: 124) o l'autobiografia del monarca. Encara, al damunt de la taula de la batalla del Puig hi és la Mare de Déu, entronitzada i sent coronada per part dels àngels, Crist i l'Esperit Sant; una imatge de la protectora de les conquestes cristianes que feia ressò del factor providencial de la gesta. Així, tot i que els pintors o els seus mentors pogueren tenir en compte una font que narrara la batalla del Puig, l'objectiu de l'escena no era tant reviure el relat, sinó la conquesta de València en la seua totalitat, tal com es feia en les festes urbanes. I si el retaule fou col·locat a l'església de Sant Jordi des que fou confeccionat (Gómez-Ferrer 2019: 162), estem acceptant, a més, que l'obra formà part del cerimonial de Sant Dionís i de Sant Jordi, atès que la processó cívica feia estació en aquest temple per a agrair la intercessió del sant guerrer en l'efemèride.²⁴

4. Recapitulació

El Consell municipal, l'òrgan executiu de la ciutat, va participar en la forja del record de Jaume I en fer un ús redundant de la figura del rei a través de

24 La relació entre el retaule i les festes de Sant Dionís i de Sant Jordi ja ha estat posada en relleu (Granell Sales 2022b).

diferents mitjans i en contextos diversos. D'una banda, la idea del rei legislador per excel·lència, evidenciada en textos jurídics, lletres missives i en la miniatura extraordinària del llibre de privilegis d'Alzira, fou aprofitada com un argument històric que recolzava els interessos del municipi, tal com ja va subratllar Rubio Vela i com ho corroboren la intervenció del jurat Joan Mercader en les Corts del 1402 i la il·lustració de l'*Aureum opus*. De l'altra, la concepció del conqueridor es constata, recurrentment, per mitjà de festes commemoratives anuals que contribuïen a actualitzar l'ideal de croada. Aquestes manifestacions performatives que evocaven el passat fundacional fomentaven la cohesió cívica entre els cristians, però, alhora, propiciaven la fragmentació de la coexistència amb els mudèjars per la retòrica de les crides públiques, la successió d'actes dels cerimonials i el contingut dels sermons. I tot açò amb la connivència, promoció i participació de la Seu, institució que custodiava les suposades armes del rei com a relíquies que simbolitzaven la guerra i victòria contra els musulmans, considerats enemics de la creu.

Bibliografia

- ALIAGA, J.; COMPANY, X.; TOLOSA, L. (2007) *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna. II: Llibre de l'entrada del rei Martí I*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- ALOMAR CANYELLES, A. I. (1998) *L'Estendard, la festa nacional més antiga d'Europa (s. XIII-XXI)*, Palma, Documenta Balear.
- ARBUIXEC, G. B. (1985) *Sermó de la Conquesta de la molt insigne, noble, leal, coronada ciutat de Valencia*, València, París-Valencia/Gironi Vilagrà.
- BAYDAL, V. (2011) *Els fonaments del pactisme valencià. Sistemes fiscals, relacions de poder i identitat col·lectiva al regne de València (c. 1250 - c. 1365)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2 vol.
- BELenguER CEBRIÀ, E. (2009 [1a ed. 1984]) *Jaume I a través de la història*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- BRU I VIDAL, S.; CATALÁ GORGUES, M. Á. (1986) *L'arxiu i museu històric de la ciutat de València*, València, Ajuntament de València.
- BURKE, P. (1995 [1992]) *La fabricación de Luis XIV*, Madrid, Nerea.

- CARRERAS I CANDI, F. (1916) «Introducció a la festa de Sant Jordi en la Corona d'Aragó», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* 256 (26), pp. 113-120.
- CARRERES ZACARÉS, S. (1925) *Ensayo de una bibliografía de libros de fiestas celebradas en Valencia y su antiguo Reino*, València, Hijo de F. Vives Mora, 2 vol.
- CARRERO SANTAMARÍA, E. (2014) «La catedral de Valencia, la liturgia desbordada», dins E. Carrero Santamaría (coord.), *Arquitectura y liturgia: el contexto artístico de las consuetas catedralicias en la Corona de Aragón*, Palma de Mallorca, Objeto Perdido, pp. 341-393.
- CINGOLANI, S. N. (2008) *La memòria dels reis. Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base.
- CORTÉS, J. (2001) *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie*, València, Universitat de València.
- DÍAZ BORRÁS, A. (1993) *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia: la ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, Barcelona, CSIC.
- ESCARTÍ SORIANO, V. J. (2012) «Jaume I, el “Llibre dels feits” i l'humanisme: un model ‘valencià’ per al cesarisme hispànic», *eHumanista/IVITRA* 1, pp. 128-140.
- (2021) *Jaume I en la memòria d'un poble. El rei Conqueridor en la literatura i en la historiografia, del segle XIII al XX*, València, Generalitat Valenciana.
- FERRER I MALLOL, M. T. (1988) *La frontera amb l'Islam en el segle XIV: cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC.
- FERRERO, R.; GRAULLERA, V. (dirs.) (2006) *Furs de Valencia*, València, Ajuntament de València, 2 vol.
- GAPOSCHKIN, M. C. (2017) *Invisible Weapons. Liturgy and the Making of Crusade Ideology*, Nova York, Cornell University Press.
- GARCÍA EDO, V. (1999) «Introducción», dins V. García Edo et. al. *Obra de oro de los privilegios reales de la ciudad y del reino de Valencia, con la historia del cristianísimo Rey Jaime, su primer conquistador*, València, Ajuntament de València, pp. XIII-XXVIII.
- (2008) *La obra legislativa de Jaime I de Aragón (1208-1276)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I/Consell Social.
- GÓMEZ-FERRER LOZANO, M. (2019) «Arte mueble de la orden de Montesa en los siglos xv y xvi», dins Y. Gil Saura, E. Alba Pagán i E. Guinot Rodríguez (eds.), *La Orden de Montesa y San Jorge de Alfama. Arquitecturas, imágenes y textos*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 157-180.
- GRANELL SALES, F. (2017) «La (re)construcció visual i retòrica de Jaume I a la Festa de l'Estendard de Mallorca durant l'època foral», *Scripta* 9, pp. 194-207.
- (2022a) *L'aura de la memòria. La imatge de Jaume I en la València baixmedieval (ca. 1338 – ca. 1538)*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València.
- (2022b) «Commemorating a Providential Conquest in Valencia: The 9 October Feast», *Religions* 13 (4), en línia: <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/4/301>

- GUINOT RODRÍGUEZ, E. (2012) «Organització del poder, organització del territori en temps de Jaume I», dins R. Narbona Vizcaíno (coord.), *Jaume I i el seu temps 800 anys després*, València, Universitat de València/Fundació Jaume II el Just, pp. 73-91.
- HOURIHANE, C. (2002) *King David in the Index of Christian Art*, Princeton, Princeton University Press.
- IVARS CARDONA, A. (1921) *Dos creuades valenciano-mallorquines a les còstes de Berbería, 1397-1399*, València, Olmos y Juan.
- JOHN, S. (2015) «The “Feast of the Liberation of Jerusalem”: Remembering and Reconstructing the First Crusade in the Holy City, 1099-1187», *Journal of Medieval History* 41 (4), pp. 1-23.
- LLOMPART MORAGUES, G. (1968-1972) «Cortejos luctuosos y patrióticos en la Mallorca medieval», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 23, pp. 314-331.
- (1980) «La Festa de l'Estandart d'Aragó, una liturgia municipal europea en Mallorca», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* 37-38, pp. 7-34.
- MARTÍ MESTRE, J.; SERRA ESTELLÉS, X. (2009) *La consuetud de la seu de València dels segles XVI-XVII. Estudi i edició del Ms. 405 de l'ACV*, València, Facultat de Teologia de Sant Vicent Ferrer, 2 vol.
- MIRET I SANS, J. (1918) *Itinerari de Jaume I El Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MOLINA I FIGUERAS, J. (2018a) «Légende et image. Jacques Ier d'Aragon et la création d'un mythe historiographique et visuel de la monarchie (13e-14e siècles)», dins A. Cortijo Ocaña (ed.), *Chivalry, the Mediterranean, and the Crown of Aragon*, Newark, Juan de la Cuesta, pp. 131-150.
- NARBONA VIZCAÍNO, R. (1995) *Valencia, municipio medieval. Poder político y luchas ciudadanas. 1239-1418*, València, Ajuntament de València.
- (1996) «Héroes, tumbas y santos: la conquista en las devociones de Valencia medieval», *Saitabi* 46, pp. 293-320.
- (1997) *El nou d'octubre: ressenya històrica d'una festa valenciana (segles XIV-XX)*, València, Generalitat Valenciana.
- (com.) (2008) *Jaume I Legislador* [catàleg d'exposició], València, Generalitat Valenciana.
- (2011) «La memoria de la conquista de la ciudad de Valencia (siglos XIII-XVI)», dins V. Lamazou-Duplan (coord.), *Ab urbe condita. Fonder et refonder la ville: récits et représentations (second Moyen Âge – premier XVIIe siècle)*, Pau, Presses Universitaires de Pau et des Pays de l'Adour, pp. 445-462.
- QUINTANA TORRES, A. (1998) *La Festa de l'Estandart. Cultura i cerimonial a Mallorca (segles XIV-XX)*, Barcelona, Afers.
- RAMÓN MARQUÉS, N. (2005) *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V El Magnánimo*, tesi doctoral inèdita, València, Universitat de València, 2 vol.

- (2007) *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Esport/Biblioteca Valenciana.
- (2021) «El poder a través de la imagen. La representación de los reyes de la Corona de Aragón en el Libro de privilegios de la villa de Alzira (Valencia) c. 1380-1391», *Clio Themis* 21, en línia: <https://publications-prairial.fr/cliothemis/index.php?id=1822>
- RODRIGO LIZONDO, M. (2019) «Ramon Muntaner i la ciutat de València», dins J. A. Aguilar, S. Martí i Xavier Renedo (eds.), *Dits, fets i veres veritats. Estudis sobre Ramon Muntaner i el seu temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 11-38.
- ROMEU, S. (1970) «Catálogo de Cortes valencianas hasta 1410», *Anuario de Historia del Derecho Español* 40, pp. 581-607.
- (1972) «Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón», *Anuario de Historia del Derecho Español* 42, pp. 75-116.
- RUBIO VELA, A. (1993) «L'escrivania municipal de València en els segles XIV i XV. Notes i documents», *Caplletra* 15, pp. 127-162.
- (1998) *Epistolari de la València medieval*, València, Institut de Filologia Valenciana, 2 vol.
- (2008) «Jaime I. La imagen del monarca en la Valencia de los siglos XIV-XV», dins G. Colón, T. Martínez (eds.), *El rei Jaume I. Fets, actes i paraules*, Castelló de la Plana, Fundació Germà Colón Domènech, pp. 129-155.
- (2012) *El patriciat i la nació: sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, Castelló de la Plana, Fundació Germà Colón Domènech.
- RUZAFÀ GARCÍA, M. (1990) «Fagen-se cristians los moros o muyren!», *Revista d'Història Medieval* 1, pp. 87-110.
- SANCHIS SIVERA, J. (1909) *La catedral de Valencia: guía histórica y artística*, València, París Valencia.
- (1930) «Bibliología valenciana», *Anales del Centro de Cultura Valenciana* 6, pp. 81-132.
- (1999) *Estudis d'història cultural* (edició, introducció, bibliografia i notes a cura de Mateu Rodrigo Lizondo), València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- SERRA DESFILIS, A. (2007) «En torno a Jaime I: de la imagen al mito en el arte de la Corona de Aragón de la Baja Edad Media», dins V. Mínguez Cornelles (ed.), *Visiones de la monarquía hispánica*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 321-348.
- (2018) «Memorias de reyes y memorias de la ciudad. Valencia entre la conquista cristiana y el reinado de Fernando el Católico (1238-1476)», *Codex aquilarensis* 34, pp. 143-168.
- (2019) «A Search for the Hidden King: Messianism, Prophecies and Royal Epiphanies of the Kings of Aragon (circa 1250-1520)», *Arts* 143 (8), pp. 29-55.
- SERRANO COLL, M. (2008) *Jaime I el Conquistador: imàgenes medievals de un reinado*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

- (2015) *Effigies Regis Aragonum. La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- SEVILLANO COLOM, F. (1966) *El «Centenar de la Ploma» de la ciutat de València: 1365-1711*, Barcelona, Rafael Dalmau.
- SOBERANAS I LLEÓ, A.-J. (ed.) (1961) *Crònica General de Pere III el Cerimoniós: dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*, Barcelona, Alpha.
- VILLALBA DÁVALOS, A. (1964) *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- VIVES I LIERN, V. (1900) *Lo rat penat en el escudo de armas de Valencia*, València, Emilio Pascual.

// MISCEL·LÀNIA



Bruixes, bruixots i l'escriptura màgica (s. XVIII)

[Witches, sorcerers and magical writing (s. XVIII)]

ALBERT TOLDRA I VILARDELL

Universitat de València

albert.toldra@uv.es / ORCID: 0000-0001-8579-3684

RESUM: Estudiem ací l'ús de les escriptures màgiques, que apareixen màgicament en un paper en blanc, per establir comunicació amb els esperits o dimonis guardians del tresor, una estafa que fan diversos tipus de *sacatesoros* o bruixots especialitzats en la detecció de tresors encantats. En posem com a exemple en primer lloc el cas de dos nigromants estrangers, Joseph Kelly i Manuel Dupré, i després el d'unes bruixes populars gitanes, Beatriz Montoya i Francisca Bustamante. La tècnica emprada és similar, però mentre els primers, bruixots cultes, fan servir realment l'escriptura per posar-se en contacte amb els esperits, les segones, analfabetes en un context social àgraf, en fan un simulacre, una imitació, a base de dibuixos i ratlles pretesament significants.

PARAULES CLAU: Escripcions màgiques, cartes al més enllà, paleografia, tresors encantats, màgia, superstició, Inquisició.

ABSTRACT: Here we study the use of magical writings, which magically appear on a blank paper, to establish communication with the spirits or demons guardians of the treasure, a scam carried out by various types of *sacatesoros* or sorcerers who specialize in detecting enchanted treasures. We put it as an example first the case of two foreign necromancers, Joseph Kelly and Manuel Dupré, and then that of gypsy popular witches, Beatriz Montoya and Francisca Bustamante. The technique used is similar, but while the former, cultured sorcerers, actually use writing to get in touch with spirits, the latter, illiterate in an oral social context, make a simulation, an imitation, based on allegedly significant drawings and stripes.

KEYWORDS: Magical writing, letters to the afterlife, paleography, enchanted treasures, magic, superstition, Inquisition.

Recepció: 18/04/2023. Acceptació: 05/05/2023. Publicació: 10/06/2023

Farem una ullada a l'ús, al País Valencià del s. XVIII, d'una tècnica específica d'escriptura o pseudoescriptura màgica emprada per establir comunicació amb el més enllà, concretament amb els esperits guardians dels tresors encantats, per tal de desactivar-los o bé aconseguir-ne el vistiplau, una creença aquesta generalitzada durant tot l'Antic Règim hispànic.

En primer lloc, el cas de dos bruixots *sacatesoros*, com els denomina la Inquisició, els quals dins del camp de la màgia culta podem ubicar en una tendència *científica*, ja que, tot i executar també conjurs i invocacions, empenen una enlluernant xerrameca matemàtica, astrològica i alquímica, en especial el concepte de *simpaties*. Es tracta de dos aventurers estrangers, homes cultes, amb formació: Joseph Kelly («Pequeña estatura, menudo de cara, con oyos de viruelas, barba serrada, de color que tira a roja, ojos garzos, color moreno, el pelo cortado para peluca»), enginyer, rellotger i argenter de trenta-set anys, natural de Londres i un autèntic *bellaco*, i Manuel Dupré («Alto, carilargo, blanco, castaño obscuro el cabello, de buena traza, cejas no mui pobladas y poca barba»), saboià de vint-i-sis anys, que ha fet d'escrivà a Torí, de secretari de la duquessa de Parma i després del cònsol d'Anglaterra a Sevilla, i *més tard* de professor de francès a Lisboa, un professional de l'escriptura.¹

Cap a l'any 1733 tots dos coincideixen a Lisboa amb un tercer i misteriós aventurer, el baró de Cafmael, flamenc, que els introdueix en les estafes relatives als tresors; prop de Braga ensarronen dos monjos: una volta pagats els costosos ingredients necessaris per trobar el tresor, Cafmael els mostra «un papel en blanco, cosa de medio pliego, y dixo a los frailes que veían bien que no tenía nada de escrito»; en calfar-lo al foc apareix l'escriptura meravellosa, la confirmació dels esperits —o dimonis— que hi ha tresor i estan disposats a lliurar-lo.

Després de separar-se de Cafmael, Kelly i Dupré continuaran emprant sistemàticament aquesta profitosa tècnica d'engany; una de les voltes, ni més ni menys

1 Faig servir ací els processos inquisitorials contra Kelly, Arxiu de la Universitat de València (AUV) Varia, 53/4, i contra Dupré, Archivo Histórico Nacional (AHN) Inquisición 5323, exp. 43, així com l'al·legació fiscal contra el segon, AHN Inquisición 3725, exp. 217.

que ensarronen quatre canonges de la seu de Lleó: Kelly amb la seua facúndia els convenç que ha viscut a la *morería*, on el seu amic el cònsol d'Anglaterra li va presentar «un Prete morabista de la ley mahometana», el qual li va revelar l'emplaçament d'alguns tresors, i concretament d'un de proper a Lleó, que serà fàcil d'extraure, ja que Kelly, «con su Matemática podía gobernarse por la Luna». Un dels canonges, ple de goig, exclama: «¡Cierto es que sabemos en dónde está!».

Després de moltes pintoresques gestions, els aventurers fan l'engany de l'escriptura màgica davant els canonges: en un paper blanc que prèviament els han mostrat, «se vio leíble al instante las palabras siguientes: que cierto era que había un thesoro encantado»; només cal per traure'l la presència d'un siria —Kelly ha presentat Dupré com a tal—, els ingredients que els canonges han pagat generosament i la simpatia de l'or que farà el mateix Kelly. El document el signa el «Príncipe encantado Agrippa».²

Temps després, Kelly i Dupré van de Barcelona cap a València; arriben a Ulldesona el 12 de setembre del 1736. A l'hostal, una dona els diu que al castell

2 Agrippa és com es coneix un dels més famosos grimoris, atribuït al nigromant alemany Enric Corneli Agrippa von Nettesheim (1486-1536), un dels tractadistes de màgia més influents del Renaixement, conegut pels bruixots valencians; Jean de la Piedra, mercader francès a Elx, confessa el 25 de maig del 1692 que n'havia tingut un en depòsit, i en relata les aventures, i també l'esmenta un altre *sacatesoros*, Bernat Antoni Sanchis, en la seua espontània del 1770. AHN Inquisición 5323, exp. 25, f.47v.-48r.: «[...] en quanto a si este religioso llevaba para dicho efeto el libro de Cornelio Agrippa, no lo sabe, sólo lo que puede decir es que este testigo tenía dicho libro, el qual se lo entregó un hermano suyo, que no sabe dónde habita, y le dixo que le guardase aquel libro y si alguno le quería comprar, le vendiera en ducientos reales de a ocho, porque era libro de mucha importancia, y que si no le davan dicha cantidad le guardase, que él se le bolvería a su dueño, y este testigo no sabe lo que contenía dicho libro porque estava escrito en latín, y en execución de la orden de su hermano le entregó dicho libro a dicho don Bartholomé Berardo, para que le mirase y viera si había quien le quisiera comprar, y aquel se le bolvió diciendo no valía nada, y este testigo le tenía guardado en su casa aguardando viniera su hermano por él, y en el año pasado, quando el bombeo de Alicante, se vino esste testigo huyendo de allá a esta villa, dejándose su casa y quanto tenía, y dicho libro, el qual vino a manos de mossén Joan Bautista Amat, presbítero, vezino de dicha ciudad de Alicante, y haviéndosele pedido este testigo, le respondió que le avía entregado a don Francisco Escorcía, comisso del santo Officio de dicha ciudad, y que si en el tiempo que dicho Berardo tubo en su poder dicho libro le vio dicho fray Diego Gómez, no lo sabe este testigo...», AHN Inquisición 5323, exp. 51, f.1r.-v.: «[...] dixo al declarante el citado Belando, su cuñado, que a este le avía dicho el referido Jorge N., texedor de Albalat de Pardines, que él tenía un libro intitulado Grippa, con el que avían hecho una función a que avía concurrido el padre Navarro (citado en dicha su declaración), y que por faltar unas circunstancias, no avían logrado encontrar cosa alguna...» Sánchez 1988: 100; Brasey 2001: 135; Lehrich 2003.

hi ha «mucha moneda encantada, y que un vezino se había hecho rico con lo que había sacado»; el veí no és sinó el mesoner mateix, Francesc Lleuger. Vista l'oportunitat, els aventurers anuncien que són experts en desencantar tresors mitjançant simpaties d'or, i que han vingut precisament a trobar el del castell d'Ulldecona, «y que lo executarían sin pecado alguno». És el mateix Francesc qui recluta la resta d'incauts: el rector, mossén Joan Baptista Mulet, de quaranta-set anys, i Lluç Domènec, llaurador i regidor d'Ulldecona, de trenta-quatre anys. El sacerdot vol abans assegurar-se, perquè «temía algún pacto implícito o explícito, y que tal cosa no cometería por todos los tesoros del Mundo», però Kelly el tranquil·litza, ells són científics que trobaran el tresor amb les seues simpaties. Després de traure'ls tot l'or que tenen per elaborar-les, els adverteixen:

Esso que vamos a decir sólo se puede manifestar a hombres de bien, para que no nos venga ningún mal, porque en España podemos ser castigados por la Santa Inquisición, que si fuera en Francia no tendríamos que recelarnos de nada.

A continuació mossén Mulet, seguint les seues indicacions, escriu i signa una carta a un *morabito* que viu «en el África ocho horas de Orán», el qual ha confiat als aventurers el secret del tresor del castell d'Ulldecona; acosten el paper al foc, un dels dos *sacatesoros* pronuncia un conjur i miraculosament hi apareix escrita la resposta màgica del *morabito*, que confirma definitivament l'existència del tresor; un d'ells abraça mossén Mulet: «¡Vitor, que ya tenemos certidumbre del tesoro!».

Amb aquesta certesa, fan després que mossén Mulet escriga una altra carta, aquesta adreçada al dimoni; tot i el tarannà *científic* dels procediments de Kelly i Dupré, aquest document els resulta molt útil, ja que funciona com una mena d'assegurança contra denúncies posteriors;³ de fet, en la seua primera denúncia contra els aventurers davant la justícia reial, el sacerdot no diu res

3 És també la lectura que en fa Pedrós 2008: 309: «[...] debía de tratarse de un seguro para los estadores, pues con ello podían cerciorarse, al menos en parte, de que el papel sería una prueba contra la víctima de mucho peso».

d'aquesta segona carta, però quan l'endemà declara davant els inquisidors ja sap —li ho ha dit Miquel Pujol, escrivà natural d'Ulldecona— que han contat al jutge de la reial audiència que va ser ell qui va escriure la carta al maligne, i així, tot i saber que es busca la ruïna, no tindrà altra opció que confessar-ho davant el tribunal del Sant Ofici.

Kelly, doncs, dicta al sacerdot la carta al dimoni: «Poderoso Príncipe de los abismos, siendo en tu poder un tesoro que a ti no te aprovecha y a nosotros sí, líbranoslo, obligándonos a hazer lo que mandares». Aquest és el text en la versió de Dupré, però mossén Mulet declara als inquisidors aquest, menys comprometedor: «Príncipe de las tinieblas, nos darás el Thesoro, que para tí no aprovecha y para nosotros será bueno». Escrit el document, el signen els participants que saben escriure, els dos *sacatesoros*, mossén Mulet i un altre, i el tercer, que no en sap, hi traça dues ratlles.

Fet això, amb dissimulació Kelly passa per la superfície del paper d'aquesta carta un drap humit amb vinagre, i llavors apareix, sota les signatures que acaben de fer, l'escriptura invisible amb la resposta del maligne, «con lo qual ellos se clavaron, creyendo ser cierto que el Diablo ofrecía entregar el tesoro», segons declara Kelly. El tenor de la resposta és, diu mossén Mulet, «Como tengan los simpáticos les daré el tesoro, y en todo deben hacer lo que dice Don Jacobo» (nom fals amb què Dupré s'ha presentat a Ulldecona). El document és signat per *Luzbel*. En la declaració de Dupré, qui havia escrit prèviament el text invisible, és lleugerament diferent: «Yo os entregaré el tesoro en haciendo lo que obrare Bernabé [nom fals de Kelly] con la simpatía de oro y equinoccio de Luna», amb altres ocurrències. Signat «Serve Belsebú». En veure la signatura, el sacerdot mostra, declara ell mateix, «sentimiento y temor», però Dupré l'anima: «No importa que ustedes no consientan; ¡hágasse el milagro, y hágale el diablo!».

Parem atenció a les reeixides tècniques emprades, perquè els aventurers fan servir dos tipus diferents d'escriptura màgica amb tinta invisible: la primera reacciona a l'escalfor; en paraules de Miquel Pujol, «cierta tinta blanca, que aplicada al calor del fuego aparece negra». I la segona, química i més elaborada, que confecciona Dupré dirigit per Kelly, la qual reacciona a l'«espíritu de

vinagre y sal saturno que traya dicho Kell en unos botes para cosas de su ministerio de ingeniero y platero». En l'explicació de Kelly, es tracta de:

[...] tinta que no señala, y es hecha de agua de cal viva y oro pimienta pasado por papel de estrasa... y tiene la propiedad que pasándole por encima algún paño mojado en vinagre mesclado con sal saturno, se buelve negra...

Obtingut el vistiplau del maligne, els *sacatesoros* elaboren la simpatia, en què fan veure que posen tot l'or que els han lliurat les víctimes, però en realitat se l'emporten, camí de Benicarló, amb la promesa que tornaran a Ulldecona al cap de tres dies, quan s'haurà completat la simpatia, per enllestir el desencantament del tresor. Mossén Mulet s'adona que els han enganyat i corre darrere d'ells fins a València, on els troba, segons declara, el dia abans de presentar-se a la Inquisició —27 de setembre—, i els demana que li tornen el paper amb la petició al *Príncipe de las tinieblas*, i els perdonarà l'or que li han estafat; Dupré li contesta: «No sólo le volveré el papel firmado de su mano, como calle y no diga cosa alguna de las referidas, sí que le daré un doblón de a ocho».

En efecte, Dupré li lliura la carta i els diners, i mossén Mulet allà mateix «rasgó el papel sin pensar ni reparar en lo que hacía», això diu, tot i que potser sabia perfectament que estava destruint una prova contra ell. El que tampoc no conta el sacerdot als inquisidors és que, en arribar a València, va denunciar els aventurers per un assumpte neutre, comercial, i llavors va ser quan Kelly —no Dupré, com declara— li va tornar carta i diners.

Tancats Kelly i Dupré a la presó reial de Sant Narcís, mossén Mulet corre l'endemà, 28 de setembre del 1736, a presentar-se al tribunal del Sant Ofici, on acusa els *sacatesoros* i —no té més remei— confessa una part de les seues faltes. Miquel Pujol, l'escrivà d'Ulldecona que havia pres declaració als estafats, assegura als inquisidors el 9 d'octubre que tots ells coincideixen en la narració dels fets, amb la particularitat que «la súplica al Príncipe de las tinieblas la escribió el dicho Mosén Mulet», i que a més de la petició del tresor, «ofrecían hazer lo que Luzbel quisiese». També, diu, s'ha assabentat que Kelly i Dupré han confessat plenament.

Al cap de quaranta dies de la seua detenció, els aventurers són transferits, per «delitos de supersticiones y sacatesoros», de Sant Narcís a les presons secretes de la Inquisició. Al llarg del mes de novembre tots dos confessen els seus enganys, i es desmarquen de qualsevol adoració o invocació al dimoni: són senzillament estafadors, no nigromants; tot era «embuste a que les dieron motivo por su simpleza», diu Dupré, i «ni ha tenido trato ni pacto con el Demonio, ni se persuadía a que interviniese obra suya en semejantes enredos», afirma Kelly. Dupré acusa Kelly d'induir-lo a dur aquesta vida, i declara que qui va dir «que se sacase la moneda aunque fuese por arte del Diablo» va ser mossén Mulet, que també va escriure la súplica al dimoni; afegeix que, en tornar-li el document al sacerdot, ja a València, aquest «lo rasgó», els va prometre que «callaría lo que había pasado», i fins i tot els va signar un paper en què els perdonava. Tots dos demanen misericòrdia al tribunal.

El 4 de juliol del 1737 els inquisidors, els llicenciats José de Cepeda, Francisco Espinosa i el doctor José Zorrilla, els sentencien per «delitos de *Sacatesoros* con invocación del Demonio», a sortir en acte de fe en forma de penitents —vestint el *sanbenito* i la *coroza*— amb insígnies d'«embustero supersticioso». Dupré és condemnat a servir un any els malalts de l'Hospital General de València, i Kelly serà confinat dos anys sota vigilància de «persona docta y zelosa» que l'instruirà en la fe catòlica i informará el tribunal del seu capteniment. En acabar aquest termini, seran desterrats perpètuament de «todos los dominios de España». Una condemna benigna: ni galeres ni assots; malgrat el tenor de la sentència, és clar que els inquisidors els han considerat simplement estafadors. Les víctimes de l'engany, d'altra banda, són citades davant el tribunal per rebre una reprensió privada, i mossén Mulet, que ha ocultat informació als inquisidors, és multat amb vint pesos. L'acte de fe, no públic sinó particular, té lloc a l'església del Sant Salvador de València, el 14 de setembre, un any després de la detenció dels aventurers.

A Dupré el perdem de vista, però Kelly és confinat a Xàtiva sota la custòdia de fra Francesc Signes, del convent de Sant Miquel; el 14 de febrer del 1738 el monjo escriu al tribunal: Kelly s'ha evadit; va dir que anava a la fira de Cocentaina i no l'han vist més. Immediatament, els inquisidors de València escriuen als seus col·legues de Lisboa informant-los del fet: la dona de Kelly

viu a Braga amb els seus fills, i és probable que hi aparega. Però no hi ha més documents al procés, o siga que probablement Kelly va tenir sort.

Kelly i Dupré són uns *sacatesoros* especials: han viatjat, tenen món, parlen idiomes, dominen l'escriptura, i en el cas de Kelly, determinades tècniques alquímiques o més o menys científiques. Tot això els permet ensarronar amb facilitat fins i tot persones cultes, com els canonges de Lleó. Una de les claus del seu èxit és, sens dubte, l'ús de les escriptures màgiques.

* * *

Passem a un altre grup de casos, que presenten similituds i divergències respecte al que acabem de veure, els d'algunes bruixes gitanes processades pel tribunal de la Inquisició de València pocs anys abans.

En primer lloc, un procés incomplet, a penes uns fragments, contra una dona anomenada Beatriz.⁴ Una de les poques declaracions completes és la delació que fa, el 7 d'agost del 1709, poc més de dos anys després de la desfeta de la guerra de Successió, Vicent Bonay, pintor de la ciutat de València de trenta-vuit anys. Jugador empedreït, conta que va perdre jugant a l'auca, i entristit, un conegut li va dir que per a guanyar en el joc era interessant de dur damunt una pedra imant,⁵ «dispuesta y preparada por persona que lo entendiese». Vicent n'aconsegueix una, i la mateixa persona que li ho havia recomanat li diu: «Esto, las Gitanas lo componen».

Pensat i fet, Vicent se'n va al carrer de la Sang, arribant a l'ermita, on viuen unes dones gitanes, i hi troba Beatriz, «de buen cuerpo, flaca, morena, los ojos

4 AUV Varia, 50/1.

5 El magnetisme, en la percepció popular un prodigi, ja és explicat de manera racional en aquest moment: «[...] Pantaura, qui caeteros lapides trahit. Andradamas, qui argentum, aes et ferrum. Quarum virtutibus... Operantur tamen ex virtute quadam naturali intrinseca et materiae dispositione, quarum specificae idoneae sunt ad summorum influxus recipiendos, ut docent». Francisco Torreblanca, *Epitome delictorum sive De magia in qua aperta vel occulta invocatio Daemonis intervenit*, Lió, Joan Antoni Huguetan, 1678, llibre I, cap. XIII, p. 85. Sobre les virtuts màgiques de l'imant, vegeu Sánchez 1988, 261; Martín 2000, 346 i Tausiet 2004, 492.

salidos y negros», d'uns trenta anys, que sempre parla en castellà i va vestida «con trage de Gitana». Els mostra, a Beatriz i una companya seua, la pedra imant, i elles s'ofereixen a compondre-la; li van demanant diverses quantitats de diners, i per tal d'entabamar-lo, executen una variant del truc de l'escriptura màgica. La dona trau un perol amb aigua, hi llança un paper plegat, que prèviament li han mostrat perquè comprove que és en blanc, diu unes paraules, i en traure el paper Vicent veu com màgicament s'hi dibuixen unes ratlles: hi ha representada una auca —el seu joc—, al costat un home que arreplega un grapat de monedes —Vicent— i una ànima del purgatori. El missatge aparegut, com els següents que veurem, té la funció de confirmar l'eficàcia de les gestions, les *diligencias* de la bruixa, però no es dona cap informació sobre l'autor; s'hi sobreentén que es tracta d'algun vague esperit no maligne, ja que també es demanen misses per l'ànima en pena.

Després de repetides peticions de diners per comprar ingredients, expliquen a Vicent el procediment per activar la seua pedra imant: han de pujar a les dotze de la nit al terrat ell i Beatriz amb un conill negre; llavors ella farà «un enredro con el conejo mientras éste tenía acto carnal con ella, y que del semen de los dos había de untar ella el conejo», després el matarà i amb la sang batejarà la pedra imant, cosa a què Vicent es nega. Per si això no fora prou, encara proposen a l'espantat Vicent una alternativa, aquesta amb intervenció directa del dimoni, «dando la sangre de sus venas para hazer ella un Albalán al Demonio, y que vería cómo salía allí presente con peluca, golilla y espada».

Com que ell s'hi nega també, encara Beatriz intenta executar una altra interessant aparició d'imatges pintades: diu a Vicent que s'arromangue el braç dret, on apareixerà representat un diable, però ell no vol, i és ella qui s'alça la mànega i es passa pel braç un farcell mentre diu unes paraules —«que era gitana por los quatro quartos, y decía también requiebros al Demonio»— i llavors apareix pintat al braç de la dona «una figura de demonio de perfiles negros [...] como se suele pintar al demonio, con cuernos y sin otro trage, lo qual a éste le causó tanto orror que se salió de la casa».

Un altre document del procés, un fragment de la ratificació feta per una altra víctima de Beatriz, Josepa Celda, el 13 de juliol del 1711, dos anys des-

prés de l'anterior, conté també la descripció de l'engany, ara referit a un tresor encantat i amb l'inventari de la seua composició:

[...] descubrió dicho papel y le enseñó, y en él se veían tres cercos señalados, que decía eran las jarras, que las dos eran de doblones y la otra de reales de a ocho, y arriba vio como una cruz y unas ramas, que ella dixo era el alma de el Purgatorio...

Del 1731 tenim l'al·legació fiscal⁶ contra Beatriz Montoya, bruixa gitana natural de Sigüenza que viu a València. És la mateixa? Podria ser, tot i que no podem estar-ne segurs. Beatriz sembla un nom freqüent entre les dones gitanes del moment i de fet ella mateixa al·lega en la seua defensa, en negar les acusacions, «haber otras Gitanas del mismo nombre». D'altra banda, les dues són castellanes, i per la cronologia seria factible: les denúncies de l'al·legació comprenen des del 1725 fins que comença el seu procés, el juny del 1731, quan Beatriz té, segons diu, seixanta anys. Aquesta és la tercera volta que és processada per supersticions pel tribunal de València; en la segona és sentenciada el 1720 a quatre anys a la Galera, la presó femenina de València, i després a desterrament perpetu del regne de València, però ella va obtenir un permís de l'inquisidor Rasa per tornar a Paterna, per tal d'aconseguir «una dispensa para poderse casar una hija suia», document que ella, diu, ha perdut. Siga com siga, Beatriz Montoya és denunciada per diverses estafes fetes a Xàtiva, Quart, Catarroja, Paterna i la ciutat de València: màgia amorosa, cerca de tresors encantats, sort en el joc, malefics, etc., amb el mateix truc de l'escriptura màgica.

La segona denunciada, el 20 d'agost del 1728, és Maria Castejón; estant a principis de juny amb Beatriz a Catarroja, la dona de l'hostaler, Vicenta Ferrer, es va exclamar que l'amo de l'hostal es negava a tornar-li uns diners; llavors Beatriz li digué que sabia la forma de recobrar-los: va demanar a l'hostalera «un barreño con agua, 2 sortijas de oro, un Real de a ocho, medio pliego de papel blanco y un lienzo regular», i va llançar a l'aigua els anells i la moneda,

6 AHN Inquisición 3725, exp. 143.

mentre resava, després submergí el paper i el va traure després, «diziendo que mirasen en él las letras que tenía». Maria, qui declara, diu que no hi va veure lletres, sinó unes ratlles. Beatriz afegí llavors que calia posar els anells i el real sota d'un altar on cantaren missa, i després comprar amb la moneda així *batejada* unes pólvores que serviren «para recobrar el dinero», i s'ho va quedar tot.

El 28 de setembre del mateix any qui denuncia Beatriz és Gaspar Aparisi, familiar del Sant Ofici; a Xàtiva, Beatriz s'ha assabentat que el germà de Gaspar és a la presó, i li diu que sap una manera d'alliberar-lo «sin que mediase ofensa de Dios, por que como legítima gitana la había comunicado su Magestad grazia para muchas cosas». D'acord Gaspar, ella li demana una palangana amb aigua i un plec de paper blanc, fa que hi llance «un doblón de a 8, 5 Reales de a 2 de plata y otros cenizillos», li fa mirar el paper, que no té cap senyal, el submergeix mentre resa una oració, i al cap d'un moment:

[...] sacó dicho papel, en el que bio el testigo unas figuras de diferentes monedas y unos bultos y efigies de muchos hombres bestidos de golilla con ropones y capas, explicando la reo que las imágenes de las monedas eran de las que había echado el testigo, lo que adbirtió este ser así, y que los hombres que se registraban representaban a los oidores que habían de conzeder la libertad a su hermano.

Beatriz no sols es va quedar aquestes monedes, sinó que encara va demanar a Gaspar més diners, entre oferiments d'altres prestacions màgiques.

El 13 d'agost del 1730 la denunciï Anna Maria Cama-redona, de vint-i-cinc anys, de València, i el seu marit. E mes d'abril anterior Beatriz s'havia presentat en sa casa i li va dir que era «muger de fortuna, porque tenía en su casa muchas tinajas de moneda y cántaros de oro y plata», un tresor encantat, és clar; Beatriz ho sap perquè és *zaurila* (saurina). Des de la primera trobada li va treient a Anna diversos objectes de valor. Sota secret absolut, Beatriz li fa el truc del paper mullat:

[...] puso un barreño en agua y metió en él un pliego de papel, diciendo al mismo tiempo credos y salbes, y sacando a mui poco tiempo el papel, bio la testigo estampados en él tinajas y cántaros y señales de doblones y Reales de a 8.

I Josep Oliver, obrer de vila de trenta anys, que el 30 de gener del 1731 declara que estant feia un any a Paterna, a casa del seu amic Pere Massó, teixidor de quaranta-nou anys, va anar-hi Beatriz i va dir que hi havia «un gran tesoro encantado, el que le guardaba un Moro». Al cap d'uns dies hi va tornar amb dues dones gitanes més, que li demanaren diners de bestreta per als ingredients necessaris per a traure el tresor. Josep diu que s'ho va creure, i va convèncer Pere; en efecte, totes tres dones van entrar i:

[...] pidieron a este fin un barreño de agua, y teniendo dentro de ella por algún rato un pliego de papel, diciendo algunas oraciones, le sacaron y bieron (en él), así el testificante como dicho Mazó, esculpidas en él diferentes señales de doblones, Reales de a 8 y otras monedas...

Ja detinguda, encara hi ha una altra delació contra ella, del 20 de juny. Josep Landete, de cinquanta anys, de Xàtiva, declara que Beatriz li va dir que tenia un «gran tesoro» enterrat a casa, el qual només podia trobar «Gitana, soldado o Peregrino», i amb la condició del secret ella el trauria. Comença demanant-li diners per a diverses *diligencias* prèvies; després li diu que ha d'embolicar tres grans de sal i quatre pessetes amb un plec de paper blanc; fet, ella llança l'embolic en una safata amb aigua, diu unes oracions i «desplegando el papel con cuidado por estar mojado, bio el testigo pintado en él un moro, 3 cántaros de cobre, una cadena, 2 o 3 monedas y una figura de hombre». El moro és l'encantador del tresor, i l'home Josep, beneficiari.

Beatriz és detinguda per supersticions a les presons secretes el 21 de maig del 1731. En els interrogatoris, des del 2 de juny, confessa algunes estafes no denunciades, entre elles a Miquel Morales, de la Llosa; ella i una altra dona gitana li van dir que tenia un tresor a casa; és ara quan Beatriz explica als inquisidors el seu *modus operandi*:

[...] habiendo ido por un pliego de papel blanco que le pidieron para descubrirle, sacaron ínterin otro papel que tenían en su faldriquera compuesto y preparado con unas raías y formadas cruces en él; que

escondiendo el que las entregó le enseñaron el que tenían dispuesto, diziéndole:

—Morales, eres hombre de fortuna, mira esa figura del ese papel, manifiestan los doblones y Reales de a 8 que has de tener, pues has de ser más rico que todos los de la tierra, pues donde ai cruces no ay cosa mala...

I un tercer document, el procés inquisitorial contra la gitana Francisca Bustamante,⁷ àlies Montoya, natural de Castelló, de més de cinquanta anys i de «Mediana estatura, color agitanado, pelo negro lacio, ojos negros y hundidos, cara larga y arrugada, nariz y boca grande». Casada amb Francisco Cabello, *el Sargento*, té dos fills i una filla, Josepa Maria, detinguda i processada amb ella.

El 24 de maig del 1721 la denuncia la família Polo, de Titaigües. María Dolç, l'enganyada, d'uns vint anys, declara que se li va presentar Francisca a casa, li va dir que hi tenia un tresor encantat, «que avía orsas de moneda, las que tenía en custodia un negro», i va escenificar el truc del paper mullat mentre pronunciava unes paraules incomprensibles; en la versió del cunyat, Francisco Polo:

[...] mojó el papel en el agua de dicha albornia en nombre y reverencia de la Santísima Trinidad, y que sacándolo la última vez, lo desplegó y enseñó a la dicha María Dolz, diciéndola:

—Mira aquí estampadas las onzas del dinero, según está aquí encantado, y el negro que lo guarda.

Detinguda per la Inquisició com a supersticiosa, els interrogatoris comencen el 16 de gener del 1722; l'interés dels inquisidors se centra en les oracions que pronuncia mentre fa el truc del paper, però Francisca declara que simplement esmentava Jesús i la Santíssima Trinitat i l'oració de sant

7 AUV Varia, 51/8.

Cebrià.⁸ El 4 de juliol es pronuncia la sentència: Francisca sortirà en acte de fe públic en forma de penitent amb insígnies de supersticiosa mentidera, abjurarà dels seus errors *de levi* i serà confinada per quatre anys al lloc que determinarà el tribunal.

En resum: dues o tres dones gitanes que es presenten com a bruixes, que fan ús exactament de la mateixa tècnica màgica, la pretesa escriptura que apareix en mullar-se el paper, amanida amb diversos complements supersticiosos: oracions, monedes, pintorescos esperits guardians, ànimes en pena, àngels que col·laboraran en l'extracció del tresor... Es tracta, és clar, d'una estafa, una estafa en sèrie, picaresca pura i premeditada, ja que la tècnica mateixa suposa la preparació prèvia del paper. La paradoxa és que tant les suposades bruixes com les seues víctimes, totes d'àmbit popular i moltes d'entorn rural, són analfabets. La bruixeria gitana hispànica ha estat estudiada (Sánchez 1988), però, malgrat els tòpics, resulta no presentar cap especificitat: no hi ha una màgia gitana diferent de la que empren les dones païes. Però aquestes pseudoescriptures màgiques són les úniques que trobe d'aquest tipus, i les úniques fetes per dones.

* * *

Per al desencantament dels tresors es creuen imprescindibles les fórmules i invocacions de la tradició medieval de la màgia culta, contingudes als grimoris. Al s. XVI, i gràcies al desenvolupament de la impremta (Morgado 1999: 10), es

8 «Señor San Cebrián, en la mar entrasteis, suerte hechasteis, por su santidad y virginidad, que nos deis suerte y ventura.» Oració curta, però molt interessant: segons una divulgada llegenda medieval abans de ser sant, Cebrià havia estat nigromant, amb pacte amb el maligne, per la qual cosa esdevé una mena de patró dels bruixots (Santiago de la Vorágine, *La leyenda dorada*. Madrid, Alianza [2 vol.], 1982, p. 611), i de fet un dels grimoris més populars als s. XVIII i XIX se li atribueix (*Gran libro de san Cipriano o los tesoros del hechicero*, Madrid, Akal, 1985; Castro 2021). I una altra tradició medieval fa de sant Cebrià, de manera similar al cèltic sant Brendan, un navegant —«en la mar entrasteis»—, tradició seguida pel pseudo-Eiximenis de la *Doctrina compendiosa*: «Lig-se en la vida de sant Cebrià [...] navegant en les partides d'Orient, un dissabte...» (*Doctrina compendiosa* [erròniament atribuït a Eiximenis]), Barcelona, Barcino ENC, 1929, p. 120).

produeix una autèntica eclosió de llibres de màgia i demonologia; d'una banda, els que la proposen com un coneixement útil i, de l'altra, els teòlegs que la condemnen. L'escriptura, és clar, és l'element que separa la màgia culta i la popular, és a dir, el bruixot nigromàntic —home amb domini de les tècniques de l'escriptura i la lectura, sovint un clergue—, de la bruixa-fetillera, dona i pertanyent a la cultura oral popular (Tausiet 2004: 486). Però la visió popular atorga un valor meravellós a l'escriptura o al llibre com a objectes, els sacralitza —seguint l'exemple de la religió— més enllà del seu ús com a transmissors d'uns textos, textos que, d'altra banda, li resulten incomprensibles per la codificació escrita mateixa, per les llengües emprades i per l'abast del contingut.

Cal situar les escriptures màgiques de comunicació amb el més enllà en aquest context mental, de credulitat i atribució de poders sobrenaturals a l'escriptura. No sols el cas específic que estudiem, també altres modalitats de què trobem exemples en la tradició màgica, com ara la carta de pacte que escriu el nigromant, adreçada al maligne, amb els precedents clàssics del bruixot salvat per sant Basili,⁹ o el de Teòfil,¹⁰ força conegut. Escrits que habitualment han de complir uns requisits especials per garantir-ne l'eficàcia: emprar com a tinta la sang de determinat animal, com a suport un pergamí verge, confeccionar-les en un temps determinat —a mitjanit, divendres, la nit de sant Joan—... evidentment tot plegat condemnat per l'Església com a supersticions i invocacions al dimoni, i perseguit pel Sant Ofici.¹¹ També existeixen els emprats com

9 «Sed si vis ut tuam completam voluntatem, fac mihi mano tua scriptum, quod confitearis abrenunciare Christo, baptismati et christiana professione, et meus sis servus, et mecum in iudicio condemnandus», Iacopo da Varazze, *Legenda Aurea*, Venècia, ed. de P. Antonio de Strata de Cremona i M. Catanello Schaluicola, 1480, València, Biblioteca General i Històrica de la Universitat, inc. 214, f. 26r.

10 «[...] chirographum suo sanguine proprio scripsit, et scriptum, annulo sigillavit» (Varazze, *op. cit.*, f. 111v.).

11 «Es pecado mortal de su naturaleza [...] poniendo su eficacia en estar escritas en pergamino virgen, de figura triangular o redonda o en cosas desta calidad y hechura, que ni tienen virtud natural para ello ni son ordenadas de Dios para tales efectos, y quando en qualquiera destos pecados ay pacto o invocación al demonio, o sabe de cierto que con aquellas acciones se ha de entremeter, es caso reservado a la Inquisición», Benito Remigio Noydens, *Práctica de curas y confesores y doctrina para penitentes. En que con mucha erudición y singular claridad se trata de todas las materias de la teología moral*, Madrid, 1676 (15a ed.), tractat II, cap. I, 1-6.

a talismà, de protecció contra el dimoni, en què se li ordena per escrit que no s'acoste a la persona portadora.¹²

I les inverses, els missatges elaborats pel dimoni o els esperits per a comunicar-se per escrit amb el nigromant, també en diverses formes màgiques, no sols sobre paper o pergamí: trobem també la tècnica de l'escriptura en l'ampolla plena d'aigua,¹³ o en la mà sucada amb oli,¹⁴ en què el jove mèdium va llegint el text, efímer, a mesura que el dimoni l'escriu —com en la pantalla d'un telèfon mòbil—, o encara sobre altres suports.¹⁵ Tot això implica que aquestes escriptures, en diversos suports físics, viatgen de la terra a l'infern i a l'inrevés, i que són correctament llegides, enteses i contestades per escrit pel diable (Cardona, 1994: 157, 165).

Pel que fa al que hem vist en aquestes pàgines, una correspondència amb els esperits guardians del tresor —evidentment interpretats com a dimonis pels inquisidors—, hi ha la mateixa creença en la capacitat de l'escriptura per comunicar-s'hi. Però en contextos d'oralitat, àgrafs, l'escriptura és substituïda per un succedani, una imitació, les ratlles i dibuixos que empren les bruixes gitanes, una forma popular, *degradada*, del mateix truc en la màgia culta que hem vist exercida per Kelly i Dupré. En tots dos casos, l'efecte de l'aparició màgica del text al paper blanc, convenientment comentada pel bruixot o la bruixa, és el que convenç la víctima de l'estafa que es tracta d'un afer sobrenatural, que l'autor de l'escriptura o pseudoescriptura és el maligne o un esperit guardià, i que efectivament el nigromant o la bruixa tenen el poder de desencantar tresors.

12 És el cas de l'amulet, un paperet —*cartula*— que sant Bernat escriu per protegir una dona, paperet que ella ha de dur lligat al coll (Varazze, *op. cit.*, f. 101v.).

13 Procés incomplet (1655) contra Francisco Placián (AHN Inquisición 5323, exp. 17) i uns folis despenjats de la publicació de testimonis contra Pablo Sánchez (AUV Varia, 43/4).

14 Procés (1598) contra Lorenzo Villaverde (AUV Varia, 2/15).

15 Algun exemple epigràfic en el procés contra el també bruixot *sacatesoros* de València Felicià Piquer (AUV, Varia 44/5, Toldrà 2019).

Bibliografia

- ALAMILLOS ÁLVAREZ, R. (2015) «Magia e Inquisición en el siglo XVIII: prácticas y espacios», *Bulletin of Spanish Studies*, vol. 92, 5, pp. 811-829.
- ALVARADO PLANAS, J. (2005) «Un contrato herético: el pacto con el diablo», dins J. A. Escudero (ed.) *Intolerancia e Inquisición*, vol. II. Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2 vol., pp. 181-206.
- BOURDIEU, P. (1985) *¿Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*, Madrid, Akal.
- BRASEY, É. (2001) *Brujas y demonios*, Palma, J. de Olañeta.
- CARDONA, G. R. (1994) *Antropología de la escritura*, Barcelona, Gedisa.
- CASTRO VICENTE, R. (2021) *San Cipriano o Mago. De oraciones, ciprianillos e tesouros* (catàleg de l'exposició), Museo Etnológico de Ribadavia/Xunta de Galicia.
- GOODY, J. (1990) *La lógica de la escritura y la organización de la sociedad*, Madrid, Alianza.
- KLANICZAY, G.; KRISTÓF, I. (2001) «Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l'écrit (Moyen Age et Temps modernes)», *Annales*, 56, pp. 947-980.
- KNUTSEN, G. W. (2018) *Los procesos por superstición en la Inquisición en Barcelona y Valencia, 1478-1700: siervos de Satanás o maestros de demonios*, València, Calambur, 2018.
- LEHRICH, C. I. (2003) *The language of demons and angels. Cornelius Agrippa's Occult Philosophy*, Leiden/Boston, Brill.
- MARTÍN SOTO, R. (2000) *Magia e Inquisición en el antiguo reino de Granada (siglos XVI-XVIII)*, Málaga, Arguval.
- MORGADO GARCÍA, A. (1999) *Demonios, magos y brujas en la España Moderna*, Universidad de Cádiz.
- ONG, W. (1996) *Oralidad y escritura. Tecnologías de la palabra*, Madrid, Fondo de Cultura Económica.
- PEDRÓS CIURANA, M. L. (2008) «Estafadores y crédulos: la Inquisición valenciana ante la superstición a principios del siglo XVIII», *Estudis*, 24, pp. 303-319.
- (2008) *Inquisición, magia y sociedad en la Valencia del siglo XVIII*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València.
- SALLMAN, J. M. (1986) *Chercheurs de trésors et jeteuses de sorts. La quête du surnaturel à Naples au XVII^e siècle*, París, Aubier.
- SÁNCHEZ ORTEGA, M. H. (1988) *La Inquisición y los gitanos*, Madrid, Taurus.
- TAUSIET, M. (2004) *Ponzoña en los ojos. Brujería y superstición en Aragón en el siglo XVI*, Madrid, Turner.
- (2007) *Abracadabra omnipotens. Magia urbana en Zaragoza en la Edad Moderna*, Madrid, Siglo XXI.

- TOLDRÀ VILARDELL, A. (2003) «'Per peccat se scriu en les calderes de infern'. Llibre i escriptura al més enllà medieval», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 11, pp. 7-36.
- (2019) «La caiguda de Felicià Piquer, bruixot processat per la Inquisició de València (1669-1673)», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 13, pp. 175-193.
- TOLDRÀ VILARDELL, A; SAZ AGUILAR, M. D. (2010) «Inquisición y moriscos en la Sierra de Albarracín. El caso de Alexandre Otijas, notario de la villa de Gea, en el año 1609», *Rehald. Revista del Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín*, 13, pp. 71-80.
- ZUMTHOR, P. (1998) *La letra y la voz. De la 'literatura' medieval*, Madrid, Cátedra.

El 'Llibre de la fundació de Sant Jeroni de Cotalba' (1569) de fra Joan Baptista de Salamanca

[The *Llibre de la fundació de Sant Jeroni de Cotalba* (1569),
by Fra Joan Baptista de Salamanca]

RUBÉN GALERA HERNÁNDEZ

Universitat de València

r.galerahernandez@edu.gva.es / ORCID: 0000-0001-8579-3684

RESUM: L'Orde de Sant Jeroni ha produït llibres, al llarg de la història, que relaten la fundació dels seus monestirs. La llengua emprada en aquest tipus de produccions historiogràfiques ha sigut majoritàriament el castellà, fins i tot en els monestirs de la Corona d'Aragó. La troballa fortuïta del cronicó fundacional del monestir de Sant Jeroni de Cotalba dona compte que aquest cenobi, juntament amb el monestir de la Murtra (Badalona), es va mantenir fidel al català en aquest tipus de projectes cronístics. Partint d'aquest fet, en el present treball analitzarem el cronicó *Fundació del monestir de Sant Jeroni de Cotalba*, escrit per fra Joan Baptista de Salamanca en 1569, i totes les dades i dates anacròniques que posen en dubte la seua datació i l'autoria.

PARAULES CLAU: monestir de Sant Jeroni de Cotalba, segle xvi, fra Joan Baptista de Salamanca, historiografia jerònima

ABSTRACT: The Order of Sant Jeroni has produced books, throughout history, that relate the foundation of its monasteries. The language used in this type of historiographical productions has mostly been Spanish language, even in the monasteries of the Crown of Aragon. The fortuitous discovery of the founding chronicle of the monastery of Sant Jeroni de Cotalba shows that this cenobius, together with that of La Murtra (Badalona), remained faithful to Catalan language in this type of chronicle project. Based on this fact, in the present work we will analyze the chronicle *Fundació del monestir de Sant Jeroni de Cotalba*, written by the monk Joan Baptista de Salamanca in 1569, and all the anachronistic data and dates that cast doubt on its dating and authorship.

KEYWORDS: monastery of Sant Jeroni de Cotalba, 16th century, monk Joan Baptista de Salamanca, Jerome's historiography

Recepció: 26/03/2023. Acceptació: 30/03/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Introducció

L'Orde de Sant Jeroni és una institució religiosa que va nàixer oficialment en 1415 després que els frares que vivien sota l'advocació d'aquest sant des de 1373-1374, i en diferents regnes hispànics, decidira demanar una butlla fundacional al papa perquè pogueren unir-se, congregar-se i elegir un prior general que els guiara. De la unificació i el pas del temps, nasqué la necessitat de posar per escrit els moments fundacionals dels monestirs abans que l'oblit els esborrara completament. Sota aquesta premissa, doncs, s'hi donaren les primeres iniciatives cronístiques en els segles xv i xvi perquè els frares conventuals començaren a escriure els primers crònicons. En el cas dels monestirs de les corones de Castella i d'Aragó, Josemaría Revuelta (1982: 21) ha fet una interessant observació en què declara que, en general, «son superiores, en cuanto a calidad histórica, las procedentes de los monasterios valencianos y catalanes que siguen muy de cerca la documentación incluyendo íntegros o en extracto no pocos documentos originales. Las castellanas», en canvi, «dan mayor cabida a referencias legendarias y son poco precisas en fechas [...]». Deixant de banda aspectes qualitatius, cal esmentar que les cròniques jerònimes catalanes i valencianes han rebut darrerament un impuls substancial amb diverses publicacions, aspecte que no s'ha vist materialitzat en el cas del monestir de Sant Jeroni de Cotalba.

En el decurs dels estudis de doctorat que estem realitzant sota la batuta dels professors Vicent Josep Escartí i Anna Isabel Peirats,¹ ens hem trobat alguns documents d'interés per a la historiografia jerònima en català que havien passat desapercebuts per als estudiosos de la cronística de l'edat moderna.² Un d'aquests documents es troba en el Fons Fullana (reg. 77) de la Biblioteca Històrica Municipal de València i és el *Llibre de la fundació de Sant Jeroni de Cotalba*

1 En el moment que escrivim aquest article, és l'aniversari de la mort d'Ausiàs March (3 de març de 2023). El títol de la nostra tesi és «Estudi i edició de la *Historia general de nuestro real monasterio de San Gerónimo de Gandía, por el padre Francisco Castillo (1757)*».

2 No consta en la *Base de Dades de Manuscrits Catalans de l'Edat Moderna*.

(1569),³ de fra Joan Baptista de Salamanca: un cronicó escrit en català que ens ha arribat en forma de còpia, manuscrit i incomplet, gràcies a l'advocat i bibliòfil valencià Josep Osset Merle.⁴ Així doncs, ara que hem localitzat el cronicó, volem presentar-lo a la comunitat científica, tot analitzant-hi diferents aspectes: d'una banda, veurem el context dels projectes cronístics de l'Orde en què cal emmarcar-lo i, de l'altra, en ressenyarem el contingut. Tot seguit, analitzarem l'atribució d'autoria que va fer el frare de Cotalba Francesc Castillo en 1757 i veurem les incongruències cronològiques de les anotacions al marge del cronicó. Finalment, farem un esbós biogràfic del suposat autor i donarem a conèixer els pocs documents bibliogràfics que l'han citat d'ençà que es va escriure.⁵

2. Historiografia jerònima dels segles xv i xvi

Els primers intents de fer una obra cronística conjunta de l'Orde s'inicia al segle xv. En el Capítol general de 1468⁶ es va determinar que els monestirs havien de recopilar en un llibre els acords capitulars, passats i futurs, per a mostrar-los als frares i estimular-los: «Ordenaron que las cosas que son concernientes al buen estado e conservación de nuestra buena religión, así las que ordenadas en los rótulos generales pasados como los rótulos de los advenideros sean sacadas e compiladas en un libro».⁷ Aquest llibre de ròtuls havia de circular de monestir

3 Només teníem notícia d'aquest cronicó per la crònica de fra Francesc Castillo Esturí (1757), profés de Cotalba.

4 Josep Osset Merle (1879-1936) va ser un advocat i bibliòfil valencià que, durant el primer terç del segle xx, es va interessar per la historiografia valenciana, una activitat que el dugué a ser president de la Societat de Reproduccions de Textes Antics de València (García-Menacho 2001: 69-70). En el Fons Fullana (reg. 77) de la BMHV hem descobert una altra còpia de la *Historia general de nuestro real monasterio de San Gerónimo de Gandía, alias de Cotalva* [...], que va fer Osset en 1935.

5 La transcripció completa del cronicó es podrà consultar en l'annex de la nostra tesi doctoral.

6 Josemaría Revuelta (1982: 19) avança aquesta data a 1459, quan regia l'Orde fra Alonso d'Oropesa. Francisco J. Campos (2016: 728) diu que no ha trobat en les actes del Capítol general cap informació que avale el que diu Revuelta.

7 Francisco J. Campos (2016: 728-729). L'autor cita l'edició privada de Fernando Pastor (2005: f. 81r.) del *Libro de los Actos de los Capítulos generales y privados de la Orden de San Jerónimo (1415-1473)*.

en monestir perquè cadascun d'ells se'n fera una còpia i que «de aquí adelante se escriba en él señaladas e declaradas que se deban escribir, las cuales se escriban distintamente, notando por títulos apartadamente las cosas que se ordenan en cada capítulo».⁸ En el mateix capítol de 1468, segons asseguren fra José Sigüenza i fra Juan de la Cruz, s'hi va demanar a tots els priors dels monestirs de l'Orde que escriviren la memòria dels religiosos més notables de les seues cases.⁹ Aquesta data és, segons Francisco Javier Campos, el punt de partida per començar a recopilar la documentació que, amb el temps, utilitzaria el primer cronista oficial de l'Orde, fra Pedro de la Vega (1539), per escriure la *Crónica del bienaventurado y sanctísimo doctor sant Herónymo y de los religiosos sanctos de la dicha Orden*,¹⁰ llibre que va escriure originalment en llatí.¹¹

Entre les cròniques de fra Pedro de la Vega (1539) i fra José Sigüenza (1600), hi hagué un parell d'intents d'historiar l'Orde que no van arribar a realitzar-se. En aquest sentit, Francisco Javier Campos (2016: 729) ha fet notar que vers el 1569 s'estava escrivint una crònica oficial, d'autor desconegut, que s'ha conservat fragmentada: «Existen unos breves «Comentarios de la Orden y monesterios de los frayles hermitaños del glorioso doctor nuestro padre Sant Hierónymo», repartidos en tres libros», un dels quals «tiene puesta la fecha de 1569. Creemos que todo apunta a los años en que se está escribiendo», i que «lo más importante de estos apuntes es que muestran ser parte de una gran obra». D'altra banda, hi ha la *Relación de la Historia de Orden de N. P. S. Herónymo*, escrita per Rodrigo de Yepes en 1573, de la qual diu Josemaría Revuelta (1982: 24) que és d'escàs valor i no aporta més dades que el pare Vega.

La gran crònica de l'Orde d'aquest període són els tres llibres que va publicar fra José de Sigüenza com ha resultat d'un procés que va començar en 1594. El primer d'aquests és una vida de sant Jeroni que va veure la llum en

8 Francisco J. Campos (2016: 729).

9 Francisco J. Campos (2016: 729).

10 Francisco J. Campos (2016: 730).

11 Josemaría Revuelta (1982: 22) es lamenta que la crònica és «menos conocida de lo que debiera y pienso que no le anda a la zaga en categoría histórica a la obra del padre Sigüenza, con el que, por otra parte, coincide en multitud de pasajes y en el uso de las mismas fuentes narrativa».

1595, i els altres dos són la *Segunda...* (1600) i *Tercera parte de la Historia de la Orden de san Gerónimo* (1605). Tractant-se d'un projecte cronístic que s'anava a escriure en castellà, és difícil trobar llibres o resums de la fundació dels monestirs de la Corona d'Aragó que no li remeteren al pare Sigüenza els seus treballs en la llengua de Castella. El monestir de la Vall d'Hebron, per exemple, envià una *Historia breve de la fundación del monasterio de San Hierónimo de Valdehebrón hasta el año 1595*. Després d'aquesta n'escrigué una altra en tres volums.¹² El monestir de la Murta, d'Alzira, compta amb dues produccions cronístiques d'aquesta època: l'opuscle «La crónica del monasterio de la Murtha de Valencia»,¹³ escrita durant el segle xv, i la «Verdadera relación de la fundación y sitio del convento de Nuestra Señora de la Murta [...]»,¹⁴ de finals del segle xvi. D'altra banda, del monestir de la Murtra o de la vall de Betlem s'han conservat un parell d'opuscles del segle xv¹⁵ i un cronicó de vint-i-sis pàgines que data del 1596: *Del monasterio de sant Hierónimo de la Vall de Betlem, alias de la Murta, tuvo su principio y origen desta manera*.¹⁶ El monestir que encapçala els projectes cronístics de l'àmbit de la Corona d'Aragó —i del qual s'esperava que ho fera en català— és el monestir de Sant Miquel dels Reis, fundat en 1545. Aquest ja comptava en 1555 amb un cronicó de 141 fulls, la redacció del qual estigué a càrrec del castellà fra

12 Carles Díaz (2013: 97): *Recopilación histórica de la antigüedad, reliquias insignes, varones de gran santidad y reyes bienhechores del real monasterio de San Gerónimo hasta el presente año de 1600*.

13 BRME, c-III-3 (2º), ff. 357-364. En el catàleg de la BRME consta com a «Chronica Monasterii O. S. Hieronymi de la Murta, Valentiae».

14 BRME, &c-II-22 (1º), ff. 156r.-172v. El títol complet és «Verdadera relación de la fundación y sitio del convento de Nuestra Señora de la Murta y de algunas cosas memorables que en dicho convento an acahecido y de algunos padres que en él se an señalado en virtud y sanctidad sacada de la corónica de la orden y de un libro antigo de mano; y por relación de personas fidedignas; aunque por la poca curiosidad que en poner memoria cosas semejantes a avido, el tiempo ha sepultado infinidad dellas».

15 RBME, c-III-3 (2º), ff. 351-352: «Institutio ac fundatio Monasterii Ordini Sancti Hieronymi Vallis de Bellem»; BRME, &c-II-22 (2º), f. 247r.: «Fundatio seu institutio Monasterii beati Hieronimi de la Murtha alias Vallis Bethlem, facta nona die octobris anno a nativitate domini millesimo quadringentesimo tertiodecimo. Que quidem fundatio fuerat prius facta sub nuncupatione beati Hieronimi vallis Montis Oliueti ut inferius apparebit».

16 BRME, &c-II-22 (1º), ff. 174r.-190v.

Francisco de Villanueva i que s'intitula *Libro de la fundación y dotación y rentas deste monasterio de San Miguel de los Reyes*.¹⁷ Finalment, només cal anomenar el cas inusual del monestir de Sant Jeroni de Cotalba, que va ser fidel a la llengua pròpia quan se li va demanar un resum de la fundació del seu monestir i aquest la va enviar en català en 1595. El títol de l'opuscle en qüestió és «Fundació y dotació desta nostra cassa de Sant Hierony de Cotalba, àlias de Gandia; y la fundació del monestir que nostres primers pares fundaren prop de Dénia».¹⁸

En l'exposició dels primers crònicons dels monestirs jerònims de l'àmbit lingüístic català, hem observat que quasi tots aquests documents es van escriure en castellà perquè la majoria d'ells s'havien de remetre al projecte cronístic de l'Orde de fra José Sigüenza. Per tant, que un monestir jerònim com el de Cotalba enviara un resum en català i comptara amb un llibre de la fundació en la llengua pròpia és un fet que cal destacar.

3. Presentació i contingut de l'obra

El *Llibre de la fundació de Cotalba* és un cronicó escrit en català en 1569 per fra Joan Baptista de Salamanca, profés del mateix monestir. Els motius pels quals es va redactar són diversos. D'una banda, calia explicar la fundació de la comunitat i les vicissituds adverses per les quals van passar els primers frares i, de l'altra, era menester justificar la procedència dels béns patrimonials que va anar acumulant la comunitat cenobítica gràcies a les donacions Alfons el Vell i la seua família. A més a més, era necessari tenir un llibre de mà que recordara les benefactores i els benefactors del monestir i que, finalment, servira per proveir d'informació les cròniques oficials de l'Orde, que com hem vist adés començaren a materialitzar-se des dels anys trenta del segle XVI.

17 AHN, Còdex, L. 515.

18 BRME, c-III-3 (3º), ff. 339r-342r.

L'aspecte extern que presentava el cronicó era, segons va fer constar Josep Osset Merle a la coberta, un «libro manuscrito y encuadernado de pergamino de 358 mm de alto por 248 de ancho»,¹⁹ que contenia el «*Libro de la fundación*» i, al foli 170, «el viage del rey Felipe segundo». Al final hi havia «las gracias espirituales de la religión». Dels tres documents que s'hi anuncien en la coberta, el llibre de la *Llibre de la fundació* està incomplet, ja que només s'ha conservat el contingut de la primera part i només dos dels benefactors del monestir de la segona part,²⁰ i les gràcies espirituals no es troben enlloc. La relació de la visita de Felip II, en canvi, sí que està completa.²¹ ²² Vegem-ne ara el contingut intern.

La primera part de l'obra (pp. 3-61), que s'intitula «Rúbrica primera de la fundació y dotació d'esta nostra casa de San Geroni de Cotalba, àlias de Gandia», es divideix en dues parts. La primera és un compendi de fets en què l'autor diu que «se tractarà del monastir que los nostres primers pares fundaren en lo pla del Cap de hermita, que es diu de Martí, que està entre Xàbea y Dénia».²³ La narració d'aquest capítol comença amb l'explicació de qui eren els ermitanys del llavors terme de Dénia, on «pública fama [és], y a tots los que habiten en la vila de Xàbea és manifesta com [...] en unes coves que prop de la dita vila tenen a la vora de la mar habitaven molts hermitans, hòmens de molt santa vida, de diversos staments, clergues y llechs».²⁴ Aquests primers eremites, que imitaven la vida de sant Gregori, decidiren congregar-se i «perseverant, dons, en estos sants propòsits y volent posar en obra esta sua sancta determinació, enviaren al papa Gregori onze, de bona memòria, tres d'ells matexos, los quals se nomenaven Jaume Joan Yvàñez, Jaume Dolentori y Francés Mazanet, dels qual lo Jaume Joan Yvàñez era clergue segons està en la bulla de sobredit

19 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 1.

20 Acaba en la pàgina 43 de l'original i en la 71 de la còpia.

21 Josep Osset (1929: 59-68).

22 Hem consultat diverses vegades el Fons de Fullana (BHMV) amb la finalitat de trobar-hi la part del cronicó que no està en el plec de la còpia, però no hi ha hagut sort.

23 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 3.

24 *Ibídem*.

sanct pare, y los altres dos llechs».²⁵ El papa els donà la butlla en 1374 perquè la dugueren al bisbe de Tortosa, Guillem d'Aragó, perquè observara la idoneïtat dels tres ermitanys i els fera professar. Després d'això, el papa els autoritzà a diverses coses:

Los otorgà se pugen nomenar y se nomenen frares o herminans de sant Hierony, y lo matex papa lo nomenà en la dita bulla quatre voltes canònics. Y els concedix que pugen elegir prior que no duren més de un trieni, lo qual pasat altres idoneses o los matexos sien de nou elegits. Y per quan los monastirs no porien ser tan prest dotats suficientment, los otorgà que pugen mendicar, ab tal que no toquen campaneta ni adunació del poble, fins tan que tinguen bastant per a mantindre's a arbitre de la Sede Apostòlica. Donà'ls licència que pugen fundar monastir ab tal que estiguen en ell alomenys dotze frares y que·ls proveís lo dit bisbe esta volta tan solament de prior. Y per quant los dits suplicants informaren al papa que moltes altres persones dels regnes de Aragó y València y altres parts, fins en número de quaranta, desijaven lo mateix que estos havien suplicat, comet lo sant pare al mateix bisbe de Tortosa que els done licència per a fundar tres monastirs y haja dotze frares y els proveïxca de priors lo dit bisbe per esta volta.²⁶

Amb la llicència en la mà i havent ordenat els frares, aquests obtingueren «un decret del excel·lentíssim senyor don Alfonso de Aragó, duch de Gandia, conde de Ribagorça e de Dénia, fundador de esta nostra casa de Cotalba, en la qual los donava licència y lloch de fundar monestir en la Plana de Xàbea a les faldes de Mongó, al cap de Hermita, [i] donà'ls lisència lo dit bisbe de fundar allí lo monestir».²⁷ La comunitat tenia llicència per a dotze frares i vivien tranquil·lament fins que, segons recull fra Joan Baptista de Salamanca:

[...] en lo intemedi del any McccLxxxvi foren cautivats per los moros nostres pares fins al any McccLxxxviii. Segons relació de excel·lentíssi-

25 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, pp. 3-4.

26 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 5.

27 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 6.

mo senyor duc Alfonso en la donació que feu a este monastir del loch de Cotalba en 24 de octubre del any McccLxxxx, vengué una galeota de moros de Berberia en lo intermèdit sobredit y cautivaren y se'n portaren cautius a Bojia, ciutat de Berberia, al prior, que era lo sobredit frare Jaume Joan Yvañes, y huit frare del dit convent; y en mataren hu en lo camí, portan-lo del monestir a la mar.²⁸

Era ben conegut pels vilatans de Dénia i Xàbia, segons l'autor de la crònica, que «un criat del dit monastir que estava pres en Bojia, prometé als moros de donar-los en ses mans als frares que estaven en aquest monastir si li donaven llibertat, y per traïció de aquest foren entregats los frares en mans dels dits moros».²⁹ Però el cronista reconeix, amb cert esperit crític, que no ha trobat cap referència arxivística que avale aquesta contarella local. El 1386, els devots de sant Jeroni foren segrestats i, després de ser alliberats de la captivitat, demanaren al duc de Gandia que en pagara el rescate i els donara un lloc més segur allunyat de la costa:

Suplicaren al dit senyor duch los fes mercé de donar-los lloch segur on poguessen habitar sens recel y temor de moros, lo qual, usant de la sua [...] gran nobleza de cor, los señalà lo lloch de Cotalba, y haguda licència de don Jaume, bisbe de València, per-a mudar lo monestir de la Plana sobredit a Cotalba, la qual los fou concedida a ii de mars del any McccLxxxviii, començaren a edificar est monestir nostre de Sant Hierony de Cotalba en lo matex any McccLxxxviii, segons està scrit en una pedra en la torre de la sacristia, o de les campanes, y manament del dit excel·lentíssimo senyor duch de Gandia, tenint càrrec de la obra lo seu majordom, mossén Pere March.³⁰

D'ací en endavant, la crònica deixa tota l'èpica arrere i comença a tractar les donacions que feu Alfons d'Aragó i els seus familiars al monestir de Cotal-

28 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 10.

29 Ibídem.

30 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 11.

ba. Per ordre d'aparició, diu fra Salamanca que «fundà en ell aquest nostre monestir on huy habitam y-ns feu moltes mercés mentres vixqué, donant als frare vestuari y altres coses necessàries. Feu-los donació de la font del Peu, del Castell de Palma, demanant-la-y los frares per-a portar-la al monestir».³¹ La mantenició dels frares arribà quan el duc «los dexà als dits frares nostres ja habitants en aquest nostre monestir de Cotalba los dit III mil sous de renda cada any per a *in perpetum*. Y son fill don Alfonso, en l'any 1424, feu donació a est nostre monestir dels llocs o alqueries de Alfahuyr y Rafalet, après de la sua mort».³² Un dels béns immobles importants que van romandre sota propietat de Cotalba fou el lloch de Rascanya, el qual Alfons el Vell «també havia donat ja, ans de açò en l'any 1409 [...], los drets que ell tenia en tots los béns de mossén Pere de Orriols com a hereu seu universal, per la qual donació nos vengué après la señoria de la Alqueria o lloch de Rascanya».³³

Alfons el Vell volia ser soterrat, segons la crònica, al monestir de Sant Jeroni de Cotalba. Però hi havia el problema que la baronia i el castell de Palma, dins la jurisdicció de la qual s'inseria el cenobi, tenia terme propi. Per tal d'arranjar aquesta dificultat, el duc de Gandia decidí unir els termes de Palma i Gandia, segons refereix el cronicó:

En l'any 1406, lo dit excel·lentísimo duch nostre fundador après de haver fundat est nostre monestir en lo lloch de Cotalba, on huy està, dins lo térmens del castell e baronia de Palma, que també era de sa excel·lència. Attenant que sa excel·lència [havia] ordenada en lo dit monestir la sua sepultura, en la qual tenia ja soterrats huyt entre fills y nets, y parexent-li seria millor a lo dit monestir se nomenàs de Gandia, que no de Cotalba ni de Palma, per la qual cosa serien més nobles lo dit monestir e la vila de Gandia, per ajustar noblea a noblea, volgué lo dit senyor unir, com de fet uní, lo dit lloch e baronia de Palma a la vila de Gandia.³⁴

31 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 12.

32 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 13.

33 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 14.

34 Ibídem.

Després d'explicar això i que Alfons el Vell no va ser soterrat finalment al monestir, fra Joan Baptista de Salamanca —com la majoria dels cronistes de l'Orde que hem pogut consultar— se sorprén de la poca responsabilitat que tingueren els frares antics de registrar afers importants, com ara que Alfons el Vell i la seua família no deixaren cap obligació espiritual:

Y és de notar que encara que lo dit excel·lentísimo senyor duch, nostre fundador, fundà lo nostre antich monestir de la Plana y est de Cotalba, y nos feu totes les mercés damunt dites y altres moltes que's poden creure, encara que no's troben scrites per descuyt y negligència o simplicitat de nostres pares passats. Per ço no's troba memòria alguna que haja obligat en algun temps als nostres pares antichs, ni a sos successors, a algun benefici spiritual en particular per ell, ni per los seus.³⁵

Una de les altres preocupacions del frare cronista fou que els llocs que tenia Cotalba sota jurisdicció i senyoria, ço és, Alfauir i l'antic llogaret de Llocnou de Sant Jeroni, que llavors es deia Rafalet de Bonamira, constaren en la crònica amb la seua corresponent signatura arxivística: «Tenim la dita donació en forma y autèntica, rebuda per Jaume Vidal, notari de València, en X de juliol del any 1433, al peu de la qual insinuació del justícia en lo civil de la ciutat de València».³⁶ Aquesta metodologia no era un mera referència, sinó que obeïa a la finalitat de poder recuperar el document de les donacions en el moment que calguera demostrar que un bé patrimonial que pertanyia al monestir havia sigut adquirit amb totes les garanties i lliure de càrregues. Amb aquest propòsit, fra Salamanca comença la crònica així, referenciant les fonts dels documents, i des d'ací segueix citant-los en les pàgines següents per acreditar, en cas que fora necessari, la donació dels dos llogarets que tenia en el seu terme sota jurisdicció alfonsina.

Havent explicat la fundació i la dotació econòmica i patrimonial de Cotalba, fra Joan Baptista de Salamanca enceta una altra part en la crònica ben

35 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 17.

36 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 25.

diferenciada de l'anterior: la fundació dels monestirs de la Vall d'Hebron i de la Murta. La comunitat de frares jerònims de la Safor estava orgullosa d'haver nodrit aquests dos monestirs amb frares i d'haver mantingut una relació d'agermanament amb ells. En el cas del monestir de Barcelona, per exemple, es diu que «fundat lo monestir de Vall de Ebron, fon feta germandat ab est nostre monestir sots les condicions següents. Primerament, que si la hu dels dos monestirs tenia falta de frares, axí preveres com llechs, que l'altre fos obligat de socórrer-lo si pogués dexant, emperò, sa casa fornida»,³⁷ etc. D'altra banda, del monestir d'Alzira hi explica la versió oficial de la fundació: que hi havia uns ermitanys que habitaven a la vall de Miralles i que decidiren posar-se a viure en comunitat monacal, excepte un d'ells. Fra Salamanca contrasta els butllaris que té al seu abast amb la crònica oficial de fra Pedro de la Vega, al qual corregeix quan cal. Finalment, suposa que el primer prior de la Murta fou fra Doménec Lloret, qui va anar a la vall de Miralles junt amb cinc frares més.³⁸

Tot monestir tingué un començament, com hem vist. I tota orde també. El cronista de Cotalba escriu unes pàgines (40-46) per explicar els fonaments de la unió de l'Orde i l'exempció de què fruïa:

Fou exempta y unida nostra Orde per papa Benet xiii ab bulla expedida en la vila de Sant Matheo, de la diòcesi de Tortosa, a xv de les calendes de noembre [...] en l'any xxi de son pontificat, que fou a xviii de octubre, dia del benaventurat sant Luch evangeliste, any de la nativitat de nostre senyor Jesuchris Mccccxiii, en la qual manava se tingués de allí avant capítol general en nostra Orde, en los temps y modos que a ells los paregués, y lo primer Capítol general se tingués en lo monestir de Nostra Senyora de Guadalupe, al qual, per aquella volta, convocàs tantost lo prior de Guadalupe los priors y frares de nostra Orde y fossen obligats de anar allà un prior y un procurador de cada una casa y se elegís general y-s

37 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, pp. 34-37.

38 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 40.

señalàs lloch y monestir on estigués [...] cert per a celebrar de allí avant los capítol generals.³⁹

Efectivament, l'Orde rebé una butlla d'unió i exempció del papa Benet XIII, amb la qual trià el monestir jerònim de Guadalupe perquè fora la seu, només en 1415, per celebrar el primer Capítol general, segons apunta el pare Salamanca.⁴⁰ Tan bon punt deixa això clar, passa a explicar que l'Orde va obtenir tres exempcions (pp. 41-45).

Abans d'acabar aquesta «Rúbrica primera de la fundació y dotació d'esta nostra casa de San Geroni de Cotalba, àlias de Gandia», fa una *Captatio benevolentiae* en què argüeix que ha comés força errors amb tot el que havia narrat fins aleshores, o siga, fins a la pàgina 27 del manuscrit original, però que ho esmena als marges amb la intenció que servisca als futurs cronistes:

En lo que he escrit fins aquí, he fet algunes faltes, y cert me han engañat alguns originals de on ho he tresladat. Ja he procurat de enmendar en los màrgens les que he pogut advertir. Bé crec yo se trobaran moltes altres per ma ignorància y poch saber, y per haver-ho tret de diverses parts y no haver trobat alguna cosa continuada. Y també per ser scrit açò de la primera mà, sense haver fet ans minuta alguna. No faltaran altres més hàbils y experts que yo que ho enmendaran y corregixquen y, si és menester, ho façen de nou molt millor que yo.⁴¹

Aquesta declaració d'humilitat —a títol d'hipòtesi— podria obeir a una primera fase de redacció del cronicó, perquè els dos capítols següents, fins que s'acaben en la pàgina 61, no tenen una continuïtat. D'altra banda, la predicció del frare cronista es va complir cent vuitanta-vuit anys més tard, en 1757, quan fra Francesc Castillo Esturí va considerar que calia fer un llibre nou sobre la història de Cotalba, també en forma de cronicó.

39 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 28.

40 Fernando Pastor (2005, ff. 1r.-11r.).

41 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, pp. 45-46.

El primer capítol dels dos a què ens hem referit adés és un trasllat de la «Letra del pare frare Pere Coll al pare frare Agostí Galbes» (pp. 46-59) que fra Joan Baptista de Salamanca va incloure en el seu llibre. Aquesta versa sobre les vides exemplars de diversos frares que van viure al monestir de Cotalba des de mitjans del segle xv.⁴² És important per a la historiografia jerònima de l'Orde, perquè és una de les poques epístoles que daten d'aquest període en la Corona d'Aragó. Els interlocutors foren fra Agustí Galceran de Gualbes, profés de la Murtra de Badalona, que va demanar-la a fra Pere Coll quan anà al monestir de Cotalba a confirmar alguns frares. En la introducció d'aquesta, el frare de la Safor explica quines van ser les fonts d'informació, malgrat que no va poder retrocedir als anys de la fundació del monestir de Xàbia, com ell havia desitjat:

Molt reverend y més virtuós pare,
Per vostra reverència me són manat quant vingué aquí a la confirmació de aquesta casa, yo posàs en scrit algunes coses exemplars y dignes de recort de les que yo sabia de aquest monestir. E perquè de açò estava yo molt descuydat, per ço crech que per ésser coses antigues y velles, moltes me'n són oblidades. E axí tinch per cert que diré pus prest, menys que més, del que passà en veritat. Emperò, per satisfer a la voluntat e manament de vostra reverència, diré com millor poré, lo que en cert me recorda, e yo hauré hagut certa notícia, o per vista o per experiència o per relació de persones dignes de autoritat certes e conegudes, que per ésser aquesta casa tan antiga, no és de duptar no y haja hagut persones aseñalades en molta santimònia e exemple, per quant los primers fundadors foren uns hermitans generosos de linatge [...] e més de virtuts e sanctedat, qui estaven en molta penitència en unes hermites aquí, prop la mar, en unes peñes molt agrestes que estan prop la vila Xàbea. Los quals, considerant que si estaven en obediència meritarien més, deliberaren anar al sanct Pare per a

42 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 46: «Ham paregut ajustar aquí lo trellat de una letra que scrigué lo pare frare Pere Coll, profés d'esta nostra casa, pare de molta religió y auctoritat, y que fon prior molts anys en esta casa, al pare frare Augustí Galbes, profés y prior de sant Hierony de Bethleem de la Murta, de Barcelona, en la qual letra li fa relació de algunes coses dignes de memòria de alguns pares antichs de aquesta casa».

que·ls donàs forma religiosa de viure ab lo títol e denominació del gloriós nostre pare sant Hierony.^{43 44}

Finalment, la «Rúbrica primera de la fundació y dotació...» acaba amb un capítol que ocupa dues pàgines (59-61) que s'intitula «Dels monestirs, axí de frares com de monjes, ab los qual té germandat esta nostra casa».

La segona part del *Llibre de la fundació de Cotalba* rep el nom de «Rúbrica segona dels aniversaris, misses y altres suffragis spirituals que som obligats a celebrar los frares [...] per los nostres specials benefactors y de les rendes que per esta raó y causa han dextat a esta casa [...]». El monestir de la Safor, com tots els altres de l'Orde, havia de donar compte d'on provenien els diners que ingressava i en què els invertia, davant dels visitadors de l'Orde. Així mateix, aquests supervisors externs s'encarregaven de verificar els llibres de comptabilitat, així com els llibres de misses que resaven els frares pels benefactors i les benefactores. Per tant, consignar-los en un llibre era una manera de fer una consulta ràpida i accessible a qualsevol, ja que els documents oficials es guardaven en l'església. En el cas del cronicó, però, només hi ha una petita porció testimonial d'això, ja que, com hem avançat adés, la còpia del manuscrit està incompleta. Aquesta acaba abruptament en la pàgina 71, on el copista arriba a consignar solament el contingut de dos membres de l'alta noblesa de la Safor, és a dir, de «lo molt alt senyor don Alfonso, duch de Gandia, etc., fundador d'esta nostra casa» (pp. 61-68) i, parcialment, de «la molt alta senyora

43 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, ff. 46-47. Després de comparar aquesta versió amb la que es conserva en la BRME (8c-II-22, ff. 235.-236r.), ens hem adonat que aquesta última presenta algunes solucions ortogràfiques diferents i descarta alguns passatges que sí que estan en la crònica del pare Salamanca. La transcripció completa d'aquesta epístola es podrà consultar en la tesi de l'autor d'aquest article *Estudi i edició de la «Historia general de nuestro real monasterio de San Gerónimo de Gandía, por el padre fray Francisco del Castillo. 1757»*.

44 Aquesta epístola ha sigut emprada per diferents autors. El primer d'ells va ser el frare jerònim Pedro de la Vega (1539), que la va publicar en castellà en la *Crónica de los frayles de la Orden del bienaventurado sant Hieronymo*; fra José Sigüenza (1600), el gran cronista de l'Orde Sant Jeroni, també la va incloure quasi íntegrament en la *Historia de la Orden de San Jerónimo*, i d'ell la va prendre Gaspar Escolano (1879) en 1610 per a les *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*. Fra Francesc Castillo (ACV, 368) la divideix per frares i la cita a partir de fra José Sigüenza.

dona Yolant Arenós, muller *quondam* del molt alt senyor don Alfons, duch de Gandia, etc., nostre fundador y de na Seguina» (pp. 68-71).

Malgrat que la crònica ens ha arribat esbiaxada, ens podem fer una idea del volum de pàgines que tenia l'original gràcies a les referències de fra Francesc Castillo Esturí en *Historia general de nuestro real monasterio de San Gerónimo de Gandía* (1757),⁴⁵ ja que aquest consultà el cronicó del pare Salamanca per documentar-se. Segons el contingut i les pàgines que referencia i anota el pare Castillo, la crònica vella devia tenir 131 pàgines, pel cap baix. La darrera vegada que la cita ho fa per escriure sobre el benefactor fra Miquel Hernández. Encara que no s'hi consigna la data de la donació i l'encàrrec de misses que va demanar el frare, aquest s'hi ubica en l'any corresponent a 1587. A pesar de tot això, no hauríem de descartar la possibilitat que el cronicó antic poguera contenir més pàgines i informació que no ens ha arribat per mitjà d'altres.

* * *

La visita del rei Felip II al monestir de Sant Jeroni de Cotalba del 1586 també consta en el plec de fulls que conté el *Llibre de la fundació*, però aquesta relació està ubicada al final, en les pàgines 97-103. Devia ser un afegit a la crònica des de ben antic, perquè tant Josep Osset Merle com el pare Castillo la citen com si provinguera del mateix document. Osset, en aquesta ocasió, només diu en la coberta del llibre que la relació es trobava en la pàgina 170. A més, no hi ha consignat les pàgines que ocupava en l'original, així que podria tractar-se d'un afegit que, possiblement, no anava lligat.

Entre el final de la rúbrica segona del *Llibre de la fundació de Cotalba* (p. 71) i el començament de la relació de la visita de Felip (p. 97), hi ha un privilegi de Felip II en què concedeix a Agullent la seua desmembració respecte de la vila d'Ontinyent (pp. 73-96) . I el cronicó acaba abruptament en l'última pàgina.⁴⁶

45 ACV, Còdex 368.

46 El personal tècnic de la BHMV em va declarar que la paginació d'aquests documents ja venia d'origen.

4. Atribució d'autoria

Des del moment que vam llegir l'atribució d'autoria de fra Francesc Castillo (1757) en fra Joan Baptista de Salamanca, hem tingut el dubte de si va ser ell o no l'autor del *Llibre de la fundació de Cotalba*; per això, hem analitzat en detall les empremtes del suposat autor i de tota aquella informació que ens poguera indicar el contrari.

Fra Francesc Castillo (1757) diu en la *Historia general de nuestro real monasterio...* que en el *Llibre vell de la fundació* hi ha «una nota marginal de dicho libro [que] dice que le escribió el padre fray Bautista de Salamanca, arquero de la casa» en «el año 1569».⁴⁷ I efectivament, això mateix s'hi diu: «Per algunes ocupacions no's pogué scriure est llibre fins a l'any 1569, en lo qual era carer lo dit frare Batiste de Salamanca, y·l scrigué».⁴⁸ Però aquesta no és l'única referència d'atribució del pare Castillo al pare Salamanca, sinó que n'hi ha dues més. Una està en el capítol que conté la relació de frares que van professar en el monestir de Cotalba, on es diu que «fray Bautista de Salamanca» professà «en 21 de mayo de 1544» i que «este escribió el *Libro de la fundación*».⁴⁹ L'altra atribució literal apareix en el capítol 34, que versa dels frares exemplars que havien professat a Cotalba: «Ya habiendo pasado 195 años desde que se fundó esta casa, quando se escribió el antiguo [p. 219] libro que llamamos *De la fundación*, que le escribió el padre fray Juan Bautista de Salamanca, archivero de esta casa».⁵⁰

Totes aquestes referències deixen bastant clar que l'autor de la crònica és fra Joan Baptista de Salamanca, però es dona el cas que el mateix fra Francesc Castillo, en la introducció del seu llibre, diu que la crònica és anònima: «No tenemos de él más noticia que unos breves comentarios escritos en lengua

47 ACV, Còdex 368, p. 13.

48 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 64.

49 ACV, Còdex 368, p. 13.

50 ACV, Còdex 368, p. 219.

valenciana por un anónimo que debió de ser un gran religioso de esta casa».⁵¹ A què es deu aquesta contradicció? Fou un simple oblit?, o el pare Castillo va escriure la introducció abans que la *Historia general de nuestro real monasterio*...? Per eixir de dubtes, en el següent epígraf farem una anàlisi de les anotacions al marge de la crònica vella i un resseguiment biogràfic del suposat autor, per tal de veure en conjunt si les dates i la vida del pare Salamanca concorden.

5. Incongruències cronològiques en les anotacions als marges

La còpia del *Llibre de la fundació de Cotalba* conté unes acotacions que indiquen que en l'original aquestes estaven als marges i que feien referència a una crònica de l'Orde que no s'hi especifica. Sense la indicació del nom, doncs, aquestes referències podrien al·ludir perfectament a la crònica de fra Pedro de la Vega (1539), o la de fra José Sigüenza (1600-1605), cosa que ens faria descartar el pare Salamanca com a autor declarat del cronicó de 1569. Vegem-ho en detall.

Les referències a «la crònica de nostra Orde» ens ha fet plantejar-nos a quina de les dues cròniques possibles es refereixen, com acabem de dir. Quan el pare Salamanca s'ocupa de la fundació del monestir de sant Jeroni de la Murta, d'Alzira, diu que els ermitans de la vall de Miralles «prengueren lo hàbit de nostra religió y feren professió en lo nostre antich monestir de la Plana de Xàbea, damunt dit, que llavors se comencaba a edificar (y no en Cotalva, segons diu la crònica de nostra Orde)».⁵² Efectivament, aquest error es reproduïx en la crònica de Pedro de la Vega (1539: 63), on es diu que professaren a Cotalba: «De los cuales ocho encendidos con desseo de religión recibieron nuestro hàbito en el monasterio de Cotalva». Per tant, la crònica de l'Orde que va consultar el pare Salamanca és, en aquest cas, la del pare Vega.

51 ACV, Còdex 368, p. 2.

52 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 38.

La segona referència que ens pot fer dubtar de quina de les dues cròniques es tracta, és la que remet a la carta de fra Pere Coll de 1513. En aquesta lletra es relaten, com hem dit adés, les vides d'alguns frares virtuosos de Cotalba, entre els quals es trobava un mestre de novicis que va veure una processó de frares que van eixir de la tomba on jeien, i mentrestant la Mare de Déu levitava i els observava atentament.⁵³ Doncs bé, una anotació entre parèntesis diu que «açò se tracta molt bé en la crònica de nostra Orde en lo segon libre, en lo capítol xxvi».⁵⁴ En efecte, el capítol 26 de la crònica de l'Orde de fra Pedro de la Vega, que du per títol «De cómo un religioso tentado de dexar la Orden y passar a otra fue librado por miraglo de la tentación vido en espíritu una processión que se hazía de frayles y seglares [...]»,⁵⁵ coincideix amb el cronicó de Cotalba. Per tant, el contingut del primer cas i aquest capítol concorden amb la crònica de l'Orde del pare Vega (1539).

En el *Llibre de la fundació* hi ha un parell de dates del segle XVII que en l'original estaven al marge i ens han fet dubtar de la data del 1569 com l'any d'escriptura del cronicó. Un dels temes que fra Joan Baptista de Salamanca tracta en la primera rúbrica és la data en què va morir Alfons el Vell. D'aquesta diu que «tinch per cert que morí lo dit en lo dit any 1412, perquè lo llibre on està la dita memòria de la sua mort és molt vell y's troben en ell memòries del any 1416 y de aquí avant».⁵⁶ I a continuació d'aquesta informació hi ha un aclariment, entre claudàtors, que aporta una data concreta: «Per a major confirmació de lo sobredit, és de saber que en 11 dies del mes de juny del any 1618, entre los llibres de la notaria de Pere Pere Culla, trobà lo pare fra Llorens Gregori un llibre escrit [...]».⁵⁷ Afortunadament, Josep Osset Merle tingué la

53 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 55.

54 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 55.

55 Fra Pedro de la Vega (1539: 63).

56 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 15.

57 Ibídem.

sensibilitat d'anotar que aquesta «nota marginal [era] de distinta letra de la del libro».⁵⁸ Per tant, una segona mà va intervenir en el document original.

Però aquesta no és l'única data del segle XVII que apareix al *Llibre de la fundació*. N'hi ha una altra en la primera rúbrica, abans del capítol que l'autor esmerça a la fundació del monestir de la Vall d'Hebron, on es parla de la vida de na Violant d'Arenós. Després que el pare Salamanca escriguera unes línies d'introducció a «la muller del duch Vell, nostre fundador, se nomenava dona Yolant», hi ha un aclariment, una anotació, que indica que prové d'una mà diferent de la principal: «Nota de distinta letra»; a la qual s'aporta informació nova que es va trobar «en lo any 1655, en un memorial que tragué a llum lo señor duch de Montalto, sent virrey de València [...]».⁵⁹ Així doncs, podem descartar aquesta referència i l'anterior com a dates coetànies al moment de la primera escriptura del text.

Per acabar d'arredonar que totes les dates encaixen i que la proposta d'autoria de fra Francesc Castillo (1757) és correcta, farem una ressenya biogràfica de fra Joan Baptista de Salamanca amb la documentació que hem trobat i la que ens ha transmés l'amic Fernando Pastor Gómez-Cornejo.

6. Esbós biogràfic de l'autor⁶⁰

Fra Joan Baptista de Salamanca (OSH) (1528?-1579) va professar al monestir de Sant Jeroni de Cotalba el dijous 11 de maig de 1544,⁶¹ quan tenia 16 anys o més, davant el prior fra Joan Baptista Blanes. En relació amb aquest acte cerimonial, en el *Llibre de professions* es conserva el jurament dels vots del seu

58 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 16.

59 BHMV, Fons Fullana, reg. 77, doc. 1, p. 32.

60 Volem agrair a Fernando Pastor Gómez-Cornejo que ens haja facilitat les referències en què el monestir de Sant Jeroni de Cotalba apareix en els llibres d'actes dels capítols generals de l'Orde de Sant Jeroni. Així mateix, també li agraïm els aclariments que ens ha fet sobre el funcionament de l'Orde.

61 ACV, Còdex 368, p. 192.

puny i lletra, escrits en llatí, en què es palesa que *Salamanca* és un àlies i no el seu cognom, entre altres aspectes d'interès:

Ego, frater Baptista à Salmantica, facio professionem et prometo obedientiam Deo et beata Marie et beato Hieronymo, et tibi fratri Baptiste Blanes, priori monasterii S[ancti] Hieronymi de Cotalba, ordinis S[ancti] Hieronymi et successoribus tuis et viuere sine proprio et in castitate secundum regulam beati Augustini, usque ad mortem, in cuius rei testimonium hanc literam meo nomine roboravi. Actis die jovis, XI calendas junii, anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo quadragesimo quarto. [Signatura:] Frater Baptista à Salmantica.

La carrera del pare Salamanca va ser bastant ràpida, ja que en només deu anys de professió va arribar a ser prior, cosa que no era habitual. Així mateix, desconeixem on va aprendre hebreu i grec, coneixements que després va impartir, junt amb fra Jeroni Valleriola, a fra Carles Bartolí.⁶² Mentrestant, degué ocupar diversos càrrecs previs al del priorat, com ara el d'arquer —que també era arxiver— i de vicari.

El 1554 li va arribar el torn de regir Sant Jeroni de Cotalba, en qualitat de prior, fins a 1556.⁶³ El prior tenia la responsabilitat d'assistir al Capítol general de l'Orde que, en el cas d'aquest trienni, se celebrà el 4 de maig de 1555 al monestir de Sant Bartolomé de Lupiana (Guadalajara), i al qual assistí amb fra Joan Vallés, procurador, i dos criats més que els acompanyaven a peu, segons era costum. Gràcies a l'extens ròtul del monestir de Cotalba del *Libro de los Actos de los Capítulos Generales y Privados de la orden de San Jerónimo (1540-1566)*, que ha transcrit Fernando Pastor (ed. privada), coneixem les demandes que fra Joan Baptista de Salamanca plantejà a l'assemblea. Allí es va fer constar —per ordre d'aparició— que «a lo que se pide que mandásemos que no llevasen en San Miguel [de los Reyes] a los frailes de ese monasterio [de

62 ACV, Còdex 368, p. 239.

63 Ateneu Mercantil de València, Registre 1115, p. 5r-6v.

Cotalba] que van a negociar a Valencia los dos reales y medio que suelen llevar, o diésemos licencia para que ese monasterio pueda tener sus casas como solía en Valencia, a donde los tales frailes vayan a posar».⁶⁴ El Capítol contesta que Cotalba podia mantindre les cases que posseeïa a València i que allí podien pernoctar els frares que s'hi enviaven «hasta que San Miguel de los Reyes tenga más posibilidad de la que ahora tiene»,⁶⁵ ja que només feia deu anys que s'havia fundat i l'adequació arquitectònica no devia ser encara bona. En relació també a les eixides del monestir, Cotalba va demanar si podia tenir «facultad para dar licencia a los frailes y para las salidas que le pareciere necesarias, sin pedir consejo de los diputados», a la qual cosa se li contesta que «la Orden proveerá lo que convenga».⁶⁶

Una altra qüestió important que reflecteix el ròtol de Cotalba en *Libro de los Actos* és el sentiment de pertinença a la Corona d'Aragó del monestir i la seua preservació identitària en el si de l'Orde de Sant Jeroni. Fra Joan Baptista de Salamanca demana als diputats de l'assemblea que vol que un dels dos visitadors dels monestirs de la Corona fora d'un d'aquests territoris: «A lo que se pide que se confirme lo que está mandado por otros dos Capítulos próximos pasados, que sea uno de los Visitadores generales del Reino de Aragón uno de los profesos de él. Respondemos que la Orden proveerá y responderá lo que convenga».⁶⁷ Tot apunta que, en alguna ocasió, no es va fer així. En aquest sentit de pertinença i preservació dels costums de la Corona d'Aragó, a més a més, el prior de Cotalba requereix que la festivitat de Sant Jordi se celebrara de doble menor al seu monestir.⁶⁸

Altres assumptes que preocupaven la comunitat de Cotalba eren els frares professors que no romanien aleshores al monestir i les visites de la noblesa saforenca. Així doncs, el retorn dels frares professors, que llavors feien estades

64 BRME, 173-I-49. Fernando Pastor (2009: 217 r.).

65 Ibídem.

66 Ibídem.

67 BRME, 173-I-49. Fernando Pastor (2009: 217 r.).

68 Ibídem.

en altres monestirs, bé per algunes habilitats bé com a senyal de càstig, entre d'altres, va ser una preocupació constant de totes les cases, i en aquest sentit Cotalba no va ser diferent. El pare Salamanca va demanar al Capítol «que los hijos de esa casa que están fuera vuelvan a ella», a la qual cosa se li va contestar que «decimos que vuelvan los que quisieren, si a nuestro padre le pareciere que cumple. Y los que están huéspedes, cuanto al salir de ella, que les sean alzadas las penitencias, queda remitido a nuestro padre».⁶⁹ D'altra banda, la visita de les benefactors al monestir no és cap secret que vulguem descobrir en aquest treball. De fet, s'ha pensat que tenien total llibertat, però la realitat ho contradíu. El prior de Cotalba volia que el Capítol general donara «licencia para que las señoras duquesa de Gandía y condesa de Oliva puedan subir al claustro y a lo demás que quisieren ver las veces que a esa casa vinieren», però aquest respongué que «se guarde el rótulo de la visitación», és a dir, que no entren dones en el cenobi.⁷⁰

Finalment, el ròtül d'aquest capítol recull les pregàries del monestir de la Safor en relació amb la predicació dels frares en les festes i diumenges en els llocs que depenien de la seua rectoria. El prior volia recuperar, segons el ròtül, que alguns dels seus frares visitaren els llocs de la seua rectoria quan hi haguera alguna festivitat. La contestació de Capítol a tal demanda, la deixa en mans dels visitadors, que eren els encarregats de conèixer de primera mà si els frares tenien massa relació o l'adequada amb les persones del segle: «A lo que se pide que se guarde lo que antes se solía hacer de ir algunos frailes a celebrar algunas fiestas del año a ciertos lugares de la rectoría de esa casa. Decimos que se guarde lo que los Visitadores dejaron mandado».⁷¹ I, per acabar, fra Joan Baptista de Salamanca es remet a la petició de l'arquebisbe de València, Tomàs de Villanueva, que volia que es diguera missa cada diumenge i en festes en els dos llocs de moriscos (Alfauir i el Rafalet de Benimira). En aquest sentit, el Capítol general contesta que «el religioso que fuere de esa casa a la granja a

69 Ibídem.

70 Ibídem.

71 Ibídem.

decir misa pueda decir otra en el uno de los dichos dos lugares. Queremos que se haga así».⁷² Fet i fet, les actes del Capítol general ens han acostat una mica més si és possible a les exigències de fra Joan Baptista de Salamanca com a prior de Cotalba, que, dit siga de passada, no en foren poques si les comparem amb les que s'hi recullen en els ròtuls d'altres anys, que normalment són més breus.

Fra Joan Baptista de Salamanca va ser prior del monestir de la Murta d'Alzira durant el trienni de 1557-1560, després del priorat de fra Jeroni Chico i abans del de fra Lluís Pardo. Era habitual que els frares que ja havien sigut priors en el seu monestir de professió ho pogueren ser en altres —de fet, era un requisit—, sovint per a calmar els ànims de la comunitat on es traslladaven, si hi havia hagut alguna controvèrsia que la torbava, o per la bona fama del seu govern, motiu pel qual podria ser reclamat en altres cases, segons ens ha informat Fernando Pastor. El priorat del pare Salamanca en la Murta començà el 10 de desembre de 1557 amb la recepció a l'hàbit del frare llec Joan d'Alba «qui era estat novici en Sant Geronni de Gandia tretze mesos».⁷³ Ací veiem que el prior és ben resolutiu davant d'un problema que afecta un frare de sa casa: «Lo qual se n'ixqué de allí no per descontents que ell tingués de la Casa, ni la Casa d'ell, sinó perquè la seua probansa no venia».⁷⁴ Davant d'aquest retard, l'aspirant «anà a San Bartholomé y nostre reverent pare lo general li donà una lletra per a Sant Geroni per a que el rebessen y li donassen tantost la profeció».⁷⁵ Malgrat tot, no va prendre l'hàbit a Cotalba perquè «hi era estat prior en Sant Geroni la major part del temps que allí fou novici».⁷⁶ Així mateix, el 7 de gener de 1558 el prior demanà a la comunitat si els pareixia bé que fra Joan d'Alba fera la professió a la Murta «y que se li donàs lo dia de la Purificación de Nostra Senyora».⁷⁷ El jove en qüestió, segons l'acta capitular, era molt hàbil

72 Ibidem.

73 Aurelià Lairón (2001: reg. 1.36).

74 Ibidem.

75 Ibidem.

76 Ibidem.

77 Aurelià Lairón (2001: reg. 1.37).

com a sastre i tenia bona conversació.⁷⁸ D'altra banda, aquest mateix dia la comunitat donà la professió a Jeroni Català, pastor que cuidava les cabres.⁷⁹ Per acabar, el 28 de març anuncià a la comunitat de la Murta que la dona de l'alcait de Xella havia deixat en el seu testament que li fora dit un aniversari perpètuament.⁸⁰ Tot apunta que el pare Salamanca va romandre a Alzira fins al 7 de gener de 1559, mentre gestionava aspectes bàsics com recepcions a l'hàbit i es venia una casa que el cenobi tenia a Alzira.⁸¹

Els darrers anys vint de vida de fra Joan Baptista de Salamanca estan poc documentats i no ens podem fer una idea general de si va romandre al monestir de Cotalba o va promoure a visitador general, com solia ser habitual en frares com ell. Per la datació del *Llibre de la fundació* sabem que en 1568 i 1569 estava al seu monestir i que, el 1570, feia de testimoni en la presa d'hàbit de diversos frares que no sabien escriure, segons consta en el *Llibre de professions*.⁸² Finalment, «lo pare frare Batiste de Salamanca morí en 16 de maig de [15]79».⁸³

7. Recorregut del 'Llibre de la fundació'

Abans que el *Llibre de la fundació de Cotalba* es trobara en parador desconegut des del 1936, diversos testimonis donaren notícia del manuscrit i de l'interés que va suscitar entre els historiadors i estudiosos de la literatura catalana. Hi ha testimonis de principis del segle xx que asseguren que la biblioteca del monestir es va dispersar per diferents rectories i llibreries de vell. Hi ha qui afirma que els llibres del cor anaren a parar a la col·legiata de Gandia junt amb la custòdia

78 Ibídem.

79 Ibídem.

80 Aurelià Lairón (2001: reg. 1.38).

81 Aurelià Lairón (2001: reg. 1.39-1.41).

82 AMV, Registre 1115, doc. 1, pp. 8v.-8r.

83 AMV, Registre 1115, doc. 1, p. 4r.

del monestir. Fora com fora, el cronicó vell de Cotalba estigué a l'abast d'uns pocs que, al remat, en van deixar empremta en els seus escrits.

La primera referència bibliogràfica que demostra documentalment un interès pel cronicó del pare Salamanca, és la que recull Vicente Castañeda Alcover en «Manuscritos lemosines y de autores valencianos o que hacen relación a Valencia, que se custodian en la Real Biblioteca de San Lorenzo del Escorial». L'autor de l'article hi descriu un opuscle de cinc pàgines titulat *Fundació y dotació desta nostra casa de S. Hierony de Cotalba, alias de Gandia, y la fundació del monestir que nostres primers pares fundasen prop de Dénia*, del qual afirma que la lletra és de finals del segle XVI i que «perteneix al padre Sigüenza, quien lo utilizó para la redacción de su crónica de la Orden de San Jerónimo». ⁸⁴ Efectivament, es tracta d'un resum de la primera crònica del monestir de la Safor que es va enviar al cronista oficial de l'Orde vers el 1595.

El gran historiador del monestir de Sant Jeroni de Cotalba és fra Francesc Castillo, autor de la renovació del cronicó. Aquest frare va escriure, en 1757, la *Historia general de nuestro real monasterio de San Jerónimo de Gandia*. El pare Castillo tenia la crònica al seu abast i, a pesar que la va criticar, confessà que sense ella es trobaria com en una habitació obscura. Hi recorre desenes de vegades per a documentar-se i reescriure el llibre d'història de Cotalba.

Fins ací hem vist les referències anteriors al segle XX. Vegem ara les posteriors. En els primers anys del segle XX encara es podia accedir al *Llibre de la fundació de Cotalba* amb una relativa facilitat. La tercera persona que hem pogut documentar que va llegir el cronicó és el rector de l'Alqueria de la Comtessa (1903-1911), Josep Ramon Soler Espí, natural d'Albaida. Aquest prevere va escriure un diari sobre l'edificació de l'església de l'esmentat poble que s'intitula *Libro de memorias sobre todos los asuntos que afectan a la parroquia de Alquería de la Condesa (1903-1911)*. ⁸⁵ El rector va afegir una quartilla solta (p. 74) a aquestes memòries que conté unes anotacions que versen sobre la

84 Vicente Castañeda (1916: 296).

85 Arxiu Parroquial de l'Alqueria de la Comtessa, sense signatura.

compravenda dels llogarets de l'*Alqueria de la Condesa* i l'*Alqueria dels Flares* en els segles xv i xvi. La referència documental que s'anota en aquest paper, diu que la informació estava en el «fol. 71 del libro antiquísimo de la *Fundación*» que va pertànyer al monestir de Cotalba.⁸⁶

Un altre dels personatges que va poder veure el cronicó és l'advocat Josep Osset Merle, a qui li devem les gràcies que ens n'haja arribat una còpia. L'advocat valencià publicà un article en la revista *Cultura Valenciana*, en 1927, amb la finalitat de contribuir al centenari del naixement Felip II. El títol d'aquest treball és «El rei Felip II visita el monasteri de Sant Jeroni de Gandia». En la introducció diu que «entre les moltes coses, curioses en sa major part, que poc a poc vaig replegant, encontre un llibre referent a l'institució del jerònims, de Cotalva, dividit en dos "Rúriques": la primera trata de la fundació i la segona de les vàries donacions fetes a la dita Orde». No hi ha cap dubte que és el llibre vell de la fundació de Cotalba, la còpia incompleta del qual es conserva en la Biblioteca Històrica Municipal de València (reg. 77).⁸⁷ D'altra banda, la visita de Felip II al monestir ja s'havia publicat en castellà, el 1886, en la revista que dirigia Roc Chabàs *El Archivo*, segons diu Osset, a partir de la versió de la crònica de Francesc Castillo. En aquest sentit, l'advocat de València determina que, després de confrontar les dues relacions, «no cap dubte ningú que el dit pare la va copiar. O, millor dit, per a la seua se inspirà en la anònima que hui publique, sent esta molt anterior a la d'ell; com anterior és també el llibre sobre Sent Jeroni de Cotalva d'a on tragué també i li serví de font per a escriure la seua historia».⁸⁸

Finalment, hi ha constància que la família Trénor, segons Lluís Fullana Mira, tenia en propietat el *Llibre de la fundació* en 1936. El pare Fullana va escriure un article en el *Boletín de la Sociedad Catellonense de Cultura*, en el qual estudiava les famílies valencianes i catalanes amb el cognom *March*, amb

86 APAC, sense signatura, *Libro de memorias...*, p. 74.

87 BHMV, Fons Fullana, Manuscrits, Reg. 77, doc. 2.

88 Josep Osset (1927: 59).

l'objectiu de documentar els orígens del gran poeta valencià Ausiàs March.⁸⁹ Per a dur a terme aquest estudi recorregué al cronicó del pare Castillo i al llibre vell de la fundació de Cotalba. En ocasió de parlar de la dona de Pere March, na Constança, compara les dues cròniques i arriba a la conclusió que el pare Castillo havia errat: la Constança que se cita al manuscrit era la muller de Pere March net. Doncs bé, en aquest context documental escriu una nota a peu de pàgina que diu així: «El P. Castillo lo toma del *Llibre Vell de la Fundació de S. Jeroni de Cotalba* que perteneció a dicho monasterio y hoy obra en poder de D. Federico Trénor, dueño del edificio y tierras que fueron del mismo monasterio, el cual tuvo la deferencia de dejarme dicho ms. para sacar una copia que conservo».⁹⁰ Encara que el pare Fullana no hi consigna el nom, l'autor de la còpia dels dos documents és Josep Osset Merle.

8. Conclusions

La descoberta del *Llibre de la fundació de Cotalba* (1569), en el context de la tesi doctoral que duem en marxa, ens ha possibilitat oferir a la comunitat científica un cronicó que havia passat desapercebut per als experts en historiografia catalana. D'acord amb les dades històriques i codicològiques del llibre, podem concloure que l'obra de Joan Baptista de Salamanca s'insereix perfectament en el context de les requestes dels Capítols generals per a construir una crònica de l'Orde general que llavors, a mitjans del segle XVI, encara no s'havia materialitzat. En aquest sentit, després de veure que la llengua habitual dels crònics dels monestirs de l'àmbit lingüístic català era el castellà,⁹¹ que Cotalba no seguira aquesta tònica s'explica pel fet que l'escriptura de la crònica vella es va

89 Lluís Fullana (1936). El nom de l'article és «Los caballeros de apellido March en Cataluña y en Valencia».

90 Lluís Fullana (1936: 163).

91 El monestir de la Murtra, de Badalona, compta amb dos cròniques del segle XVII que es mantenen fidels a la llengua pròpia (Carles Díaz 2013).

avançar al projecte cronístic de l'Orde. Cal esmentar, així mateix, que el resum que remet el monestir de la Safor al pare Sigüenza fou en català.

Pel que fa al contingut de l'obra, aquesta tracta de la fundació i la dotació econòmica del cenobi; per tant, en això no difereix gens amb les altres cròniques d'aquest tipus. Sí que aporta, però, més dades biogràfiques d'Alfons el Vell i del seu entorn familiar, en relació amb el monestir. Quant a l'atribució d'autoria de fra Francesc Castillo en el pare Salamanca, la considerem encertada, malgrat que no estiga clar per què va escriure, una volta de quatre, que el cronicó era anònim. D'altra banda, hem observat que hi van intervenir diferents mans. Algunes d'aquestes es prestaven a incongruències cronològiques, però, en certificar que estaven anotades per persones diferents de l'autor, les hem descartades. Una o diverses mans, a més a més, van afegir informació posterior al 1569 amb la voluntat de completar la crònica; per tant, cal desestimar-les.⁹² Tanmateix, les incongruències bibliogràfiques també han sigut descartades perquè feien referència a l'obra de fra Pedro de la Vega (1539) i no entraven en conflicte amb la cronologia que hem detallat de professió i traspàs (1544-1579) del pare Salamanca.

Per tal de comprovar que totes aquestes dates i informacions anotades per altres no encaixaven en la línia biogràfica de fra Joan Baptista de Salamanca, hem fet un esbós de la seua vida per a descartar-ne els dubtes. Gràcies a aquesta semblança, en conseqüència, hem observat que l'autor reunia la formació i les capacitats intel·lectuals per a dur a terme una obra d'aquest tipus.

Finalment, cal assenyalar que el cronicó ha sigut una obra útil a tots aquells personatges que s'hi han acostat, tant per a consultar-la breument com per a citar-la pràcticament tota, com fou el cas de fra Francesc Castillo. D'altra banda, la família Trénor, que la degué recuperar després de comprar el monestir, la va mantindre, almenys, fins al moment de la redacció de l'article de Lluís Fullana Mira en 1936.

92 L'únic aspecte que cal considerar sobre les dates extremes del contingut de la crònica de fra Joan Baptista de Salamanca, és que la darrera data que s'hi fa constar és de 1587 (ACV, Còdex 368, p. 145). Es fa palès, doncs, que, des de 1579 fins al 1587, altres frases van anotar-hi més dades dels benefactors del monestir al llibre, així com la relació de la visita del rei Felip II.

Bibliografia

- CAMPOS FERNÁNDEZ DE SEVILLA, F. J. (OSA) (2016) «Historiografía de la Orden de San Jerónimo», *La Ciudad de Dios*, vol. 229, núm. 3, setembre-desembre, pp. 727-758.
- CASTAÑEDA ALCOVER, V. (1916) «Manuscritos lemosines y de autores valencianos o que hacen relación a Valencia, que se custodian en la Real Biblioteca de San Lorenzo del Escorial», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, tom 34, Madrid, Tipografía de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, pp. 275-299.
- CASTILLO ESTURÍ, F. (1757) *Historia de nuestro real monasterio de San Gerónimo de Gandía*, ACV, Còdex 368.
- DE LA VEGA, P. (1539) (trad. de Juan de Brocar) *Cronica de los frayles de la orden del bienaventurado sant Hieronymo*, Alcalá de Henares.
- DÍAZ MARTÍ, CARLES, 2013, *La primera crònica del monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604) de Francesc Talet*, Lleida, Pagès Editors SL.
- ESCOLANO, G.; PERALES, J. B. (1879) *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad de Valencia*, València/Madrid, Terraza, Aliena y Compañía Editores, tom 2.
- FULLANA MIRA, L. (1936) «Los caballeros de apellido March en Cataluña y en Valencia», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom XVII, gener-febrer, quadern 1.
- GARCÍA-MENACHO OSSET, E. (2001) «Los Osset, un linaje aragonés», *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, núm. 6, pp. 53-86.
- LAIRÓN PLA, AURELIÀ JOSEP, 2001, *Monasterio de Nuestra Señora de la Murta de Alzira (1552-1835). Estudio histórico-diplomático a través de las actas capitulares. Actas capitulares (1661-1782)*, Universitat de València, tesi doctoral dirigida pel Dr. en Vicent Pons Alòs.
- OSSET MERLE, J. (1927) «El rei Felip II visita el monastir de Sant Jeroni, de Gandia», *Cultura Valenciana*, any II, quadern II, pp. 59-68.
- PASTOR GÓMEZ-CORNEJO, F. (2005) *Libro de los Actos de los Capítulos Generales y Privados de la orden de San Jerónimo (1415-1473)*, tom 1, edició privada (BRME, 173-I-45).
- (2009) *Libro de los Actos de los Capítulos Generales y Privados de la orden de San Jerónimo (1540-1566)*, tom 3, edició privada (BRME, 173-I-49).
- REVUELTA SOMALO, J. (1982) *Los Jerónimos. Una Orden religiosa nacida en Guadalajara*, Guadalajara, Institución Provincial de Cultura Marqués de Santillana.
- SIGÜENZA, fra José (OSH) (1600) *Segunda parte de la historia de la Orden de San Jerónimo*, Madrid, Imprenta Real.
- (1605) *Tercera parte de la historia de la Orden de San Jerónimo*, Madrid, Imprenta Real.
- (1907-1909) *Historia de la Orden de San Jerónimo*, Madrid, Nueva Biblioteca de Autores Españoles, dos toms.

Interés dels inventaris de béns mobles del segle XVI per a la història del lèxic català: mots no documentats i primeres documentacions

[Interest of 16th century inventories for the history of Catalan lexicon:
undocumented words and first documentations]

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

Universitat de València

joaquin.marti@uv.es / ORCID: 0000-0001-8579-3684

RESUM: L'objectiu d'aquest article primerament és valorar l'interés de les relacions de béns per a la història del lèxic català. En segon lloc, recordar la importància dels fons arxivístics inèdits per a la història de la llengua en general, i del lèxic en particular. I precisament, els inventaris, en sentit ampli, a pesar de ser una de les fonts més nombroses i de més llarga pervivència dels nostres arxius, han tingut encara un aprofitament escàs entre els estudiosos del lèxic català. Particularment, en aquest treball volem exemplificar el valor lingüístic d'aquests documents notariais a través de la selecció i estudi d'una sèrie de veus procedents de relacions de bens manuscrites valencianes que avancen diversos segles la data de documentació dels diccionaris històrics, o que aquests ni tan sols testimonien, amb la consegüent ampliació del seu recorregut diacrònic.

PARAULES CLAU: Inventaris de béns. Documentació arxivística. Història del lèxic català. Segle XVI.

ABSTRACT: The aim of this article is to highlight the interest of inventories for the history of Catalan lexicon, as well as to emphasise the importance of archival collections for the history of language in general, and of the lexicon in particular. In fact, inventories of goods, despite being one of the most numerous sources in our archives, have been little exploited by researchers of Catalan lexicon. In this paper we want to exemplify the linguistic value of this unpublished notarial documentation through the selection and study of voices from Valencian manuscript inventories. These are words that are not documented in historical dictionaries or that are documented much later.

KEYWORDS: Inventories of goods. Archival documentation. History of Catalan lexicon. 16th century.

Recepció: 11/02/2023. Acceptació: 21/02/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Interés lèxic dels inventaris de béns mobles

L'objectiu d'aquest treball és recollir i comentar filològicament una sèrie de mots no documentats en els diccionaris històrics, o que avancen considerablement la data de la primera documentació respecte a aquestes obres. Es tracta, doncs, de complementar la informació dels diccionaris històrics, aportant noves dades d'interés per a la història del lèxic. Ens basem en inventaris valencians manuscrits de la primera meitat del segle XVI, complementats amb altres dels segles XIV i XV, procedents de l'Arxiu del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi de València (ACCV) i de l'Arxiu del Regne de València (ARV).

Compartim l'opinió de Coromines (*DCECH*) que les primeres documentacions tenen sempre un caràcter provisional, i no signifiquen que els mots no es fessen servir abans. Però també és cert que la manca de documentació i la documentació tardana o escassa pot ser conseqüència de les limitacions de les fonts usades. En aquest sentit, els inventaris antics constitueixen una font de gran interés, per al coneixement del lèxic de la vida quotidiana en el passat, que permet en diverses ocasions documentar¹ o avançar considerablement algunes datacions, i, en alguns casos, facilitar les hipòtesis sobre un ús anterior dels mots,² revisar o confirmar les etimologies proposades, així com augmentar el nombre de mostres de formes escassament documentades en els diccionaris.³

Ens interessa no únicament poder avançar la primera documentació dels mots, sinó també contribuir a millorar-ne el coneixement de la història, des de la data de la seua primera aparició coneguda fins a l'actualitat. A més de saber,

* Aquest treball s'inscriu en les línies de recerca del projecte AICO2021/099 «Violència de gènere i identitats: edició i estudi de documentació valenciana per a la construcció de biografies marginals II (ss. XVI-XVII)», de la Conselleria d'Innovació, Universitats, Ciència i Societat Digital de la Generalitat Valenciana

1 Per exemple, com veurem, el cas de *borla*, considerat per Coromines (*DECat*) derivat postverbal de *borlar*, però sense documentació del verb.

2 Per exemple, com veurem, en el cas del català *sangala* i el castellà *zangala*.

3 Per exemple, com veurem més avant, en el cas d'*entortillar*, que pot ser pertinent per a la proposta etimològica en el *DECat*, en el de *càssera* i *casserola*, en relació amb els quals els diccionaris documenten abans el derivat que el suposat primitiu, o en el cas de *postat*, a propòsit del qual documenten una locució antiga formada amb aquest mot, però no el substantiu en sentit propi.

com diu Coromines (*DCECH*, I, XIII-XIV), que no és possible fonamentar una etimologia sense conèixer a fons la història de la paraula a través dels segles, no podem oblidar l'interés intrínsec del coneixement de la història dels mots d'una llengua, independentment de la indagació merament etimològica, encara que vinculada a aquesta. Per això, no ens limitem a citar la primera documentació, sinó que tractem de complementar el coneixement de la història dels mots amb l'aportació de les dades aportades pels inventaris, complementades, quan cal, amb les procedents d'altres fonts documentals, lexicogràfiques i dialectals.

Moltes seccions del lèxic estan encara poc explorades històricament, com el lèxic dels oficis, i en general tots els vocabularis tècnics (cf. *DECat*, VIII, 769; *DCECH*, I, XIV). Pensem que els inventaris de béns materials poden ser d'utilitat per anar omplint alguns d'aquests buits, com el del lèxic professional i el d'alguns camps especialitzats en els quals els inventaris són especialment rics, com la indumentària, la roba de la llar, la joieria, el mobiliari o els utensilis domèstics, entre altres. A més, sovint, com podem comprovar en alguns dels mots ací estudiats,⁴ els inventaris permeten aportar informacions sobre els referents no contingudes en els diccionaris històrics (forma, usos, materials, procedència, etc.)⁵ o sobre accepcions diferents,⁶ les quals contribueixen a millorar-ne la definició i a complementar la història semàntica de les veus.

Martínez Ruiz (1972: 8) deia que els inventaris poden ser considerats com uns precursors de les enquestes dialectals, ja que possibiliten contrastar diatòpicament el vocabulari. A més d'aquesta dimensió diatòpica, no hem d'oblidar tampoc la projecció diacrònica del lèxic dels inventaris. L'estudi seriati d'aquests documents al llarg del temps permet conèixer amb detall l'evolució

4 Hi incloem noms de diferents àmbits semàntics: la roba de vestir i de la llar, el mobiliari, parts i objectes diversos de la casa, alimentació, oficis i activitats, així com alguns adjectius i verbs relacionats amb aquestes activitats.

5 Vegeu, per exemple, els casos d'*arener*, *carota*, *calaixó*, *clarell*, *embagar*, *escrivania*, *girada*, *sarja* i *torcamans*.

6 Pot donar-se el cas que els diccionaris històrics documenten amb anterioritat un mot, però no aporten documentació, o aquesta siga molt més moderna, d'una determinada accepció del mot, que, tanmateix, podem comprovar que és tan antiga com l'altra. És el cas de *carota*, *caroteta* 'gorret que porten els infants petits', o d'*embagar*.

del lèxic, unida als canvis socioeconòmics, polítics i culturals. Es tracta, en realitat, d'un aprofitament integral del vocabulari dels inventaris, en l'extensió espacial i temporal,⁷ possible gràcies al fet que són textos ben datats i ben localitzats, els quals, redactats majoritàriament en català, s'estenen al llarg de tot el territori lingüístic i, en el cas del País Valencià, des de la segona meitat del segle XIII fins als Decrets de Nova Planta (1707), quan s'instaurà l'ús del castellà en les notaries.⁸

2. Mots que no es documenten en els diccionaris històrics fins al segle XVIII

Adomassat (*fustani adomassat*), referència a un tipus de fustani que participa de les característiques del domàs: «quatre pessés y mija de fustani *adomaçat* entre blanch, vermell y vert. Ítem, mija pessa de tela pintada a modo de fustani *adomaçat*» (ACCV 13832, 5-VI-1533, p. 15). Mot derivat de *domàs* (tipus de teixit). El DCVB registra *adomascat* 'semblant al domàs en el teixit o en el dibuix', documentat en una tarifa de preus de 1704, i la forma *adomassar* amb un sentit diferent, 'guarnir de domassos', sense documentació, sinònim d'*endomassar* (segle XIX) (cf. *DECat*, III, 173).

Carota, *caroteta* 'gorret que porten els infants petits'. «[...] hun bonet o *caroteta* de grana senar de minyó molt vella» (ARV 619, 16-XI-1519, p. 2),⁹ «tres gamboixos y una *carota*» (ACCV 13833, 16-XI-1525, p. 14), «hun bo-

7 Per exemple, des del punt de vista de l'extensió geogràfica, confirmem la presència antiga en valencià de mots que els diccionaris històrics exclouïen d'aquest dialecte (*aiguades* [del vi], *bunyolera* [estri], *càssera*, *gàbia paradora*, *llegidora* [ordir], *lligador* 'tocador [cambra]', *postat* 'empostissat', *ronyadura*, *solada* [de seda]). Quant a la cronologia, en el cas del cat. *sarja* i del cast. *azarja*, que deu ser un arabisme comú al català i al castellà, només hi ha informació històrica en els diccionaris de la forma castellana, però no de la catalana. Igualment, la cronologia documental pot determinar les teories sobre l'origen d'un mot en una llengua i la posterior extensió a les altres, com en el cas de *capot*.

8 Sobre l'impacte de la Nova Planta en la praxi notarial valenciana, veg. Muñoz Navarro (2018: 132-140).

9 Citem els inventaris procedents de l'ACCV i de l'ARV amb la signatura del protocol, seguida de la data i de la pàgina (p.) o el foli (f.) de l'inventari, i en el cas dels digitalitzats, del número d'imatge (im.) del protocol.

lich de draps de lli vells y squexats, dos gamboxets y dos *carotetes* [...], per dos sous sis diners» (ACCV 11299, 20-VIII-1533, p. 4), i ja al segle xv: «una altra capsa ab III gambuxets e una *caroteta*» (ACCV 24124, 5-X-1467, im. 147).

El *DCVB* i el *DECat* (II, 547) només documenten *carota* ‘gorret que porten els infants petits’ al segle XVIII en Carles Ros, com a accepció peculiar del valencià. Amb anterioritat recullen *carota* ‘cara postissa que serveix per tapar la ver-tadera, en carnestoltes i altres festes populars’, doc. 1507 (*DCVB*), que, segons Coromines (*DECat*), «ja es devia usar a València el 1437». Comprovem ara que al segle xv també era conegut el mot *carota* per a la lligadura dels infants petits. En els inventaris de més amunt apareix sovint, com a objectes diferents, jun-tament amb els *gamboixos* o *gamboixets* (i *gambuixets*), que, igualment, eren una peça de vestir que es posava al cap dels nadons, i en una altra ocasió es do-cumenta agrupat amb una altra lligadura, el *bonet*.¹⁰ En un altre text valencià del segle XVI trobem més informació sobre l’aspecte de la *carota* infantil: «un drap nou, obrat de blanch, desfilat, per a cap de criatura, que es diu *caroteta*, y altre drap de la mateixa manera, obrat del mateix, de fil de or y seda negra, ab aljofer menut, y deu coixineres blanques, planes» (a. 1550) (Felip, 2000: 321), i en un sermó del segle XVIII hom fa referència a una *caroteta amb randa*: «le entraven en brasos [...] en una *caroteta* en randa, son pitet, un bavossal, gam-boixet molt ben obrat, faixat ab una faixa a vions, tot empollastrit de bolquers de tamarella» (Soler, *Primer sermó*, 10).

Encara que absent del *DCVB* i del *DECat*, als segles XVII, XVIII i XIX el mot *carota* també podia correspondre a una peça de vestir femenina per cobrir-se el cap, generalment elegant i de moda:¹¹ «quatre *carotes de dona*» (ACCV 5797, 3-II-1641, im. 171),¹² «vachen-se totes posant / les *carotes* del revés / y les fal-detes al cap» (Martí, 1997: 327), «Es penseu anar molt guapes / en les *carotes*

10 Encara que els diccionaris no recullen el *bonet* com a lligadura infantil (*DCVB*, *DIEC*, *DNV*), veiem que també podia ser-ho.

11 També el *gamboix* o *gambuix* era un cobricap que, amb característiques diferents, portaven les dones i els nadons (veg. *DCVB*).

12 En aquest inventari del segle XVII diferenciades de les *carotetes* o *carotetes de criatura*, en diminutiu.

al cap» (*Nova y gustosa notícia...*, València, Salvador Faulí, 1767, p. 1), «Pos, y les *carotes* de cincuenta maneres que porten? » (*El Mole*, 1837: I, 104), i *carota en ala* (i *en ales*): «tant la pobre sabatera / com la de *carota en ala*» (*Coloqui... de les llàgrimes dels suaristes*, BMV, ms. 6781, f. 8), «España és una señora rica, però tan tonta y tan bolònia que·ls administradors se fan rics chuplan-li hasta l'últim sisó, y a ella no falta més que penchar-li un sanserro al coll, posar-li una *carota en ales*, y traure-la a espigolar, per no dir a pasturar» (*El Mole* 1855: II, 124).¹³ Els diccionaris valencians del segle XIX recullen aquests dos sentits del mot (*EDL*, *VVC*, *DVE*, *EscLL*, *MGad*). Escrig diu que la *carota* infantil era de llenç i que s'ajustava al cap,¹⁴ i continua referint-se a «la carota c-usen les sinyores. Papalina». Als segles XX i XXI, el *DG* i el *DNV* es refereixen a la lligadura infantil, però ja no a la femenina. Aquesta, com un producte més lligat a la moda, fou també més efímera, i segurament més tardana.

Escrivania: «dos cistelles ab moltes frasqueries // de molt poca vàlua entre les quals són unes *scrivanies*» (ACCV 13832, 6-III-1533, pp. 14-15), «a Alonso Johan huns baynots o *escrivanies*, per V sous VIII» (ACCV 1638, 31-III-1539, p. 4), «unes alforjetes de terra velles, dins aquelles fon atrobat un arener de banya e altres barbulleries, unes *scrivanies* dolentes, una banyeta per a tenir pólvora per a sevar arcabuços o scopetes, un spalrador per a les çabates dolent» (ACCV 22280, 24-V-1539, p. 4).

El *DCVB* recull *escrivania* 'adreç d'escriure, compost de tinter, ploma i arener, sostingut per un suport més o menys artístic', que documenta en un inventari de Cervera del segle XVIII, a través del *DAG*, si bé en aquest diccionari el mateix exemple rebia la definició de 'moble, escriptori': «*scrivania* de camí, cuberta de pell, ab son pany y clau molt usat». Siga com siga, les *escrivanies* que trobem en els inventaris valencians de la primera meitat del segle XVI no

13 Puig Escó (2002: 99) informa de les característiques de les carotes femenines, «peça d'ús minoritari entre les dones, que consistia en una mena de còfia o gorro, que tapa les orelles i es lliga baix la barba», la qual «degué ser utilitzada exclusivament per a mudar».

14 Sanchis Guarner (1992: III, 65) diu que «la carota [dels infants de bolquers] era una espècie de còfia que tapava les orelles i es lligava davall la barba».

són un moble pròpiament. En un dels documents citats el mot es troba agrupat amb el sinònim o quasi sinònim *bainot* ‘estoig per tenir les plomes d’escriure’, i en els altres dos les escrivanes es troben en unes cistelles o en unes *alforgetes*, amb altres objectes. Per tant, aquestes escrivanes devien ser una mena d’estoig transportable, no massa gran, amb estris per escriure.

Molinada (de carbó): «tres arobes de quarbó, entre *molinada* y quarbó» (ARV 2276, 4-XII-1525, p. 4), «una caixa de fusta vella, stà mija de *molinada* de carbó» (ACCV 11294, 22-VIII-1530, p. 8), de menor qualitat que el carbó.¹⁵ Segons Coromines (*DECat*, V, 743), que documenta aquest sentit de *molinada* ‘carbonissa’ en el diccionari de Carles Ros (1763),¹⁶ mot derivat de *molinar*, i aquest de *moldre*. Recullen aquesta accepció de *molinada* els diccionaris valencians del segle XIX, però no el *DG* ni el *DNV*, segurament per ser ja actualment un mot envellit.

Sangala. Nom de teixit. «XII alnes y II palms *sangala*, a raó de III sous VI alna» ACCV 13827, 8-X-1528, p. 2). El documentem sobretot en vànoves, ex.: «Ítem, altra vànova de llit gran, la cara de *sanguala* e lo envers de vint-y-dozé» (ACCV 13823, 9-XI-1523, p. 16), «una vànova de rodes, la cara de *sangala* e lo envers de alamanya del dit llit» (ACCV 13833, 16-XI-1525, p. 36), també en camises: «Ítem, tres camises de home de *sangala* ab cabessos de fres de or» (ACCV 13833, 16-XI-1525, p. 14).

En el *DCVB* *sangala* ‘classe de tela usada en els segles XVII i XVIII’, que no documenta fins a 1704. Coromines (*DECat*, VII, 660) conjectura que el català *sangala*, que troba en un inventari de Cervera de l’any 1789, a través del *Dag*, vinga «del nom del cantó suís de *Sankt Gall*, on es fabriquen teixits. O es tractaria de teixits singalesos (o sigui provinents de *Simhala*, el nom sànscrit de

15 Així ho podem comprovar en aquests textos valencians dels segles XVIII i XIX: «En la plasa del carbó / dihuen que no es pot entrar, / pués se ben la *molinada* / al preu del carbó mesclat» (*Baoro el Rochet de Alcàser...*, p. 7), «En sa casa, quant se posa / carbó en lo foguer, se fa / posant carbó cap a el cul / y per damunt *molinà*» (Lluís Cebrian, en *Tipos d’auca*, 1878, p. 224), per estalviar carbó; «y de pas compra carbó / [...] Que no-t posen *molinà*» (Burguet: *El tio Sinagües*, 1882, p. 23).

16 Referit al ‘líquid brut procedent de l’elaboració de premsa i elaboració de l’oli’, *morinada* ja es documenta en 1312 (*DECat*).

Ceilan)», i afegeix que «s’hi deu haver unit *sanguinea* [1403-23], mena de drap anàleg, en el qual potser es confongué el nom d’uns teixits de Ceilan amb el de Guinea». Pel que fa al castellà *zangala*, que documenta per primera vegada en el *Diccionario de Autoridades* (1739), pensa que la *z-* en aquesta llengua s’explicaria per ultracorrecció, pel pas del mot a través del català (*DCECH*, VI, 70),¹⁷ però no aporta documentació del català *sangala* fins a 1789. Ara podem confirmar que en català el mot ja era conegut a la primera meitat del segle XVI, mentre que en castellà les primeres dades conegudes són bastant posteriors, i semblen menys abundants. Això podria facilitar, des del punt de vista cronològic, la hipòtesi de Coromines del pas al castellà des del català. En italià *sangallo*, *tella sangala* o *san gallo* (*sangallo*) ‘tessuto lavorato con piccoli trafori a cordoncino che gli conferiscono l’aspetto di un ricamo’, ‘varietà di pizzo o di tessuto a pizzo per abiti da sera, camicette, e sim.’ també es documenta al segle XVI: *tela san gallo* (Citolini, abans de 1565) (cf. *GDLI*, XVII, 496; *DELI*, 1109, *NDM*).¹⁸

Altres:

Barró (de llit) (ARV 1055, 21-XI-1539, p. 3). *Espatuler*: «un espatuler, en lo qual havia una dotzena de spàtules» (ARV 218, 16-XII-1506, im. 1145). *Quadrant*: «hun relonge *elo quadrant* de llautó» (ACCV 16156, 17-V-1522, p. 3). *Sorolla* (ACCV 16156, 17-V-1522, p. 2). *Teleria* ‘conjunt de teles’: «la *teleria* e roba següent» (ACCV 13833, 16-XI-1525, p. 39).

3. Mots que no es documenten en els diccionaris històrics fins al segle XIX

Calaixó: «hun taulell per a scriure ab sos *calaixons*» (ACCV 22141, 12-V-1514, im. 96). En el *DCVB* *calaixó* ‘calaix relativament petit, en general’ (Milà i Fontanals),

17 Abans, en la *Nomenclatura italiana, francesa y española* (1629) de Noviliers apareix «tela sangalo» corresponent al mateix terme italià (*NTLE*). En un inventari de Tudela de 1641 es documenta *sangala*: «cinco piezas de *sangala*» (*CorLexIn*).

18 Segons el *GDLI* (XVII, 496), el nom vindria del cantó suís de *San Gallo*, d’on prové l’elaboració d’aquest teixit.

i, sense documentació, ‘calaix de teler’ i ‘caduf de sínia’. Coromines (*DECat*, II, 406) es limita a incloure’l entre els derivats de *calaix*. No es registra en el *DVE*, i en *EscLl* en l’entrada *calaixó* es remet a *caixó* i *calaix*. No el recull el *DIEC*, i el *DNV* ho fa referit només al calaix de teler i al caduf. Veiem, però, que tenia usos més amplis. En el nostre inventari formava part d’un taulell per a escriure, i en un col·loqui valencià del segle XIX era el lloc on es guardaven els diners en una botiga del mercat: «[el comerciant] em despachà als deu dies, / perquè allí en lo *calaixó* / trobà pesetes de meñs» (*Un pillo y els chics educats en la casa de Beneficència*, 1846, p. 29). El trobem ja en un inventari de Lleida de finals del segle XIV, per a depositar-hi relíquies: «en I *calaxó*, relíquies» (1393) (IEL, I, 556), i a Tarragona en inventaris de finals del segle XVI, amb usos diversos: «Ítem, una tauleta de pi, ab son *calaxó*» (1594), «Ítem, una caixeta, ab molts *calaxons*, per a tenir lo barber les medecines» (1595) (Companys; Sanmartí, 2015a: 373, 464), «En la cuyna trau porta a la sala: Primo, una caixa, ab dos *calaxons*» (1599) (Companys; Sanmartí, 2015b: 303).

Entortillar: «una vergueta redona e hun-altra vergueta de fil d’or *entortillada*» (ARV 442, 22-VIII-1475, p. 12), «Ítem, dins hun paperet foren attrobats dos recorts d’or *entortillats*, casi trencats, molt baix de liga, e quatre perles miganceres» (ARV 609, 28-I-1506, im. 38), «dos canalobres *entortillats* de lautó» (ARV 3076, 22-II-1511, p. 5).

Coromines (*DECat*, VIII, 586) afirma que *entortolligar* (amb la variant *entortelligar*) i *entortillar* (i la variant *entortellar*)¹⁹ són mots de la família de *tòrcer* i *tort*, paral·lels als d’altres llengües romàniques, però mentre els dos primers els documenta al segle XIV, d’*entortillar* no dona notícia fins al XIX, i d’*entortellar* fins a principis del XX,²⁰ i afegeix que *entortillar* i *entortellar* «es presenten molt febles en la història de la nostra llengua», i per això sembla descartar la possibilitat, plantejada per ell mateix, que *entortelligar* surta d’*entortellar* per contaminació de *lligar*. Amb tot, ara comprovem que *entortillar* és també antic, i, de

19 Considera *entortillar* forma valenciana, i, tenint en compte la forma mallorquina moderna *entorci-llar*, creu que potser també s’hi conegué *entortillar*. Quant a *entortellar*, el considera baixempordanés.

20 Igualment, en el *DCVB* *entortellar* només es documenta en Víctor Català, i no s’hi documenta la forma *entortillar*.

fet, segurament era la forma habitual en valencià als segles xv i xvi, paral·lela al francès *entortiller* (abans *entorteiller*) i a l'occità antic *entortilhar* (cf. *DHLF*, *DOM*).

Continua essent habitual en valencià als segles xviii, xix i xx, aplicat a objectes i a persones, ex. «Allí viu com un setrill / de posar oli, y dabant / havia un llibrell en aygua / y uns canons *entortillats*» (*Coloqui nou sobre la bola*, 1784, p. 4), «alsant lo colse y *entortillant* lo coll cap a la dreta» (*Almanaque Las Provincias* 1891, p. 164), «SÈPIA: Che, no és sego!... (Corre) / BATALLA: T'*antortille*, / pillo» (Campos, *Un casament del dimoni*, 1894, p. 29), «portalà que dóna a un carrer *entortillat*» (Hernández Casajuana, *El pati dels cañarets*, 1914, p. 7), usat també en sentit moral: «Que, com diu aquell refran: / L'abre de chiquet s'adresa; / yo allí en *bach entortillar*. / Al llibre de les quaranta / tant me vach aficionar / que lo manco que pensaba / era en voler estudiar» (*Coloqui de mosén Batiste*, BMV, ms. 6781, p. 3), «En lo meu cor ningú mana. / Ni hi an pares ni família / que *entortillen* un voler / cuant en lo pit s'arraïla» (Roig i Civera, *En la nit de Sen Chuan*, 1884, p. 9).²¹

Forma derivats, prova de la seua popularitat. Documentem *entortilló*: «El foro se pert entre *entortillons* de fachaes traseres que s'entren y sinse vore el final del carreró» (Hernández Casajuana, *El carreró de la Llanda*, en *El Cuento del Dumenche*, 158, 1917, p. 4), «Vaig pegar un *entortilló* al baixar l'escala i es veu que se me'n va eixir un tendó del lloc» (Forcada, *Les Camiles*, 1974, p. 165), i *entortillament* (Enric Valor, en *CIVAL*).

Llicera: «Ítem, en lo studi de front pujant per la scala, foren atrobades dos andanes de canyissos, cascuna andana de cinch canyissos ab sos stants de fusta ab ses *lisseres* de canya [...] Ítem, en lo // primer studi qu'està a mà-squerra pujant per la scala, fonch atrobada una andana ab quatre canyissos ab sos stants de fusta y *licerres* de canya» (ARV 1299, 15-V-1544, pp. 4-5).

En el *DCVB* *llicera* 'cadascun dels bastons, llistons o canyes damunt els quals descansen els canyissos en les andanes', com a valencià,²² i el considera

21 En el *DNV* només *entortillar* 'retòrcer, doblegar, encorbar (un objecte recte)'.

22 En relació amb els canyissos també 'cordeta d'espart amb què es fan els canyissos', igualment valencià i sense documentació (*DCVB*). En *DVE* i *EscLI llicera* 'se aplica a los palos o listones sobre que descansen los cañizos en las andanas'; *MGad* afegeix l'accepció 'cordel o soguilla de esparto con que se hacen los cañizos'.

«probablement derivat de *lliça*», del llatí *LĪCĪA* ‘fils’, ‘cordells’, ‘trama’.²³ Encara que no és el sentit del mot en l’inventari citat, les lliceres també poden ser les canyes col·locades horitzontalment sobre els canyissos que formen la coberta de la barraca (veg. Moll, 1936: 7; Sanchis Guarner, 1957: 19, 25).²⁴

Oracioner: «a·n Pau Pasqual, *oracioner*, per dos sous y dos» (ACCV 13823, 14-VII-1523, p. 2), «a Pere Ramon Pardo, *oracioner*, per trenta-huyt sous» (15-VII-1523) (id., p. 3), «Guillem Gràcia Salvador, q *oracioner*, natural de la vila de Çuera del Maestrat de Montesa» (ACCV 22288, 11-III-1541, p. 1). Amb el sentit ‘professional’ o ‘semiprofessional’ de ‘recitador de salms, persona que va de porta a porta dient oracions’, que trobem en els inventaris, no es registra fins al diccionari de Labèrnia (1839) (*DECat*, VI, 86), si bé amb el sentit de ‘persona donada a l’oració’ el mot és ja medieval (cf. *DCVB*, *DECat*, *DAG*, V, 249).

Torcamans. Des de principis del segle xv, trobem en els inventaris valencians torcamans d’estopa, de lli, de cànem, de llenç i de cotó: «unes tovalles de li oldanes ab un *torcamans* d’estopa» (ACCV 22164, 4-V-1405, im. 78), «un *torquamans* de cànem [...] Ítem, un *torquamans* de drap de li» (ACCV 29069, 8-V-1409, im. 36), «hun mig cofre vell ab dos teles de pastar e dos *torcamans* de lenç, tot vell» (ACCV 11294, 20-VI-1530, p. 7).

Els torcamans podien tenir un ús litúrgic, en l’altar: «Ítem, cin[ch] *torchamans* de li d’altar» (ACCV 23182, 22-VIII-1408, im. 72), «dos tovalles de l’altar, dos amits e hun *torcamans* per a l’altar» (12639, 30-I-1497, im. 38). Esmentem també els *torcamans de servir*: «Ítem, una dotzena de *torquamans de servir*» (20-I-1543) (ACCV 2823, 20-I-1543, p. 17).

23 Coromines (*DECat*, V, 203) es limita a incloure *llicera* entre els derivats de *lliç* (llatí *LĪCĪUM*).

24 Aceptió no registrada en els diccionaris històrics. Sí que té aquest sentit en el següent text de Pascual Tirado: «I aplegaren per fi los confreres del tonell a la barraca del cadirer. Dos trossos de tàpia de fang i pallús, dos *lliseres* i unes garbes de senill per coberta, sostingudes a guises de “cutxillo” per una branca d’om, tot entortillada» (CIVAL, 1935), i segurament també en aquest diàleg teatral: del segle XIX: «VALERO: Y que-l nóvio no és paller. / És l’ull dret de la señora / y encarregat soberano, / cosí de Rafel Bacora, / el nostre alcalde. / VISANTETA: Chitano, / que du molt bé la tisora. / Ya hu sé, pare. / VALERO: Home de maña, / que, arrimat a la anguilera, / va teixint com tix l’araña / la tela entre la *llisera* / y el entabacat de caña» (Rafael Vives i Azpiroz, *Nelo o Medidas de Salvador*, 1873, p. 9).

En els inventaris dels segles xv i primera meitat del xvi els torcamans eren una peça de roba diferent dels torcaboques, de les tovalles, dels tovallons i de les tovalloles, exs. «Ítem, un *torcamans*, uns tovallons e altres pedaços de drap de stopa» (ACCV 2530, 26-X-1428, im. 81), «hun almaysar vert ab una tovallola e hun *torquamans*» (ARV 439, 4-XI-1472, p. 2), «Ítem, dotze tovalles per al hus y servici de casa, entre primes y grosses // usades y nou tovalloles blanques y huyt *torcamans* blanchs usats» (ARV 1830, 21-VII-1528, pp. 15-16), «dos tovaies de casa, dos torcaboques, dos *torcamans*» (ARV 1226, 29-VI-1549, p. 5).

Tot i això, les tovalloles també podien ser usades per a torcar les mans, i, de fet, documentem *tovallola* (i *tovalloleta*) *de torcamans* i *de torcar mans*: «hun parel de *tovalloles* sotils *de torcar mans*» (ACCV 27182, 1420, im. 124), «Ítem, una dotzena de torcaboques de lli y cotó scacats usats. Ítem, quatre *tovalloles de torcamans* de lli y cotó usades» (ARV 1245, 15-V-1546, p. 8), «Ítem, una *tovalloleta de torcamans* vella [...] Ítem, tres torcaboques vells» (ACCV 1648, 17-III-1548, p. 4), així com *tovallola de mans* o *d'eixugar mans*, diferent del torcamans: «Ítem, dues *tovalloles de mans* quasi noves [...] Ítem, un *torcamans* e una tovallola» (ACCV 19122, 3-XI-1479, p. 4), «Ítem, hun *torcamas* [sic] ussat. [...] Ítem, dos *tovalloles de exugar mans*» (ACCV 27208, 11-IV-1450, f. 63r), i *tovallola d'aiguamans*: «Ítem, dos *tovalloles de ayguamans* e dos *torcamans* sotils» (ACCV 13823, 4-V-1523, p. 6).

A pesar de la seua vitalitat, *torcamans* compta amb documentació molt escassa i recent en els diccionaris històrics. Només el DCVB documenta la locució antiga *donar torcamans* 'donar aiguamans' en un document de 1538, però no registra el substantiu *torcamans*, referit a un drap per torcar-se les mans, fins a l'any 1913.²⁵ Actualment, és considerat un mot propi del valencià (DCVB, *DEcat*, *Dag*),²⁶ especialment del meridional (*PALDC*, m. 248 «L'eixugamà»), però

25 El *DEcat* (VIII, 581) es limita a incloure'l entre els compostos de *torcar*.

26 Veny (1960: 123) el recull també a Fraga i al Camp de Tarragona.

antigament, igual que el verb *torcar*, tenia una extensió més gran. Així, el trobem, per exemple, en inventaris lleidatans del segle xv i de l'últim quart del xiv (1388) (IEL).

Altres.

Camiser: «lo honorable en Pere Heres, teixidor de lana [...], altre dels marmessors e execudors de l'últim testament e extrema voluntat de l'honorable en Miquel Steve, q *camiser*» (ACCV 13649, 8-I-1526, pp. 1-2). *Cullerot* 'culler'. «dos culleres de fusta y hun *cullerot*» (ACCV 1635, 8-VIII-1534, p. 10). *Estucar*: «dos cedaços, la hu d'*estuquar*» (ARV 1625, 20-XI-1538, p. 8). *Pany de colp*: «una altra caxa [...] ab son *pany* e clau *de colp* per a tenir ceda» (ARV 1299, 17-VI-1544, p. 17). *Plàtera*: «onze plats comuns de terra y dos *plàteres* de Manizes y una blava» (ARV 1828, 9-VIII-1523, p. 5). *Sacsonar*: «unes fal-detes de fustani *sachsonades*» (ACCV 11268, 8-I-1500, 9r). *Tonyiner* (ACCV 19128, 16-XII-1485, im. 296).

4. Mots que no es documenten en els diccionaris històrics fins al segle xx

Capotí: «hun *capotí* del mateix drap pardillo» (ACCV 1645, 7-IV-1546, p. 7). En el *DCVB* *capotí* 'peça de vestit que duen els homes en lloc de jac' (Alguer).²⁷ El podem documentar en dos textos valencians més de la primera meitat del segle xvi, referents al seguici que acompanyava el capità agermanat Vicent Peris quan entrà triomfant a València l'any 1521 (cf. CICA: Antiquitats I, p. 72, l. 10; Sòria, Dietari-1, f. 27v, l. 17). Eren coneguts també a Mallorca al segle xvii.²⁸ En castellà el *capotín* es troba des del darrer quart del segle xv, i com els *capotins* valencians, podia usar-se en lliurees: «*Capotines* de panno

27 *Cappottino*, diminutiu de *cappotto*, és també italià (cf. *GDLI*, II, 723-724), i això podria afavorir la forma algueresa *capotí*.

28 Segons Mulet i Ramis (1990: 28), els *capotins* eren vestits de festa i solemnitat, i, quant als teixits, es refereix a capotins de domàs negre, de gorgorà, de pelfa, de setí i de tabí.

verde, para una librea» (1493), «La reina obsequia con un *capotín* [...] para su librea» (1500) (VCM).²⁹

Coromines inclou el català *capotí* entre els derivats de *capot* (DECat, II, 530), però relaciona el castellà *capotín* (1488) amb el mossàrab *qapuṭīn* (XIV-XVI) (DCECH, I, 828), i creu que *capot*, que no documenta en català fins a 1574,³⁰ ens arribaria «probablement del mossàrab per via del castellà»,³¹ on el documenta a principis del segle XV. Tenint en compte que tant en francès, com en occità i en italià el mot no compta amb documentació anterior al segle XVI, creu que el castellà i el portugués serien l'origen del mot, d'on es propagaria a la resta de llengües, «per les grans navegacions oceàniques». Tanmateix, cal considerar que ja trobem el substantiu *capot* en un inventari valencià del segle XIV: «Ítem, un *capot* blau de drap de la terra» (ARV 2936, 18-II-1376, im. 71). La forma *capot* apareix també en un inventari aragonés de 1404: «hun jupon e hun *capot*» (IA, IV, p. 526), i en un altre de 1374 es documenta *biscopot*: «un *biscopot* d'escarlata fforrado con panyo cárdeno de Londres» (IA, II, p. 347), el qual Pottier (1948-1949: 111, 124) pensa que podria significar 'cape double', i el relaciona amb *capot*. Per tant, convindria no oblidar els fets cronològics valencians i aragonesos, anteriors, segons sembla, als castellans, en la proposta etimològica sobre aquest mot, i, pensar segurament, amb el DCVB, en un derivat de *capa* en català.

Careta, formant grup sinonímic amb *màixquera*: «ítem, una màxquera o *careta*» (ACCV 1636, 14-II-1537, p. 3), «Ítem, una *careta* o màxquera molt sotil» (id., 22-VI-1537, p. 5). Els diccionaris històrics no registren *careta* 'màscara, carota' fins a dates recents,³² i Coromines (DECat, II, 546) pensa que amb aquest sentit és un mot «més aviat manllevat del castellà». El mateix filòleg afegeix que les veus catalanes genuïnes són *carota* (1437),

29 Bernis (1979: 73) troba poques notícies d'aquesta peça en castellà, i creu que seria «una variedad del capote que tenía mangas». Veg. també el DME.

30 *Capot* apareix sis vegades en un procés criminal lleidatà de 1502 (Farreny, 2004).

31 En canvi, en el DCVB es considera *capot* un derivat del català *capa*.

32 En el *Manyoc de fruyta mallorquina* de Joan Rosselló de Son Forteza (DCVB).

el val. *carassa* (Jaume Roig), i *màscara* (*màsquera*, *màixquera*).³³ Siga com siga, comprovem que *careta* ‘màscara’ ja era conegut a la primera meitat del segle XVI,³⁴ i no cal oblidar l’occità *careta* (*quareta*) ‘maschera’ (finals del XV-principis del XVI) (*DOM*), *carete*, *careto* (1655) i el fr. antic *charete* ‘masque’ (1544) (*FEW* II, 349).

Girada, ex «un gonnet de drap negre les *girades* de les mànegues guar-nides de vellut negre e lo cors per lo semblant» (ARV 616, 21-I-1516, p. 6), «unes mànegues de vellut negre amples ab punta e *girades* de cetí negre» (ACCV 13833, 16-XI-1525, p. 35), «hun manteu negre ab huna *girada* de vellut negre» (ARV 1224, 31-XII-1543, p. 13), «una capa de drap negre ab *girada* del mateix drap» (ARV 1835, 9-VI-1544, p. 7), «una altra saboyana de drap blau ab *girada* de vellut blau» (ARV 1299, 17-VI-1544, p. 13). El *DCVB* només documenta el mot en Carles Salvador, el defineix com ‘gira de capa, de llençol’, i el registra a València, al Maestrat i a la Ribera d’Ebre. En els inventaris valencians del segle XVI també trobem la *girada* en mànegues, en manteus i en saboianes.

Lligador ‘cambra destinada a pentinar-se i compondre’s, tocador’. «un retret o *ligadoret* que està après dita recambra [...] Ítem, en la cambreta que està damunt lo dit *ligador*» (ARV 264, 18-XII-1526, p. 6). El *DCVB* i el *DECat* (v, 208) el registren només com a mallorquí. En els inventaris valencians del segle XVI també es documenta el nom *lligador* per referència a una mena de caixa o moble de fusta per arreglar-se: «Ítem, una caixeta o *ligador* de fusta obrada ab

33 Si bé aquest darrer mot no el documenten els diccionaris històrics fins un inventari català de 1546, Coromines (*DECat*, v, 512) creu que «ha de ser força més antic». Podem confirmar ara la presència del mot en altres inventaris de la primera meitat del segle XVI. En el següent poema valencià del segle XVII, que satiritza una dona poc agraciada que abusa dels afaits, trobem tres d’aquestes veus, *màixquera*, *careta* i *carassa*, si bé la darrera hi deu fer referència a la cara: «Quant la untura se li engrassa / fa una *màixquera* perfeta, / portant un dit de *careta* / damunt de un pam de *carasa*» (*Real academia celebrada en el Real de Valencia* [...], a *los años de Carlos segundo*, 1669, p. 83).

34 Es troba en altres textos de la primera meitat del segle XVI: «[...] que’s gos desfressar ni portar màsquera o *careta* alguna de qualsevol manera» (1520) (IEL, III, 1645), agrupat també amb *màsquera*, «diversos crims e delites se són comesos en lo Principat e comtats dessús dits per los dits hòmens entocats e portants *carettes* e barbes fictes» (CICA: Girona II, c. 675, l. 30).

sos calaixets» (ACCV 2823, 20-I-1543, p. 20),³⁵ «tres cadires de cuyro usades y un *ligador* de fusta» (ACCV 22297, 2-VI-1546, p. 21).³⁶

Altres:

Arruixador: «una ampolla o *arruxador* de vidre ple de aygua naffa» (ACCV 11288, 26-III-1522, p. 8). *Bequelló* (d'un cànter) (ACCV 25943, 3-XII-1517, im. 370). *Braç* (d'una cadira) (ACCV 13817, 27-X-1524, p. 6). *Brocal* (part d'un canelobre): «hun altre canalobre de llautó ab lo *brocal* o coll llarch» (ARV 1299, 17-VI-1544, p. 3). *Carbonera*: «en una *carbonera* en la dita entrada» (ACCV 11288, 27-IV-1522, pp. 8-9). *Gàbia paradora*: «tres *gàbies* de pardals, la huna de les quals és *paradora*» (ARV 1055, 20-V-1541, p. 23), que el *DCVB* registra només a Barcelona. *Saltada* (art de pesca) «dos *saltades* de exàrcia molt velles» (ARV 3079, 29-VI-1513, p. 2).

5. Mots no documentats en els diccionaris històrics

Aiguades. «una gerra de LX cantes poch més o menys miga de *ayguades*» (ACCV, 11276, 20-I-1507, f. 118v), i ja en inventaris dels segles XIV i XV: «et IIII jarras plenas vini d'*ayguades* et duas trescoladorias» (ARV 11181, 1305, im. 1), «invenimus entrò a XL quarters de vi de *ayguades* poch més o menys» (ARV 16930, 1332, im. 45), «Ítem, en lo celler huyt gerres grans plenes de most. Ítem, dues gerres grans plenes de remost y de *ayguades*» (ACCV 25472, 1-X-1425, im. 195), «Ítem, IIII gerres chiques vinaderes buydes. Ítem, III gerres miganceres plenes de *ayguades* e de remost» (ACCV 11428, 2-III-1440, im. 109).

El context indica que segurament es tracta de la 'vinassa resultant de tenir alguns dies la brisa ja premsada dins el trull amb certa quantitat d'aigua', la qual el *DCVB* registra a Falset, sense documentació. Si bé actualment no l'in-

35 En els inventaris valencians de la primera meitat del segle XVI es documenta sovint *caixeta de lligar*.

36 En el *DCVB* *lligador* 'taula amb prestatges per a posar-hi els objectes que serveixen per a rentar-se, pentinar-se i en general abillar-se', no registrat fins al diccionari de Lacavalleria (1696).

clouen el *DG* ni el *DNV*, era un mot conegut en valencià en dates recents. Així, en *MGad* llegim el plural *aiguaes*. «*Les aiguaes del vi*. Aguapiés, purrelas».

Arener. Només el *DCVB* i el *DAG* (I, 112) registren *arener* ‘capseta o botella on tenen l’arena que serveix per eixugar la tinta dels escrits’, sense documentació. Els inventaris valencians de la primera meitat del segle *xvi* mostren que el mot ja era usat en aquell temps. La presència juntament amb el substantiu *tinter* en confirma el sentit.³⁷ Quant al material, veiem que podien ser de banya o de fusta, i sobre la confecció, en trobem d’obrats a la romana, i de Tortosa: «Ítem, una capceta ab hun tinter y hun *arener* de banya» (ACCV 11294, 16-VII-1530, p. 8), «unes alforjetes de terra velles, dins aquelles fon atrobat un *arener* de banya e altres barbulleries» (ACCV 22280, 24-V-1539, p. 4), «hun *arener* obrat a la romana» (ARV 1299, 17-VI-1544, p. 11), «un *arener* de fusta dels de Tortosa» (ARV 1835, 9-VI-1544, p. 2).³⁸

El mot va continuar en ús als segles següents, com es pot comprovar en textos dels segles *xvii* i *xviii* (cf. *CIVAL*) i en el diccionari de Carles Ros (*DVR*), i en els del *xix* (cf. *BDLex*), i encara el llegim en escrits populars de principis del segle *xx*: «HERMELANDO: –Aguarde’s (Va al velaor y pren l’*arener*). / QUICO: –Què va a fer? / HERMELANDO: –Posar-li arena [a l’escrit] / pa que no puga borrar-se» (Josep Ferrando, *Molí de vent*, 1905, p. 13).

Si bé actualment s’ha envellit bastant, juntament amb la decadència de l’objecte, en el *DIEC* es registra *arener* i el femení *arenera* com a formes secundàries de *sorrera*, mentre que el *DNV* estranyament no recull *arener*, sinó només el femení *arenera*³⁹ i, com a forma secundària *sorrera*, ja com a mots del passat.

Borlar. «un davantaltar de llenç *borlat* de grana, molt vell, a mossén Arnés, per III sous, VIII» (ACCV 5830, 10-X-1543, p. 5). Els diccionaris

37 En el *TP*, en l’apartat «De coses de escriure» es recull *tinter*, però no *arener*.

38 També es documenta en inventaris lleidatans de 1550 i 1562 (IEL, III, 1728, 1867), i tarragonins de la segona meitat del *xvi* i de principis del *xvii*, fabricats de banya, de llautó de coure i «de búffalo», i en aquests darrers també en una ocasió es llig el femení *arenera* (Companys; Sanmartí, 2015a, 2015b).

39 Tanmateix, veiem que en els inventaris valencians del segle *xvi* sempre documentem el masculí *arener*, com també en els textos valencians dels segles *xvii* i *xviii*, en els diccionaris valencians dels segles *xviii* i *xix* (*DVR*, *DSG*, *EDL*, *DVE*, *EscLL*, *MGad*) i en el *DG*.

històrics documenten *borla* ‘aplec de fils de seda o llana que formen una bola o plomall usat com a adornament’ des del segle xv (1461), però no el verb *borlar* ‘guarnir de borles’ ni el participi *borlat* (DCVB; DECAT, II, 117-118).

El DCVB, com Meyer-Lübke, pensa que el substantiu *borla* devia procedir del llatí vulgar *BŪRRŪLA ‘floquet de llana’. Coromines (DECAT, II, 117-118) qüestiona aquesta etimologia, i tot i considerar-lo un mot d’origen incert, planteja la possibilitat de veure l’origen de *borlar* en el germànic *BRUZDON ‘brodar, recamar’, origen també de *bordar*, i creu que *borla* en podria ser un derivat postverbal. Tanmateix, no aportava documentació del verb *borlar*, el qual ara constatem que era conegut al segle xvi. Coromines (DECAT) cita també un gascó *bouurlà* ‘ourler une pièce de drap’, i un gallegoportugués antic *borlar* ‘brodar’, i s’hi pot afegir *borlado* en castellà al segle xv (cf. CORDE).

Bunyolera ‘estri per a fer bunyols’: «Ítem, huna *bunyolera* ab sa cuberto-ra. Ítem, dues olles de terra» (ARV 1166, 16-IX-1529, p. 6). Referit a la dona que fa o ven bunyols, el terme *bunyolera* es documenta ja en Jaume Roig (DCVB, DECAT, II, 336), però no aplicat a un utensili. El DCVB registra *bunyolera* ‘motlo de llauna amb mànec de fusta, per fer bunyols’, a Eivissa, sense documentació. Encara que no figura en el DIEC, sí que registra el mot el DNV: ‘casset metàl·lic amb un mànec llarg i amb el fons alçat en forma de caputxa, que servix per a donar forma als bunyols i coure’ls en la caldera d’oli bullent’.⁴⁰ Per tant, aquest mot referit a un estri, que, com veiem, té un origen secular, si bé té una presència escassa en les fonts documentals i se’n perd el rastre en la lexicografia valenciana dels segles XVIII, XIX i XX, devia continuar en ús, com ho demostra la seua inclusió recent en el DNV.

Càssera: «Ítem, en la cuyna fonch attrobat lo següent. Primo, dos dotzenes de plats e scudelles. Ítem, dos paelles migansereres de ferro. Ítem, hun coci. Ítem, dos cresols, huna giradora e hun rall. Ítem, una *càcera*» (ARV 1287, 10-VII-1532, p. 3). El DCVB i el DECAT (II, 616) registren *càssera* ‘cullera molt gran, en forma de casseroleta fonda, amb la qual treuen l’aigua de la caldera a les

40 Referit a un estri per a fer bunyols, no el registren els diccionaris valencians dels segles XVIII, XIX i XX, però sí el mallorquí Amengual (BDLex).

tafones d'oli, i la tiren dalt la pila d'esportins', a Mallorca, sense documentació, procedent del *BDLC*,⁴¹ i en el *DECat* també com a 'part d'una premsa de cera', igualment a Manacor. Coromines (*DECat*) l'inclou entre els derivats de *cassa* 'cassó gran per portar matèria líquida a un lloc traient-la d'un altre', i creu que de *càssera* deriva *casserola* 'atuell metàl·lic rodó i poc fondo, per cuinar', que, com el *DCVB*, documenta l'any 1593, abans, per tant, que l'hipotètic mot primitiu. Ara, amb la documentació de *càssera* a la primera meitat del segle XVI, es facilita cronològicament la derivació proposada per Coromines. D'altra banda, encara que actualment, fora de Mallorca, *càssera* sembla un mot envellit, la presència en l'inventari dels béns del llaurador d'Alfara del Patriarca Damià Rodella confirma que no era exclusiu de l'illa.

Clarell, filat en madeixes o en cabdells: «cinch madexes de *clarells* crues» (ACCV 11272, 15-XI-1504, f. 96r), «dos cabassos de palma plens de *clarells* filats en madeixes» (ACCV 13829, 26-IV-1530, p. 10), «cinch lliures de *clarells* y stopa filat y blanch en capdell» (ACCV 17258, 25-VI-1545, p. 17), també en filasses: «una filaza d'estopa y *clarells*» (ARV 117, 27-XI-1528, f. 138r). Usat en robes i draps diferents: llençols, cortinatges, tovalles, tovalloles, exs. «huna tela de *clarells* rexada de blanch per a tovalloles de cada dia, que tira set alnes» (ARV 1828, 7-VII-1523, p. 5), «un cortinatge de *clarells* de llit mijancer franjat de fil blanch usat» (ACCV 13832, 6-VI-1533, p. 10), «dos tovalles de *clarells* scacades d'escac menut [...] Ítem, dos parells de llençols de *clarells*» (ARV 1622, 4-VI-1535, p. 4). Es coneixia ja al segle XV: «Ítem, miga arrova de *clarells* d'estopa pentinats. Ítem, hun cofre pintat de blanch e vermell [...], dins lo qual havia dos roves de *clarells* d'estopa» (ACCV 11237, 12-I-1467, f. 49v).

En el *DCVB* *clarell* 'la part del cànem que es desprèn en la segona pentinada', sense documentació, derivat de *clar*.⁴² Segons el *DVE*, regularment s'usa en plural, i així el documentem, en efecte, en els inventaris valencians. Encara

41 En el *BDLC* (Alcover, 1909, iv: 599-600) amb la forma *càssara*, i se'n recullen també els derivats *cassarota*, *cassarassa*, *cassareta*, *cassarella*, *cassaretxa*, *cassarada*, *cassaram*, *cassarim*, *cassarum*, *cassarretjar*, *cassaretjera*.

42 El *DECat* (II, 738) es limita a incloure el mot entre els derivats de *clar*.

que rarament, trobem també la variant *clerells*, explicable per assimilació a la vocal tònica: «deu lliures fil blanc canejat de *clerells*» (ACCV 11832, 1607, im. 1742). En una ocasió llegim el femení *clarelles*, segurament amb un sentit similar: «dos llansols de *clarelles* de dos telles usats e una flasada de borra vella» (ARV 1625, 11-III-1538, p. 5).

Embagar. En els inventaris del segle xv i de la primera meitat del xvi el trobem sempre aplicat a la guarnició de coixins, coixinals i coixineres. Es podien embagar de cordó i de fil de diversos colors, exs. «dos coixins *enbagats* de cordons negres» (ACCV 26812, 17-IV-1469, im. 95), «sis cubertes de coixins de cap de lli prim *enbagats* de cordonet negre e blau» (ACCV 11257, 13-V-1490, f. 33r), «quatre coixinals grans ab cubertes de orlanda ab cordó de grana *embagats*» (ARV 608, 13-X-1505, im. 194), «dos coxinets migancers de miga ploma ab ses cubertes de filet de casa *enbagats* de cordó de filadís negre» (ARV 619, 20-I-1519, p. 5), «dos coixins de cap plens de borra ab cubertes de lens *enbagats* los caps de fil blanch» (id., 8-X-1519, p. 2), «dos coxineres, la una *embagada* de cordó negre, l'altra obrada de negre» (ACCV 16153, 11-I-1525, p. 5), «tres coxineres blanques, les dues *enbagades* de cordó blanch e l'altra sense ninguna guarnició» (ARV 260, 14-IX-1523, f. 592r), «tres coxineres de llens, les dos *enbagades* de blanch e l'altra de negre» (ARV 1622, 17-VI-1539, p. 11).

Mot derivat de *baga*, que amb els sentits de 'nus o llaçada a manera d'anella' i d'anella que aguanta una barra en certs mecanismes' es documenta a l'edat mitjana (*DECat*, I, 541). Quant al verb *embagar*, els diccionaris històrics el documenten des del segle xiv aplicat a armes ('lligar una arma llancívola amb una corretja per a poder llançar aquella amb més força') (*DCVB*; cf. *DECat*, I, 542; *DAG*, III, 136), però no amb el sentit de 'lligar amb una бага' (*DCVB*). Podem comprovar, però, que la referència a cordons, fils o llaçades és també antiga, tenint en compte l'antiguitat, així mateix, de *baga* 'nus o llaçada'.

Juntament amb *embagar*, testimoniem en els inventaris els substantius *embagadura* i *embagament*, el primer no registrat en els diccionaris històrics i el segon no documentat. Igualment, es troben en coixins, coixinals i cobertes de coixins. Segons la informació dels inventaris consultats, l'embagadura podia

ser de seda i de cordó o cordonet: «quatre coxinals plens de ploma, blanchs, de lli, ab *enbagadura* de seda negra als caps» (ACCV 11422, 7-VIII-1439, im. 105), «quatre coxinals blanchs de cap enbagats ab *enbaguadures* de cordonet negre» (ACCV 20981, 24-VII-1478, im. 112), «quatre cubertes de coixins blanchs de drap de Orlanda ab *enbagadura* e cordó de seda de grana» (ACCV 10934, 22-III-1487, im. 147), «dos cubertes de coixins, la una ab *enbagadura* de cordó blanch» (ACCV 13874, 6-V-1500, im. 205), «dos coixins de cap plens de fluxell ab cubertes enbagues de cordonet negre (...) Ítem, altre coxí de cap ple de ploma e fluxell sens *enbagement*» (ACCV 20980, 19-III-1477, im. 46).

Palmissó: «una capça ab paternostres de *palmizons* e de fusta de oliveira» (ACCV 15933, 1501, im. 222), «dos rastres de paternostres o saltiris de *palmisó*, dolents» (ACCV 22139, 1516, im. 72), «huns papers pintats de molts sancts e dos siriets de sera blanchs pintats e dos rastres de paternostres o saltiris de *palmisó* dolents» (id., im. 88). Segurament es refereix al fruit del margalló, que podia ser usat, com veiem, per a fer paternòsters o saltiris. Altres materials que documentem en els inventaris valencians dels segles XIV, XV i primera meitat del XVI en la fabricació de paternòsters són el coral, l'atzabeja, l'ambre, el brúfol (segurament la banya de l'animal), l'os, el vidre, la fusta, l'argent i l'or. El *palmissó* era també usat antigament en medicina, com a remei per al poagre: «A sanar e curar mal de puagra [...] Ítem, prenets dels *palmissons* qui són verts o de la junça qui sia verda» (Gallent, 2020: 85). El *DCVB*, el *DECat* (VI, 206) i el *DAG* (VI, 20) registren *palmissó* 'dàtil del margalló' en valencià, tortosí i mallorquí, sense documentació, i encara que amb aquest sentit no és registrat en els diccionaris històrics, el mot *palmissó* també es coneix en valencià com a sinònim de *margalló* (*Chamaerops humilis* L.) (Pellicer, 1999: 39; *TVM*, 124).⁴³

Postat, *postadet*: «En lo celler del *postat* [...] Ítem, una dotzena de cubertes de gerres» (ACCV 20710, 4-III-1442, im. 65), «Ítem, huns ganchets de penjar la vela. Ítem, hun *postadet* de fusta vell» (ACCV 11294, 2-IX-1530, p. 11), que estava «en hun studiet de mija scala del caragol»; «Ítem,

43 El mot *palmissó* no es troba en el *DIEC*, en el *DNV* i tampoc en el *DG*.

hun *postat* per als sachs» (ARV 2275, 18-VI-1523, p. 2). En l'almoneda dels béns de la botiga del barber i cirurgia Pere Aragonés conviuen els sinònims *postat* i *empostat*: «dos armaris de fust sotils que staven detrás lo *postat* de la botiga [...] les dos perches de la porta e lo *empostat* de la botiga» (ACCV 19127, 1502, im. 69).

Derivat de *post*. El *DECat* (VI, 748) registra *postat* 'conjunt de posts', com a mot valencià, mallorquí pallarés i ribagorçà, sense documentació, i la locució cavalleresca *traure a postat* 'tirar a taulat', en Bernat Desclot. El *DCVB* diferencia entre *postat* 'empostissat' (Mallorca, Pallars, Ribagorça) i 'conjunt de les posts i bancs del llit' (València).⁴⁴ El *DNV*, segurament tenint en compte la informació del *DCVB*, registra *postat* només amb el segon sentit. Amb tot, comprovem que *postat* era conegut també en valencià per referència a l'empostat o empostissat en general, i encara al segle XIX figura com a sinònim d'*empostat* en *EscLl* i en *MGad*.

En els inventaris valencians del segle XV documentem també un altre derivat de *post*, *postam*, per referència a un conjunt de posts: «en lo corral molts troços de fusta, e manobra, e lenya, e sarments, e *postam*» (ARV 439, 22-X-1472, p. 7). En el *DCVB* *postam* 'conjunt de posts', documentat en Marià Vayreda. Coromines (*DECat*, VI, 748), el registra com a rossellonés, referit al d'una fleca, i el documenta l'any 1628.

Ronyadura: «una capceta ab *ronyadures* y un tros de soldadures, pesa tot dos onses, un quart» (ACCV 13839, 29-VII-1539, p. 9), en l'inventari dels béns de l'argenter Bernat Valldellós.

En el *DCVB* *ronyadura* 'efecte de ronyar', per referència a la *ronyadura de ciri* 'llavoradura o deixalles d'un ciri ronyat' (Mallorca); el *DECat* (VII, 388) es limita a citar el mot. Derivat de *ronyar*,⁴⁵ verb que el *DECat* i el *DCVB* consideren procedent del fr. *rogner* 'retallar', del llatí vulgar *ROTŪNDIĀRE 'tallar en redó' (derivat de ROTŪNDUS). Segons Coromines (*DECat*, VII, 388), *ronyar* és un

⁴⁴ El *DAG* (VI, 206) ja recollia *postat* 'les posts i bancs de llit', a València.

⁴⁵ També es registra la variant prefixada *aronyar* 'aprimar una cosa rebaixant-ne les vores amb una eina de tall', com a mallorquina (*DCVB*). Els diccionaris normatius (*DIEC*, *DNV*) recullen *ronyar*, però no *ronyadura*.

«terme propi de certes tècniques per a raure i llevar parts superficials de certs objectes: cuiros de sabata, ciris, pintes, els objectes que musiquen els pastors, cordes nàutiques, parts grofolludes de l'escorça de l'alzina, etc.». El *DCVB* es refereix a l'acció de *ronyar l'escorça de l'alzina* (Garrotxa, Lluçanès), *ronyar les pintes*, en la indústria de la fabricació de pintes de banya (Vallès), *ronyar els ciris* (Mallorca) i *ronyar les sabates* (Mallorca i Menorca), sense documentació, com tampoc no documenta aquest verb el *DECat*. A més, el *DCVB* el considera un mot propi del català central i balear. Veiem, però, que *ronyadura* era ja conegut en valencià a la primera meitat del segle XVI, i en el cas que ens ocupa referit segurament al producte de ronyar l'argent o els objectes d'argent en l'obra d'un argenter.

Sarja. El documentem sovint als segles XV i primera meitat del XVI, per designar un instrument per a recollir la seda, diferenciat en els inventaris dels canons, de les madeixes i de les troques, exs. «tres lliures de seda debanada poch més o menys en *sarges*» (ACCV 11376, 4-III-1472, im. 93), «quinze *sarges* e hun canó de seda d'adducar» (ACCV 11376, 26-X-1472, im. 496), «Ítem, cinch *sarges* plenes de seda de trames. Ítem, cinch madexes de trames» (ACCV 11288, 5-VII-1522, p. 3), «Primo, trenta-set madexes de seda grogua de tota pell que pesen cinch (blanc) Ítem, una troqua de seda en les staques que resta a la dita defuncta per debanar, que pot ésser una onça poch més o menys. Ítem, una *sarga* ab una solada de seda debanada en què y pot haver una onça poch més o menys» (ACCV 11294, 20-IX-1530, p. 5). Podia usar-se amb les diferents classes de seda (fina, de trames, de cadars): «XII *sarjes* de seda fina. Ítem, cinch *sarjes* de trames» (ARV 2275, 18-VI-1523, p. 4), «cinch *sarges* de cadars» (ACCV 22297, 25-VI-1546, p. 6). En un inventari llegim que era de fusta: «deu *sarges* de fusta buydes e trenquades» (ACCV 11296, 13-IX-1531, p. 4). Amb posterioritat, retrobem el mot en un col·loqui satíric valencià del segle XVIII: «En les *sarches* / furten seda y posen fanch» (*Baoro el Rochet de Alcàser...*, p. 6), la qual cosa demostra que continuava essent popular.

Entre els diccionaris històrics, només el *DCVB* registra *sarja* 'rodet per a cabdellar la seda', sense documentació, i, igual que *sarja* 'classe de tela', considera que procedeix de l'àrab *sāraja*, del llatí *sĒRĪCA* 'de seda'. El registren els diccionaris catalans, valencians i balears del segle XIX, des d'Esteve, Bellvitges i

Juglà (1803-1805): *sarja* ‘instrument per a debanar seda’.⁴⁶ Encara el recollia el *Diccionari Pal·las* d’Emili Vallès: *sarja* ‘torn per a debanar la seda crua’, però ja no el *Diccionari General* de Fabra, com tampoc el *DIEC* ni el *DNV*.⁴⁷ En castellà *azarja*, *açarja* ‘especie de torno para coger la seda cruda’ (*DCECH*), ‘devanadera, instrumento para coger la seda cruda’ (Márquez Villegas, 1961: 82), documentat des de la primera meitat del segle XVI (González Sopena, 2018: 243),⁴⁸ també *zarja* «çarja de coger seda» (1601) (*NTLE*), *azaya* ‘especie de instrumento en que se debana la seda para torcerla’ (1786) (*NTLE*). A Múrcia *azarja* significa també ‘trama o capillejo de seda’ (*DCECH*, I, 433).⁴⁹ Deu tractar-se d’un arabisme medieval comú al català i al castellà, a pesar que els diccionaris històrics catalans a penes en donen informació.

Solada (de seda). «[...] deu sarjes de fusta ab unes *soladetes* de seda de trames, que pot ésser una liura poch més o menys» (ACCV 11287, 2-XII-1521, p. 6), «Ítem, hun taulell de fusta chich ab sos [*sic*] caxó, dins lo qual y ha sis fusos de torçre fil ab ses rodanches als caps y quatre canons ab *solades* de seda de colors» (ACCV 11294, 2-IX-1530, p. 7), i s. v. *sarja*.

Mot derivat de *sòl* (llatí *sōLU*). El sentit de *solades de seda* en els inventaris anteriors sembla que s’ha de relacionar amb *solada* ‘els rodets quasi buits que queden després d’haver ordit la llargada de metres per a la qual s’havien omplert de fil’, que el *DCVB* registra a Sóller, sense documentació. En el cas que ens ocupa sembla referir-se més concretament a la seda que resta en sarges o canons. Deu ser similar al que en un altre inventari de l’època s’ano-

46 En el *Diccionari* de Labèrnia (1839-1840) ‘rodet que usan los del art de la seda pera plegarla’, en l’*EDL sarcha* (instrumento de torcedores). Azarja. En el *Diccionari* de Febrer i Cardona *sarja* ‘instrumentum ad religandum sericum incoctum’ (*BDLex*). El *DVE*, *EscLl* i *MGad* segueixen la definició del *DRAE*.

47 Sí que figura en el *DG*: *sarja* ‘instrument per a agafar la seda verge al fus’.

48 Segons el *DCECH* (I, 433), procediria de l’àrab magribí *saraġa* o *sarġa* ‘devanadera para seda’, i aquest potser del llatí *ROTA SĒRĪCA*. En canvi, per a Corriente (*DHI*), tindria l’origen en l’àr. hisp. **aššārja*, derivat de l’arrel ár. {*srj*}, que al seu torn prové de l’arameu *sārāg* ‘trenzar’, d’on *sārāg* ‘el que trenza o teje’.

49 El *DME* i González Sopena (2018: 244) identifiquen amb aquest mot la forma *açarfa* ‘devanadera’ d’Alfons X (1276), si bé en Corriente (2010: 68) es pot llegir una interpretació diferent del mot *açarfa* d’Alfons X.

mena *solatges de seda*: «set sarges de *solatjes de seda* trames» (ARV 1224, 31-XII-1543, p. 6).

Altres:

Amotllador (de calces) (ACCV 11294, 2-VII-1530, p. 6). *Capcingle* (ACCV 2823, 22-V-1517, p. 3). *Carrutxa* (ARV 2275, 7-VIII-1523, p. 2), probable aragonesisme.⁵⁰ *Clarí*: «setze madeixes de fil o *clarins*» (ARV 616, 21-I-1516, p. 7), «una peça de tovalles scacades de *clarins*» (id., 24-I-1516, p. 3), «tovalloles de *clarins*» (id.), «una lliura sis onzes *clarins* filats» (ACCV 11288, 4-II-1522, p. 5).⁵¹ *Contador*: «un *contador* de fusta» (ARV 2275, 9-VII-1523, p. 5), en una botiga. *Cotó en pèl* (ARV 231, 7-III-1521, p. 7). *Cresolera*: «una *cresolera* de coure» (ACCV 11294, 16-VII-1530, p. 8). *Creu* (d'unes balances): «unes balances de ferro ab sa *creu*» (ACCV 13817, 31-XII-1524, p. 7). *Dentell*: «hun capell ab huns *dentellets* de troneta de or» (ARV 1828, 7-X-1523, p. 9). *Escucadora* (ACCV 1647, 17-III-1546, p. 20). *Espiller* 'fabricant o venedor d'espills' (ARV 1055, 24-I-1539, p. 3). *Esportó* (ACCV 13837, 20-II-1537, p. 11). *Estorada* 'conjunt d'estores': «una caixa gran per a tenir la *storada*» (ARV 1046, 7-VI-1533, p. 12). *Falda (llana de faldes)* 'llana del ventre de moltós i d'ovelles' (ARV 606, 16-V-1503, im. 139). *Fardatxat*: «una savoyana de drap *fardachat*» (ARV 237, 4-IX-1545, p. 3), «huna saboyana de drap de color *fardagat* ab veta verda per lo entorn» (ACCV 1644, 9-V-1545, p. 3). *Filós, osa*: «mànegues *filoses*» (ARV 1055, 24-I-1539, p. 3). *Formatger*: «a Pere Thomàs, *formatger*» (ACCV 13823, 15-VII-1523, p. 5). *Formatget*: «deu sistelles per vendre *formagets*» (ARV 606, 16-V-1503, im. 138). *Fusany* (ARV 1828, 9-VIII-1523, p. 3). *Ganivetera* (ARV 117, 16-III-1528, f. 62v). *Llantier* 'recipient d'una llàntia' (ARV 1226, 29-VI-1549). *Llegidora*: «hun ordidor ab son torn y *legidora*» (ACCV 1643, 16-VIII-1544, p. 13). *Llister* 'fabricant o venedor de llistes' (ARV 1055, 24-I-1539, p. 4). *Moret* 'capfoguer': «dos *morets*

50 En inventaris aragonesos es documenta *carrucha* en 1375 (Pottier, 1948-1949: 125).

51 En el *Dag* (II, 189) *clarí* 'mena de tela', la qual diu que s'usava als segles XVII i XVIII, però no n'aporta documentació. El *DCVB* registra l'adjectiu *clarí, ina* 'claret, transparent', que «es diu principalment de les teles», a Mallorca, sense documentació.

de ferro» (ACCV 22297, 2-VI-1546, p. 22). *Pelluc*: «hun matalaff [...] ple de *pelluch*» (ARV 607, 19-II-1504, im. 44). *Portacartes* (ARV 1828, 3-XI-1523, p. 4). *Trascoladora* (ACCV 21234, 28-II-1405, im. 8) i *trescoladora* (ARV 609, 25-II-1506, im. 69). *Veteria*: «altre paper ab seda de *veteria* de colors» (ACCV 11294, 14-IX-1530, p. 2). *Xarrió* (ARV 1624, 1-II-1537, p. 22).

6. Final

Ens agradaria haver cridat l'atenció sobre el valor lexicogràfic dels inventaris de béns materials. Aquests documents ofereixen un vocabulari lligat als objectes de la vida quotidiana de les cases i dels obradors d'èpoques pretèrites, i, per tant, un lèxic més aviat popular, sense pretensions, sovint absent d'altra mena de textos més coneguts, com els literaris. La lexicografia històrica catalana fins ara ha fet un aprofitament limitat dels inventaris, tot i ser una de les fonts més nombroses i de més llarga pervivència dels nostres fons arxivístics. En aquest treball hem pogut comprovar com en molts casos els diccionaris històrics i etimològics documenten molt més tardanament, o simplement no les documenten, veus i accepcions molt més antigues, que ja figuraven en inventaris dels segles XIV, XV i XVI. A més, aquests textos permeten complementar la història semàntica dels mots amb informacions sobre les característiques dels referents, la qual cosa millora el coneixement dels objectes i del vocabulari, i permet entendre millor no únicament la memòria històrica de les paraules, sinó també els usos actuals.

Bibliografia

- ALCOVER, A. M. (1909) «Dos mots sobre'l *Diccionari de la llengua catalana* de la Casa Salvat de Barcelona», *Bolletí del Diccionari de la Llengua catalana*, tom IV, p. 337-397.
- BDLex = RAFEL I FONTANALS, J. (dir.) *Base de dades lexicogràfiques*, Barcelona, IEC, <<https://bdlex.iec.cat/scripts/IniPresentacio.asp>>.
- BERNIS, C. (1979) *Trajes y modas en la España de los Reyes Católicos. II. Los hombres*, Madrid, CSIC.

- CICA= TORRUELLA, J. (dir.); PÉREZ SALDANYA, M.; MARTINES, J; MARTINES, V. (2006) *Corpus Informatitzat del Català Antic*, <<http://www.cica.cat/>>
- CIVAL= Acadèmia Valenciana de la Llengua *Corpus Informatitzat del Valencià*, 2013, <<http://cival.avl.gva.es/cival/buscador.jsp>>.
- COMPANYS, I.; SANMARTÍ, M. (eds) (2015a) *El primer llibre d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre (1577/1597)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- (2015b) *El llibre segon d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre (1579/1612)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- CORDE = Real Academia Española, Banco de datos (CORDE) [en línia], *Corpus diacrónico del español*, <<http://www.rae.es>>.
- CorLexIn = MORALA RODRÍGUEZ, J. R. (dir.) *Corpus Léxico de Inventarios*, <<http://web.frl.es/CORLEXIN.html>>.
- CORRIENTE, F. (2010) «Apostillas etimológicas a las voces orientales del *Diccionario de la prosa castellana de Alfonso X de Kasten & Nitti*», *Revista de Filología Española*, 90 (1), pp. 47-106.
- DAG= *Diccionari Aguiló* (1915-1934), Barcelona, IEC, 8 toms.
- DAI= CORRIENTE, F. (2003) *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, Madrid, Gredos.
- DCECH = COROMINES, J. (1980-1991) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vol.
- DCVB = ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1988) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vol.
- DECat = COROMINES, J. (1988-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 10 vol.
- DELI = CORTELAZZO, M.; ZOLLI, P. (1984) *Dizionario etimologico della lingua italiana*, Bolonya, Zanichelli.
- DG = FERRER PASTOR, F. (1994) *Diccionari general*, València, Denes.
- DHLF = REY, A. (dir.) (2006) *Dictionnaire historique de la langue française*, París, Le Robert.
- DIEC = Institut d'Estudis Catalans (2000) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona/ Palma/València, 3i4/Ed. 62/Moll/Enciclopèdia Catalana/PAM.
- DME = ALONSO, M. (1986) *Diccionario medieval español*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca.
- DNV = Acadèmia Valenciana de la Llengua *Diccionari normatiu valencià*, <<http://www.avl.gva.es/dnv>>.
- DOM = *Dictionnaire de l'Occitan Médiéval*, Munic, Bayerische Akademie der Wissenschaften, <<http://www.dom-en-ligne.de/>>.
- DSG GULSOY, J. (1964) *El Diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.

- DVE = ESCRIG, J. (1851) *Diccionario valenciano-castellano*, València, Ferrer de Orga.
- DVR = ROS, C. (1764) *Diccionario valenciano-castellano*, València, Benito Monfort.
- EDL = LAMARCA, L. (1839) *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, València, J. Ferrer de Orga.
- EscLI = ESCRIG, J.; LLOMBART, C. (1887) *Diccionario valenciano-castellano*, València, Pascual Aguilar.
- FARRENY SISTAC, M. D. (2004) *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, Barcelona, IEC.
- FELIP SEMPERE, V. (2000) *Recull per a una història de Nules*, Nules, Caixa Rural de Sant Josep.
- FEW = VON WARTBURG, W. (1928-202) *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Basilea, Zbinden, 25 vol.
- GALLENTE MARCO, M. (ed.) (2020) *Herbes per a guarir. Un receptari medieval valencià del segle XV*, València, Universitat de València.
- GDLI BATTAGLIA, S. (1970-1999) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torí, Unione Tip. Editrice Torinese.
- GONZÁLEZ SOPEÑA, I. (2018) *Los arabismos del reino de Granada a través de la documentación archivística (finales del siglo XV-siglo XVII)*, Granada, Universidad de Granada, tesi doctoral.
- IA = SERRANO Y SANZ, Manuel (1915-) «Inventarios aragoneses de los siglos XIV y XV», *Boletín de la Real Academia Española*, II, pp. 85-97, 219-224, 341-352, 707-711; III, pp. 89-92, 224-225, 359-365; IV, pp. 207-223, 342-355, 517-531; VI, pp. 735-744; IX, pp. 118-134, 262-270.
- IEL = BOLÓS, J.; SÀNCHEZ-BOIRA, I. (2014) *Inventaris i encants conservats a l'Arxiu Capítular de Lleida (segles XIV-XVI)*, Barcelona, Fundació Noguera, 3 vol.
- MÁRQUEZ VILLEGAS, L. (1961) *Un léxico de la artesanía granadina*, Granada, Universidad de Granada.
- MARTÍ, J. (1997) *Literatura de canya i cordell al País Valencià*, València, Denes.
- MARTÍNEZ RUIZ, J. (1972) *Inventarios de bienes moriscos del Reino de Granada (siglo XVI)*, Madrid, CSIC.
- MGad = MARTÍ GADEA, J. (1891) *Diccionario valenciano-castellano*, València, José Canales Romà.
- MOLL, F. de B. (1936) «Vocabulari popular de l'art de la construcció», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 23, pp. 1-38.
- MULET I RAMIS (1990) *Els teixits de seda mallorquins*, Palma de Mallorca, La Foradada.
- MUÑOZ NAVARRO, Daniel (2018) «Los inventarios *post mortem* en la Valencia moderna. Cambios en la praxis notarial y posibilidades de estudio», dins Belén Moreno Claverías (ed.), *Els inventaris post-mortem. Una font per a la història econòmica y social*, Girona, Biblioteca d'Història Rural, pp. 121-144.

- NDM = *Il Nuovo de Mauro*, <<https://dizionario.internazionale.it/>>.
- NTLE = NIETO JIMÉNEZ, L.; ALVAR EZQUERRA, M. (2007) *Nuevo tesoro lexicográfico del español* (s. XIV-1726), Madrid, Arco Libros, 11 vol.
- NTLLE = Real Academia Española *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española* [en línia], <<http://www.rae.es>>.
- PALDC = VENY, J. (2008-2019) *Petit Atles Lingüístic del Domini Català*, Barcelona, IEC.
- PELLICER, J. (1999) «Herboristeria», *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, pp. 29-44.
- POTTIER, B. (1948-1949) «Etude lexicologique sur les Inventaires aragonais», *Vox Hispanica*, 10, pp. 86-219.
- PUIG I ESCOÍ, A. (2002) *Diccionari de la indumentària*, Castelló de la Plana, Servei de Publicacions Diputació de Castelló.
- SANCHIS GUARNER, M. (1957) *Les barraques valencianes*, Barcelona, Barcino.
- (1992) *Els pobles valencians parlen els uns dels altres*, Castelló de la Plana, Fundació Caixa Castelló.
- SOLER, P. *Sermons*, BUV, ms. 228.
- TP = POU, Onofre (1580) *Thesaurus puerilis*, Barcelona, Ioanem Paulum Menescal
- TVM = CARBONELL I CORTÉS, O. (dir.); TORMO, J.; COLOMINA, J. (2012) *Tresor del valencià meridional*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- VCM = *Vocabulario de comercio medieval*, Legado Gual Camarena, Universidad de Murcia, <<https://www.um.es/lexico-comercio-medieval/index.php/p/v/inicio>>.
- VALLÈS, E. (s. a.) *Pal·las. Diccionari català-castellà-francès*, Barcelona, Diccionaris Pal·las.
- VENY, J. (1960) «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes», *Revista de Filología Española*, 43, pp. 117-202.
- VLCM = COLÓN, G. (dir.) *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Faraudo de Saint-Germain*, Barcelona, IEC, <<https://www.iec.cat/faraudo/>>.
- VVC: CABRERA, J. M. (1868) *Vocabulario valenciano-castellano*, València, Impr. F. Campos.



La beata valenciana Magdalena Lorca. Una aproximació a la seua biografia

[The valencian blessed Magdalena Lorca.
An approach to his biography]

PILAR VALOR MONCHO
Universidad CEU-Cardenal Herrera
pvalor@uchceu.es

RESUM: El 24 d'abril de 1580 va morir a València la beata Magdalena Lorca. Fou soterrada al carner de l'església del convent de Predicadors, on rebien sepultura les beates del Tercer Orde, amb l'hàbit del qual s'havia vestit el cadàver. Precisament, la vinculació d'aquesta dona amb els fills de Sant Doménec i també amb els cartoixans, en aquest cas a partir del seu pare, ermità a Valldecris durant dues dècades, constitueix l'objecte d'aquest treball, especialment a partir de l'anàlisi de les biografies coetànies que es van escriure sobre ella.

PARAULES CLAU: Magdalena Lorca, beates, segle XVI, dominics, cartoixans

ABSTRACT: On April 24, 1580, Blessed Magdalena Lorca died in Valencia. She was buried in the ossuary of the church of the Franciscan convent of Predicadors, where the pious of the Third Order received burial, with whose habit her corpse had been dressed. From the analysis of the biographies contemporaries that were written about Magdalena, this paper seeks the connection of this woman with the Dominican friars and also with the Carthusians, in this case thanks to her father, a hermit in the Carthusian monastery of Valldecris for two decades.

KEYWORDS: Magdalena Lorca, blessed, 16th century, Dominican, Carthusians

Recepció: 13/03/2023. Acceptació: 29/03/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Biografies de una beata

La font fonamental per a aproximar-nos a Magdalena Lorca és la biografia que va escriure el seu confessor, fra Alfons Sánchez, i que coneixem a través del dominic Joan Gavastón, ja que la va reproduir a la seua obra *La Regla que professan las beatas de la Tercera Orden de Predicadores. La vida de santa Catalina de Seña y otras muchas desde estado que han muerto con opinión de santidad, con una Apología en defensa de la que el P. S. Domingo fue el primer inquisidor*, publicada a València el 1621 (Gavastón 1621: 389-421).

Nascut a València, Joan Gavastón prengué l'hàbit blanc i negre el juny de 1582, quan tenia entre díhuit i vint anys. Fou una figura poc rellevant dintre del seu orde. Va obtenir el títol de predicador general de la Província d'Aragó, i va compaginar la seua faceta de predicador amb el confessionari i ministeri sacerdotal. Després d'uns anys al convent d'Alacant, va tornar a València fins al 1612, quan es va dedicar a predicar i a escriure. Publicà dues obres, *Tratado de la vida espiritual de nuestro padre san Vicente Ferrer de la orden de Predicadores traduzido de latín en romance* (1614 i 1616) i *La Regla que professan las beatas de la Tercera Orden de Predicadores*. Així mateix, en queda una altra manuscrita, *Vida escandalosa de mosén Francisco Gerónimo Simón. Refiérénse muchos milagros falsos i embelecós y el Motín* (1620). A més, deixà altres escrits sobre la freqüència de la comunió, i una mena de *Flos Santorum* de l'orde de Predicadors. Finalment, morí a València el 3 d'octubre de 1623 (Pons 2021a: 147-184; 2021b: 145-182). En l'obra que va publicar el 1621 inclogué —traduïda al castellà— la Regla de les beates, les biografies de 33 d'elles i del beat Albert de Bèrgam, i la defensa de sant Doménec com a primer inquisidor. De deu de les beates, sol assenyala els seus noms i un xicotet detall bibliogràfic. Quinze més són italianes, entre els segles XIII i el XVI, encapçalades per Caterina de Siena (Pons 2020: 117-149). Els últims capítols els dedica Gavastón a cinc valencianes: sor Úrsula Aguir, Magdalena Lorca, Anna Arbuxech, sor Dominga Torres i Sor Jerònima Mira (Pons 2021a: 149-178).

El dominic no va voler atribuir-se altre mèrit que el de recapitular totes aquestes biografies, per la qual cosa, al final de cadascuna, va afegir sempre el

nom de l'autor de qui era deutor. En el cas de Magdalena Lorca, assenyala que «escribió su vida su confessor, y padre espiritual, el padre fray Alfonso Sánchez hijo de este convento, grande religioso y siervo de Dios, a petición de muchos padres graves de la cartuxa de Val de Christo» (Gavastón 1621: 422). Fra Francesc Diago, en la seua *Historia de la provincia de Aragón*, assenyala que «yo la he visto. Y es digníssima de ser leyda, por las prodigiosas y maravillosas cosas que en ella cuenta de aquella benditíssima virgen» (Diago 1599: 251).

Tal com detallarem més endavant, fou Joan Bellot, prior de Valldecríst entre 1576 i 1581, qui va encarregar l'obra al dominic fra Alfons Sánchez (Alfaura 1658: ff. 167-168; Callado 2022: en premsa). Però a més, per aquestes dates, un altre cartoixa, Miguel de Vera, que va estar a Valldecríst entre 1575 i 1585, escrigué una altra vida de Magdalena Lorca, actualment desapareguda (Civera 1655: 303).

Sobre el pare de la nostra protagonista, Pere Lorca, ermità de l'ermita de Sant Julià de la Cartoixa de Valldecríst entre 1570 i 1586, Joaquín Alfaura relata en la seua obra *Historia o Anales de la Real Cartuja de Val de Cristo* les seues molt austeres penitències i mortificacions, així com la relació estreta que mantenia amb la seua filla Magdalena (Alfaura 1658: ff. 164v-168v, 190).

2. Model espiritual lorquià

La nostra protagonista va seguir un model de vida espiritual, el de les beates, que es va generalitzar a Espanya a partir del segle XVI, i que va tenir una gran importància a la ciutat de València.

Un model, un camí, que permetia a dones —casades, vídues i sobretot, donzelles, soles o en comunitat, acollides o no a un tercer orde religiós— viure la seua religiositat fora dels àmbits conventuals, mentre mantenien la seua llibertat i autonomia, ja que se sustentaven amb el seu treball, i a més es dedicaven a l'assistència social dels pobres i dels malalts.

Estaven sempre disposades a seguir els consells dels seus confessors i guies espirituals. En les seues vivències espirituals tenien cabuda tota classe

d'experiències: meditacions, raptos, visions espirituals, revelacions, penitències, rigor ascètic, combats amb l'enemic infernal i, per damunt de tot, accés a una contemplació altíssima.

Malgrat que les seues vides estigueren mesurades pels eclesiàstics que giraven al seu voltant, les beates defengueren la seua independència, ja que ningú els impedia en la privacitat de les seues cases mortificar el seu cos amb el rigor que estimaren convenient, tenir visions espirituals, anar a qualsevol església o relacionar-se amb qui volgueren (Pons 2019: 11-20; 2021a: 11-20; 1991: 71-96).

Hi havia beates franciscanes, dominiques, carmelites, mercedàries, etc., però també hi hagué dones que no s'adheriren a cap orde religiós, com fou el cas de Magdalena Lorca, qui a pesar de tot va vestir l'hàbit de sant Domènec. Per aquest motiu fou inclosa per Gavastón entre les dones espirituals de l'orde de Predicadors.

La nostra beata havia nascut a València, al si d'una família molt humil, el 19 de setembre de 1540, festivitat de Sant Rafael. Per això mateix fou batejada a la parròquia de Sant Andreu amb els noms de Magdalena Rafaela Àngelica. Els seus pares eren el pescador Pere Lorca i Úrsula Àngela. Fruit d'aquest matrimoni van nàixer quatre fills, dos homes i dues dones; Magdalena fou la major d'elles (Gavastón 1621: 390).

Fou una xiqueta sense infància, ja que no va fer les coses pròpies de la seua edat: ni jugava ni ballava, «y si baylavan algunas dellas, no se podía acabar con ella, que baylasse con ellas, ni se entretuviesse, aunque para ello la hiziera fuerça su madre» (Gavastón 1621: 391).

Quan tenia sis anys començà a orar i a resar el rosari, una devoció pròpia de l'orde de Predicadors, i a les pràctiques ascètiques, encara que sempre procurava mantenir-les en secret. Dormia als peus del llit dels seus pares, segurament per necessitats d'espai de la casa familiar, però això no evitava que utilitzara com a coixí unes rajoles que amagava de matí. Però un dia, amb les presses, s'oblidà de retirar-les i caigueren als peus de sa mare, la qual, en pensar que eren jocs de la xiqueta, la va apallissar. Malgrat això, va continuar posant-se les rajoles de capçalera, fins al punt que se li formà un tumor al cap, que si no l'hagueren obert li haguera costat la vida (Gavastón 1621: 192).

A més, des de menuda començà amb dejunis rigorosos: només menjava un tros de pa en presència de sa mare, que després en secret vomitava fins a tirar sang. Aquesta mortificació va continuar la resta de la seua vida, ja que s'alimentava només a la nit amb un quart de ceba amb pa i un pot d'aigua (Gavastón 1621: 393, 404).

Als dejunis, unia penitències corporals que s'aplicava amb tota classe d'instruments, com cadenes de ferro o cordes grosses plenes de claus. Quan li faltaven aquests mètodes, o el seu confessor li'ls prohibia, utilitzava el manoll de claus que portava penjades a la cintura.

A les disciplines, afegia les cadenes cenyides a la cintura, que no es va llevar en molts anys, «y la aconteció una vez aversele tanto incorporado en la carne, que al quitársela sintió pena, y martirio». Quan li van prohibir tots aquests rigors, agafava una pedra grossa i es pegava colps forts al pit (Gavastón 1621: 404-405).

Tan açotado tenía su cuerpo y martirizado tenía aquel tierno cuerpo suyo, que la pobre sayuela que lleva no era posible llevarla apretada al cuerpo, y assí la prendía del corpiño con alfileres y dezía a su confesor: Padre temo que un día se me ha de caer la saya en medio de la calle o Iglesia, y me ha de afrentar (Gavastón, 1621: 404).

És més, procurava buscar noves maneres de penitència. Un dia va localitzar unes pinces, amb les quals les dones es depilaven les celles, i descobrint-se el braç, es va pessigar tantes vegades i d'una manera tan forta, que a trossos s'arrancava la carn, mentre vessava molta sang. Fou descoberta per la seua germana, qui va avisar sa mare, la qual ràpidament va tapar el braç amb un drap. Però com que les ferides estaven fresques i calentes, el drap s'hi va apegar, amb la qual cosa, quan l'en van retirar, aquestes es van tornar a obrir i amb això, van tornar els dolors. Aquest llenç «lo guardaba su confesor por preciosa reliquia; y ahora le tienen los padres cartuxos de ValdeChristo» (Gavastón 1621: 405).

Com en el cas d'altres beates, els confessors van tenir un paper fonamental (Pons 2021a: 172-177). Al llarg de la seua breu vida, Magdalena en va tenir

tres i un pare consultor: dos religiosos dominics del convent de Predicadors de València i un altre que pertanyia a un altre orde. El primer fou fra Onofrio Pineda, qui la va confessar durant 6 o 7 anys, des que tingué ús de raó, fins que fou enviat al convent de Santa Anna d'Albaida (Diago 1599: 250; Gavastón 1621: 393). Com que s'havia quedat sense pare espiritual, en va prendre un altre d'un altre orde, però en veure que buscava aprofitar-se de la seua relació amb la divinitat per a certs negocis particulars, va tornar al convent de Predicadors, i des d'aquell moment en avant fins a la seua mort, va tractar les qüestions de la seua ànima amb fra Alfons Sánchez.

[...] cuando comenzó a comulgar, tomó por confessor suyo a fray Onofrio Pineda, religioso deste monasterio, y túvolo por padre de su alma cosa de siete años hasta que la obediencia lo embió asignado a otro convento. Entonces a persuasión de algunas personas se fue a confessar a cierta parte. Aunque advirtiéndole que el confessor la ponía en peligro manifesto de ser tenuta por santa (lo qual ella como grandemente humilde y no menos prudente, aborrecía mucho para no tener ocasión de perder los tesoros y riquezas del alma) dexó luego aquel convento y se bolvió a este de Predicadores, llamándolo puerto seguro para ella. Tomó por confesor a este padre [fray Alfonso Sanchez] [...] y perseveró en confessarse con él hasta que se fue al Cielo [...]. Y después a instancias de los religiosos cartuxos del real monasterio de Vall de Crist, escribió su vida el padre fray Alonso. Yo la he visto. Y es dignísima de ser leyda, por las prodigiosas y maravillosas cosas que en ella cuenta de aquella benditísima virgen (Diago 1599: 250-251).

Després d'uns anys com a trinitari, el pare Sánchez va prendre l'hàbit dominic al convent de Predicadors de València, el 24 de maig de 1557. Destacà per la seua oració, ja que resava amb freqüència el psalteri sencer. Fou mestre de novicis, primer vicari del convent d'Alacant, i després primer prior del d'Aiòder, fundat el 1577, on va morir el 3 d'abril de 1588 (Diago 1599: 250-251; Vidal 1735: 512; Felici 2016: 1851-1852). Malgrat la seua experiència com a guia es-

piritual, dubtava de vegades de la veracitat dels favors espirituals amb els quals era afavorida Magdalena, fet pel qual li va comunicar les seues inquietuds a un altre company, el mestre fra Llorenç López (Pons 2021a: 175-176). Gran devot de les ànimes del purgatori (Vidal 1735: 512), li inculcà a Magdalena aquesta devoció. Per elles es mortificava, oïa moltes misses, resava, combregava, i instava el Senyor al seu alliberament o alleujament. Aquestes, agraïdes, «acabando de oyr la missa y de rezar la oración, llegaban y se la tomava la boca con notable diligencia, como toman los polluelos el bocado del pico de la clueca de su madre» (Gavastón 1621: 397). Altres vegades, quan ella ja estava gitada al llit, l'abraçaven i li dedicaven paraules amoroses per haver orat per elles. Fins i tot, quan feia les estacions a l'església de Predicadors i pregava als seus altars, «la iban siguiendo las almas, como siguen los pollitos a su madre» (Gavastón 1621: 398). No només les ajudà amb oracions, sinó també amb penitències i disciplines, «las quales se acostumbrava a dar tan despiadadamente por las almas, que con ser con cadena de hierro, passava ordinariamente de mil açotes, que la paravan tal, que no se podía mover, ni salir de casa en muchos días» (Gavastón 1621: 398).

La recepció física dels estigmes de Crist, tal com ocorre a la vida de moltes beates (Pons 2021a: 159-161), també està present en la nostra protagonista mentre resava el rosari (Gavastón 1621: 410-411). Després de passar anys meditant els misteris de la infantesa de Crist, passà als de la Passió. Fou aleshores quan començà a fer una gran penitència, ja que desitjava patir els mateixos turments que Jesús, fins que «le sobrevinieron grandísimos dolores en manos, pies, y costado, y dezía a su confessor, que la parecía que llevaba en esas partes unos clavos atravesados» (Gavastón 1621: 411). De tot açò, el seu confessor va suposar que el Senyor li havia comunicat «los dolores de sus cinco llagas». Arran d'aquesta experiència, fou conduïda més amunt per contemplar els misteris gloriosos, on li succeïren «los raptos y éxtasis aunque perpetuamente guardó con gran cuydado, no le tomaran en público» (Gavastón, 1621: 411), ja que sant Vicent Ferrer, model espiritual de Magdalena, es mostrava prou reticent als èxtasis i als embadaliments.

[...] fue tan sumamente devota y favorecida de s. Vicente Ferrer, y la visitó el santo en tanta frecuencia y comunicó con tanta familiaridad,

que puedo decir ella a su confesor haber sido el santo su director y maestro de espíritu. Con esto la visitaron muchas veces los Santos del cielo diciendo Letanía, de que era muy devota. Viéndose cercana de Santos, por su humildad quedaba admirada y confusa, y los Santos, animándola le decían: «¿De qué te admiras y espantas? De ti a nosotros no hay diferencia; porque todos somos una misma cosa». Pasando un día por la puerta de la iglesia del convento de Predicadores de Valencia, vio todos los santos canonizados de la Orden, los cuales mirándola con singular cariño le dieron la bendición (Vidal 1735: 431).

Juntament amb sant Vicent Ferrer, a la vida de Magdalena —igual que altres dones del Tercer Orde— tenen presència altres sants de l'orde, com santa Caterina de Siena, sant Doménec, sant Pere Màrtir i sant Tomàs d'Aquino: «ellos le hablaban y animavan diziendo: de qué te admiras, y espantas, que de tú a nosotros no hay diferencia, porque todos somos una misma cosa» (Gavastón 1621: 396-367).

Magdalena Lorca fou un dels exemples escassos de beates valencianes que sabien escriure, ja que la majoria no sabia i llegia amb dificultat (Pons 2019: 190-208). En una de les seues visites als ducs de Sogorb, va escriure una carta al seu confessor que reflecteix el seu nivell alt de coneixements bíblics i la seua capacitat intel·lectual, amb un discurs estructurat amb cites i metàfores adequades (Pons 2019: 209-212).

Des de ben jove va sofrir temptacions o atacs personals del dimoni, que se li presentaven sota la forma de figures horribles, amb udols de feres i en actitud de menjar-se-la, però sempre aconseguia frustrar-les. Així, de vegades, quan pretenia entrar a la cambra on resava, trobava la figura d' «un ossso muy espantoso, que la defendía la puerta» (Gavastón 1621: 396). Mentre orava, veia molts dimonis en forma d'homes i dones, que intentaven temptar-la amb delectances mundanes. Altres vegades qüestionaven la seua dedicació espiritual, perquè l'incitaven a llevar-se «essos hábitos y tocas de recogida» (Gavastón 1621: 413). La situació es va fer més complicada: se li afegiren els maltractaments, amb arrossegaments pels cabells, cops i llançaments a terra. Intentaven a tot

preu que no complira el sagrament de la comunió. Així, se li anteposaven figures aterridores quan es dirigia al confessorari a combregar, mentre feien sorolls espantosos, com si es desplomara l'església, desembeinaven espases, vomitaven hòsties i li deien que eren les seues comunions (Gavastón 1621: 414-417).

Com que no pogueren doblegar la voluntat de Magdalena, es va acarnissar amb la seua família, particularment amb son pare, «de donde la sabiduría divina sacó no menos que su conversión y fue de manera que podemos decir con toda verdad que Magdalena Lorca engendró a su padre en el ser de espiritual, así como él la engendró en el corporal» (Alfaura 1658: 165).

3. Pere Lorca, d'adúlter a ermità

Nascut al si d'una família de pescadors de València a la primera meitat del segle XVI, Pere Lorca continuà l'ofici. Fruit del seu matrimoni amb Úrsula Àngela, filla de Mateu Àngel, va tenir quatre fills. Malgrat les necessitats de la família i dels perills de la mar, va caure en l'adulteri de manera repetida. Va estar a punt de morir en la mar fins a tres vegades per una tempesta horrible; se li va incendiar la seua barraca i la barca per a pescar, motiu pel qual es va perdre la font d'ingressos de la família.

[...] iva perdido en la affición y trato lascivo con una muger sin guardar lealtad a la propia. Caía en esse vicio una y otra vez sin mirar por sí ni considerar que podía perecer sin remedio para siempre más la bondad de Dios, que lo tenía escogido para suyo, le iva a cortando los passos para el mal y mostrándole el camino de la emmienda.[...] Prosiguió pues Pedro Lorca su mal trato y el demonio assí por vengarse de su hija como para acabar con su padre le puso en notables peligros de la vida. [...]Quitóle la amiga de delante con sacarla del mundo y a él le reduxo a menor fortuna mostrándosela adversa en su trato con la pesca [...] en 3 occassiones, estando en el mar, se levantaron tan horribles y sueltas borrascas, que vuelto el barco, quedó como sepultado debajo de él cassi sin remedio humano, más librole Dios de ellos porque solo eran avissos para que se

convirtiesse [...] añadiéndole otros con permitirle le quemassen el barco y barraca con que se vio probísimo (Alfaura 1658: f. 165r-v).

La situació va empitjorar quan, arran d'unes sagnies que li van aplicar per una malaltia lleu, es va quedar cec; encara més, els seus dos fills foren fets captius pels musulmans. Davant d'aquestes calamitats, la seua filla Magdalena procurava aportar alguna cosa a la família: teixia xarxes de pesca nit i dia, i resava per la salvació de son pare.

[...] orando la dichosa Madalena en esta misma iglesia de Predicadores, rogando al Señor por la salvación de su padre, y en razón desto, levántase los ojos al cielo, lo vio abierto, (como otro san Esteban) y en él dos sillas hermosísimas con grande gloria. Pues como estuviesse admirada de la visión, y pensasse que podía ser aquello que veía, oyó una voz que la dixo: ¿Ves estas sillas? La una es para ti, y la otra para tu padre. [...] Con lo qual quedó esta bendita virgen muy aconsolada, y llena de alegría espiritual (Gavastón 1621: 399-400).

Totes aquestes desgràcies, més els precés de la seua filla, provocaren la conversió de Pere Lorca, qui va prendre com a guia espiritual al franciscà Nicolau Factor,¹ i començà a orar i a mortificar el seu cos. Finalment, va tornar a ser fidel a la seua dona.

Viéndose ya Pedro de Lorca llamado a Dios tan eficazmente tomó para guía de su alma al santo fray Nicolás Factor, religioso fervorosísimo y de virtudes admirables, de la santa observancia de san Francisco y comenzó

1 El beat Pere Nicolau Factor nasqué a València el 1520. Vestí l'hàbit de frare franciscà el 30 de novembre de 1538 al convent de Santa Maria de Jesús de València. Després d'uns anys d'estudis als convents de Santa Maria del Pi a Oliva i Sant Francesc de Xelva, fou ordenat sacerdot. Fou guardià dels convents de Sant Francesc de Xelva, Sant Esperit del Mont i del convent recol·lecte franciscà de la Vall de Jesús. D'altra banda, impulsà la recol·lecció en el convent de Sant Francesc de Bocairent i fou mestre de novicis en el de Sant Francesc de València. Igualment fou confessor als monestirs de les religioses de la Trinitat de València i de les Descalzas Reales de Madrid, sota mandat de Felip II. Finalment, després d'una estada breu a Catalunya, va morir a València, el Nadal de 1583 (Pons 1990: 142-147).

a darse a santos ejercicios de oración, mortificación y penitencia y alen-
tado mucho del espíritu de este santo padre y de las oraciones de su hija
Madalena (Alfaura 1658: f. 166).

Magdalena continuava dormint als peus del llit dels seus pares. Com que
no podia suportar les relacions íntimes dels seus progenitors, va demanar a Déu
que li estalviara aquest tràngol. Acceptades les pregàries, «dio a sus padres
tan grandes y eficaces deseos de castidad, que ambos de común consentimiento
hizieron voto de ella, y lo guardaron con grande integridad desde entonces.
Pedro Lorca nunca durmió en cama hasta que murió que fue por espacio de 22
años» (Alfaura 1658: f. 166).

Cap a l'any 1565, Pere Lorca exposà a Nicolau Factor el seu desig de
portar una vida eremítica. El franciscà, que sabia que l'ermita de Sant Julià, que
pertanyia a la cartoixa de Valldecrist estava buida, va aconseguir que els car-
toixans l'admeteren com a ermità malgrat la seua ceguera. Va prendre l'hàbit i
va entrar a l'ermita en 1570.

[...] fray Nicolás Factor el qual considerando que estava ciego, y que no
podía seguir el camino que otros, que valiéndose de sus ojos podían dis-
currir por qualquier parte, ni menos sería recibido en alguna religión.
Viendo que tenía deseos de vivir vida heremítica [...] sabiendo que nu-
estra hermita de san Julián estava vacía, lo comunicó con el padre don
Gerónimo Peñaroja, professo de esta cassa, varón religiosísimo [...] y
luego los dos procuraron con el convento que Pedro Lorca tuviesse lo
que deseava assí en quanto a vivir retirado, como en quanto a tener
con que pasar la vida, pues ambas cosas conseguía como se diesse la
dicha hermita [...] le fue concedida por los padres monjes y admitido
por uno de sus hermitaños . Quando el siervo de Dios lo supo se alegró
muchísimo, y luego dexar entre sus parientes acomodadas a su muger
y a su hija Magdalena, teniendo ya la menor en servicio de la duquesa
de Segorbe, y después se vino a esta casa y en fue vestido del havito de
hermitaño y se le entregó la hermita de san Julián el año 1570 (Alfau-
ra1658: ff. 166-167).

Aquesta ermita, que datava del 1410 aproximadament, es trobava a un turó en el camí que va de Sogorb a la cartoixa. Es tractava d'un domini més de Valldecrist i, per tant, era necessari haver obtingut la plena conformitat de la cartoixa, a qui l'ermità, consegüentment, servia —habitant i cuidant de l'ermita—. Com a tal, era remunerat amb la sustentació corporal i espiritual. A l'ermità de Sant Julià, segons Miguel Ángel Català (1986: 218), se'l pot considerar un donat, no en el sentit d'estat previ a la professió perpètua dels germans conversos, sinó en el del llec que es manté en condició de tal donat sense emissió de vots, perpètuament, només mitjançant un compromís personal de servir l'orde durant tota la vida, fent donació de la seua persona. Fins i tot l'hàbit usat per l'ermità —un saial tosc marró—, recorda el dels donats cartoixans. Joaquín Alfaura, en els seus *Historia o Anales de la Real Cartuxa de Valdecristo*, ofereix detalls d'aquesta ermita i de la vida de cinc dels seus residents: Pere Lorca, el Angélico Ermitaño, Pedro Muñoz, i els senyors Joan Valero i Alfons de Isa (Català 1986: 220-226; Aguilar 2007).

Una vegada a l'ermita, Pere Lorca es va entregar a l'oració i a la contemplació. El seu pare espiritual era Jeroni Penyarroja, qui també s'havia quedat cec. Tots els dies acudia a la cartoixa i el visitava, o bé a la seua capella o a la seua cel·la. Oïa missa, i de vesprada, després de fer les estacions a l'església, se'n tornava a l'ermita, on continuava amb l'oració i la contemplació divina.

Damunt d'anar cenyit amb un cilici, s'aplicava penitències i molt austeres, a banda de mortificacions, «que no derramaba gotas de sangre sino arroyos lo que no poco confirmaron las muchas disciplinas y cadenillas de yerro que después de su muerte se hallaron hechas sangre en cierta parte de la capilla de su hermita» (Alfaura 1658: 167r). Tot el món el coneixia com «homo deciderioru por los muchos y frecuentes suspiros que iba dando a sus solas y gimiendo su alma por la presencia de su divino y celestial esposo» (Alfaura 1658: ff. 167r-v).

A més a més, igual que la seua filla, Pedro era temptat contínuament pel dimoni.

[...] muchas vezes con ser pequeño el trecho de la hermita al convento (aunque solitario) le salía en figura de un grande mastín y después de

averle undido la cabeza con disformes ladridos le arremetía y hacía del manto o pierna que parece se lo había de llevar todo derribándole en tierra algunas veces. Acudía Pedro a Dios con su corazón y con la boca maldecía a aquel perro infernal, auventándole con la señal de la cruz con que se hacía invencible. Advirtió siempre que, aunque en algunas ocasiones, le mordió muy de lleno en las piernas, pareciéndole que se deshacía, jamás se sintió herido de su mordedura ni aun con señal de ella [...] Otras veces, en el mismo camino, le rodeaban una cuadrilla de demonios en figura de gorriones y con sus chillidos y ruidos de alas procuraban turbar de su santa meditación y aunque en una o dos ocasiones fueron tan importunos y se le acercaron tanto al rostro que turbado se cayó en una acequia que había en el camino (Alfaura 1685: ff. 168r-v).

Amb el temps, a causa de l'edat i dels infortunis que sofria, els pares cartoixans decidiren que es retirara dins dels murs de la cartoixa, a una cel·la a l'estança inferior dels donats, a la zona de la procura, on no tenia ni la soledat ni el silenci desitjat per l'algaravia continua dels criats. A pesar que el devot ermità els exhortava a la virtut, només rebia menyspreu per part d'ells.

Pere Lorca tenia també el do de poder fer miracles, ja que curava malalties perilloses —com la sordesa d'una dona—, i resava pels malalts que buscaven la seua intercessió.

Finalment, va morir el 1586 envoltat d'una aura de santedat.

[...] luego que expiró, vestido con el hábito de ermitaño, muchos de los padres monjes que se hallaron se arrodillaron y con mucha devoción le besaron los pies como a santo [...] Acudió después toda la tierra a besarle también los pies con la misma devoción y fe [...] y después lo enterraron en nuestro cementerio y según (pasado ya mucho tiempo), ha habido concordes revelaciones, está su cuerpo entre otros 4 o 5 entero, y sin corrupción (Alfaura 1685: ff. 167r-v).

4. Projectió social de Magdalena Lorca

Si tornem a la nostra protagonista, malgrat la seua discreció, la seua fama de santedat es va difondre per la ciutat. Açò va provocar que algunes autoritats volgueren conèixer-la personalment, i fins i tot, tractar-la amb assiduïtat.

Fou el cas de Joan de Ribera, arquebisbe de València des de març de 1569, qui tingué al llarg de la seua vida un vincle fort amb un gran nombre de dones espirituals. Magdalena fou una de les primeres, potser fins i tot abans que la beata Margarida Agulló. Com que havia escoltat coses meravelloses de la jove, la va citar dues vegades a través d'un sacerdot que vivia a prop de sa casa, però la seua humilitat va fer que s'excusara per la seua falta de salut.

Mas la humilde Madalena respondió siempre al clérigo la escusase con su Señoría Illustrisimma, la perdonasse por amor de Dios, que por andar con poca salud, no se atrevía a yr a recibir la merced. Y aunque era assí, que estava falta della, tambien se mezclava una vergüenza notable, que tenia de parecer delante su Señoría, y de que la tuviesse por santa (Gavastón 1621: 400).

Com que l'arquebisbe va detectar que per aquell mitjà no aconseguia tractar-la, va manar a un clergue del seu fisc, juntament amb un nunci de l'oficialitat del qual es va fer acompanyar, que la portaren a la seua presència. En veure'ls entrar a casa, Magdalena s'espantà perquè pensava que se l'emportaven presa, i a pesar que tractaren de consolar-la, no evitaren que s'avergonyira davant de tot el veïnat en veure que se l'emportaven entre dos ministres de justícia. Davant de tanta tribulació, va obtenir consol diví: així, només arribar al palau episcopal, mentre pujava per l'escala, se li aparegué Crist amb una soga al coll, com quan va anar pres d'un tribunal a altre, i li va dir «Hija, también me llevaron a mí assí por las calles de los Pontífices Annas, y Cayfás» (Gavastón 1621: 400-401). Reconfortada per aquesta visió punyent, va contestar a les preguntes de l'arquebisbe, el qual li va agrair la seua puresa i senzillesa i, en avant, l'atengué en les seues necessitats, fins al punt que va casar la seua germana.

Aquesta seria la germana que els ducs de Sogorb contractaren com a criada durant dotze anys, per indicació d'Alfons Sánchez, amb l'objectiu d'acostar-se a la beata. Francesc Ramon Folch de Cardona succeí el seu germà Ferran el 1564 al front de la casa ducal. Als quaranta anys estava casat amb Àngela de Cárdenas y Velasco, filla del duc de Maqueda, de qui Martí de Vicianà subratlla la seua caritat, virtut, saber i bellesa (Pérez 1998: 198).

La vida de Francesc Ramon, com la dels seus avantpassats, fou la d'un gran magnat del Renaixement, amb una gran formació humanística i un gust estètic exquisit (Pérez, 1998: 208-211). Posseïa inquietuds literàries, culturals i artístiques notòries, tal com s'intueix en l'inventari dels seus béns, fet al cap de poc de morir. A València freqüentava els cercles intel·lectuals, religiosos i universitaris, on gaudia d'un prestigi enorme. De fet, uns mesos després del seu traspàs, la Universitat de València li rendí un homenatge pòstum, en el qual el catedràtic de retòrica, Gaspar Guerau, va pronunciar l'oració fúnebre (Pérez 1998: 209).

El fervor i el rigor religiós del matrimoni (Pérez 1998: 208-209), els portà a buscar la companyia de Magdalena Lorca. Potser pretenien que, amb el seu poder taumatúrgic, la beata fera possible l'embaràs tan desitjat de la duquessa que, després d'alguns anys, encara no havia engendrat un hereu que perpetuara la casa (Pons 2021a: 170). De fet, la mort del duc sense descendència provocà una pugna dura entre els seus familiars més pròxims, que només es resolgué quan la seua germana Joana Folch de Cardona es va fer càrrec del ducat (Pérez 1998: 201).

Magdalena entaulà una relació familiar sobretot amb la duquessa, que perdurà des de 1564 o 1566 fins la mort d'aquesta, el 1576. «Era cosa de extremo lo que el Duque y la Duquesa respetevan y amavan a la sierva de Dios, después que conocieron su grandísima santidad y se tenían por indignos de tenerla en su compañía» (Gavastón 1621: 412). Durant tot aquest temps acudí diverses vegades al palau ducal. Així, el 1573 fou cridada per tal de consolar la duquessa, que estava angoixada per l'incendi d'una de les seues deveses d'esbarjo, la Rodana, «donde tenían un bosque hermosísimo con diversidad de animales y fieras» (Alfaura 1658: f. 167v).

Per la seua banda, el duc la va visitar a València per tal de demanar-li oracions, ja que el rei li va demanar en 1572 que posara fi a les alteracions de Terol, iniciades el 1564, i que amenaçaven de convertir-se en una guerra oberta. Com que va fracassar la seua missió, a finals de 1573 va tornar als seus dominis (Pérez 1998: 201).

Era tal la relació que tenia Magdalena amb els ducs, que assabentats pel confessor fra Alfons Sánchez del segrest dels seus dos germans pels musulmans, pagaren el rescat del major. L'altre passà a Constantinoble, on es van negar a alliberar-lo, fins que finalment va morir en 1582, una mort que li fou revelada a Pere Lorca (Gavastón 1621:419; Alfaura 1658: f. 190).

La nostra protagonista també estigué present després de la mort tràgica i inesperada del duc, el 12 de maig de 1575 a la capital del Palància, per reconfortar la duquessa, sumida en una tristesa profunda.

[...] se apoderó de ella una melancolía tan furiosa que la reduxo a un estado deplorable. De suerte que por espacio de más de dos meses después de la muerte de su marido no hubo arbitrio para sacarla de un quarto obscuro, en donde negada a toda comunicación, solo permitía que por una ventanita, que mandó hacer en la misma puerta, se le administrase el preciso alimento para vivir. Confusa su familia a vista de tan miserable extremo a que había reducido el sentimiento a aquella afligida Señora, apurados todos los medios acudieron por último al beato Nicolás Factor, que a sazón se hallaba presidente del convento de Segorbe, para ver si con prudencia pondría en tono a aquella pobre Señora. Se tomó pues este encargo el Beato Nicolás, y después de reprehenderla con una santa libertad y verdadero zelo su falta de resignación a la disposición de la Providencia, la alentó con palabras eficaces a la conformidad con la voluntad divina (Company 1787: 119-121).

Malgrat el consol de Magdalena i Nicolau Factor, la duquessa no va poder superar tal pèrdua, i va morir l'any següent, en 1576.

5. Magdalena i els cartoixans

A la seua tornada de Sogorb, segurament Magdalena freqüentava son pare, que tal com hem vist, habitava des de 1570 a l'ermita de Sant Julià. Segons Alfaura, arran de la visita a la duquessa en 1573, va passar un temps amb son pare, on Magdalena va donar mostres de la seua espiritualitat.

[...] aviendo pues esta sierva de Dios cumplido con la duquesa se retiró con su padre a la hermita de san Julián para vivir más retirada que en el Palacio de esta Princesa por haverle sido siempre aborrecible la compañía bulliciosa y desasosegada del siglo. En ella se dio con grandísimo fervor a sus acostumbrados ejercicios alentada no poco con el vivo exemplo de su padre el qual no poco animado con las virtudes de su hija dava vuelos con su espíritu a lo más encumbrado de la perfección, siendo los dos como unos carbones encendidos con que no solo sustentavan sino aumentavan también el fuego divino de sus almas. En Madalena Lorca era tal que afirmava el confessor, el padre fray Alonso Sánchez, dominico en una relación larga que hizo de su vida a instancias del venerable padre don Juan Bellot, siendo prior de esta cassa y de otros religiosos de ella, que por la fuerza de los actos de amor que hazía se le rompían las venas del cuerpo y confessava ella que la sangre le iva suelta por él y mostrava esto ser verdad porque algunas veces hechava tanta que era admiración (Alfaura, 1658: ff. 167v-168).

Fou tanta l'admiració que va despertar entre els cartoixans, que Joan Bellot, prior de Valldecrist entre 1576 i 1581, encomanà al seu confessor, fra Alonso Sánchez, que escriguera la seua vida.² Un Joan Bellot que mantingué l'amistat amb l'arquebisbe Joan de Ribera, amb el dominic Lluís Bertrán i amb

2 Joan Bellot (1522-1605), prengué l'hàbit cartoixà a Portaceli en 1541. La seua capacitat reconeguda i les seues virtuts notables el portaren a ser sagristà, procurador, vicari, mestre de novicis, visitador de la província de Catalunya, prior tres vegades de Portaceli (1572-1574, 1581-1585, 1588-1591), dues vegades de Valldecrist (1576-1581, 1593-1599) i una d'Escalaceli, a Évora (1592-1593). Va morir a la cartoixa de Valldecrist el 17 de desembre de 1605 (Callado 2022: en premsa).

el ja anomenat Nicolau Factor. Aquest últim el va visitar diverses vegades quan fou prior, tant a Portaceli com a Valldecris, i el franciscà exercia de predicador de convent de Sant Blai de Sogorb (Ferre 2004: 159-160).

L'interés dels cartoixans cap a aquesta dona fou més enllà, fins al punt que Miguel de Vera, altre dels priors importants de Portaceli durant el segle XVI, va escriure una vida sobre ella.

Nascut a Saragossa en 1533, al si d'una família il·lustre, estudià a la universitat de Lleida i després a la de Salamanca, i es va convertir en un «hombre eminente en letras, según descubren los muchos libros que dexó escritos llenos de erudición y doctrina» (Civera 1655: 221). Aviat determinà entrar a la cartoixa, concretament a la casa de Portaceli. Va prendre l'hàbit en 1544. En 1563 fou requerit per formar part dels visitadors que havien de gestionar la reubicació dels cartoixans de Nuestra Señora de las Fuentes, raó per la qual es va fundar a la ciutat de Saragossa la cartoixa Aula Dei. Miguel tenia aleshores trenta anys, i només tenia l'experiència de deu anys de cel·la, però en la seua elecció concorregueren diferents circumstàncies: «ser natural de allá, y tener parientes honrrados, como principalmente por su mucha religión, eloquencia, hermoso aspecto, y dulce trato con que se hacía de amar de quantos de comunicavan» (Civera, 1655: 223). Una vegada complida la seua missió, tornà a Portaceli, on fou nomenat prior en 1569, però fou acusat de múltiples proposicions herètiques per dos frares. Per aquest motiu fou torturat i obligat a adjurar *ad levi* en abril de 1572, i condemnat a privació de veu activa i passiva, i desterrament a una altra cartoixa (Callado 2022: en premsa). Aquesta separació de càrrec es mantingué fins a finals de 1585, quan fou nomenat primer prior d'Ara Christi (Navarro 2004: 8-10). A l'any següent, fou elegit per segona vegada prior de Portaceli, de manera que substituïa l'aleshores inhabilitat Joan Bellot, en aquell moment acusat de sostenir proposicions herètiques i processat per la Inquisició (Callado 2022: en premsa).

Igual que Joan Bellot, Miguel de Vera estava relacionat estretament amb el cercle de l'espiritualitat valenciana de l'època, i amb els dominics (Ferre 2004: 160-161, 172-175). De fet, quan anava a València li agradava «oyr los sermones de los predicadores que con llaneza y apostólicamente sembraron la

palabra de Dios, diciendo: Espíritu y fervor busco, que sutilezas hartas se me yo» (Civera 1655: 303).

A partir de la documentació consultada, estem en condicions d'assegurar que, tal com assenyala el cronista Alfaura, Miguel de Vera estigué a Valldecrist durant el seu desterrament, per la qual cosa va poder conèixer detalls sobre la beata, i així escriure, segons Civera, *La vida de la santa Virgen Magdalena de Lorca, natural de Valencia*, una obra desapareguda actualment.

La vida de la santa Virgen Magdalena de Lorca, natural de Valencia, en 4º la qual aunque yo la he tenido en las manos más de dos veces, ja no está en casa porque un monge la dio (que no deviera ni podía) a un frayle Agustino. Y es de advertir que fr. Joan Gavastón, dominico, en el libro de las beatas de santo Domingo cap. 91 que imprimió en Valencia, pone la vida de la dicha sierva de Dios, más no es la que compuso el p. don Miguel de Vera, que tenía de cuerpo más de dos dedos de escriptura. Y la que el refiera es corta y compuesta por su confessor fra. A. Sanchis (Civera 1655: 303).

A més d'aquesta obra, Miguel de Vera, considerat un dels escriptors cartoixans de Portaceli més prolixos (Fuster 2003: 224-225), va escriure en llengua romanç *Tratado o libro de las Sinco llagas de Nuestro Señor Jesucristo*; un altre sobre la fundació d'Aula Dei i una traducció de la *Summa de la perfección Christiana*, que fou impresa a València el 1600 per desig de la comtessa de Benavent «por lo mucho que se pagó de su lectura» (Civera 1655: 302). A més, va escriure diverses obres en llatí: *Elucidiatonum paraniticarum in varia escriptura*; *Defloratio sacrae scripturae*; *Sententiae selectissimae ad pietatem et morum*; *Educatio novitiorum, seu de modo eos instituendi*; *De voto paupertatis cartusianorum*; *Sermones per multitum latina quam vulgari lingua scripti*. (Civera 1655: 302-302; Fuster 2003: 204-205). Pel que sembla, en deixà moltes altres més, «tres o quatro capasos lleno de papeles escritos de su mano», que desaparegueren quan se les emportà a Granada el seu successor, el prior Esteban Salazar (Civera 1655: 303).

Magdalena no només tingué vincles amb la cartoixa de Valldecríst, sinó també amb la de Portaceli. Així, el seu cronista Joan Bautista Civera, quan detalla la vida de Jaume Llopis,³ indica que aquest es cartejava amb la beata:

[...] también ayudava a la pobreza de aquella gran sierva de Dios Magdalena de Lorca, cuya vida según que ia arriba diximos anda impressa en el libro de las beatas dominicas y se carteava con ella. Y yo he visto algunas cartas que descubrían bien el fervor y espíritu de este santo.

Així mateix explica que un cartoixà ancià li va fer saber que Magdalena, de vegades elevada en esperit al cel, havia vist una multitud infinita de religiosos cartoixans, molts d'ells de Portaceli (Ferre 2004: 162; Tarín 1897: 84-85).

Magdalena Lorca va morir la nit del 24 d'abril de 1580, quan tenia quaranta anys, auxiliada pel seu confessor. Complits els seus desitjos, fou soterrada al carner de l'església del convent de Predicadors, on s'enterraven les beates del Tercer Orde de Predicadors, vestida a més amb l'hàbit «porque no quiso careciesse la que la avía criado en la vida espiritual, de sus santas reliquias en muerte, dexándonos herederos de sus virtudes y ricos con su intercesión» (Gavastón 1621: 421-422).

Conta Joaquín Alfaura que «cuando murió en el año 1582 [*sic*] le reveló Dios a nuestro Pedro Lorca por dos veces que ya estaba su hija en el cielo de lo

3 Jaume Llopis era natural de València. Després de treballar un temps per a la cartoixa de Portaceli, va prendre l'hàbit en 1532. Es va mostrar com un gran religiós, molt devot de la Passió del Senyor. Mai va eixir de la cartoixa, «[...] vivió y murió contentísimo en su celda porque nunca le encomendaron obediencia alguna por la qual huiesse de salir della para oficios de la orden y desto hazía particular gracias a Dios. Ni fue a hospedar a otra casa y así en 53 años que vivió nunca salió del término ni vio villa ni lugar alguno [...] Al fin después de a ver vivido en la orden 53 años con gran satisfacción de todos, murió santísimamente el 12 de noviembre de del año 1575 y túvose por cierto que le fue revelado el día de su muerte» (Civera 1655: 182-183).

cual no poco alegre daba continuas gracias al Señor por tan singular beneficio» (Alfaura 1658: 190).

En aquesta primera aproximació al periple vital i espiritual de Magdalena Lorca, ens hem trobat una dona que, encara que en un principi presenta molts dels trets de les beates del segle XVI, reuneix una sèrie de singularitats, com la vida eremítica de son pare, sabia escriure, i la vinculació estreta no només amb els dominics, sinó també amb els cartoixans. Cal lamentar que no es conserven ni la biografia que va escriure sobre ella Miguel de Vera ni les cartes que s'intercanviava amb Jaume Llopis, elements que, sens dubte, ens permetrien conèixer amb millor detall la seua espiritualitat o quins aspectes es consideraven més ressenyables de la seua vida.

Bibliografia

- AGUILAR DÍAZ, C. (2007) *El eremita Pere Muñoz y las Cartujas de Valldecríst y Aracristi*, Salzburg, Universitt Salzburg.
- ALFAURA, J. (1658) *Historia o Anales de la Real Cartuja de Val de Cristo , fundaci3n de los muy altos Reyes de Arag3n Don Pedro IV y Don Martín, su hijo*, Biblioteca de la Cartoixa de Portaceli, Ms. c3pia de l'any 1741.
- CALLADO ESTELA, E. (2022) «A prop3sito de Juan Bellot (1522-†1605), prior de las cartujas de Portaceli, Valladecrist y Escalaceli», *Congr3s La cartoixa de Portaceli (1272-2022), vuit segles de testimoni*, Val3ncia, en premsa.
- CATALÀ GORGUES, M. A. (1986) «Proyecci3n eremítica de la cartuja de Vall de Crist», *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 6-7, 217-226.
- CIVERA, J. B. (1655) *Segunda parte de los Anales de la presente casa de Portaceli. En que se escriben las vidas de los religiosos della, señalados en santidad. Con un catálogo de los que escrivieron libros. Y otro de las fundaciones de la casa de la presente provincia. Todo ordenado y escrito por un indigno monge della*. Ms. B1141 Hispanic Society of New York.
- COMPANY Y SOLER, J. (1787) *Vida del b. Nicolás Factor, hijo de la Provincia de Menores observantes de N.P.S. Francisco de Valencia: Dispuesta con arreglo a los procesos de beatificaci3n y canonizaci3n*, Val3ncia.
- DIAGO, F. (1599) *Historia de la provincia de Arag3n de la Orden de Predicadores: desde su origen y principio hasta el año de mil y seyscientos: dividida en dos libros*, Barcelona, 1599.

- FELICI CASTELL, A. (2016) *La santidad local valenciana: la tradición de sus imágenes y su alcance cultural*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València.
- FERRE DOMÍNGUEZ, J.V.(2004) *Joan Baptista Civera, el cronista de Portaceli*, Salzburg, Universität Salzburg.
- FUSTER SERRA, F.(2003) *Cartuja de Portaceli: Historia y vida. Arquitectura y arte*, València, Ajuntament de València.
- GAVASTÓN, J. (1621) *La Regla que professan las beatas de la Tercera Orden de Predicadores. La vida de santa Catalina de Sena, y otras muchas deste estado que han muerto en opinión de santidad*, València.
- NAVARRO, H.,(2004) *Fundació de la cartoixa d'Ara Christi València*, València, Universitat de València.
- PÉREZ GARCÍA, P.(1998) *Segorbe a través de su historia: despegue económico y cambio social en la capital del Alto Palancia*, Sogorb, Publicaciones de la Mutua Segorbina.
- PONS FUSTER, F. (1990) *La espiritualidad valenciana: el Iluminismo en los siglos XVI y XVII*, tesi doctoral, Universitat de València.
- (1991) «Mujeres y espiritualidad: las beatas valencianas del siglo XVII», *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 10, pp. 71-96.
- (2019) *Beatas. Mujeres espirituales valencianas en la Edad Moderna*, València, Universitat de València.
- (2020) «Las beatas dominicas italianas en la historiografía valenciana. El ejemplo de Juan Gavastón», dins E. Callado Estela (coord.), *La catedral barroca: iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVII*, vol. III, València, Facultat de Teologia, pp. 117-151.
- (2021a) «Mujeres olvidadas. Las beatas dominicas valencianas», dins E. Callado Estela (coord.), *La catedral barroca: iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVII*, vol. IV, València, Facultat de Teologia, pp. 149-178.
- (2021b) «Fray Juan Gavastón. Una vida dedicada a la defensa de la orden de Predicadores», dins E. Callado Estela (coord.), *Valencianos en la Historia de la Iglesia*, VII, València, Facultat de Teologia, pp. 145-182.
- TARÍN Y JUANELA, F. (1897) *La cartuja de Porta-Coeli (Valencia). Apuntes históricos*, València, M. Alufre.
- VIDAL Y MICÓ, F. (1735) *Historia de la portentosa vida y milagros del valenciano apóstol de Europa S. Vicente Ferrer. Con su doctrina reflexionada. Comentada la que escribió el M. R. P. M Fr. Serafin Thomas Miquel*, València.

Proposta d'un marc normatiu per a l'avaluació de les proves de certificació de valencià: una guia actualitzada

[Linguistic framework for the evaluation
of standard Valencian certification exams: an updated guide.]

ALAITZ ZALBIDEA BERENGUER

Universitat d'Alacant

alaitz.zalbidea@ua.es

RESUM: L'article pretén posar a l'abast del públic i dels professionals de la llengua una mena de guia d'actuació per als examinadors i correctors de les proves de certificació de valencià dels diferents organismes oficials.

L'objectiu és unificar els criteris d'avaluació, d'acord amb les normes gramaticals i lèxiques vigents, i altres aspectes que es puguin entendre i interpretar de diferents maneres. Això inclou els diferents models lingüístics i les divergències entre acadèmies normatives. Una avaluació imparcial continua sent, en molts casos, l'objectiu per a bona part dels especialistes lingüístics, que en les seues correccions han de tindre en compte les últimes incorporacions normatives, interpretar les característiques lingüístiques del candidat i els aspectes contextuals de cada tasca, a fi d'aplicar correctament els criteris.

PARAULES CLAU: guia normativa, avaluació, exàmens valencià, JQCV, CIEACOVA

ABSTRACT: The article aims to make a kind of an action guide for the examiners and correctors of the Valencian certification exams available to the public and professional linguistics.

The objective is to unify the criteria for evaluation, in accordance with the current grammatical and lexical rules and other aspects that can be understood in different ways. That includes the different linguistic models and the divergences between academies. An impartial evaluation is still, in many cases, the goal for a large part of the language specialists, who in their corrections must know the latest incorporations regarding the new rules, interpret the linguistic features of the candidate and take the contextual questions in each task into account, for a correct application of the criteria.

KEYWORDS: linguistic guide, evaluation, Valencian exams, JQCV, CIEACOVA

Recepció: 03/04/2023. Acceptació: 11/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Introducció

Des de la publicació de l'Ordre 7/2017, de 2 de març de 2017, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, per la qual es regulen administrativament els certificats de valencià de la Junta Qualificadora de Coneixements de Valencià, el personal examinador i l'homologació i la validació d'altres títols i certificats, la demanda de places per a obtenir un títol que acredite el nivell de valencià ha experimentat un notable creixement. Una de les raons, no cal ni dir-ho, és la necessitat d'acreditar el requisit lingüístic de valencià per a optar a les places de funcionariat públic d'ençà de la regulació del plurilingüisme en el sistema educatiu valencià,¹ una decisió de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana que no ha estat exempta de crítiques i qüestionaments. D'acord amb l'Annex 2 de l'Ordre susdita, els tres organismes valencians d'acreditació dels coneixements de valencià són la Junta Qualificadora de Coneixements de Valencià (JQCV), les Escoles Oficials d'Idiomes (EOI) i la Comissió Interuniversitària d'Estandardització d'Acreditacions de Coneixements de Valencià (CIEACOVA), que en els últims anys han accelerat el procés d'homogeneïtzació i unificació de criteris, ateses les funcions que els són pròpies (art. 1, cap. 1):

Regular els certificats de coneixements de valencià, organitzar les proves per a obtenir-les, regular la formació i l'especialització del personal examinador que intervé en el desenvolupament de les proves, i establir l'homologació i la validació amb altres títols o certificats.

Aquesta realitat s'ha consolidat i, per què no dir-ho, s'ha massificat en tant que procés de certificació lingüística obligatòria per al funcionariat públic

1 En l'article 25, de la Llei 4/2018, de 21 de febrer, de la Generalitat, que regula i promou el plurilingüisme en el sistema educatiu valencià, s'inclou la necessitat de l'acreditació del coneixement de llengües per als llocs docents; en el cas del valencià, el coneixement C1 de valencià d'acord amb el MECR. A partir d'aquella disposició legal, n'hi ha hagut d'altres en conseqüència, com l'Ordre 3/2020, de 6 de febrer, determina la competència lingüística necessària per a l'accés i l'exercici de la funció docent en el sistema educatiu valencià.

valencià (en el cas del nivell C1), i de mèrit (en el cas del nivell C2); de retop, alguns processos de correcció i examinació lingüística s'han vist afectats. De fet, no debades, hi ha hagut intents continus d'homogeneïtzació de criteris per a millorar l'adaptació al Marc Europeu Comú de Referència de les Llengües (MECR) pel que fa als descriptors i la seua avaluació, i s'han portat a terme diferents formacions dirigides als examinadors i correctors dels exàmens orals i escrits que s'incorporen a les borses internes dels organismes. Els filtres per a formar-ne part, a més, són més exigents que al principi del segle, i fins i tot algunes institucions han optat per posar en marxa autories internes.² Sembla evident, per tant, que hi ha hagut un procés de professionalització creixent de l'univers de la certificació lingüística del valencià, i no és menys cert, doncs, que els canvis de paradigma i els processos massificats demanen pautes per a unificar processos. Així doncs, la proposta present tracta de servir de guia abreujada per a evitar algunes males pràctiques correctores detectades els últims anys i millorar el procés d'avaluació.

2. Estat de la qüestió

La valoració que molts casos han fet els correctors i els examinadors sobre l'execució de les tasques dels aspirants d'aquestes proves ha sigut objecte de polèmica, moltes vegades infundada, i moltes vegades conseqüència de la mala aplicació d'un canvi de paradigma en el tractament i l'avaluació de llengües. El nou paradigma ha mirat de superar la penalització de l'anècdota lingüística en pro de la comunicabilitat, a fi de donar més importància a una visió holística de l'execució de cada una de les tasques i a una avaluació analítica més justa, amb una atenció més gran a les qüestions emmarcades en la propietat de l'adequació. És cert que amb el pas dels anys s'ha millorat el procés d'avaluació amb

2 En aquest sentit, la CIEACOVA (Comissió Interuniversitària d'Estandardització i Acreditació de Coneixements de Valencià) ha sigut un exemple pel que fa als processos interns de l'organisme i les exigències per a formar-ne part com a col·laborador.

anàlisis menys superficials, amb més aprofundiment i més atenció a la capacitat comunicativa dins d'uns marcs de correcció. Ara bé, els problemes detectats en el professorat de valencià en concret i en alguns correctors i examinadors en particular passen sovint per no superar la dicotomia clàssica de correcte-incorrecte. L'observació i anàlisi de la pràctica correctora s'ha dut a terme mitjançant alguns mecanismes: els tests inicials a més de 200 examinadors i correctors en sessions de formació diverses³ i la revisió i anàlisi de les correccions escrites i avaluacions orals, els resultats de les quals hem tingut en compte per a orientar la proposta present. Per tant, alguns dels problemes que s'han observat en analitzar revisions i reclamacions d'exàmens i altres processos de revisió de correccions són els següents:

- Cas omís de les novetats normatives
- Interpretació esbiaixada dels paraestàndards o models lingüístics
- Mala interpretació dels aspectes relacionats amb el registre, la situació o la tasca encomanada

Així, la proposta que presentem ara i ací tracta de dilucidar alguns aspectes que s'integren en la normativa lingüística per tal de servir de guia en l'avaluació dels exàmens escrits, sobretot dels nivells alts (C1-C2), d'acord amb tres principis des del punt de vista del procés d'avaluació:

1. Respecte pel model lingüístic de l'aspirant i cerca de coherència amb les formes lingüístiques emprades
2. Capacitat per a valorar els aspectes de registre i les fórmules expressives de cada situació
3. Coneixement de les incorporacions normatives dels darrers anys i interpretació correcta de les prescripcions gramaticals i lèxiques

3 S'han utilitzat formularis i enquestes amb una desena de preguntes cadascun per a cada especialista (dos per a la franja dels nivells A2-B1-B2, d'una banda, i dos per a la franja C1-C2, de l'altra) que han permés inferir la seua actuació davant de trets de diferents models lingüístics i errades de diferents tipus. Encara més, algunes observacions del treball present són fruit de l'anàlisi de més d'un centenar de correccions escrites i avaluacions orals de diferents correctors, la majoria valencians o que tenien el valencià com a punt de partida, que ens han servit per a complementar o corroborar la informació. Les dades s'arreglaren durant els mesos de novembre i desembre de 2021 i el mes de desembre de 2022. La mostra, tot i que humil, contempla l'actuació de quasi 300 casos diferents.

Ens centrarem, principalment, en els nivells C1-C2 (que són els descriptors en els quals ja s'han de dominar tots els aspectes de la normativa), tot i que farem alguna consideració sobre els nivells baixos. Per a poder valorar el procediment de correcció, pararem esment, sobretot, a les propietats textuais (adequació, coherència i cohesió) i a la correcció gramatical i lèxica. Aquests criteris, d'una manera o una altra, estan integrats en les rúbriques de correcció de tots els organismes de certificació, tant de les proves escrites com de les proves orals. Cal apuntar que les consideracions es fan en cada apartat d'acord amb la realitat de les proves, els principis lingüístics de les quals són el respecte de la diversitat dins de la unitat. Així, el complex ventall de candidats que es presenten als exàmens de valencià demana un esperit de respecte i imparcialitat als models lingüístics emprats, sempre que els conformen trets recollits per cadascun dels paraestàndards de la nostra llengua.⁴ Pensem que el punt 9 del *Dictamen de l'Acadèmia Valenciana de la llengua sobre els principis i criteris per a la defensa de la denominació i l'entitat del valencià* representa molt bé la idea exposada quan fa referència als usos entre les institucions i persones de les comunitats autònomes que comparteixen el mateix idioma i dels que afecten les relacions particulars entre les institucions de fora del nostre àmbit lingüístic: «Esta desitjable convergència ha de ser perfectament compatible amb la possibilitat d'utilitzar els models de llengua propis de cada territori» (AVL 2005: 8).⁵ La tradició valenciana respon majoritàriament a les necessitats del policentrisme convergent, i cadascun dels models oficials existents en el conjunt del domini lingüístic són igualment vàlids per tal com asseguren la igualtat dels aspirants que es presenten a les proves de certificació de valencià.

4 Una confusió habitual en la pràctica correctora és l'aplicació d'un marc subjectiu de correcció que es basa en un sol model lingüístic, normalment el que usa normalment la persona que corregeix, amb la qual cosa es redueixen les possibilitats lèxiques i gramaticals que ofereix la llengua.

5 Hi ha models de codificació que tenen un caràcter molt centralista i que es basen en una única varietat literària, altres que es basen en una varietat creada a partir de l'adopció d'elements de diferents parlars i altres que respecten les diferents modalitats dins de la unitat. L'última possibilitat, atesa la rica tradició lingüística i literària del valencià dins de la llengua compartida, és la que l'AVL considera com la més adequada per al nostre idioma, ja que permet respectar la diversitat dins de la unitat. El que es proposa, per al conjunt de la llengua, és, per tant, una codificació policèntrica alhora que convergent.

El polimorfisme de la nostra llengua ha donat lloc a una sèrie de propostes normatives, emanades de les institucions normatives oficials, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) i l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). No sempre hi ha una coincidència entre acadèmies, amb la qual cosa hem de saber com reflectir la realitat normativa en la correcció de les proves. Analitzem els casos d'acord amb la *Gramàtica normativa valenciana* (GNV) i el *Diccionari normatiu valencià* (DNV) de l'AVL i amb la *Gramàtica de l'Institut d'Estudis Catalans* (GIEC2) i el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans* (DIEC2) de l'IEC.

3. Gramàtica

3.1. Actuació davant de les formes primàries de l'AVL que l'IEC no esmenta o que arreplega com a informals

En les proves escrites, podem trobar aspirants que fan ús de les formes del paraestàndard valencià (o l'estàndard d'estricta obediència valenciana), que no és sinó aquell model que opta per opcions valencianes dins d'un marc de relativa convergència. Diem *relativa* en tant que model que més s'allunya de l'uniformisme lingüístic, que té com a base el català oriental (i més concretament la base del barceloní, que és el subdialecte que ha tingut més força en la confecció de la norma i en la difusió de l'estàndard). Si bé és cert que hi ha hagut una popularització dels models més convergents de base valenciana, hi ha un model que combina trets particularistes que encara resta oblidat per alguns sectors, o com a mínim estigmatitzat. Tot i això, les formes que en són part compten amb una tradició consolidada i amb filòlegs de renom⁶ que les han defenses i prescrites, de la mateixa manera que l'AVL les ha registrades com a primàries en el DNV o com a recomanables en la GNV. A pesar que ara ens centrem en les qüestions gramaticals, per a entendre aquest model remetem a Mas Castells (2010: 59), que afirma:

6 Tanmateix, el model present inclou formes no sols del particularisme clàssic sinó també altres que poden fins i tot ser castellanismes normativitzats.

[...] el model particularista i el convergent es defineixen per una combinació de variants que els separa dels dos models ja referits. Per exemple, el particularista comparteix amb el secessionista⁷ la tria sistemàtica de la variant lèxica valenciana quan aquesta contrasta amb la resta de la llengua o, especialment, amb el bloc oriental; però el particularista només, en principi, si l'admet la normativa general, com ara *xicotet* enfront de *petit*. El que distingeix el particularista i el convergent, doncs, és el contrast entre determinades variants equivalents, a més de l'absència dels estereotips forts dels models extrems amb què limiten (el secessionista i l'uniformista respectivament).

Només un 10% dels correctors i examinadors han penalitzat algun tret del model susdit o l'han ignorat. Presentem, sense ànim d'exhaustivitat, algunes formes que en són pròpies:

- Proparoxítons llatins: *hòmens, jóvens...*
- Demonstratius no reforçats: *estelestalestoslestes, eixe/eixaleixosleixes*
- Adverbi demostratiu *ahí*⁸
- Numeral *dos* davant de femení
- Pronom *vos* en posició proclítica (*vos he sentit*)
- Incoatiu *-ix /-ixen* (*ella servix, ells servixen*), així com totes les formes del paradigma principal de la morfologia valenciana⁹
- Pèrdua de la *i* antihiàtica (*veem, caem, traem...*)
- Numeral *u*
- *Per a* + infinitiu amb valor final o d'intencionalitat (*ha fet això per a sentir-se millor*)

7 Es tracta del model menys conegut i en declivi, l'utilitzat per institucions que defenen la separació estricta entre «valencià» i «català». A hores d'ara, és l'únic model lingüístic no oficial.

8 Les gramàtiques anteriors a la GNV condemnaven taxativament aquesta opció (Sanchis 1993; Valor 1977).

9 «Cal tindre en compte que en el cas de la morfologia verbal l'IEC sí que recull els usos valencians en les formes més convergents però no en altres com les exemplificades que, no obstant això, l'AVL ha registrat com a primàries i recomanables.»

- Ús transitiu dels verbs que indiquen les menjades, com *esmorzar*, *dinar*, *sopar* (*he sopat truita*)
- Formes *eres*, *sigut*
- Velarització del verb *voler* (*vullga*, *vullgues...*)
- Numerals *huit*, *dèsset*, *díhuit...*
- *Per a* davant d'infinitiu amb valor d'intencionalitat (*he vingut per a donar-vos suport*)

En el procediment de correcció, hauríem de tindre en compte que, si l'examinand utilitza aquestes formes, hauríem de donar-les com a correctes, sense cap marca de registre ni de penalització normativa (sempre que es mantinga una certa coherència amb les formes emprades al llarg del text o del discurs).

3.2. Actuació davant de les formes secundàries de l'AVL que l'IEC no esmenta o que arreplega com a informals

En aquest apartat, cal tindre en compte que l'adjectiu *secundàries* no fa referència a formes menys recomanables o poc adequades, sinó que ens ajuda a cobrir un paradigma que apareix en lletra més xicoteta i reservat en «Observacions» en la *GNV* i en el *DNV*. El capítol 3.2. de la gramàtica estatutària indica que aquesta informació s'hi presenta amb una lletra més menuda per a fer algunes observacions, remarques complementàries «per a donar informació històrica o per a fer referència a variants geogràfiques secundàries o pròpies d'altres territoris de la llengua compartida» (*GNV* 2006: 15-16). El model que se'n desprén, així mateix, té un nivell de restricció encara més gran que l'anterior a hores d'ara (si tenim en compte com en recull les formes l'AVL), però conté formes igualment recomanades per bona part de les gramàtiques valencianes del segle xx. Això inclou, així mateix, la convivència de formes en el paradigma principal, com és el cas de *vull/vullc* i altres, la segona de les quals sol ser la més particularista. Segons els resultats del nostre estudi, i tal com apuntaven les nostres prediccions, és el model més estigmatitzat pels professionals de la llengua, els trets del qual han estat titlats d'incorreccions manifestes o col·loquialismes.

Un 30% dels correctors i examinadors han penalitzat algun tret del model susdit o l'han ignorat. Presentem algunes formes que en són pròpies:

- Subjuntiu *-am -au* (*tingam, tingau...*)
- Velarització dels verbs irregulars de la 3a conjugació: (*cusga, fuigga, cullga...*)
- Conjunció *mentres que*
- Preposició *a* optativa davant de complement directe en cas de nom propi (*He vist a Maria*)
- Quantificador *ningun*
- Expressió de l'obligació amb *ser precis* (*això no és precis que ho faces*)
- Signes d'interrogació i exclamació tant al principi com al final de l'oració
- Expressió de probabilitat amb un futur (*No ve a la festa; estarà cansat*)
- Derivació: mots femenins abstractes en *-ea* (*perea, bellea...*) i en mots acabats en *-iximent* (*naiximent, coneiximent...*)
- Etc.

En el procediment de correcció, hauríem de tindre en compte que, si l'examinand utilitza aquestes formes, hauríem de donar-les com a correctes, sense cap marca de registre ni de penalització normativa (sempre que es mantinga una certa coherència amb les formes emprades al llarg del text o del discurs).

3.3. Actuació davant de les formes de l'IEC que l'AVL no esmenta o arreplega com a informals

Les formes del català general que són hereves de les gramàtiques de Fabra, per bé que poden conviure en un model que defenga la concepció policèntrica de la llengua, poden emmarcar-se també en l'anomenat *model unitarista*, tenint en compte que hi ha persones que s'expressen únicament i exclusiva tenint en compte la realitat del català oriental. Aquest model se centra d'una manera aclaparadora en un dialecte, amb escassíssimes concessions a la resta (Polanco 1984). Sabem que en el procés de construcció de l'estàndard basant-se en el dialecte amb més parlants o amb més poder sobre la norma hi ha hagut prejuïns i

actituds condescendents cap a altres varietats, però no és ací el lloc per a entrar a considerar en quina mesura s'han identificat les diferents varietats del català amb el seu prestigi. L'aspirant, doncs, pot utilitzar el conjunt d'opcions lingüístiques pròpies del model que més s'ha popularitzat sobretot a Catalunya, però que també s'ha divulgat en alguns casos com a exemple de la no fragmentació i de la unitat lingüística absoluta a València i les Illes Balears,¹⁰ malgrat que l'èxit en les institucions, en els parlants i en els candidats que es presenten als exàmens de llengua ha sigut relatiu.

Només un 5% dels correctors i examinadors han penalitzat algun tret del model susdit o l'han ignorat. Presentem, de manera no exhaustiva, algunes formes que en són pròpies:

- Quantificador *bastant* amb flexió de gènere (*bastanta, bastantes*)
- *Molt* + substantiu sense preposició (*molt vi, molt fred*)
- Ús del quantificador *cap* davant dels mots *gràcia, importància* i *interès* (*no em fa cap gràcia*)
- Ús del *com* amb el sentit de «en qualitat de» (*ha vingut com representant*)
- Totes les opcions de morfologia verbal i combinacions pronominals del català oriental (sempre que siguen coherents amb la resta de l'escrit o discurs)¹¹
- Possibilitat de pluralització de les sigles
- Ús de *cap* davant d'alguns substantius incomputables (*cap gràcia, cap importància...*)
- Usos del català oriental de *fins/fins a* i de *per/per a*
- Construcció *al* + infinitiu amb valor causal (*al llegir el diari, s'angoixa*)

10 Amb tot, això no inclou les formes no normatives per raó dels abusos barcelonins (com la sobrecàrrega del pronom *hi* en les combinacions pronominals en què no és necessari), que, com hem esmentat, s'han popularitzat en els escrits de certs parlants del català oriental pel pes en la construcció de la norma del subdialecte de la Ciutat Comtal, fet que l'ha prestigiada en detriment d'altres varietats de la llengua catalana.

11 Allò que l'IEC anomena com a «àmbit general de la llengua».

- Correlació preposicional temporal *de... a...* amb caiguda de la *a* (*d'ací un mes*)

En el procediment de correcció, hauríem de tindre en compte que, si l'examinand utilitza aquestes formes, hauríem de donar-les com a correctes, sense cap marca de registre ni de penalització normativa (sempre que es mantinga una certa coherència amb les formes emprades al llarg del text o del discurs). D'igual manera, també és possible que apareguen formes que tant l'AVL com l'IEC registren com a secundàries, com és el cas de l'optativitat de la negació amb termes de polaritat negativa (*Mai [no] ho hauria dit*); en aquests casos, actuàriem de la mateixa manera i no penalitzaríem la construcció.

3.4. Actuació davant d'algunes formes interpretables

Algunes construccions, trets i usos no s'han pogut incloure en les gramàtiques normatives en termes absoluts de correcció o incorrecció. Seria menester aclarir com han d'actuar els correctors davant de formes que les institucions normatives no accepten ni condemnen de manera taxativa, sinó que més aïna esdevenen opcions que depenen dels registres i del context comunicatiu. A pesar que no tenim dades quantitatives i qualitatives de, com hem presentat abans, les pràctiques correctores dels professionals, podem assegurar que les construccions i usos que presentem ara i aquí han sigut objecte d'interpretacions diverses.

Concordança verb haver-hi (*hi ha/hi han*)

La concordança del verb *haver-hi* és una de les qüestions que certs professionals de la llengua preveien que podrien canviar amb l'evolució de la normativa, precisament perquè han suscitat mants debats filològics (Solà 1994; Saragossà 2007). Després de desenes d'articles sobre el tema, les gramàtiques normatives nostrades han decidit establir com a pauta la distinció entre el llenguatge formal i l'informal. L'AVL prescriu que és tan acceptable fer la concordança com no fer-la, «però en els registres formals es considera més adequada la manca de concordança, d'acord amb l'ús tradicional» (GNV 2006: 305). La descripció que en fa la *GIEC2* és un xic més restrictiva i hi incorpora el matís geogràfic, tot afirmant que no es fa la concordança en dialectes com el balear,

el septentrional i el nord-occidental, però en la resta de parlars, en general, concorda, i afig: «ara bé, cal tenir en compte que, en aquests parlars, la manca de concordança és l'ús consolidat en els registres formals» (GIEC2 2016: 850). Així, per exemple, si trobem en un text escrit o un discurs oral dels nivells C1-C2 que un aspirant fa el verb *haver-hi* en plural, el corregirem com un aspecte d'adequació, ja que es considera una opció informal, però no incorrecta. Exemple: *en aquell sistema hi havien problemes molt greus per a la societat*. Quant als altres descriptors, en el nivell B2 també haurem de marcar l'errada com una falta d'adequació d'acord amb les exigències i els programes de l'examen, atès que ja s'hi inclouen com a components gramaticals estructures impersonals amb el verb *haver-hi* i altres usos del verb més complexos. En canvi, posat que la forma aparega en un discurs oral dels nivells A2-B1 (que inclouen en els seus programes l'ús bàsic del verb *haver-hi*) o en textos escrits informals de qualsevol nivell, no la corregirem.

Caiguda de preposició

El manteniment de la preposició davant de la conjunció *que* només hauria de limitar-se als registres informals i a la llengua viva espontània, tal com descriuen les gramàtiques normatives. De fet, l'AVL afig que «en els registres formals cal aplicar la caiguda, ja que [...] és un fenomen que es manté viu en certs casos i era general en la llengua clàssica» (GNV 2006: 205). Per tant, caldria fer una interpretació del registre inherent a la tasca, de manera que si trobem en un text escrit o en un discurs oral dels nivells C1-C2 una preposició davant d'una conjunció *que*, assenyalarem que es tracta d'una l'errada d'adequació, ja que es considera una opció informal, però no incorrecta. Normalment, els textos de nivell C demanen tasques que s'ancoren en una certa formalitat. Exemple: *confiava que l'escoltaren*. En el nivell B2 també hauríem de fer la mateixa interpretació, ja que en el programa del nivell dels diferents organismes certificadors apareix com a punt del temari la caiguda de preposició davant de *que* àton. En canvi, si la forma apareix en un discurs oral dels nivells A2-B1 o en textos escrits informals de qualsevol nivell, no la corregirem: *confiava en que l'escoltaren*.

Canvi de preposició

Un altre element conflictiu és el canvi de preposició davant d'infinitiu en els casos de complement de règim verbal o de complement del nom o de l'adjectiu. Fins a l'any 2016 els documents normatius i els reculls de serveis de llengües, gabinets de normalització i altres organismes que divulgaven la norma eren ben clars a condemnar la falta de canvi de preposició davant d'infinitiu, amb la qual cosa una oració com *Ells tardaren en arribar* no seria correcta i hauria de ser *Ells tardaren a arribar*. Ara per ara, però, tant la *GNV* com la *GIEC2* mantenen un criteri més flexible, almenys en la descripció dels fets gramaticals, i apunten que el canvi s'hauria de fer «en registres formals».¹² De nou tindríem, llavors, una construcció que no s'hauria de marcar com a falta de correcció gramatical, sinó com a errada d'adequació al registre i al context comunicatiu. Per consegüent, si trobem en un text escrit o en un discurs oral dels nivells C1-C2 el manteniment de la preposició verbal davant d'un infinitiu, com en l'oració *estic d'acord amb informar-los d'això*, marcarem l'errada com a falta d'adequació, ja que es considera una opció informal, però no incorrecta. L'única diferència respecte de la caiguda de preposició és que no hauríem de penalitzar la construcció en cap nivell més baix: si la forma apareix en un discurs oral dels nivells A2-B1-B2 o en textos escrits informals de qualsevol nivell, no la corregirem, ja que el canvi de preposició no apareix en els programes de nivell de les franges A i B.

Concordança en els col·lectius

En el llenguatge literari i en la tradició escrita en general, trobem nombrosos mots que es refereixen a col·lectius (*equip, grup, gent...*), el nucli del predicat dels quals a vegades flexiona i a vegades no. Per bé que és cert que depèn del tipus de llenguatge, del fet diatòpic i també de l'estil de qui escriu, hauríem d'admetre que el verb pot escriure's tant en singular com en plural, des d'un punt de vista estrictament morfosintàctic i no semàntic plural.¹³ És a dir, tant

12 Això no obstant, la *GNV* addueix una sèrie de testimonis clàssics en què es manté la preposició davant de l'infinitiu.

13 Sí que pot haver-hi un matís semàntic per considerar els individus d'un grup com una sola entitat o

«La gent valoraren l'esforç de la comissió» com «La gent valorà l'esforç de la comissió» haurien de ser oracions gramaticalment correctes. En conseqüència, si apareix alguna de les dues formes en un text escrit o en un discurs oral de qualsevol nivell, no hauríem de corregir-la ni fer-hi cap tipus de remarca.

Pleonasmes pronominals

El pleonasme, definit com a repetició d'un element lingüístic complementari en una oració (en el cas que ens ocupa, pronominal), pot adoptar en l'escriptura de l'aspirant una forma o una altra depenent de criteris principalment diatòpics, cosa que pot condicionar, així mateix, la pràctica correctora. D'una banda, n'hi ha alguns que la norma ha tractat amb millors ulls; per exemple, si trobem pleonasmes clars amb el pronom *hi* o *en* en construccions relatives, no els corregirem en cap nivell ni tan sols com a errada informal (!), atès que ja no estan condemnats per la tradició normativa, almenys per la *GIEC*, que els ha anomenat «pleonasmes aparents» (Ginebra 2017: 23). Exemples: *Vam quedar en el mateix lloc on hi vam quedar l'última volta* (preferible sense *hi*) o *La novel·la de la qual en vam parlar no m'agradava* (preferible sense *en*). Ara bé, la pràctica correctora també demana analitzar el text o el discurs de l'aspirant i si és coherent amb la resta de formes que fa servir. Així, s'admetrien certes reserves de les construccions susdites en els usos valencians. També s'ha tingut en compte el pleonasme de complement indirecte o directe de persona, admés en les gramàtiques normatives: *li agrada a ell*; *a la xiqueta no li hem donat el llibre*. En conseqüència, tampoc no corregirem la construcció en cap nivell. Sí que ho farem, però, en alguns usos valencians vius i propis en els quals no s'ha actuat de la mateixa manera, a saber, la redundància del complement directe indefinit: *n'hi ha molta gent*,¹⁴ que marcaríem com a incorrecta.

cadascun d'ells, però això ultrapassa els límits estrictament morfosintàctics i no entràriem a valorar-ho llevat que comportara una ambigüitat manifesta o alguna imprecisió.

14 L'intent per evitar la redundància ha donat lloc a un fenomen d'ultracorrecció en què el pronom *en* és absent en casos necessaris per a la substitució anafòrica, en casos com *De notícies, [en] tinc unes quantes*.

4. Lèxic

4.1. Col·loquialismes, vulgarismes i altres exemples de variació lèxica

Els diccionaris normatius també demanen una interpretació precisa i acurada dels elements lèxics que s'hi recullen. Interpretar qualsevol mot registrat en un diccionari de manera genèrica (si no directament subjectiva) sense atendre a les seues particularitats pot comportar males pràctiques de manera sistemàtica en el procés d'avaluació d'una prova oral o escrita. Si trobem en un text escrit o en un discurs oral mots que estan registrats al *DNV* com a col·loquialismes ([*col·loq*]), vulgarismes ([*vulg.*]) o de caràcter pejoratiu ([*pej.*]), haurem d'indicar que és un error d'adequació,¹⁵ i no una errada estrictament normativa, per bé que en els nivells A2 i B1 hauríem d'estudiar cada cas en relació amb la situació i el context, units a les exigències dels programes de cada nivell, així com la incidència en la comunicabilitat. De la mateixa manera, el *DIEC2* també registra aquests fenòmens diastràtics o diafàsics, amb marques com *VULG.* En aquest sentit, actuaríem de la mateixa manera amb els girs arcaics o atemporals, registrats en el *DNV* amb la marca [*ant.*] o en el *DIEC2* amb la mateixa marca o amb altres com *EN REC.* (en recessió). Ara bé, no és tan habitual observar aquest últim tipus de girs en les expressions escrites dels exàmens de certificació, i menys encara en les intervencions orals.

Quasi un 80% dels correctors i examinadors han marcat directament com a incorrecte el vocabulari registrat de manera no genèrica en els diccionaris, una de les dades més preocupants de l'estudi.

15 Alguns exemples de mots registrats en el *DNV* amb marca de registre són: *agulletes*, *bovada*, *bovo*, *cabreig*, *cabrejar*, *cacau* ('embolic', 'bollit'), *calimotxo*, *camorra*, *camorrista*, *canguelo*, *carinyo*, *cari-nyós*, *coco* ('cap'), *colxa*, *cubata*, *cutre*, *desperdici*, *empollar*, *escaquejar-se*, *estropejar*, *farra*, *farragós*, *flato*, *flipada*, *flipar*, *friqui*, *guiri*, *litrona*, *mamó*, *mangar*, *maricó* [*pej.*], *mariconada*, *marró* (*Quin marró que ens ha tocat!*), *marxós*, *mitxeli*, *moguda*, *mono* (*Tenia el mono de fumar*), *nano*, *palmar* ('dinyar'), *passada* (*La festa va ser una passada*), *patejar*, *patatús*, *patós*, *pillar*, *pillo*, *pito* ('ben plantat'), *pirat*, *putejar*, *puto*, *quico* ('gra de dacsà torrat'), *quinqui*, *quinto* (de cervesa), *rabo*, *rotllo* (*Quin rotllo de programa!*), *talp* ('infiltrat'), *tamany*, *tatxar* (*Tatxeu la paraula que estiga mal escrita*), *tio*, *tonto*, *trage*, *tropa*, *trip*, *vacil·lar* ('fanfarronejar'), *virgueria*, *xiripa*, *xitxa* [*infant.*], *xitxo*, *xulles* (en un examen), *xurra* ('xamba') i *xurro* ('xamba') (Gumbau 2016).

4.2. Opcions secundàries

De la mateixa manera, en la pràctica correctora s'han de tindre en compte les opcions lèxiques que remetent a la forma principal, però que estan registrades sense marca al diccionari. Així doncs, si trobem en un text escrit o en un discurs oral mots que són secundaris, ja que ens remetent a una opció preferible (tant en el *DNV* com en el *DIEC2*), no cal corregir-los, ja que són igualment vàlids.¹⁶ Caldria actuar de la mateixa manera en cas que l'examinand escriguera un mot registrat al *DNV* entre parèntesis al costat de la forma principal, com per exemple els substantius i adjectius masculins amb el sufix *-iste* (*electriciste*, *futboliste*, *artiste*...) o qualsevol mot que pot servir tant per a masculí com per a femení, però que, a més, té una forma exclusiva acceptada per al femení (com *estudianta* o *metja/metgessa*, que s'afigen a les igualment vàlides per als dos gèneres *estudiant*, *metge*). Cal recordar, a més, que en cas que hi haja una forma que estiga registrada en els dos diccionaris (*DNV* i *DIEC*) ortogràficament diferent (o amb gènere gramatical diferent), s'ha d'acceptar qualsevol de les variants si la que es fa servir és coherent amb la resta de formes. Exemples: *pesebre* (*DNV*)/*pessebre* (*DIEC*), *un aroma* (*DNV*)/*una aroma* (*DIEC*)... Bé és cert, però, que establir una absoluta coherència lèxica de la mateixa manera que es fa en la gramàtica amb l'anàlisi dels models lingüístics és una tasca complicada que seria molt més difícil valorar, tot i que caldria tindre-ho present en la mesura que siga possible.

Igual que en l'apartat anterior, quasi un 80% dels correctors i examinadors han marcat directament com a incorrecte el vocabulari registrat de manera no genèrica en els diccionaris. Es tracta, per tant, d'un dels aspectes que suscitaven més prejudis.

16 Altres exemples de mots registrats al *DNV* com a opcions lèxiques secundàries són: *apretar* → 1. *estretir* 2. *polsar*, *prémer*; *arrastrar* → *arrossegar*; *avort* → *avortament*; *barco* → *vaixell*; *béicon* → *bacó*; *berberetxo* → *catxel*; *biombo* → *paravent*; *cego* → *cec*, *cigar* i *cigarro* → *puro*; *coixo* → *coix*; *cult* → *culte*; *despedir* → *acomiar*; *desperdicar* → *desaprofitar*; *disparar* → *xutar*; *disseccionar* → *dissecar*; *dissuasori* → *dissuasiu*; *divorç* → *divorci*; *empotrar* → *encastar*; *enterro* → *soterrar*; *estandard* → *estendard*; *extraditar* → *extradir*; *formatejar* → *formatar*; *forrar* → *folrar*; *llonja* → *llojta*; *modo* → *mode*; *modós* → *cortés*; *montanya* → *muntanya*, *mostrador* → *taulell*, *motxo* → *fregona*... (Gumbau 2016)

Altres novetats normatives que cal tindre en compte

Amb la publicació de la *GIEC2* l'any 2016, molts usos lèxics, morfològics i sintàctics condemnats fins al moment passaren a ser normatius, dins d'una mena de prescriptivisme amb una dosi ben considerable de descriptivisme entés en termes d'admissibilitat, recomanació i inadmissibilitat. El ben cert és que hi ha una sèrie de formes ara acceptades per la gramàtica catalana que anteriorment ja havien sigut admeses per l'AVL per ser d'ús habitual i gaudir de tradició. Al costat de les conegudes construccions tradicionalment prescrites per l'estàndard de caràcter pronominal, així com les perífrasis, els connectors parentètics i conjuncions i alguns aspectes de transitivitat verbal, n'hi ha d'altres que ja estan plenament admeses per la normativa i que caldria valorar positivament igual que les altres, sense cap marca que pugui suggerir incorrecció o falta d'adequació, n'oferim algunes:

- *No obstant* com a connector de concessió
- Perífrasi *deure* + infinitiu amb valor d'obligació o necessitat: *deu fer-ho abans d'anar-se'n*
- Valor intransitiu d'alguns verbs psicològics: *li preocupalli molesta*
- Pronom de complement circumstancial d'origen prescindible en combinació amb complement directe definit: *trau-lo* [de l'armari] (en comptes de *trau-l'en*)
- *Degut a* com a connector causal: *s'ha suspés l'acte degut a la pluja*
- Pronominalització en *ho* de l'atribut definit (*ella era la cap de premsa= ella ho era*)
- Pronominalització amb el datiu *li* en comptes de *hi* en ser inanimats: *li posa sal* [a la paella]
- *Així doncs* com a connector de conseqüència sense coma entre *així* i *doncs*
- *Amb relació a* com a connector d'introducció de tema
- Relatiu temporal sense preposició feble davant: *l'any que es va casar*
- Ús intransitiu del verb *respondre*: *respondre a les preguntes*

No tenim dades numèriques que ens proporcionen una mostra de la pràctica portada a terme pels examinadors i correctors en aquest sentit, però algunes de les revisions ens deixen entreveure algunes irregularitats de les quals ignorem l'abast i caldria esmenar a fi que no es penalitzen formes a hores d'ara acceptades per les gramàtiques normatives sense cap tipus de restricció o matís que indique algun aspecte de registre o d'estil. En l'avaluació també caldrà tindre present que la *GIEC2* ha admés nous usos i construccions que la *GNV* encara no contempla, però que no es poden menystindre per raons d'omissió deliberada o desconeixement.¹⁷

Consideració sobre la fonètica i l'ortografia

No hem d'oblidar que la *GNV* i, en conseqüència, els mots recollits pel *DNV*, prescriuen un estàndard oral acurat alhora que emmarcat en els usos tradicionals valencians, però a voltes ignorat en l'avaluació. Les propostes fonètiques de l'Institut d'Estudis Catalans han tingut més èxit d'uns anys ençà per la proximitat més gran entre la representació gràfica d'alguns trets i la seua realització fonètica (l'accentuació d'algunes paraules que només és gràfica en el cas valencià, algunes terminacions, els dígrafs i geminacions...), així com la seua popularització entre un sector dels professionals de la llengua, formats durant anys en aquells dictats normatius. Per consegüent, les irregularitats detectades en la pràctica correctora, tot i ser anecdòtiques (una quarta part dels enquestats, aproximadament), haurien de redreçar-se en pro d'unes actituds i pràctiques que miren de no accentuar el divorci entre la llengua oral de base de l'aspirant i l'estàndard oral, que es basa en els trets genuïns valencians sense necessitat de caure en girs artificiosos. Posem com a exemple una explicació fonètica que fa l'AVL i que determina tres nivells d'actuació davant d'una intervenció oral: recomanable (correcte en tots els casos), admissible o acceptable

17 Recordem que també s'incorporaren algunes novetats de caràcter ortogràfic: en el cas de l'IEC, amb la publicació de la nova *Gramàtica de la Llengua Catalana*, l'any 2016; i, en el cas de l'AVL, amb l'*Acord normatiu sobre algunes convencions ortogràfiques*, de l'1 de juny de 2018, que acceptà les formes de la primera proposta.

(correcte en tots els casos) i no recomanable (incorrecte en tots els casos) (GNV, 2006: 31):

1.3.2.5.1 Les consonants laterals

Segons el lloc d'articulació, les consonants laterals poden ser *alveolars* ([l]) i *palatals* ([ʎ]).

1.3.1.1.1 Són pròpies del valencià estàndard les realitzacions fonètiques següents:

a) La pronunciació no geminada del grup *tl*: *bitllet* [biʎét], *ratlla* [ráʎa], *rotllo* [róʎo].

b) La pronunciació simple del grup *l·l*: *il·lusió* [iluzió], *novel·la* [novéla], *tranquil·litat* [traŋkilitát].

OBSERVACIÓ: La pronunciació geminada només és pròpia de registres moltformals: *il·lusió* [illuzió], *novel·la* [novélla], *tranquil·litat* [traŋkillitát].

c) La pronunciació geminada o simple del grup *tl* en paraules de caràcter patrimonial: *ametla* [amélla] o [améla], *guatla* [gwálla] o [gwála], *motle* [mólle] o [móle], *vetla* [vélla] o [véla], etc., si bé és preferible la pronunciació geminada.

d) La pronunciació com a [dl] del grup *tl* en paraules cultes: *atlàntic* [adlántik], *atles* [ádles], *atleta* [adléta].

1.3.1.1.2 És acceptable en el valencià estàndard l'emmudiment de la *l* en les paraules *altre* [átre], *nosaltres* [nozátres] i *vosaltres* [vozátres].

1.3.1.1.3 No són recomanables en el valencià estàndard les realitzacions fonètiques següents:

a) La pronunciació com a *i* semivocal [j] del grup *ll*: *llop* [jóp], *falla* [fája], *coll* [kój].

b) La pronunciació palatalitzada de la *l* inicial d'algunes paraules cultes com ara *lectura* [ʎektúra], *lingüística* [ʎiŋgwístika], *línia* [ʎínia], *literatura* [ʎiterátúra], *luxúria* [ʎuksúria].

OBSERVACIÓ: Això no obstant, en alguns casos s'admet la doble solució gràfica *l/ll*: *liberal/lliberal*, *legítim/lllegítim*, *lògica/lllògica*.

5. A tall de cloenda

La unificació dels criteris d'avaluació en les proves de certificació de valencià no ha sigut una tasca fàcil per l'actualització constant de la norma, la convivència de models i, per què no dir-ho, la resistència d'alguns professionals de la llengua a adoptar una sèrie de pautes que anaven més enllà de la seua tria lèxica i gramatical particular. Si bé és cert que un gran nombre de correctors i examinadors fan una tasca excel·lent, acurada i lliure de biaixos, també ho és que alguns encara confonen la tria subjectiva del model propi amb la tasca correctora imparcial, la qual cosa ha de primar en els processos d'avaluació. L'adopció d'un model lingüístic per part dels aspirants no pot enterbolir ni condicionar la tasca de qui avalua una tasca oral o escrita, de manera que el maneig de les fonts i les guies com la que presentem, que només mira d'ajudar-hi de la manera més honesta possible, hauria de ser una constant en la pràctica correctora. En aquest sentit, i malgrat les irregularitats detectades, les formacions rebudes pels examinadors i correctors, així com les guies que han confeccionat algunes comissions examinadores, han tingut un impacte ben positiu, tenint en compte, això sí, que la proposta presentada ara i ací és extraoficial i només és producte de les observacions externes, les anàlisis minucioses i el treball que hem portat a terme els últims anys dins dels organismes valencians de certificació lingüística.

No deixa de ser simptomàtic que alguns trets emmarcats en alguns models lingüístics concrets continuen d'estar estigmatitzats o carregats de prejuïns. Això no obstant, sovint algunes consideracions negatives no es feien tant a un model en concret sinó a alguns trets del model. Dit això, a hores d'ara podem afirmar, sense por d'equivocar-nos, que el gremi d'especialistes en llengua i traducció encara aposta per la unitat lingüística en la pràctica com a punt de partida ineludible, també en l'establiment d'una base que s'emmarca en el policentrisme convergent com a model, si bé encara esguitat d'algunes concepcions mal païdes que tenen conseqüències en l'aplicació dels criteris de correcció en els exàmens escrits i orals. En aquest sentit, les actualitzacions de les gramàtiques catalanes han passat més desapercebudes per descuit o omissió deliberada,

mentre que en les valencianes s'ha sumat, a més, un estigma infundat per la idea de la fragmentació o l'excessiu localisme.

Fet i fet, la proposta present, presentada a manera de guia breu per a una consulta ràpida i senzilla, només mira de posar a l'abast del públic i dels especialistes les normes actuals desglossades i interpretades. A més, ha tractat de dilucidar algunes construccions o usos lingüístics, ara i ací abocats, que han sigut objecte de dubte o debat, a fi d'establir-ne una classificació i, en cas de ser una errada, concretar-ne el tipus. La sistematització dels apartats de les gramàtiques i dels diccionaris ha ajudat a inferir-ne els dictàmens normatius, cada vegada amb més matisos contextuals. La nostra tasca com a professionals no pot ser una altra que l'aplicació rigorosa i tan sistemàtica com siga possible de les prescripcions emanades per les institucions normatives oficials en cada moment de la història. De la mateixa manera que ho fa —o almenys hauria de fer-ho— un jutge o un advocat amb les lleis, ho hauríem de fer els filòlegs i traductors, a més de saber interpretar-les per a una aplicació correcta i lliure de personalismes.

Bibliografia

- DCVB = ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. (1930-1962) *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll.
- DNV = *Diccionari normatiu valencià* (2014), València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- GARCIA PERALES, V. F. (2018) *Extret de les noves acceptacions de la GIEC* (inèdit).
- GINEBRA, J. (2017) *La nova normativa de l'Institut d'Estudis Catalans. Guia pràctica*. Tarragona, Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili.
- GIEC2 = *Gramàtica de la llengua catalana* (2016) Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- GINER, J. (1998) *Obra Filològica (1931-1991)*, Josep Giner i Marco, Estudi preliminar, edició crítica i índex a cura d'Antoni Ferrando, amb la col·laboració de Santi Cortés, València, IIFV, Denes.
- GNV = *Gramàtica normativa valenciana* (2006) València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- GUMBAU, F. (2016) «Paraules que ja no són barbarismes segons el DNV», *Núvol*, disponible en <<https://www.nuvol.com/llengua/paraules-que-ja-no-son-barbarismes-segons-el-dnv-39706>> [consultat el 21 de febrer de 2023].

- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, SECCIÓ FILOLÒGICA (1999) *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana*, Barcelona, IEC.
- MAS CASTELLS, J. À. (2010) «Les connotacions ideològiques dels models lingüístics valencians. Situació actual i condicionants històrics», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, 48, pp. 47-70.
- RAMOS, J.-R. (2019) «Les obres gramaticals de referència (IEC, AVL): aportacions i novetats», Jornada de Filologia Catalana per a Professionals. Estudiar, Investigar i Divulgar la Llengua i la Cultura Literària (València: Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació de la Universitat de València, 3 de maig de 2019).
- SANCHIS GUARNER, M. (1993) *Gramàtica Valenciana*, València, Torre.
- SARAGOSSÀ, A. (2007) *Reivindicació del valencià. Una contribució*, València, Tabarca.
- SOLÀ, J. (1994) *Sintaxi normativa: estat de la qüestió*, Barcelona, Empúries.
- VALOR, E. (1977) *Curs mitjà de gramàtica catalana referida especialment al País Valencià*, València, 3i4.

Disposicions legals:

- Ordre 7/2017, de 2 de març de 2017, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, per la qual es regulen administrativament els certificats de valencià.
- Llei 4/2018, de 21 de febrer, de la Generalitat, que regula i promou el plurilingüisme en el sistema educatiu valencià.
- Ordre 3/2020, de 6 de febrer, que determina la competència lingüística necessària per a l'accés i l'exercici de la funció docent en el sistema educatiu valencià.

Recursos en línia [consultats el 10 de febrer de 2023]

- Comissió Interuniversitària d'Estandardització de Coneixements de Valencià (CIEACOVA): <www.cieacova.com>.
- Escola Oficial d'Idiomes (EOI) <www.eoi.gva.es/va/>.
- Junta Qualificadora de Coneixements de Valencià (JQCV): <www.jqcv.gva.es/va/>.
- Marc Europeu Comú de Referència de les Llengües (MECR): <https://llengua.gencat.cat/ca/serveis/informacio_i_difusio/publicacions_en_linia/classific_temes/temes_materials_didactics/marc_europeu_de_referencia_per_a_les_llengues>.

*Fugir davant del desequilibri:
la resolució (mítica) de conflictes en la narrativa
de Mercè Rodoreda*

[Running away from imbalance:
the (mythical) resolution of conflicts in Mercè Rodoreda's narrative]

CARLES CORTÉS ORTS

Universitat d'Alacant

carles.cortes@ua.es / ORCID: 0000-0003-0647-5640

RESUM: A partir de l'anàlisi del conjunt de l'obra de Mercè Rodoreda observarem l'evolució psicològica dels seus personatges davant de diverses situacions de conflicte plantejades. La tendència majoritària de plantejar situacions de fugida, bé siguin físiques —amb l'opció del suïcidi—, bé siguin simbòliques —amb la concreció mítica d'algunes actuacions—, ofereix uns trets recurrents en la resolució de les situacions crítiques que aporten una certa recurrència en els seus relats. Tot i trobar diversos precedents en les novel·les dels anys trenta i les escrites durant l'exili, serà en les últimes obres com *Viatges i flors*, *Quanta, quanta guerra...* i *La mort i la primavera* quan destriarem una intensificació de la construcció mítica del seu imaginari.

PARAULES CLAU: narrativa, Mercè Rodoreda, realisme psicològic, imaginari, construccions mítiques, simbologia

ABSTRACT: Based on the analysis of Mercè Rodoreda's work as a whole, we will observe the psychological evolution of his characters in the face of various conflict situations. The majority tendency to propose situations of escape, whether they are physical —with the option of suicide—, whether they are symbolic —with the mythical realization of some actions—, offers recurring features in the resolution of critical situations that provide a certain recurrence in his stories. Despite finding several precedents in the novels of the 1930s and those written during exile, it will be in recent works such as *Viatges i flors*, *Quanta, quanta guerra...* and *La mort i la primavera* that we will trace an intensification of the mythical construction of his imagination.

KEYWORDS: narrative, Mercè Rodoreda, psychological realism, imaginary, mythical constructions, symbology

Recepció: 10/04/2023. Acceptació: 15/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Introducció

Mercè Rodoreda (1908-1983) va construir una trajectòria narrativa continuada que podem delimitar en tres etapes marcades per la seua història vital. Així, podem localitzar en un primer moment les seues novel·les d'iniciació, escrites i publicades a Catalunya durant la II República, com *Soc una dona honrada?* (1932), *Del que hom no pot fugir* (1934), *Un dia en la vida d'un home* (1934), *Crim* (1936) i *Aloma* (1938-1969). Després de l'exili i en el temps viscut principalment a Ginebra, podem destriar *La plaça del Diamant* (1962), *El carrer de les Camèlies* (1966), *Jardí vora el mar* (1967) i *Mirall trencat* (1974), una novel·la acabada en la localitat gironina de Romanyà de la Selva, després del retorn definitiu a Catalunya a partir del 1971, a més dels tres llibres de relats *Vint-i-dos contes* (1958), *La meua Cristina i altres contes* (1967) i *Semblava de seda i altres contes* (1978). Finalment, una tercera etapa productiva se centra en els últims anys de la seua existència, en el moment de reconeixement definitiu de la seua obra: *Quanta, quanta guerra...* (1980) i *Viatges i flors* (1980), a més de la novel·la pòstuma (darrera versió de l'autora) de *La mort i la primavera* (1986). Un conjunt d'onze novel·les i quatre llibres de relats que configuren una de les trajectòries més extenses i intenses de les lletres catalanes contemporànies. D'igual manera, amb caràcter inèdit, l'any 1991 es publicaria la novel·la inacabada *Isabel i Maria* que connectaria, pel seu estil, amb l'etapa central de la seua producció.

Amb un model estètic pròxim al realisme de caire psicologista, l'autora construeix uns personatges en constant progressió personal, on les seues etopeies marquen decididament la seua evolució. Uns personatges en crisi que ofereixen uns trets identificatius, força recurrents, marcats per la seua dificultat expressiva i que troba progressivament en la simbologia del món exterior una eina bàsica per exterioritzar la seua transformació. Una gradació simbòlica que s'incrementa en la seua última etapa productiva, a partir de *Mirall trencat*.¹

1 En aquest sentit, podeu consultar, entre altres, el nostre estudi «El tractament simbòlic dels personatges de Mercè Rodoreda» (Cortés 2010, 54-64).

És per això que ens hem centrat en l'anàlisi de la reacció dels personatges a partir del plantejament de les situacions de desequilibri, bé siga un conflicte amorós —més habitual en els primers textos—, bé siga una crisi motivada per la desubicació del protagonista davant del món on es desenvolupa. D'aquesta manera el nostre article té com a objectiu observar les diferents maneres de resoldre aquest punt de desequilibri i les seues conseqüències en l'evolució del personatge. Una anàlisi que té en compte el conjunt de la seua obra però que se centra en els relats on es viu amb més intensitat aquesta crisi.

L'opció de Rodoreda per aquest plantejament pot tenir, sense dubte, un origen autobiogràfic, atenent a una experiència vital marcada per l'alliberament social i polític que va representar la II República, l'esclafit de la Guerra Civil, la consecució de l'exili republicà —amb l'experiència vital de viure en diverses ciutats com París, Llemotges, Bordeus i Ginebra— i el retorn a Catalunya durant la dècada dels setanta. Entremig va experimentar la fugida del nucli familiar que es va convertir en definitiu a partir de l'exili i la relació establerta amb Armand Obiols (Joan Prat) durant aquesta nova etapa. Després de la desaparició d'aquest últim, amb la tornada definitiva de l'exili, s'instal·là a Romanyà de la Selva a partir del 1977, lluny del nucli familiar originari de Barcelona.

El nostre estudi té en compte diverses reflexions teòriques sobre les estructures antropològiques de l'imaginari, com les incloses al volum editat per Alain Verjat, *El retorno de Hermes. Hermenéutica y ciencias humanas* (1989), que ens aporten una redefinició del concepte de *mite*, com a la base de qualsevol activitat creadora, tant si es tracta de la creació artística més perfecta, com dels gestos quotidians (Verjat 1989, 9). Així, podem concebre la construcció d'aquests mites en Mercè Rodoreda com una manera de superar l'angoixa provocada pel desamor i per la proximitat de la mort. El plantejament innovador que en el seu moment va representar l'obra de Gilbert Durand *Las estructuras antropológicas de lo imaginario* (1982) ens aporta una nova manera d'entendre la progressió simbòlica de la narrativa de l'autora, tot tenint en compte la transformació de l'espai extern com un actant en l'evolució psicològica dels seus personatges. Així, Durand entén la concreció d'aquests nous eixos cronotòpics dins d'un «espai creatiu i geogràfic imaginar, reduït per fragments de

percepció o de record; però que, sobretot, són creats per l'acció o per la situació lírica, dramàtica o novel·lesca dels herois imaginaris de l'obra» (Durand 1989, 30) [trad. nostra]. D'igual manera, hem tingut en compte diversos estudis de l'antropòleg romanés Mircea Eliade a l'hora d'entendre algunes concrecions rituals presents en les obres analitzades, molt especialment en les dues últimes publicacions.

2. Fugir i oblidar. El tancament intern com a defensa (alguns precedents)

La decisió de residir a la localitat del Baix Empordà va venir marcat pel fet que dues antigues amigues, Sussina Amat i Carme Manrubia, hi visqueren. Després de residir un temps a casa d'aquesta última, s'hi acabà comprant una propietat. Sobre l'ambient que hi havia, Josep M. Castellet, en *Els escenaris de la memòria*, s'hi refereix amb les paraules següents: «Sota el sol de ponent, fèiem un darrer tomb pel jardí, agafàvem el cotxe i la deixàvem com l'haviem trobada: sola, ara entrant a casa seva, endinsant-se en la seva solitud, que era la seva vida.» (Castellet 1988, 49). Un sentiment de reclusió i de tancament que recorda l'expressió dels protagonistes de dues novel·les de l'autora: la primera, *Del que hom no pot fugir*, en els seus orígens com a autora; la segona, *Quanta, quanta guerra...*, escrita durant el temps viscut a Romanyà: «Fugir! [...] Oblidaré tot el que em convindrà oblidar; no ho fa tothom així?» (*Del que hom no pot fugir*, 71), «a punta de dia tornava a la presó de casa meva [...] a casa m'hi ofegava» (*Quanta, quanta guerra...*, 33). Com transmeten els seus personatges, l'autora semblava escapar del seu entorn per a trobar un recer on recuperar l'equilibri perdut.

Així, és fàcil localitzar en les seues novel·les una tendència dels personatges a fugir davant dels moments de desequilibri emocional. Una fugida física que possibilita el canvi de les dimensions especials d'una manera més evident en les obres anteriors a la guerra. Ben significativa és així l'expressió de la protagonista de *Del que hom no pot fugir*: «Tot el meu delit era només anar-me'n, fugir: deixar enrera el que feia tants d'anys que havia caminat prop meu.» (76). Davant

de la dificultat d'actuar contra els esdeveniments, els protagonistes rodoredians es mantenen inactius de manera que només troben en la fugida l'opció possible de superació. Desaparèixer del medi on s'ha creat el conflicte afavoreix la tranquil·litat inicial, però no definitiva com estem veient. Així ho intenta Natàlia, en *La plaça del Diamant*, en els difícils moments de la postguerra, una vegada ha mort el marit, en tant que troba en la reclusió domèstica l'única manera de sobreviure: «Vivia tancada a casa. El carrer em feia por. Així que treia el nas a fora, m'esverava la gent, els automòbils, els autobusos, les motos... Tenia el cor petit. Només estava bé a casa.» (187).² El canvi espacial com una eina de superació dels conflictes del present s'albira com una acció impossible.

Destaquem, per tant, el plantejament de la fugida en la novel·la del 1934 anteriorment citada. La protagonista de *Del que hom no pot fugir* es veu abocada al canvi de localització personal per a superar el punt de conflicte creat per la relació gairebé incestuosa amb el seu tutor, una vegada els pares són morts:

Per a no fer-hi res, si voleu: per a anar-s'hi morint de mica en mica, anar-s'hi envellint... però poder fugir de la casa trista inhabitable... fugir del record del treball que cada dia espera, fugir tan sols unes hores de la rutina per a caure en una altra no tan enutjosa, del migrat esplai que és anar al cafè. (111)

Ella mateix n'és conscient: si no modifica res, el destí marcarà el seu camí i viurà fins a la vellesa amb el turment que ha sentit. Anar-se'n significa, doncs, trencar amb un transcurs lògic de la vida, per tal d'assolir-ne d'altres nous més positius; aquest és el vertader desig de la protagonista. Un objectiu que no assoleix, tot confirmant la força del títol de la novel·la: «Com més va més m'adono que no soc més que una pobra dona que ha volgut fugir i que no n'ha sabut, que no ha pogut: i que, quan creu poder, és només abocant-se al pou de l'indiferentisme»

2 Ben distinta a l'opció que presenten protagonistes d'autores que van interessar Rodoreda com ara Virginia Woolf. Pensem, per exemple, en la plasmació de sentiments que pren la senyora Ramsay en la narració *Al far*: «L'horitzó li va semblar sense fi. Hi havia tot de llocs on ella encara no havia estat.» (Woolf 1927, 79).

(177). Una desubicació que no afavoreix, per tant, la seua transformació psicològica; tot al contrari, l'angoixa i el patiment semblen incrementar-se. Podem trobar així un precedent interessant de la novel·la en l'obra *Solitud* (1905) de Caterina Albert.³ Mila, la protagonista, abandona la ciutat per a seguir el seu marit que s'encarrega d'una ermita de la muntanya. Des d'aquell moment, es converteix en víctima de la crueltat i de la força de la natura salvatge. Com en *Del que hom no pot fugir*, hi ha un seguit de personatges de ficció propis del medi rural: l'«Ànima», el pervers caçador, i el pastor. Joan Sales, l'editor de gran part de les obres de Mercè Rodoreda, observava el paral·lel de la novel·la d'Albert amb *La plaça del Diamant*: «Vostè hi ha arribat amb aquesta obra com una altra novel·lista catalana hi arribà amb *Solitud*.» (Sales 1982, 227). El comentari de Sales apunta sobre la importància de la figura de les dues autores dins del panorama literari català del segle XX, però pot entendre's com una manera de destacar els paral·lels descriptius de dues autores que aïllen els seus personatges per intentar transmetre la difícil inserció d'aquests en el món que els envolta.

El desig de fugida de les primeres heroïnes rodoredianes té també un altre interessant precedent en la narrativa catalana dels anys trenta. Observem, per exemple, l'aïllament de la protagonista de *Laura a la ciutat dels sants* (1931) de Miquel Llor. La pressió que rep d'una societat conservadora la porta al desig esmentat: «La mort! ¿Per què la mort no se l'emportarà d'una vegada, ja que no serveix per a viure entre la gent?» (182). L'agreuament de la situació provocarà la passivitat de la protagonista, incapaç d'adaptar-se a les exigències familiars. La mort i, per tant, el suïcidi, es converteixen en l'única possibilitat de sortida que comprén. Vegem-ne una de les frases darreres de la novel·la: «Reposar, dormir, aclucada d'ulls, no pensar res, com si fos morta!» (208). Laura se n'anirà del poble, Comarquinal, per tal d'acabar amb el desequilibri permanent del marit Tomàs i de la cunyada Teresa. Rebutjarà fins i tot l'estima de Pere per tal de sentir-se lliure. D'una manera semblant, tornant a la narrativa de Rodoreda, se'ns presenta Marta, la protagonista del conte de Rodoreda «Pluja», que fugirà de

3 En aquest sentit, podeu consultar el nostre estudi anterior «L'empremta de la narrativa de Caterina Albert en els primers relats de Mercè Rodoreda» (Cortés 2002, 203-232).

la cita amb l'amor, Albert, per guardar la seua independència. Tant en l'obra de Llor com en el conte de l'escriptora, hi ha un element de la natura que actua com a protector de la fugida, com podem llegir en els dos fragments següents:

I va dins la boira travessada per tot de biaixos de clarors nuvoloses, de carrers imprevistos, d'ombres que l'entretopen. (*Laura a la ciutat dels sants*, 215)

La pluja continuava. Plovia des de la matinada. Sense rauxes, amb calma, sense parar. Caminava sota uns arbres. Les copes frondoses s'ajuntaven i feien un túnel verdós, aquàtic. (*Tots els contes*, 298-299)

La boira i la pluja són dos referents simbòlics recurrents en l'expressió del patiment dels personatges literaris de l'autora. Així, els dos autors pretenen exterioritzar el sentiment de reclusió, de recuperació de forces, davant de les situacions de desequilibri personal. Neus Carbonell (1995) destacava el tema comú plantejat en molts contes de Mercè Rodoreda, com «Pluja», «Paràlisi» i «Una carta», on l'opressió de l'home oferia una reclusió de les protagonistes que cercaven la seua llibertat i la superació del conflicte.

Una situació similar podem trobar en la novel·la inacabada *Isabel i Maria* —publicada finalment l'any 1991—, on Maria, la protagonista, fuig de la ciutat per anar a París a la fi del llibre. L'escapada del medi on ha viscut li crea una sensació momentània positiva. Anar-se'n significa, per un temps, oblidar un passat farcit de problemes i de desequilibris: «Demà seria a París. Això, aquesta sensació de llibertat, d'anar-me'n, de poder fer el que volgués, em feia circular la sang, com si des d'aquell moment haguessin acabat les coses difícils i desagradables i comencessin les bones i fàcils.» (227). Destaquem el número d'habitació que li correspon en la pensió de París: el número nou, la xifra que es considera l'última de la sèrie que pot entendre's com la fi i l'inici d'un nou començament.⁴ Tot i tractar-se d'una novel·la inacabada, l'autora ofereix una

4 Així ho entén també J. Chevalier i A. Gheerbrant en el *Diccionario de símbolos* (1969): «la idea de un nuevo nacimiento y germinación, al mismo tiempo que la de la muerte» (762).

xifra simbòlica per entendre el canvi que esdevindrà en el futur a la protagonista una vegada ha aconseguit trencar amb el passat i iniciar un nou projecte de vida.

L'allunyament de l'espai habitual de les protagonistes femenines de Rodoreda té també en alguns homes una concreció destacada. Aquest és el cas del jove passant de la primera novel·la que publicà l'any 1932, *Sóc una dona honrada*? L'amant de Teresa, la protagonista, davant de la complexitat de la relació establerta entre tots dos, pren la decisió inicial següent: «Deixo el poble. Me'n vaig. Don Joan, vençut, fuig i s'allunya. No puc dir que em dolgui.» (183). Un desplaçament físic que ofereix inicialment conhort als protagonistes ben distint al simbòlic de les últimes novel·les publicades. Així, en *La mort i la primavera* la sortida final és el suïcidi —entés com a continuació del ritus mortuori de la civilització on es desenvolupen els fets— i en *Quanta, quanta guerra... la fugida* pren un to més íntim, més profund i, per tant, el protagonista s'hi veu immers en un canvi personal de característiques més essencials. Adrià Guinart, el protagonista d'aquesta última, pot ser així l'únic personatge de Rodoreda que supera la mort física amb la fugida, de manera que s'entén aquesta com un renaixement, un tornar a viure, a entendre la vida d'una altra manera.. Els dos protagonistes masculins d'aquestes novel·les, Adrià Guinart i Ell —de *La mort i la primavera*—, presenten en el seu desig de fugida i de canvi dos distints models evolutius: l'existència de llibertat d'actuació o la manca d'aquesta. La diferència de plantejaments conceptuals entre *Quanta, quanta guerra...* i *La Mort i la Primavera* ens presenta, per tant, dues estratègies d'avançament humà per fer front als desequilibris d'una existència difícil. Adrià Guinart es desenvolupa en un medi adient per a la seua progressió; per contra, Ell, en *La mort i la primavera*, és membre d'un col·lectiu regit pels ritus i els costums que ofeguen la pròpia iniciativa. No obstant això, les narracions que caracteritzen millor l'esperit fugisser dels personatges rodoredians són el recull «Viatges a uns quants pobles». Els viatges són les recreacions de ficció de realitats ben distintes a les quotidianes on el protagonista vianant s'aïlla del món que coneixia per descobrir-se a si mateix. De manera semblant se'ns presenta Adrià Guinart, el protagonista de *Quanta, quanta guerra...*, que fuig de casa per anar a la

guerra. El pare «va morir quan jo tenia onze anys» (*Quanta, quanta guerra...*, 31); fugir de la mare és essencial per progressar en la vida.⁵ Un aspecte ben recurrent, com veiem, al llarg de la narrativa de l'autora.

3. El suïcidi com a resolució imminent del conflicte

Diversos personatges de Rodoreda apunten al suïcidi com un punt inicial de resolució dels conflictes psicològics plantejats. La mateixa autora va ressaltar la importància d'aquest element com una mena d'ús inconscient del suïcidi en les seues obres: «Perquè, quan vaig escriure el suïcidi de la Maria, no pensava pas en el suïcidi del germà de l'Aloma. Són coses que veus després. Hi ha moltes coses que les escrius d'una manera inconscient, i després et trobes que són vivències d'altres novel·les.» (Arnau/Oller 1986, 20). És cert que hi ha coincidències en la mort de diversos personatges rodoredians, però sembla que en la majoria de casos són fortuïtes; responen més bé a una manera semblant d'entendre la vida, i amb ella, la mort. Es tracta, en definitiva, d'una sortida immediata davant de la situació de desequilibri.

El desig de mort, tant relacionat amb el de l'amor, és una voluntat no sempre assolida per les protagonistes de Rodoreda;⁶ no obstant això, només amb la formulació d'aquest desig, se senten alleugerides de la sensació que ha provocat el conflicte. Observem el pensament de la protagonista de *Del que hom no pot fugir*: «Que bé que estic al llit... no moure-se'n mai, i sentir-se feble... acostar-se de mica en mica a la mort. Si ara venia li obriria els braços...

5 La necessitat de la desaparició de la mare per al plantejament de la fugida del nucli familiar dels protagonistes es un fet recurrent en la rondallística tradicional. Poden ser adients les observacions sobre la literatura popular i la seua influència en els autors europeus contemporanis de Vladimir Propp en *Las raíces históricas del cuento* (1974, 212-217). Així, Rodoreda usaria aquest pretext en les tres novel·les següents: *El carrer de les Camèlies*, *Quanta, quanta guerra...* i *La mort i la primavera*.

6 Per a entendre la potenciació de l'amor i de la mort en l'equilibri psicològic dels seus personatges, podeu consultar el nostre treball «El tractament simbòlic dels personatges de Mercè Rodoreda. La recerca de l'equilibri» (Cortés 2010, 54-64).

morir-se ben jove, morir-me ara...» (161). Un alleugeriment momentani que no li impedirà projectar el seu propi suïcidi: «Em tiraré daltabaix del balcó. Rodolaré avall com la Cinta; tindrè sang a la cara i el «duc» [el gos mort de la Cinta] em buidarà els ulls.» (193). Tot i això, el temor davant de la mort impedeix l'autolesió i el plantejament final de salvació de la protagonista: «Tinc por... por... por... por... de tu [del gat que la contempla], de la muntanya que s'apropa... em vol colgar... Tinc por!!!...» (195). Potser interessant la reflexió que Giuseppe Grilli ja exposava el 1972 sobre el tractament del suïcidi a la narrativa de Mercè Rodoreda en l'article «Estructures narratives a l'obra de Mercè Rodoreda» (Grilli 1972, 39). Així, relacionava aquesta tendència d'algunes protagonistes de l'autora com un element inserit dins de l'actualització contínua del mite de l'iniciat, com un viatge al regne dels morts, com un tema propi del romanticisme i del decadentisme.⁷ El suïcidi és, doncs, una provatura, un desig d'assolir allò no abastable amb la vida. La mort és presentada així com una font d'equilibri per als patiments dels herois i de les heroïnes de Rodoreda.

D'altres exemples d'interés els trobem en novel·les posteriors com *La plaça del Diamant*; Natàlia, la seua protagonista, contempla el suïcidi, posterior a l'assassinat dels dos fills, com a sortida de la difícil situació plantejada arran de la desaparició-mort de Quimet i la pèrdua del treball. El matrimoni amb l'adroguer esguerrat suposarà l'acabament del conflicte i l'assoliment d'una nova situació d'equilibri que desembocarà en l'alliberament total del passat, concretat en el crit final llançat a la plaça del Diamant, lloc on s'inicia la novel·la. Un final tràgic, per tant, evitat, que sí que es concreta en el cas de Maria a *Mirall trencat* «que no dubta a sacrificar-se per tal d'aferrar-se eternament a la infantesa i esdevenir un pur infant, la seva quinta essència», com explicita Carme Arnau en el pròleg de la reedició de la novel·la (1983, 7). Maria mor dessagnada en el llorer central de la casa, símbol de l'eternitat, i espai dels jocs d'infantesa. La jove no pot superar el desconcert de conèixer que Ramon és germà i no és possible, per tant, l'amor sense incest. Com apunten Maria Campillo i Marina

7 Un aspecte que vam abordar en un article anterior nostre «Ressons romàntics en els personatges de Rodoreda» (Cortés 2008, 9-10).

Gustà en el monogràfic dedicat a la novel·la, «en saber la veritat, el món de tots dos s'enfonsa» (1985, 12); és a dir, Maria no podrà assolir la pèrdua de la infantesa i de la felicitat de l'amic-germà, i Ramon fugirà de la llar familiar, tot destruint els jocs que els remeten a la infantesa perduda, i anirà a casa de Marina, la filla de la germana del notari. Amb tot, en la mateixa narració, teníem el precedent del suïcidi de Bàrbara, el primer amor real de Salvador Valldaura, que no podrà assumir «la nostàlgia de la infantesa», com apunta Carme Arnau en el pròleg esmentat (1983, 9).

Un paral·lel interessant el trobem també en la segona protagonista d'*Isabel i Maria*, Maria, que també té una mort semblant a l'homònima de *Mirall trencat*. La simbologia del nom Maria, com bé destaca Carme Arnau en l'estudi *Miralls màgics* (1991, 27), ens remet a la pura imatge de la infantesa. La mort de les dues *Maria* pot significar l'acabament de la felicitat d'una etapa i la voluntat de no voler accedir al temps que la vida els condueix. Un suïcidi com a resolució dels conflictes vitals que ja es plantejava en relats breus com el de «Mort de Lisa Sperling»; una història que es construeix en els darrers moments anteriors al suïcidi de la protagonista. Així, assistim a un repàs ràpid de la seua vida on mostra les dificultats que ha tingut. Dos tubs de veronal acabaran amb el patiment existencial, malgrat el temor de Lisa Sperling de l'acte que ha comés: «Horrible. Horrible. Menys horrible que... Li agafà por, molta por... Por de què, ara...? Por de què...?» (*Tots els contes*, 140). Si contrastem amb les darreres obres publicades, la continuïtat del plantejament de la mort voluntària és absoluta. Encara que no d'una manera directa, el suïcidi serà decisiu en l'evolució de la protagonista de *La mort i la primavera*, ja que la seua mare es va suïcidar. Aquest fet la marcarà decididament de tal manera que serà rebutjada per la societat on viu. Assistim, per tant, a una concepció del suïcidi com una eixida voluntària de l'esfera dels vius, com una fugida de l'angoixa vital i una solució momentània als desequilibris plantejats en les diverses històries. Si la protagonista de *La plaça del Diamant*, com també ho fa *Aloma*, opta finalment per seguir endavant, una novel·la redactada al mateix temps encara que publicada pòstumament, *La mort i la primavera*, entén aquest com a única via de sortida dels personatges. És evident que l'escriptora distingeix dues òptiques de

fer front als entrebancs dels seus protagonistes, i la segona possibilitat pot ser derivada de l'evolució simbòlica i aliena a la realitat dels últims relats publicats.

4. A l'empar de les manifestacions religioses (la concreció mítica de l'espai)

Un altre dels aspectes recurrents en la narrativa de Rodoreda en la plasmació del desequilibri emocional dels personatges és la referència a diversos elements de la imageria religiosa. Ens referim, per exemple, a l'ús d'unes imatges que ofereixen un aixopluc als seus protagonistes, un fet més habitual en les seues primeres novel·les dels anys trenta: «Sant Antoni gloriós ens lliuri de prendre mal i de cap desgràcia, amén. El sant del meu senyor marit. Festa grossa.» (*Sóc una dona honrada?*, 79). En la biografia sobre l'autora, Carme Arnau aborda l'origen d'aquestes referències religioses com un element de la pròpia experiència personal:

La religió que es vivia a l'època, intensament, amb estampes de sants bon-dadosos i representats ingènuament, encarnats en figures d'una perfecció i bellesa ideals, amb prodigis i fets sobrenaturals, degué ajudar-la eficaçment en la creació d'un ambient màgic: l'àngel de la Guarda, el Sagrat Cor... (Arнау 1992, 17)

Una utilització de personatges de caire religiós que impera en relats més simbòlics de l'autora, com el cas de «Semblava de seda»: «O bé parlava amb Jesús, que de seguida que el vaig veure a les estampes, vaig estimar.» (*Tots els contes*, 330). No obstant això, l'atracció de Rodoreda per la religió era més una qüestió de forma expressiva que de contingut. D'una manera semblant, la mateixa protagonista del conte esmentat se'ns confessa poc practicant religiosa: «Resava. No es pot dir ben bé que resés perquè mai no he pogut dir una oració sencera.» (*Tots els contes*, 330). Però no serà fins a *La mort i la primavera* que l'autora establirà una cosmogonia de base religiosa que concrete la civilització de la població descrita. Les creences del poble d'aquesta novel·la apunten

a la concreció d'un espai sagrat central, la muntanya de la Maraldina, on es construeixen i desenvolupen diversos ritus que afecten el col·lectiu. Si atenem als estudis de Mircea Eliade,⁸ podem entendre que la sacralització de la natura no és un fet alié a la literatura europea contemporània, de manera que aquesta presenta un paper fonamental en les diverses hierofanies religioses: els déus crearen l'home, però també crearen el món. Aquest fet connecta així amb el fet de les religions més arcaïques, on trobem sovint una muntanya sagrada, lloc d'unió entre el món dels vius i el dels morts. D'igual manera podem identificar la «muntanya dels àngels» de l'escena final de *Quanta, quanta guerra...*, on Adrià rebrà l'última revelació de la divinitat.

Potser adient destriar diversos elements religiosos que apareixen al llarg de la narrativa de l'autora. En general, es tracta d'una sèrie d'atributs que ofereixen conhort i benestar als seus protagonistes. Així, podem destacar la caixa gòtica que representa santa Eulàlia i el drac i que és present en *La plaça del Diamant* i en *Isabel i Maria*, com bé assenyala Carme Arnau en el pròleg de l'edició d'aquesta darrera novel·la inacabada (Arnau 1991, 23). Per la seua banda, en *El carrer de les Camèlies*, podem observar la creu de brillants que M. Cinta ofereix a Cecília Ce, la protagonista, com a element que pot afavorir la seua protecció i enaltir el seu estat d'ànim. En la mateixa novel·la, podem destriar un cor de vidre penjat amb una cadeneta al coll que du sempre la protagonista.⁹ Amb tot, un dels atributs més destacats és el que trobem en *Quanta, quanta guerra...*: l'escapulari de la «verge dels àngels». Aquest amulet, d'evident reminiscència cristiana, enalteix la figura de la Mare de Déu com a protectora de l'heroi en el seu camí iniciàtic.

De manera paral·lela, també podem localitzar diversos passatges bíblics en les seues obres. Un conte singular és, en aquest sentit, el «Viatge al poble de l'arc iris» on es fa esment de dues històries bíbliques. En primer lloc, cal destacar com criden els habitants quan tenen alegria: «S'ha acabat el diluvi!»

8 Consulteu, entre altres, *Lo sagrado y lo profano* de Mircea Eliade (1957, 101).

9 Podeu observar, entre altres, la citació de la pàgina 226.

(*Viatges i flors*, 52). Una referència al diluvi universal que mantingué la terra sota les aigües i que, una vegada s'ha acabat, deixa a la superfície una terra fèrtil que els homes treballen; al poble de l'arc iris «tenim la boira que fa la terra humida i miri el lli com creix...» (*Viatges i flors*, 52). Les persones i els objectes, marcats amb les marques de l'arc de Sant Martí, representen alhora el judici final, el moment en el qual «l'arc iris tremolava, eixarrancat, amb un peu a cada banda de la terra i amb el llom tocant el cel» (*Viatges i flors*, 54). Un paral·lel que també trobem en el conte «Semblava de seda»:

Per acabar-ho d'adobar, a la matinada se'm va aparèixer el carro de les ànimes. Volava cap a la lluna i les ànimes que havien estat dolentes queien daltabaix en el moment de voler-s'hi enfil·lar i les que havien estat bones de seguida pasturaven pels prats del cel i per una ala que tenien a un costat del front menjaven l'herba dels feliços a cremadent. (*Tots els contes*, 332)

Una aparició que s'ha desenvolupat després del son, en estat de vetlla de la protagonista. Segons podem entendre, ens trobem en el moment del judici final en el qual es fa la selecció entre les ànimes bones i les dolentes. D'igual manera, en el capítol final de *Quanta, quanta guerra...* tenim una actualització d'aquest passatge bíblic. «L'acabament d'aquella nit» narra així la construcció d'una església pels àngels que visiona el protagonista, Adrià Guinart, davant d'una muntanya que s'assembla a la imatge del judici final.¹⁰ Per la seua banda, Carme Arnau (1990, 106) interpreta aquest final com l'assoliment d'una mort mística, que condueix el personatge al cim de la seua evolució espiritual, més a prop de la divinitat. Tot i això, no podem concebre que el protagonista ha arribat a la culminació de la seua unió mística, encara que sí que és obvi que ha aconseguit un punt important en la seua maduresa que li permet evolucionar en

10 Rachel Pollack (1980, 182-187) localitza l'escena del «judici final», on hi ha un àngel central i diverses figures celestials, a una filera de muntanyes que denomina «muntanyes del pensament abstracte» que representen una veritat eterna que transcendeix el coneixement limitat al que tenim accés per mitjans ordinaris. Aquesta interpretació ens ofereix una imatge semblant de la que contempla el protagonista de *Quanta, quanta guerra...*

el futur més imminent. Podem esmentar un paral·lel interessant en les novel·les de plantejament iniciàtic com són *Enric d'Ofterdingen* (1802) de Novalis i en *La muntanya màgica* (1924) de Thomas Mann. En la primera, en les acaballes de la novel·la, tenim un protagonista ja espiritualitzat després del camí recorregut pel món, que contempla una aparició semblant a la que observem a *Quanta, quanta guerra...*¹¹ En la novel·la de Thomas Mann, Hans Castorp, el jove protagonista, una vegada s'ha perdut a la neu, té un somni on es recreen, en una ambientació de plaer i de felicitat, molts dels moments viscuts a «la muntanya màgica», el lloc on ha viscut els darrers anys. El paral·lel amb el somni d'Adrià Guinart en *Quanta, quanta guerra...* és evident. Així, en *La muntanya màgica*, una vegada Castorp ha tornat a la realitat, és conscient de tot el que ha après allí, «he après molt, entre la gent d'aquí, sobre la no-raó i la raó.» (Mann 1924, 497) [trad. nostra]. El somni desapareix i queda una imatge vaga d'allò visualitzat: «Allò que havia somniat va començar a fer-se pàl·lid. Aquella mateixa nit ja no comprenia molt bé el que havia passat.» (Mann 1924, 500) [trad. nostra]. En la novel·la de Rodoreda, el balanç final s'expressa de la manera següent:

Em va costar de posar-me a caminar: deixava enrera, amb el bosc encès, molta vida cremada. Tornaria a casa a treballar el camp de clavells [...]. Tornaria diferent. Havia vist la mort de la vora. I el mal. Una gran tristesa com una mà molt dura m'estrenyia el cor. ¿On era a casa? ¿Encara tenia casa? Hi tornaria carregat amb muntanyes de records de tota la gent que

11 Reproduïm, pel seu interès, els fragments principals de la fi de la novel·la:

«Estava el pelegrí extasiat davant d'aquella figura excelsa [...]. Aquell resplendor de llum divina apartat del seu cor tota resta d'amargor, i se sentia de sobte purificat i lleuger, amb l'ànima tan lliure i plena d'alegria com en un temps remot [...] i el pelegrí tornava a trobar-se en un món ple de vida i de sentit. [...] La veu i la paraula reprenien el seu sentit per a ell, i tot li semblava conegut més a fons que abans, com una força profètica, i la mort es manifestava ara com una revelació superior de la vida, i era capaç de considerar la seua essència, passatgera i mortal, com una emoció tranquil·la i infantil.

Havien coincidit en ell el passat i el pervenir, tot unint-se en un llaç indissoluble. Ell es parlava a si mateixa com a força del present i va començar a apreciar el món quan es va adonar de la seua pèrdua, com un estranger a qui, per molt poc temps encara, se li permetia visitar les seues belles sales.» (Novalis 1802, 241) [trad. nostra]

havia conegut, que havia nascut i que havia viscut perquè jo la pogués conèixer, i que em voltaria tot al llarg del camí... [...] ¿S'esborraria el record del mal o el duria sempre amb mi com una malaltia de l'ànima? (*Quanta, quanta guerra...*, 245-246)

Els vianants, els protagonistes esmentats, han acabat el seu procés de maduració i fan balanç dels coneixements apresos. Són conscients dels canvis i de les transformacions sofertes, de manera que es distancien del passat i veuen el futur que els espera: han de tornar al lloc d'origen a posar en pràctica les noves experiències però se senten distants de l'antiga realitat. Han estat durant un temps aïllats en un món fantàstic, paral·lel al real, i no poden reprendre el seu retorn: la temença cap al desconegut impera en els seus sentits. Uns paral·lels que, sense dubte, podrien haver marcat l'evolució del protagonista de Rodoreda.

De manera paral·lela, la recreació de l'escena del paradís i l'inici del pecat humà és constant en la narrativa de l'escriptora. Aquest és un tema constantment tractat en la narrativa contemporània europea que, en paraules de Geraldine Nichols en l'article «Mitja poma, mitja taronja: gènesi i destí literari de la catalana contemporània» (1988, 133-145), és recurrent en diverses escriptores catalanes contemporànies, en tant que es converteix en el punt just de l'origen dels tòpics masclistes contra la dona.¹² Les primeres novel·les de l'autora ja mostraven un interès pel tema d'origen bíblic. Així, en el debat entre la protagonista i l'italià nouvingut, Cèsar, en *Del que hom no pot fugir*, es fa ús de la història del paradís per tal d'argumentar les postures contràries sobre la condició de la dona en la societat:

-Quan Déu Nostre Senyor col·locà Adam al Paradís, va dir-li: -Noi, aquí el tens, teu és i fes-ne el que més et convingui; puja, baixa, corre, camina,

12 Aquesta és la hipòtesi de treball en l'anàlisi de la producció rodorediana anterior a *Mirall trencat* de la publicació de Carme Arnau *Introducció a la narrativa de Mercè Rodoreda. El mite de la infantesa* (1979) que va servir-nos de base per al nostre estudi *El medi i els personatges en la narrativa de Mercè Rodoreda* (Cortés 1995).

vola...- i Adam satisfet i enlluernat, estengué les ales: unes ales grans, gruixudes, amples com les de cent àligues juntes, blanques de puresa i amb unes plomes llargues, fines, ben ajustades que ni el vent més fort no hauria pogut passar per entremig. Quines ales!... i com les hi va plomar... qui? La dona! Ella el plomà i au! fora del Paradís. Pobre Adam! Pobre món! Pobra humanitat! [...] Eva... Eva... és la culpable... És el destí... llegiu la Bíblia... (*Del que hom no pot fugir*, 101-103)

Un dia en la vida d'un home, escrita en el mateix any, també fa un ús semblant: «Tamps era temps. Adam lliurà una costella perquè fos feta Eva. Eva pecà, però amb el pecat es guanyà la penitència.» (150). A partir d'aquest fet de l'Antic Testament, com recorda el protagonista de la novel·la, Ramon Rampell, el retor fa el sermó del casament, on trobem una altra escena interessant que remet també el moment del judici final: «Com més aguantareu més premiats sereu. El premi el trobareu a dalt. Us serà ofrenat per un àngel que us el presentarà en safata de núvols...» (*Un dia en la vida d'un home*, 151). Observem el deix d'ironia de l'autora en el tractament temàtic de la història. Uns precedents que presenten una continuïtat en narracions posteriors com *La plaça del Diamant*. Així s'hi refereix en l'acabament del record de la història de la pèrdua del paradís en la novel·la: «I tot va acabar amb l'espasa de foc...» (*La plaça del Diamant*, 40). Pot ser que l'escriptora faça referència al que s'anomena «l'espasa justiciera de Déu», és a dir, l'espasa-símbol¹³ de la justícia implacable de la divinitat. El mot *foc* carrega de força simbòlica la imatge expressada: rapidesa, decisió i una solució invariable. En un altre moment de la narració, Rodoreda sembla riure's de la llegenda, com expressa Natàlia, la seua protagonista: «I quan vaig collir la flor i la vaig desfullar. Adam va picar-me la mà, ¡no emboquem! I la serp no podia riure perquè havia d'aguantar la poma i em seguia d'amagat...» (*La plaça del Diamant*, 198). La subtil ironia de l'escriptora ens representa una Natàlia-Eva que no cau en la temptació perquè Adam li ho

13 És interessant l'estudi de l'espasa-justiciera en Gilbert Durand (1960: 158) com a símbol diürn diarètic, eina de l'heroi per fer tornar l'estabilitat i la justícia en situacions conflictives. En aquesta imatge és Déu l'heroi que posarà pau als humans.

impedeix, tot i que la serp hi és present. En aquesta descripció la serp roman immòbil, com una estampa religiosa del pecat original. Aquesta escena es produeix en un moment d'estabilitat emocional i material aconseguida per Natàlia amb el casament amb l'adroguer.

Per contra, el plantejament inicial de *La Mort i la Primavera* ve marcat per aquesta *nostàlgia del paradís* enmig d'un poble conservador que frena qualsevol possibilitat de canvi o de transformació. D'una manera semblant al que Mircea Eliade expressa en *Imágenes y símbolos* (1955, 58) sobre la influència d'aquesta enyorança davant d'un temps feliç perdut en diverses societats arcaïques, els personatges de l'obra de Rodoreda se senten atrets envers la muntanya màgica de la Maraldina, com un punt de retorn al temps perdut. Cal però, el punt transgressor de la protagonista femenina per trencar la inèrcia de les convencions: «I vaig seguir-la i es va aturar davant de l'arbre i em va dir que l'obris i em va acostar la destràl...» (*La mort i la primavera*, 67). La destrucció dels arbres sagrats representa l'atac davant de les creences que se situaven immòbils en aquella societat. Tot reprement la imatge bíblica del primer pecat, la serp és present en aquest atac al bosc sagrat. Carme Arnau apunta en *Miralls màgics* (1990: 45) a la possible referència a una secta gnòstica, els ofites, que adoraven les serps ja que les consideraven les creadores de l'univers. Les serps, que envolten els taüts-arbres de la novel·la, poden simbolitzar, a partir de l'afirmació d'Arnau, el desig de resurrecció i de transformació de la societat. El protagonista mata amb una pedra una serp, una acció que podem interpretar com la voluntat de fugida del pecat. El fet destructiu és consumat i, per tant, es provocarà «l'expulsió del paradís» a causa del rebuig social de tots dos. Malgrat el plantejament anterior de la novel·la inacabada, *Quanta, quanta guerra...* és, al nostre parer, la novel·la de la superació del mite del paradís, en tant que hi ha un Adam-Adrià que sobreviu a la mort d'Eva. Una vegada desapareix el personatge femení, ell s'adona de la realitat del món i dels coneixements que ha adquirit. L'experiència li ha servit per fer-se fort en la vida i enllestir la seua iniciació.

Així, per la seua banda, *La mort i la primavera*, ofereix un conjunt interessant de ritus al voltant d'una religió de trets primitius. No hi ha una divinitat establerta, la *religió* —si podem utilitzar com a tal aquest mot— és tan sols

una realitat antropològica; no té una regulació establerta i es presenta com una manera de viure, però això sí, basada fortament en les creences col·lectives. És en aquests termes com podem parlar de *la mort de Déu* en la novel·la: no hi ha una divinitat suprema que presidesca totes les actuacions col·lectives o individuals.¹⁴ D'aquesta manera, en aquesta novel·la podem entendre una substitució de la possible divinitat suprema per formes més concretes i més properes a la vida. La religió desenvolupada es presenta, diguem-ne, més *materialitzada*, destinada a la resolució de problemes i d'incògnites quotidianes de la civilització. L'única jerarquització religiosa present a la novel·la sembla ésser la figura del ferrer, responsable de molts dels ritus realitzats. Així, doncs, en la novel·la sols trobem una sèrie de manifestacions rituals. En les societats primitives i, posteriorment, tant en les cultures orientals com en les occidentals, el fet sagrat esdevé la revelació de la realitat, són els símbols que remeten a l'aspecte que dona sentit a l'existència humana, una apreciació que podem contrastar en l'estudi de Lluís Duch esmentat (1983, 103).

Comptat i debatut, els personatges de Mercè Rodoreda analitzats ofereixen diverses maneres d'actuació davant de les situacions de crisi establertes. Una lluita entre l'individu i el medi que intenta determinar les seues actuacions que, de manera puntual en la major part de les seues obres —tant en les dels anys trenta com en les posteriors de l'exili—, es concreta en un seguit de construccions mítiques, com una mena d'*història sagrada* —si atenem a les explicacions de Joan Prat en *La mitologia i la seva interpretació* (1984, 15)— que pretén oferir un alt grau de versemblança davant de realitats eternes i immutables. Una superació a través dels mites presents en relats com els de *Viatges i flors*, *Quanta, quanta guerra...* i *La mort i la primavera* que tenen el seu precedent en la plasmació de sentiments d'angoixa que aboquen a la temptació de la fugida

14 El terme que ara fem servir fou proposat per Mircea Eliade al llarg de les seues investigacions antropològiques sobre religions arcaïques. Lluís Duch, que va estudiar l'obra de l'antropòleg romanès i la seua interrelació amb la literatura catalana contemporània, descrivia així el concepte enunciat per Eliade: "la «Mort de Déu» s'utilitza «quan el déu suprem esdevé un *deus otiosus*, és a dir, quan es retira del món, quan la seva «transcendència» es confon amb el seu eclipsi, és aleshores justament moment quan s'inicia la religió com a realitat antropològicament significativa" (Duch 1983, 63).

física o psicològica de protagonistes anteriors de novel·les ben distintes com *Del que hom no pot fugir*, *Un dia de la vida d'un home*, *La plaça del Diamant*, *El carrer de les Camèlies* o *Mirall trencat*.

La concreció de gran part d'aquests sentiments pot tenir diversos paral·lels autobiogràfics en la mateixa autora; no obstant això, l'interés de la seua redacció i inclusió en les obres de ficció rau en la construcció d'un estil intimista que ofereix un alt grau d'impressionisme en la seues pàgines. Rodoreda no relata el fet en si, sinó que l'intenta transmetre a través de la veu íntima dels personatges i del marc simbòlic que l'espai li ofereix. Un estil, doncs, personal que no resta la possible interacció o influència d'altres autors que la van precedir, tant de la pròpia tradició catalana com d'altres foranies que li oferien noves maneres de transmetre les pulsions d'uns personatges en crisi i dins d'un provés evolutiu marcat per la fugida i el canvi d'ubicació personal.

Finalment, cal destacar la concreció de diferents mites de tradició cristiana en les últimes obres publicades, tot i el precedent d'algunes referències en novel·les o relats anteriors. Rodoreda apostà per una nova manera de construir unes identitats que trobaven la seua individualitat dins de la pressió del col·lectiu a partir d'algunes reminiscències d'històries universals que afavorien sens dubte la recepció de les complexes construccions mítiques d'obres com *Quanta, quanta guerra...* o *La mort i la primavera*. Una excel·lent manera de superar els conflictes psicològics de personatges anteriors a partir del desenvolupament de l'imaginari personal de l'autora.

Bibliografia

- ALBERT, Caterina (Català, Víctor) (1905 [1988]) *Solitud*, Barcelona, eds. 62-"La Caixa" (MOLC, 27).
- ARNAU, Carme (1979) *Introducció a la narrativa de Mercè Rodoreda. El mite de la infantesa*, Barcelona, Ed. 62.
- (1983 [1988]) «Pròleg», dins Mercè Rodoreda, *Mirall Trencat*, Barcelona, Ed. 62-"La Caixa", pp. 5-10.

- (1990) *Miralls màgics. Una aproximació a l'última narrativa de Mercè Rodoreda*, Barcelona, Ed. 62 (Col. Llibres a l'abast, 254).
- (1991) «Pròleg», dins Mercè Rodoreda, *Isabel i Maria*, València, Ed. 3i4.
- (1992) *Mercè Rodoreda*, Barcelona, Ed. 62 (Col. «Pere Vergés de Biografies», 35).
- ARNAU, Carme i OLLER, Dolors (1986) «Una conversa amb Mercè Rodoreda», *Serra d'Or*, 253, pp. 18-21.
- CAMPILLO, Maria/GUSTÀ, Marina (1985 [1988]) *Mirall Trencat de Mercè Rodoreda*, Barcelona, Empúries («Les Naus d'Empúries. Quaderns de Navegació», 3).
- CARBONELL, Neus (1995) ««Mitja poma encastada a l'altra meitat de poma». Mercè Rodoreda i el gènere del discurs», dins *Lectures de Mercè Rodoreda*, Cursos d'Estiu de la Universitat de Girona, del 10 al 14 de juliol de 1995, inèdit.
- CASTELLET, Josep M. (1988) «Mercè Rodoreda», *Els escenaris de la memòria*, Barcelona, Ed. 62 (Biografies i memòries, 9), pp. 29-52.
- CHEVALIER, J. / GHEERBRANT, A. (1969 [1991]) *Diccionario de los símbolos*, Barcelona, Herder.
- CORTÉS, Carles (1995) *El medi i els personatges en la narrativa de Mercè Rodoreda*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert/Conselleria de Cultura.
- (2002) «L'empremta de la narrativa de Caterina Albert en els primers relats de Mercè Rodoreda», *II Jornades d'estudi: vida i obra de Caterina Albert i Paradís (Victor Català) 1869-1966*, Barcelona, PAM, pp. 203 - 232.
- (2008) «Ressons romàntics en els personatges de Rodoreda», *Caràcters*, 42, pp. 9 - 10.
- (2010) «El tractament simbòlic dels personatges de Mercè Rodoreda. La recerca de l'equilibri», *Actes de les jornades Mercè Rodoreda a la Toscana*, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes-Universitat d'Alacant, pp. 54 - 64.
- DURAND, Gilbert (1960 [1982]) *Las estructuras antropológicas de lo imaginario: introducción a la arquetipología general*, Madrid, Taurus.
- (1989) «La creación literaria. Los fundamentos de la creación», dins Alain Verjat, *El retorno de Hermes. Hermenéutica y ciencias humanas*, Barcelona, Anthropos, pp. 20-48.
- DUCH, Lluís (1983) *Mircea Eliade. El retorn d'Ulisses a Itaca*, Barcelona, PAM.
- ELIADE, Mircea (1955 [1983]), *Imágenes y símbolos*, Madrid, Taurus.
- (1957 [1988]) *Lo sagrado y lo profano*, Barcelona, Labor.
- GRILLI, Giuseppe (1972) «Estructures narratives a l'obra de Mercè Rodoreda», *Serra d'Or*, 155, pp. 39-40.
- LLOR, Miquel (1931 [1988]) *Laura a la ciutat dels sants*, Barcelona, ed. 62-”La Caixa”.
- MANN, Thomas (1924 [1993]) *La montaña mágica*, Esplugues de Llobregat, Plaza & Janés.
- NICHOLS, Geraldine C. (1988) «Mitja poma, mitja taronja: gènesi i destí literari de la catalana contemporània», *Literatura de dones: una visió del món*, Barcelona, Ed. laSal, pp. 121-155.
- NOVALIS (1802 [1983]), *Enrique de Ofterdingen*, Barcelona, ed. Bruguera.

- POLLACK, Rachel (1980 [1987]), *Los setenta y ocho grados de sabiduría del Tarot. Arcanos Mayores*, Barcelona, Ed. Urano.
- PRAT, Joan (1984 [1987]) *La mitologia i la seva interpretació*, Barcelona, Els Llibres de la Frontera.
- PROPP, Vladimir (1974 [1984]) *Las raíces históricas del cuento*, Madrid, Fundamentos.
- RODOREDA, Mercè (1932) *Sóc una dona honrada*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- (1934a) *Del que hom no pot fugir*, Barcelona, Clarisme.
- (1934b) *Un dia en la vida d'un home*, Barcelona, Proa.
- (1936) *Crim*, Barcelona, Edicions de la Rosa dels Vents.
- (1938) *Aloma* (1a versió), Barcelona, Institució de les Lletres Catalanes.
- (1958) *Vint-i-dos contes*, Barcelona, Selecta.
- (1962 [1991]) *La plaça del Diamant*, Barcelona, Club Editor.
- (1966 [1988]) *El carrer de les Camèlies*, Barcelona, Club Editor.
- (1967 [1991]) *Jardí vora el mar*, Barcelona, Club Editor.
- (1967) *La meva Cristina i altres contes*, Barcelona, Ed. 62.
- (1969 [1990]) *Aloma* (2a versió), Barcelona, Ed. 62.
- (1974 [1988]) *Mirall trencat*, Barcelona, Ed. 62-"La Caixa" (MOLC, 92).
- (1978) *Semblava de seda i altres contes*, Barcelona, Ed. 62.
- (1979 [1988]) *Tots els contes*, Barcelona, Ed. 62-"La Caixa" (MOLC, 18).
- (1980 [1990]) *Viatges i flors*, Barcelona, Ed. 62 («El Cangur», 128).
- (1980 [1986]) *Quanta, quanta guerra...*, Barcelona, Club Editor.
- (1986 [1988]) *La mort i la primavera*, Barcelona, Club Editor.
- (1991) *Isabel i Maria*, València, ed. 3i4.
- SALES, Joan (1982 [1991]) «Una mica d'història de *La plaça del Diamant*», dins Mercè Rodoreda, *La plaça del Diamant*, Barcelona, Club Editor, pp. 223-235.
- VERJAT, Alain (1989) *El retorno de Hermes. Hermenéutica y ciencias humanas*, Barcelona, Anthropos.
- WOOLF, Virginia (1927 [1984]) *Al far*, Barcelona, ed. Proa.

// ENTREVISTA



VERÒNICA CANTÓ DOMÉNECH

ENTREVISTA DE CARLES FENOLLOSA



*«El futur del valencià serà
el que els valencians vullguen que siga.»*

Verònica Cantó Doménech (Cocentaina, 1964) acceptà el 2022 un dels reptes més considerables de la seua vida en ser elegida presidenta de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua en un moment crucial per a l'idioma, immers de ple en les exigències del segle XXI. Cantó coneix bé la institució. Amb una dilatada experiència en el camp de l'edició i de la docència de la llengua, forma part de l'Acadèmia des de la seua creació l'any 2001, de la qual va ser secretària des del 2006, a més de membre de Lexicografia i Gramàtica i de Terminologia. Conversem amb ella sobre el passat, el present i el futur de la institució... i de la llengua.

És necessària l'Acadèmia Valenciana de la Llengua?

L'AVL és una institució jove que farà 22 anys el pròxim mes de juliol, però que, malgrat la seua joventut, ha demostrat a tota la societat que era una institució necessària, perquè va ser creada per a sostroure el debat lingüístic de l'àmbit



polític i traslladar-lo al filològic, si bé el component sociolingüístic no pot ser bandejat. Ara, és cert que aquella idea de conflicte lingüístic imperant als anys huitanta s'ha reduït molt: la societat està en un altre moment, s'ha evolucionat molt. Per tant, l'AVL va demostrant en el dia a dia que calia la seua presència. Per què? Nosaltres concebem l'acadèmia en termes d'utilitat social, és a dir, tu tens una llengua a la qual has de servir, però eixa llengua pertany a la societat.

Més enllà del treball filològic, quines tasques desenvolupa l'Acadèmia?

Sempre s'ha treballat en les tasques filològiques, però no només. Les competències legals que tenim atribuïdes en són tres: la fixació de la normativa, l'onomàstica —en valencià i en castellà— i, finalment, la normalització de la llengua, és a dir, vetlar pel seu ús normal. Sempre hem treballat en estos tres eixos.

Quin creu que és l'aspecte més valorat per la societat?

No seria capaç de dir quin dels tres punts és el més valorat socialment. Crec que la valora en el seu conjunt. Quant a l'ús, estem treballant en la difusió d'escriptors valencians, amb convenis amb altres institucions, entitats i associacions privades; quant a la normativa, tenim el *Diccionari normatiu valencià* i aplicacions informàtiques d'accés lliure —més de 50.000 consultes diàries al *Diccionari normatiu del valencià*, per exemple—; i des del punt de vista de l'onomàstica hem treballat i treballem per la valencianització toponímica i antroponímica. Així, crec que la percepció de l'Acadèmia és raonablement positiva.

Ha millorat amb els anys?

Evidentment. Al principi estava tot per fer i demostrar. Fou difícil, l'inici, però crec que hem anat demostrant a la societat un sentit institucional i de responsabilitat cap a la llengua i els seus usuaris. Això es demostra amb els acords normatius: no ens hem conformat amb la majoria, quasi tots els acords normatius s'han assolit per unanimitat, cosa que demostra que els acadèmics som conscients de la nostra responsabilitat, perquè la llengua és de tots. El fet és que és molt difícil fer passos avant, però molt fàcil fer-ne arrere.

Troben encara reticències en alguns espectres de la societat?

Jo crec que les reticències són ja de grups molt reduïts. Respecte a aquells que podien pensar que la creació d'una institució normativa per al valencià amb competències únicament per al territori valencià podia disgregar o fragmentar la llengua i negar la unitat lingüística... s'ha demostrat que no era així. L'AVL va anar més enllà del mateix dictamen del Consell Valencià de Cultura en el moment dels primers acords normatius i també en el dictamen sobre la filiació del valencià. Ho hem dit clarament: la llengua és una i diversa, té dos noms principals i això és una riquesa. La nostra percepció no és de reticències ni de posicions enfrontades. De fet, les relacions amb altres institucions normatives d'altres territoris són del tot normals. Les reticències inicials, al capdavant, han anat reduint-se.

La relació amb els poders polítics ha sigut canviant. Es tornaria a produir ara la tensió que envoltà la signatura del dictamen que comenta, l'any 2005?

Jo espere que això no es torne a produir mai més. Personalment, no li desitge a ningú trobar-se en eixa situació. L'AVL és una institució estatutària, que forma part de l'autogovern. Això vol dir que funciona de manera autònoma i independent de criteris polítics.

Se senten lliures, per tant?

Sempre ens hem sentit lliures. I hem tingut clar que l'Acadèmia no podia tindre cap tipus de guiatge polític. La filologia és una ciència com la medicina, que per cert tampoc és exacta. Ha procurat fer el seu treball, per tant. Ara, això no significa que no hi haja hagut interferències. El que sí que espere que no es produïska mai és el que va passar quan vam anunciar el dictamen. Per a mi és perfectament normal definir *valencià* i *català* com definir *oli* o *cadira*. És cert que en el moment en què els acadèmics deixen de ser nomenats per les Corts i són elegits per cooptació pels mateixos acadèmics, l'AVL s'homologa a la resta d'acadèmies amb competència normativa, i això és positiu, per un costat, per a la nostra institució i, per l'altre, per al nostre autogovern.

De quines interferències parlem?

Els qui assumeixen la responsabilitat de dirigir el govern del nostre país sempre tenen una idea cap a la qual volen caminar. En termes legislatius, per exemple, en allò que implica la llengua —un canvi de currículum de l'assignatura de llengua, per exemple—, se'ns demana consell. Ara, les interferències tenen a veure amb la idea de determinada manera de fer política, no amb la institució. La institució sempre ha treballat per a construir, no per a provocar divisió.

Ha esmentat la col·laboració amb altres institucions lingüístiques d'altres territoris... Com van a hores d'ara?

L'Acadèmia ho té clarament estipulat en la seua llei: podrà mantindre relacions horitzontals amb les institucions normatives que estime convenient. La primera visita institucional de l'Academia Aragonesa de la Lengua fou ací, de fet. Amb ells la relació és fluida: van quedar-se sorpresos amb les aplicacions informàtiques que teníem al web i que hem posat a la seua disposició. Pel que fa a l'Institut d'Estudis Catalans, les relacions han anat de menys a més. Ara bé, cal dir que des del primer moment —des de la junta de govern d'Ascensió Figueres— hi hagué reunions. És cert, com dic, que eixes relacions han anat de menys a més. Hi ha hagut moments més delicats, sobretot al principi, però a hores d'ara les relacions amb l'Institut i amb la seua secció filològica són positives i dins de la normalitat. De fet, l'Institut està presidit per Teresa Cabré, amb la qual he participat en molts actes, cosa que ja havia passat amb els presidents anteriors. Les relacions van desencallar-se amb la signatura d'un protocol de col·laboració amb l'IEC i la UIB, que és qui té la competència a les Balears. Per exemple, dins d'eixe protocol s'han fet diversos actes: el *Diccionari de lingüística* de M. Pérez Saldanya s'ha presentat ací i allà amb tota la normalitat. Per tant, pense que les relacions són normals, les que han de tindre institucions normatives que comparteixen la mateixa llengua. La normalitat mai no ha de ser notícia: forma part de la tasca diària de qualsevol institució.

Que actualment l'IEC i l'AVL estiguen presidides per dues dones és una anècdota o ha tingut a veure amb la millora de les relacions?

Jo vull pensar que les relacions siguen més o menys fluides no tenen a veure amb el gènere: les relacions ja eren fluides amb l'anterior president de l'AVL, Ramon Ferrer, però és cert que Teresa Cabré llavors presidia la secció filològica de l'IEC. Potser el fet del gènere tinga a veure amb una manera d'entendre el món. Sempre s'ha dit que les dones treballen millor en equip, que tenen més empatia i són més col·laboratives. No ho sé... Ara, el moviment feminista ve de molt lluny. Nosaltres, més enllà de l'anacronisme, podríem dir que el nostre ve d'Isabel de Villena. El fet que la dona haja anat assumint responsabilitats —que haja pogut i volgut— és positiu. A la institució estem al 50%: és una institució paritària. En l'última renovació s'hi van incorporar set dones amb un gran currículum. Són dones joves amb molta experiència i ganes de treballar per enfortir el valencià, cosa que ha fet que la institució tinga una altra perspectiva. És innegable que les institucions estan per damunt de les persones... però les persones també fan les institucions.

Un dels punts amb més incidència social és la fixació del model. El de l'AVL està clar: amb incoatius en -ix i demostratius no reforçats (este, esta) com a trets més visibles, però conviu amb altres models en ambients universitaris i de mitjans de comunicació que n'usen un altre (amb incoatius en -eix i demostratius reforçats —aquest, aquesta—, per seguir l'exemple). Com es viu esta eterna ambivalència irresolta?

El model de l'Acadèmia és flexible i el fa servir en els seus escrits. La institució propugna les formes més aproximades a les valencianes: amb *este* i *-ix*, per entendre'ns. Ara, cal diferenciar les qüestions normatives —que ens diuen que tots dos tipus d'incoatius i demostratius són correctes— de la recomanació en un moment determinat. Els demostratius simples estan més prop de l'oralitat que els reforçats. Però tots dos models són perfectament compatibles. El que no es pot, evidentment, és barrejar-los. Quant al lèxic ja és una altra cosa, perquè tenim una llengua tan variada com totes: a Vinaròs diuen *avui*, per exemple, a Elx *hui*... No s'ha de fer problema del que no ha de ser-ho. Si una cosa hem de



«La llengua ha d'estar viva i és cosa de tots i totes.»

fer els filòlegs és eliminar els prejudicis lingüístics. Sempre dic el mateix: en cas de conflicte, qui guanya? El castellà. Si fas de la llengua un conflicte el parlant se n'allunyarà. Mira si hi ha varietat en el castellà i ningú no en fa conflicte. La diversitat és positiva i aporta riquesa.

No seria més útil l'acceptació global del model que recomana l'Acadèmia, per tal d'acostar el parlant al valencià escrit?

Jo, que he sigut editora i soc molt lectora, recorde el moment que passàrem de l'imperfet de subjuntiu amb essa (*hagués* o *parlàs*), a les formes valencianes modernes (*haguera*, *parlara*). Molta gent se'n va sorprendre. No conec ningú sorprès a hores d'ara. Creus que ha tingut a veure el model en èxits de vendes com *Noruega*? No ho crec, els llibres t'agraden o no t'agraden, t'arriben o no t'arriben. Crec que els escriptors valencians actuals segueixen un model fluid i natural —si no és que publiquen en una editorial catalana en la qual es publiqui sempre en model oriental—. Crec que això es percep. Què passarà d'ací vint o trenta anys? En eixa evolució de la llengua, els escriptors i escriptores fan la tria. El lèxic de les novel·les d'escriptors valencians s'ha valencianitzat moltíssim. Per cert, una de les coses que destacà Quim Monzó del *Diccionari* de l'AVL, fou la riquesa de la seua fraseologia. Hem de ser flexibles. Crec que els èxits no tenen res a veure amb el model de llengua, sinó amb la qualitat de l'obra. Ara, hem de fer que cada vegada la interferència lingüística del castellà siga menor: s'està perdent molt de lèxic patrimonial, paraules referides al camp, a l'oratge, a les festes, a les tradicions...

Una altra degradació important és la que està patint l'ús social de la llengua. Quina valoració fa l'AVL de l'última enquesta publicada, que constata la davallada d'ús, sobretot, entre els jóvens?

L'Acadèmia està preocupada pels huit punts de retrocés en l'ús social del valencià que marca l'enquesta, ara que hi ha generacions formades en una escola en valencià, cosa que jo no vaig poder fer, perquè era il·legal. Hi ha diversos factors que cal tindre en compte, com les polítiques lingüístiques del govern i la seua efectivitat. A qui s'estan adreçant actualment? Què estem fent amb

els nouvinguts, que en són molts? La seua acollida s'està fent en valencià o en castellà? A més, n'hi ha de molts tipus, de moltes cultures i llengües. Crec que farien falta polítiques per als nouvinguts. Després hi ha el tema dels jóvens, que em preocupa molt. Els veig molt americanitzats: utilitzen molts termes en anglés i fan molt d'ús del castellà. Falten referents socials per a la seua generació, no ja per a la meua. Jo ja en tinc: Joan Francesc Mira, Rosa Serrano, Joan Fuster... Però els jóvens qui tenen? Com parlen els esportistes, com parlen en el Benidorm Fest, posem per cas? Quin contingut digital tenen i com s'està fent? És graciós i ja està? Caldria una conscienciació idiomàtica. No es tracta de fer del valencià «la llengua d'espardenya», la que fa gràcia... No hem de perpetuar eixe model. En resum, cal encertar les polítiques lingüístiques i orientar-les als sectors en els quals fa més falta.

Pel que fa a l'escola, quina opinió té l'Acadèmia sobre la implantació del nou model plurilingüe, tan contestat per certs sectors de la comunitat educativa?

Sempre he pensat que l'educació és un dels pilars fonamentals per a la llengua. No és bo estar canviant contínuament de plans de formació. El PEPLI encara s'ha d'avaluar. La Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià compleix quaranta anys i ha sigut fonamental per a la nostra llengua, però on més s'ha aplicat ha sigut en l'ensenyament. El problema és que tenim un país molt divers, amb zones de predomini lingüístic castellà o valencià, urbanes i rurals... per tant, les aplicacions tampoc poden ser homogènies.

Creu que s'hi adaptava millor el model anterior?

No ho sé. El model anterior va funcionar molt bé especialment en l'educació primària, no tan bé en la secundària. També és de veres que la societat no és la mateixa que la dels anys huitanta. Ací hi ha hagut una revolució tecnològica pel que fa a la comunicació, i tot això s'ha d'incloure. I a més hi ha el problema del contacte amb les altres llengües. No s'ha de perdre de vista el valencià, cosa perfectament compatible amb l'ensenyament de la resta de llengües, però sempre tenint en compte que la pròpia i històrica és el valencià.



À Punt pot fer més per ajudar eixos sectors de què parlava abans, com per exemple els jòvens, o pensa que s'ha acomodat en un públic més madur i tradicional?

El fet de posar en marxa la televisió i la ràdio públiques valencianes fou una fita: els mitjans de comunicació han d'ajudar a vertebrar i cohesionar el país. À Punt ha demostrat que aposta majoritàriament pel valencià. Amb el pressupost que té, fa el que pot, però sí que crec que s'hauria de parar molta més atenció al públic infantil. He sentit dir a algun expert que feu més parlants de valencià *Bola de Drac* que totes les classes o llibres del món. L'espai infantil i adolescent ha de ser potent, com també la programació cultural: el fet de donar a conèixer els escriptors i escriptores valencianes, el teatre, els músics... El cas de la música és molt il·lustratiu, fixa't en el grup ZOO, capaç d'omplir un pavelló a Madrid. Il·lustratiu perquè demostra que hi ha interès i uns sectors permeables a sentir la llengua com una cosa pròpia.

De tot el que venim parlant es pot desprendre que el valencià té assegurat un futur com a llengua de cultura, però no tant pel que fa a l'ús.

Jo soc optimista. Sempre dic que m'agradaria deixar com a llegat als meus fills i nets una llengua forta. Tinc clar que el futur del valencià serà el que els valencians vullguen que siga. La llengua ha d'estar viva i això ha de ser cosa de tots: responsables institucionals, poders públics... i la societat. Quan dic societat parle de les associacions, dels empresaris, de l'administració de l'Estat. Hem d'estimar la llengua que hem heretat i que volem transmetre a les generacions futures.

Fa falta un nou pacte per la llengua que renove els anteriors?

L'elecció dels primers acadèmics comportà el Pacte pel Valencià a les Corts i potser caldria revisar-lo i aprofundir en alguns aspectes. També necessitem que ens permeten avançar: em referisc a l'administració de justícia, per exemple. Venim des del 1238, hi hagué un intent d'anorreament al segle XVIII... però hem continuat. Hem superat una dictadura de quatre dècades. Per què hem de rendir-nos ara? Hem demostrat que una de les nostres carac-

terístiques és la perseverança i un cert esperit de lluita. Allò que ens identifica com a poble és la llengua: és nostra i és única. S'ha de revertir la situació en què es troba i que continue transmetent-se generació en generació... com fins ara.

// RECENSIONS



ARNAU DE VILANOVA, *El llibre dels vins*, Traducció i notes de Patrick Gifreu, Vibop, 2022, 144 pp., ISBN : 978-84-123240-5-1

El llibre dels vins, d'Arnau de Vilanova, es tracta d'una mena de *rara avis* escrita pel metge medieval. De fet, tal com indica Patrick Gifreu al pròleg, el manual n'és una excepció: es troba prop de l'alquímia, però, sense haver caigut en el parany d'haver sigut definit com a text apòcrif.

Ara bé, la temàtica no és original, com a mínim, no per a l'edat mitjana en què el vi té una importància valuosíssima. Hom sap que la vinya i el seu fruit han tingut un pes fonamental de temps ençà. Per tant, no descobrim Catarroja en afirmar que el plaer per aquesta beguda hauria estat present en les societats que abastarien les tradicions de Roma fins al món àrab. En efecte, Avicenna considera el seu poder penetrant, fent esment en com les propietats del suc de raïm afavoririen els cossos adolorits. I a parer nostre, aquesta és la idea que subjau en el conjunt de les receptes que Vilanova desenvolupa, però, per fer-nos entendre que, més enllà de la presència del vi en les millors taules, el líquid hauria acabat per cridar l'atenció també dels metges, i no únicament per tindre'l en estima, sinó per defensar-lo com a mètode de sanació. És a dir, com a aliment de l'ànima.

Allò que es desplega al llarg de la cinquantena de vins que l'editorial Vibop (2022) ha tingut el gust de recollir, no és únicament la subtileza o la natura d'un vi o d'un altre, sinó fer-nos veure com la seua tria pot permetre que un cos sane terapèuticament. En altres paraules, l'estudi que el traductor del *De vinis* ens aporta va més enllà de fer esment en el color, l'olor, el gust, la substància, la força o d'altres trets que poden definir i catalogar un vi. Açò és, insistir en com la seua ingesta —i les instruccions que cal seguir— influeixen per tal d'alleujar el cos en els moments malaltissos.

Així, la col·lecció «Envinats» (núm. 17), dins l'editorial esmentada, i l'estudi de Gifreu prenen el relleu del metge medieval i rescaten el text llatí per

tal de convidar-nos a llegir sobre els usos mèdics, ben lligats al món medieval i, encara a hores d'ara, al plaer del bon beure.

L'obra, dedicada al rei Robert de Nàpols, s'inicia amb un «Elogi dels vins» i fa referència a Déu —a Crist en qualitat de *Summum medicus*, tal com ens recorda Gifreu—, però també, entre d'altres, a Rufus Efesi o a Galé, cosa que permet a Arnau de Vilanova presentar una selecció de vins medicinals en què es destaquen tant les virtuts com els ingredients. Ben interessant és el vi de romaní amb què el metge, a més de parlar-nos de la conveniència i el profit de reservar-ne l'ús per als temps freds, assenyala les seues propietats per a restaurar l'apetit, alhora que inclou un passatge en què ens transmet com el poder d'aquest fou revelat a un metge sarraí; o el vi de roses, idoni per a l'estiu, afirma Vilanova, sempre que es conjumine amb flors seques, capaces de dotar la beguda d'un caràcter lleuger i refrigerar el cos, per tal de protegir els membres principals, inclús, en moments de pestilència.

ROBERT MARCH TORTAJADA
Universitat de València

ALBERT ROSSICH, *L'obra de Francesc Vicent Garcia i l'Acadèmia de Bones Lletres*, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2022, 130 pp., DL: B-2934-2022

Durant l'any 2023 es celebrarà a Catalunya l'Any Rector de Vallfogona, per recordar els 400 anys de la seua mort, el 1623, a Vallfogona de Riucorb. Francesc Vicent Garcia i Ferrandis va nèixer a Saragossa el 1579, però que sempre es va considerar de Tortosa —on es va traslladar sent molt menut. A més, que va desenvolupar tota la seua activitat literària a Catalunya, tot i que va estar en contacte fins i tot amb els poetes de la cort de Madrid —o així es plasma en algunes referències que ens han arribat. Sembla que, per motius de la seua activitat eclesiàstica, també va estar en relació amb València. Malgrat tot i això i l'èxit de la seua poesia fins a la renaixença —va ser considerat un model a imitar entre els poetes del principat de Catalunya—, la seua trajectòria té un paral·lel —més o menys aproximat— a València, amb la figura del també clergue Pere Jacint Morlà (mort al voltant de 1656). Tots dos —cadascú en el seu àmbit geogràfic— podrien ser considerats els dos primers poetes que aplicaren l'estètica del barroc a la seua obra i, a més, la seua fama en vida va ser ben considerable. Si de Garcia la fama es va plasmar amb imitacions de la seua obra, atribucions de versos a la seua ploma, edicions dels seus poemes i invenció d'episodis amb la finalitat de fer-lo protagonista d'acudits i astúcies relacionades amb la imatge del clergue espavilat i agut, a Morlà se'l va considerar l'ànima de qualsevol certamen poètic del seu temps i els poetes que el coneixien invocaven la seua musa, quan volien escriure papers enginyosos. Però a partir d'un determinat moment, la seua fama es va extingir.

La figura del rector de Vallfogona encara és, ara com ara, bastant desconeguda: no sols en terres valencianes o balears, sinó també a Catalunya. Sobre ell han pesat els prejudicis de quasi dos segles d'estudiosos i d'erudits, a més d'alguna prohibició de la Inquisició, que el condemnava a desaparèixer. A més de la persistent etiqueta de *Decadència* que encara —malgrat els esforços d'alguns— pesa sobre tot el període barroc, al qual pertany Vicent Garcia.

Si el rector de Vallfogona perviu ara entre nosaltres, si ha estat rescatat de l'oblit d'ençà les darreres dècades del segle passat, això podem agrair-ho a Albert Rossich, catedràtic de la Universitat de Girona, el qual va portar endavant la seua tesi doctoral sobre Garcia (1984) i, a partir d'aquell moment —si no abans i tot—, ha realitzat un bon grapat d'estudis sobre la figura i l'obra del capellà que va encarnar l'estètica barroca a Catalunya.

Un d'aquests treballs és el que ara comentem i que ha constituït el seu discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, el 10 de febrer de 2022, i que, si bé s'ha centrat en la relació entre l'obra de Vallfogona i la institució barcelonina esmentada, el ben cert és que conté moltes més dades per entendre la trajectòria de la poesia de Vicent Garcia d'ençà els primers anys del XVIII, dates, a més, en què l'Acadèmia de Bones Lletres es va constituir, tot heretant una iniciativa anterior —l'Acadèmia dels Desconfiats— i tenint com una de les seues prioritats inicials la publicació de l'obra del poeta.

Albert Rossich, erudit i bibliòfil, amb aquest recorregut per la relació entre l'obra de Vicent Garcia i l'Acadèmia de Bones Lletres, ens mostra l'esdevenir de les diferents edicions que han aparegut sota l'auspici de la institució, sempre —o quasi— preocupada per mantenir viu el record del poeta i, alhora, considerant-lo un paradigma de la poesia catalana per a les generacions que el seguien. Això, fins que tot va canviar.

Rossich comença, doncs, fent-nos veure la importància que en la primitiva Acadèmia dels Desconfiats —nucli, com hem dit, de la RABLB— va tenir la idea de donar forma a una edició *completa* de les obres del rector. A l'apartat *L'Acadèmia Desconfiada i l'edició princeps de Vicent Garcia* (p. 10-23), Rossich ens mostra com aquella primera edició es va materialitzar ja el 1703, a cura de Manuel de Vega i de Joaquim Vives i Ximénez, els quals sembla que, com afirma Rossich «no es varen equivocar gaire en el destriament d'obres autèntiques i espúries, i els hem d'agraciar que deixessin de banda els excessius escrúpols morals que van manifestar bona part dels erudits posteriors» (p. 17). El fet és que la llibertat amb què parlava Vallfogona del sexe i d'altres qüestions, en el seu temps, molestava a la Inquisició repressora que, si ve va tolerar aquella edició —amb mots censurats pels editors, però—, es va oposar i va prohibir

a la fi del XVIII la lectura d'aquells versos. Cosa que va propiciar que l'enginyer local acabàs per fer una nova edició que, tot i el peu d'impremta del 1700, ara sabem que en realitat cal datar-la al voltant del 1780.

A aquella repressió inquisitorial sobre els versos del rector de Vallfogona dedica Rossich l'apartat *Prohibició de les obres de Garcia* (p. 23-30), i com això va provocar una edició amb datació fictícia i els problemes que això ha comportat en la historiografia que se n'ha ocupat.

Una tercera secció del treball de Rossich, *La preparació d'una nova edició des de l'Acadèmia de Bones Lletres* (p. 30-40), es destina a analitzar els nous treballs portats a termini ja a començaments del segle XIX, per tal de donar a llum una edició nova de l'obra de Vallfogona. A banda d'explicar-nos els entrebancs que s'hagueren de salvar —alguns, fins i tot, des de dins de la mateixa institució—, el capítol conté la «rèplica abranda» —com la qualifica l'autor— feta per Cir Valls, el 1818, i que es reproduïx completa per tal com conté no solament la valoració positiva de l'obra vallfogonesca, sinó, també, perquè és «una defensa de la llengua i la literatura catalanes» (p. 33). El text de Valls és, però, en castellà, cosa que demostra fins a quin punt, en aquell moment, l'ús de la llengua pròpia en determinats àmbits es veia relegat a la preferència per la llengua veïna, cosa que no només passava a Barcelona, sinó també a València o a Palma. El que igualment remarca Rossich és que entre el 1804 i el 1816 hi hagué diferents intents per publicar de nou les obres de Garcia. Però no seria fins uns anys després, que la iniciativa arribaria a rams de beneir.

És ja a l'apartat que porta per títol *Les dues edicions de 1820 i noves prohibicions* (p. 41-51) on Albert Rossich s'endinsa en l'explicació d'aquelles dues noves publicacions que varen aparèixer en el mateix any, a conseqüència de la desaparició de la Inquisició espanyola i la instauració del règim liberal que duraria tres anys. Amb l'afegit que la intrahistòria d'aquestes dues edicions conté una sèrie de dades ben interessants que extracta Rossich. Entre d'altres, que l'edició feta pel llibreter Rubió —avantpassat dels Rubió erudits que tant treballarien per la nostra història literària i un dels quals també faria una edició de Vallfogona— reproduïa la falsament datada el 1700; o que l'altra, estampada per Josep Torner, vincularia Garcia amb el liberalisme del moment i

que, per això mateix, i per la reinstauració del Sant Ofici, passaria per quatre «estadis» —com els qualifica Rossich—, que mostren els diferents graus d'intervenció *editorial* sobre la versió primigènia, amb l'objectiu d'adaptar-se a les exigències de la censura: «Les oscil·lacions en la valoració moral de l'obra de Garcia, l'alternança entre permissivitat i prohibició obligava els comentaristes a fer equilibris en els judicis sobre la poesia del Rector de Vallfogona» (p. 51).

L'edició de Josep Maria de Grau i Joaquim Rubió i Ors (p. 53-63) constitueix el següent capítol del treball de Rossich i mostra com en aquesta nova edició del 1840 —la Inquisició va ser abolida definitivament pel juliol del 1834—, Rubió i Ors —fill de l'impressor Rubió citat més amunt— i Josep M. de Grau varen curar de «l'edició més completa de totes les que han aparegut» (p. 53). Rossich, ara, fa evidents les característiques d'aquella edició i com els editors varen obrar, restituint fragments eliminats en edicions anteriors o incorporant noves composicions atribuïdes —no sempre encertadament— al poeta barroc, en el *Suplement* que publicaren poc després. A més, novament Rossich s'endinsa en la intel·lecció de la microhistòria d'aquella edició, la seua relació amb les fonts que varen ser usades —o no— en la seua composició i, sempre, sense perdre de vista la relació de tot plegat respecte a la RABLB. Una altra virtut que cal atribuir a aquella publicació promoguda per Rubió i de Grau és que «amb l'accés renovat a les premses, es renovava el prestigi de Vicent Garcia, i destacats acadèmics reivindicaven la necessitat de retre-li homenatge» (p. 60). I si l'any 1857 Víctor Balaguer es queixava de l'oblit de Garcia, poc abans de la restauració dels Jocs Florals de Barcelona, el 1859, Salvador Mestres, el reivindicava. Etc.

Com assenyala Rossich, el prestigi de Garcia a mitjans del XIX era «indiscutible» (p. 61). Això va fer que un bon grapat d'edicions de Vallfogona eixissen de diferents tallers barcelonins (pp. 63-68), amb característiques més o menys remarcables, però que, òbviament, posen de relleu la popularitat que gaudia del poeta barroc. Tanmateix, a partir d'un determinat moment es produeix el que Rossich anomena *L'anatema contra Garcia*, títol, alhora, del nou apartat (p. 63-77), on, a més de fer una ullada a les edicions suara esmentades, s'analitza magistralment com va anar canviant la sensibilitat envers la poesia de

Garcia. Mentre el sector més popular de la cultura s'apropriava del llegat del poeta barroc —amb edicions que ja no eren *controlades* pels acadèmics—, els membres de la RABLB començaren a renegar de l'obra del rector de Vallfogona: començaren a retraure-li la seua excessiva castellanització lingüística i, especialment, la procacitat, l'escatologia o l'erotisme i la pornografia presents en els seus versos. En paraules de Rossich, «es produeix el divorci entre l'acadèmia (en sentit ampli: la universitat, els intel·lectuals, els integrants d'aquesta Acadèmia de Bones Lletres) i els que continuaran defensant la vigència de Vicent Garcia» (p. 69). I tot seguit fa una anàlisi de les declaracions de Milà i Fontanals, Antoni de Bofarull, Rubió i Ors —que ara renega de la seua edició anterior de l'obra de Garcia—, Marià Aguiló, Verdaguer i d'altres —sens dubte influenciats per la moral vuit-centista que s'imposava i que renegava en públic del sexe, afegiríem—, i arriba fins a la primera part del XX, on tant Molas com Riquer oscil·len en les seues valoracions sobre Garcia —i en algun cas evolucionaran. Sempre, però, amb un major pes de la part *negativa* que creuen veure alguns i que relegaven l'interés pel rector de Vallfogona a un lloc ben remot. S'havia consolidat, així, el rebuig sistemàtic per l'obra del millor poeta barroc en la nostra llengua, per prejudicis morals i per prejudicis lingüístics vinculats a opcions polítiques.

Finalment, Rossich tanca el seu discurs amb un breu apartat que porta per títol *Un nou plantejament* (p. 77-79) i que fa un repàs a les aportacions que han fet alguns membres numeraris i corresponents de la RABLB en els darrers anys —Molas, Grilli, Gimferrer, Duran i d'altres— que s'han mirat la poesia de Garcia des d'una òptica ben diferent.

El treball de Rossich acaba anunciant la publicació del primer volum de l'edició crítica de la poesia del rector de Vallfogona, a cura de l'autor d'aquest discurs. Un treball al qual ha dedicat dècades —afegim nosaltres— i que estem segurs que serà no sols acuradíssim —com tots el que fa Rossich—, sinó que esdevindrà un bon model per acarar-nos a altres poetes del període —de l'edat moderna, en conjunt— que encara demanen la nostra atenció.

El treball de Rossich és impagable, certament, i es tanca amb un apartat que conté la *Bibliografia citada* (p. 80-90) i una *Relació de composicions*

atribuïdes a Francesc Vicent Garcia (p. 91-100) on es col·leccionen els primers versos de les obres autèntiques (166), obres d'atribució dubtosa (14), obres relacionades amb composicions de Garcia (3), falses atribucions impreses (71), d'un total de 255 obres reportades.

El discurs d'ingrés a la RABLB de Rossich, és una bona prova del seu treball sobre Garcia i ara només ens resta saludar efusivament l'aparició de la seua imminent edició crítica. I, finalment, indicar que al volum ara comentat s'inclou el *Discurs de contestació*, a càrrec del també acadèmic Manuel Jorba (p. 101-128), que conté una breu ressenya de la trajectòria de Rossich i el seu currículum bibliogràfic més remarcable.

Un treball i l'altre sempre han estat preceptius, en aquesta mena d'actes que són tradició acadèmica i que cal aplaudir pel que signifiquen d'avanç en els coneixements dels membres d'aquestes institucions i perquè, al remat, són una forma de transferir el seu treball al conjunt de la societat. Una activitat que no hem vist en algunes altres acadèmies —incomprensiblement.

VICENT JOSEP ESCARTÍ
Universitat de València - IIFV

RAFAEL ROCA, *Proejant el temps*. València: Institució Alfons el Magnànim - CVEI, 2022, 296 p., ISBN: 978-84-7822-936-9.

La Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació acaba de traure a la llum —en la col·lecció «Moment. Memorialística», que dirigeix Xavier Serra— un assaig que ben bé podríem qualificar com a «dietari filològic». No debades, el seu autor, Rafael Roca, és filòleg i professor de la Universitat de València, i membre del consell de redacció de diverses publicacions especialitzades —com ara *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna* i *Revista Valenciana de Filologia*— i de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. A més, pertany a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i és col·laborador habitual de diversos mitjans de comunicació, entre els quals destaquen la revista *Saó* i el diari *Levante-EMV*.

El llibre que ara ens presenta s'allunya dels dos àmbits textuais en què Roca centra habitualment el seu treball —l'escriptura acadèmica i la periodística— per a centrar-se en l'assaig literari. D'aquesta manera, el dietari *Proejant el temps* pren com a motiu inicial l'estada docent que l'autor realitzà a la Universitat de Verona, al nord d'Itàlia, per a continuar després en el seu dia a dia a València. I és així que Roca hi relata les múltiples vicissituds que visqué durant trenta-sis setmanes: entre l'1 d'abril i el 7 de desembre de 2019, exactament. Intencionadament, és el cas que la majoria dels esdeveniments relatats s'hi narren des d'una òptica filològica que acaba impregnant-ho tot, des de la preocupació lingüística i literària i fins a la inquietud periodística i la reflexió política. I és així que, tal com afirma l'escriptor Jaime Millàs al pròleg, «*Proejant el temps* constitueix un volum escrit des del prisma universitari per a ser llegit per qualsevol lector interessat en l'actualitat de la societat valenciana, en la seua cultura i consideració política, en el seu arrelament a una llarga tradició mediterrània».

D'aquesta manera, al costat dels temes més pròpiament literaris que es tracten al dietari —per exemple: els casos de violència contra les dones que recull el dietari barroc de Pere Joan Porcar; la vida i l'obra de l'escriptora valenciana Manuela Agnès Rausell i Soriano (1839-1918); la vinculació de Vicent Blasco Ibáñez al moviment de la Renaixença; i la història dels Jocs Florals de València, que, a diferència de Catalunya i les Balears, encara ens cal descobrir— en trobem d'altres aparentment locals que, tanmateix, no deixen de tindre una lectura més àmplia, com és el cas de les pàgines dedicades a la fàbrica d'estores que funcionà al Castell-Palau d'Alaquàs durant la postguerra. I ben significatives també resulten les contínues reflexions que l'autor realitza al voltant de determinats termes valencians en desús, podríem dir, com ara *proejar*, *vetigal*, *llussiar*, *micapà*, *barandat*, *atropoll*, *reola*, *patuet*... En aquest sentit, especialment significatiu resulta el títol del dietari, «Proejant el temps», que ha sigut manllevat d'un vers d'Ausiàs March, i que té com a protagonista un verb, «proejar», que no és normatiu en la nostra llengua.

D'una altra banda, el llibre ofereix múltiples impressions i notes al voltant de breus fragments de l'actualitat valenciana del moment en què fou escrit, en el que pretén ser una relació eclèctica i subjectiva d'episodis, cabòries i circumstàncies sovint divertides i quasi sempre incisives. Tot això provoca que el resultat final acuse el pes dels esdeveniments que més varen marcar —des d'un vessant social, cultural i polític— el període cronològic de referència, com ara les quatre convocatòries electorals —dues de generals, una d'autonòmica i una de municipal— que durant aquells mesos se celebraren.

Així mateix, el dietari es mostra ben permeable —o sensible, si ho preferiu— a les lectures que Roca realitzà durant aquells mesos, tant per motius professionals com personals, i entre les que destaquen diverses tesis doctorals, l'assaig *El director*, del periodista David Jiménez, i l'obra de diversos autors valencians de la segona meitat del segle XIX i les primeres dècades del XX, com ara Teodor Llorente Falcó, fill del patriarca de la branca valenciana de la Renaixença. Al costat de les lectures, hi exerceixen un paper protagonista els articles —tant d'investigació com de divulgació— que Roca redactà en aquella època, i que en gran mesura varen estar motivats pel seu treball com a professor.

Lligat a alguns dels temes d'estudi que més han cridat l'atenció de l'autor, *Proejant el temps* acull el relat de la visita que realitzà a la biblioteca de l'entitat Lo Rat Penat, una inspecció que, tal com confessa, li resultà especialment intricada i simbòlica perquè feia dècades que intentava accedir-hi i perquè la «Societat d'amadors de les glòries valencianes», que d'ençà la Transició democràtica manté uns postulats acientífics i secessionistes, és la gran dipositària de l'activitat lingüística i literària que es desenvolupà entre nosaltres durant cent anys: des de 1878, el moment de la seua fundació, i fins a 1977, quan en varen ser expulsats Manuel Sanchis Guarner i Joan Senent Moreno.

En referència als diversos estudis que Roca elaborà entre abril i desembre de 2019, el que més ressò troba al dietari és un que, precisament, no portà a terme per motius laborals, sinó d'origen. Es tracta de l'anàlisi de la fàbrica d'estores que, des de 1934 fins a 1970, aproximadament, estigué en marxa al Castell-Palau renaixentista d'Alaquàs, municipi d'origen de l'autor, que aleshores era de propietat particular.

Encara a propòsit de la seua faceta d'historiador cultural, cal assenyalar que els articles d'investigació que s'esmenten en el dietari estan, sovint, connectats amb els de divulgació, traçant així dues línies que s'entrecreuen i avancen en una mateixa direcció, tot i que amb intencions i finalitats diverses. Siga com vulga, es tracta —en la major part dels casos— d'escrits lligats a la història local i comarcal que, des de ben jove, ha format part dels seus interessos. I, en aquest sentit, no estarà de més recordar que entre els anys 2006 i 2011 Roca fou president de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud (IDECO), i que fa més de trenta anys que col·labora en l'anuari *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*.

Relacionat, sovint, amb el treball acadèmic d'observació i descoberta de la realitat històrica valenciana, *Proejant el temps* dona cabuda també a múltiples comentaris referents a notícies, documents, expressions i paraules relacionades amb la idiosincràsia i el tarannà del poble valencià. I també, a mitja dotzena d'anècdotes que tenen una naturalesa filològica i que, sovint, són fruit de la seua activitat universitària, siga docent, siga investigadora. En aquest sentit, i com a nota jovial, cal també destacar que el text inclou una composició lírica i humorística en forma de goigs que, a propòsit de la seua jubilació, va

dedicar al professor Antoni Ferrando, i que l'assenyala com un dels seus referents acadèmics i filològics.

Finalment, el dietari es tanca amb un epíleg —escrit durant el tercer dia del confinament, el 16 de març de 2020— en què Roca manifesta el desassossec que li provoca la pandèmia de la Covid-19; sobretot, en adonar-se que la malaltia posa en qüestió la consideració social i acadèmica de la llengua dels valencians, ja que, en situacions d'emergència, els dirigents opten per les llengües majoritàries.

En conclusió, doncs, podem afirmar que *Proejant el temps* és el resultat d'un exercici d'esperança i compromís en un futur tan il·lusionant com incert. I també, de reivindicació de la identitat valenciana, del valor de la investigació històrica, del periodisme ètic i de qualitat... i d'una disciplina humanística, la filologia, que ens fa prendre consciència de les paraules i els autors que les varen escriure. Perquè, tal com assevera Jaime Millàs, «els copiosos estímuls que ofereix l'actitud vital i docent de l'escriptor per a descobrir la vida dels pobles i el valor ètic de la informació, per a entendre les experiències pròpies, recuperar la memòria col·lectiva i combatre la ignorància i la manipulació filològica», com també «les abundants observacions i opinions que ens transmet el llibre», «constitueixen un esplèndid instrument intel·lectual per a fer front a la postpandèmia». Per a prendre consciència de la nostra condició de valencians conscients i desvetllats.

JACOB MOMPÓ NAVARRO
Universitat Catòlica de València

XIX COL·LOQUI INTERNACIONAL DE LLENGUA I LITERATURA CATALANES a la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya (29 de juny – 2 de juliol de 2022)

Entre el 29 de juny i el 2 de juliol de 2022, la Universitat de Vic – Universitat Central de Catalunya va acollir el XIX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, organitzat per l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (AILLC), els grups de recerca GRELL, GETLHIC i TEXTICO de la UVic-UCC i la Càtedra Verdaguer d'Estudis Literaris; i amb el suport i la col·laboració del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, de l'Ajuntament de la Comtal Vila de Ripoll, del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès (CECR) i de l'Ajuntament de Vic.

La celebració d'aquesta trobada, de caràcter triennal i itinerant, ajornada un any per la situació sanitària, ha tingut com a objectiu principal aplegar persones de tot arreu del món interessades per la filologia catalana i fomentar-ne els estudis científics. El desenvolupament de la part acadèmica del programa [disponible al web del Col·loqui: <<https://mon.uvic.cat/aillc-2022/>>] va tenir lloc a l'edifici Torre dels Frares de la Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes de la ciutat vigatana.

Com a excepció, l'acte protocol·lari d'inauguració es va celebrar a l'auditori Marià Vila d'Abadal (Edifici El Sucre). Hi participaren el rector de la UVic-UCC, Josep Eladi Baños; la presidenta de l'AILLC, Beatrice Schmid; el secretari general de Política Lingüística, Francesc Xavier Vila; i el professor emèrit i president del comitè organitzador del Col·loqui, Francesc Codina. Tots ells posaren èmfasi en la importància de la recerca científica amb vista a l'aplicació en l'ensenyament i les competències d'aprenentatge, un dels temes centrals del col·loqui.

Tot seguit, la presidenta de l'Institut d'Estudis Catalans, Maria Teresa Cabré, va pronunciar la lliçó inaugural, «Tradició i innovació en l'IEC del segle XXI». A través d'un recorregut per la història de la institució i explicant-ne

la singularitat del model de creació, va fer una radiografia de l'actual eix de treball de l'IEC sota el seu mandat i dels reptes futurs que hi planteja, entre els quals va destacar «l'elaboració d'un nou diccionari normatiu amb la noció d'estàndard ampliat», que integrarà les diferents variants dialectals.

Per a aquesta edició, la Junta de Govern de l'AILLC, a proposta del comitè organitzador del col·loqui, va establir com a tema general de la trobada *Tradició i innovació en la llengua i la literatura*, al voltant del qual es van articular els quatre vessants temàtics específics en què s'han distribuït les més de 120 comunicacions presentades: 1) *Estudi, traducció i recepció de la literatura i cultura catalanes: edicions, històries, revisions crítiques*; 2) *Literatura catalana contemporània, del XIX al XXI*; 3) *La llengua catalana als segles XX i XXI: descripció, prescripció i usos*; i 4) *Didàctica de la llengua i de la literatura catalanes: nous enfocaments i tractaments integrats de llengua, literatura i cultura*.

El pes gros del programa, sens dubte, va recaure en les nombroses comunicacions, organitzades en cinc sessions, d'acord amb el tema específic de què s'encarregaven. Aquestes breus exposicions sobre les investigacions dutes a terme permeteren la discussió, la reflexió i el debat entre els assistents. El diàleg entre els intervinents i el públic assistent va continuar obert amb les dues taules rodones organitzades. La primera, *La llengua catalana als segles XX i XXI: descripció, prescripció i usos*, moderada per Llorenç Comajoan, comptà amb la participació de Neus Nogué (UB), Jordi Ginebra (URV) i Teresa Ribas (UAB); la segona, «Edició, història i crítica», moderada per Francesc Codina, comptà amb les intervencions de Joan Santanach (UB), Jordi Marrugat (UB), Maria Dasca (UPF) i Raül Garrigasait (president de La Casa dels Clàssics).

Tres van ser les ponències que obriren cadascuna de les jornades d'activitat. El dimecres 29 de juny, després de la pausa pel dinar, Helena Buffery (University College Cork) es va endinsar en el camp de la traducció amb «Noves cartografies del disseny: la traducció d'escriptores catalanes a l'anglès». El dijous 30, Sharon Feldman (University of Richmond) va obrir la sessió parlant de dramàturgie catalana contemporània amb la ponència «Josep M. Benet i Jornet: "Més guimerania que Guimerà"». A la darrera jornada, el primer de juliol, va ser el torn de Glòria Bordons (Universitat de Barcelona), qui va explicar part

de la seua experiència com a alumna i com a docent amb «Literatura i cultura: baules essencials per a un ensenyament de la llengua catalana».

Finalment, la conferència de clausura anà a càrrec d'Enric Gallén (UPF), que va aportar-hi les seues reflexions sobre el teatre català i les percepcions socials que se'n tenen, apel·lant contínuament el públic oient amb la pregunta manllevada que titula la ponència: «“Als catalans els agrada de debò el teatre català?” (Carles Capdevila, 1932). Sobre el patrimoni teatral català i el seu suport social».

En cloure la part estrictament acadèmica, hi hagué lloc per retre homenatge en un acte de record al pare Josep Massot i Muntaner (1941-2022), el traspàs del qual tingué lloc el passat 24 d'abril. En la seua intervenció, Lúdia Pons va fer un repàs de la tasca mampresa al servei de la llengua catalana i de l'extensa trajectòria i dedicació del filòleg, assagista i director de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat a l'estudi de la llengua i de la literatura catalanes, entre moltes de les tasques a què es dedicà.

L'assemblea ordinària de l'Associació, celebrada amb posterioritat a l'acte d'homenatge, va designar com a seu de la 20a edició del col·loqui la Universitat Adam Mickiewicz de la ciutat polonesa de Poznań. La trobada se celebrarà l'any 2024 en commemoració dels tres decennis de dedicació d'aquella universitat a la catalanística.

Fora del recinte universitari, el col·loqui va programar tres activitats complementàries: una ruta literària teatralitzada, un concert a Vic i una excursió a Ripoll. La ruta per la ciutat de Vic fou tot un èxit. La direcció de Margarida Tió, la cura a càrrec de Llorenç Soldevila dels textos de diferents escriptors de la capital osonenca i la seua representació per part dels intèrprets, van permetre als assistents gaudir d'un passeig ben especial pels carrers de la ciutat. Van formar part de l'itinerari les parades al temple romà de Vic, on s'interpretà un poema del prolífic i admirat Jacint Verdaguer; al Casal dels Rocafiguera, on el públic va conèixer en Miquel Llor, que va llegir un fragment de la novel·la ambientada a Vic per antonomàsia, *Laura a la ciutat dels sants*; i també a la Casa Bojons, residència del filòsof i clergue Jaume Balmes, i a la Casa Masferrer (Puigsec), on es va fundar el cercle literari conegut com a Esbart de Vic, clau

en la Renaixença. Ací es van llegir un parell de fragments de l'obra d'en Jaume Collell. Una altra de les visites pels palaus vigatans va estar la realitzada a la Casa Fontcuberta, casa senyorial on va nèixer la poeta Maria Àngels Anglada, de qui van interpretar un fragment de prosa i un poema. Com a colofó, tots els intèrprets van tancar la ruta amb una actuació conjunta a la Sala Modernista del Casino de Vic, segon casino més antic de Catalunya.

La segona de les activitats complementàries fou un concert a càrrec del compositor, cantant i guitarrista Arnau Tordera, *el Joglar*. El líder del grup Obeses, per tal de commemorar el 120è aniversari de la mort de mossèn Cinto, va interpretar íntegrament l'òpera rock de creació pròpia *Verdaguer, ombres i maduixes*, una simbiosi que combina el vers i la prosa autobiogràfica verdagueriana amb la música.

La cirereta final a tres dies d'activitat intensa va estar l'excursió a Ripoll, població tradicionalment considerada el bressol de Catalunya en atenció al seu monestir de Santa Maria, fundat per Guifré el Pilós. La visita a les valls prepirinenques on sorgiren els comtats que iniciaren l'escriptura d'una història mil·lenària, ben viva en els nostres dies, es justifica per la inauguració d'una ruta literària, organitzada pel grup de recerca Textos literaris contemporanis: estudi, edició i traducció (TEXLICO) i el CERC. La ruta [disponible a <<http://www.endrets.cat/index.php/municipi/618/ripoll-ca.html>>] està oberta actualment a tothom gràcies a la instal·lació d'unes plaques amb codi QR que permeten l'accés als textos de cadascun dels espais. Aquesta proposta augmenta l'atractiu per visitar la capital del Ripollès, ja que ofereix un tipus d'oci en auge, el turisme literari, molt profitós en l'àmbit de l'ensenyament. La selecció de textos i d'indrets, també a càrrec de Llorenç Soldevila, coordinador de continguts del projecte Endrets – Geografia Literària dels Països Catalans, recull un ventall ben divers de fragments de diferents estils literaris i èpoques, així com d'autors locals i de nacionals.

Tot plegat, a l'èxit de participació de cadascuna de les activitats programades, tant a les acadèmiques com a les complementàries, i a la magnífica organització de la trobada, liderada per Maria Àngels Verdager, cal afegir i destacar un factor molt important que tothom, i no sols els veterans, recone-

gué: l'anhel de retrobar-se després d'una pandèmia massa llarga, que tan cordialment es manifestà en el simpàtic aperitiu amb què es tancà el col·loqui. A mi, el més jove dels congressistes, no em resta sinó manifestar la meua satisfacció personal d'haver-lo pogut gaudir plenament.

NORMAN ORTELLS MIRAGALL
Universitat de València



// NORMES D'EDICIÓ

1. Normes de presentació d'originals: articles

a) Requisits previs

1. Els articles hauran de ser treballs originals de recerca, no publicats anteriorment en cap altre mitjà ni en cap altra llengua, i que no es troben en fase d'avaluació en cap altra publicació.
2. Si l'estudi o el treball ha rebut finançament per a la realització, s'indicarà al text, en una nota inicial.
3. Els autors, si estan donats d'alta en ORCID, hauran de signar el treball amb la versió normalitzada del nom que hi hagen registrat.

b) Qüestions generals

Extensió. Els articles tindran una extensió aproximada d'entre 15 i 20 fulls. Només excepcionalment i per acord del Consell de Redacció, es podran acceptar articles que siguin més curts o ultrapassen l'esmentada extensió.

Forma. S'ajustaran plenament a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrits. Altrament, el Comitè de Redacció els podrà rebutjar sense iniciar el procediment d'avaluació o demanar-ne una versió revisada. Es prega als autors i autores que s'asseguren de la bona qualitat de redacció del text.

Documents que cal adjuntar

Articles. S'enviaran en suport informàtic, en Word (.docx o .doc) o en format RTF (.rtf). Si s'utilitza algun altre processador de textos, caldrà indicar-ho. S'enviarà també una versió de l'article en format PDF (.pdf). El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible), el nom de l'autor o autora, el seu codi ORCID -si n'hi ha-, la filiació acadèmica i l'adreça electrònica. Al final de l'article, abans

de les referències bibliogràfiques, es tornarà a indicar el nom, la institució acadèmica i les adreces postal i electrònica.

Resum i informació addicional. En una pàgina a banda, a més del nom de l'autor o autora, s'inclourà, tant en la llengua de l'article com en anglès: el títol de l'article, un resum d'una extensió de 600 a 1.200 caràcters (espais inclosos) i les paraules clau (de 4 a 7), juntament amb les adreces postal i electrònica i un telèfon de contacte.

Enviament. Els articles es faran arribar a rvf@dival.es

c) Normes d'edició

Divisió dels articles. Segons les necessitats del discurs, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en rodona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent. No s'ha d'usar més de tres dígits en la numeració dels subepígrafs:

Referències bibliogràfiques internes. Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor/a-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts i un espai. Quan la referència abaste tota una obra, no caldrà explicitar-ne les pàgines. Entre l'últim cognom de l'autor o autora citats i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

Citacions. Les citacions breus (una o dues línies) apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o si no, en Times) 10, font normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors [...].

Notes. Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris dels autors. Estaran compostes en Garamond (o si no, en Times) 10. Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta paraula va seguida d'un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics. El format general del text, a banda de les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Garamond (o si no, en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors.

- La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article, no per a les citacions.
- S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i el llarg en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà el guió de tancament.
- Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics. Les taules i figures, en Garamond (o en Times) 10, aniran numerades consecutivament. El títol anirà a la part inferior, separat per un espai, en el cas de les figures, i a la part superior, en el de les taules. Cal tenir en compte que la revista s'imprimeix en blanc i negre.

- Les imatges es presentaran a banda, numerades i amb indicació de la situació dins del text. Les dimensions seran, com a mínim, les mateixes que tindrà una vegada publicada. La resolució serà, almenys, de 300 ppp i el format, preferiblement TIFF (sense comprimir) o JPEG.

Referències bibliogràfiques (bibliografia final). Les referències que apareixen al text es repetiran al final en un apèndix de bibliografia, per ordre alfabètic de primer cognom d'autor o autora. L'autor o autora es fa responsable de comprovar que totes les referències del text i només aquestes es recullen a la bibliografia final i que s'ajusten a les convencions següents:

- Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula; en cap cas, en majúscula), primer el cognom o cognoms; després, separada per una coma, la inicial del nom de fonts.
- El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.
- El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.
- Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules *editorial* o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex., Edicions 62).
- Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València/Barcelona; IIFV/PAM).
- Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre dels parèntesis: (1998 [1999]).

- Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).
- Les obres d'un mateix autor o autora i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998a), (1998b), etc.
- Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).
- Quan la referència tinga un DOI o una URL, caldrà indicar-ho. Els DOI poden localitzar-se a <http://www.crossref.org/guestquery/>. En el cas de les URL, cal consignar la data de consulta.

d) *Correcció de proves*

Passada l'avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguen derivar i una vegada maquetats els articles, la *Revista Valenciana de Filologia* farà arribar als autors unes proves perquè les revisen. Aquesta revisió en cap cas no podrà implicar una modificació important del contingut de l'article.

2. Normes de presentació d'originals: ressenyes

a) *Requisits previs*

- Les ressenyes hauran de ser treballs originals no publicats ni totalment ni parcial en un altre mitjà ni en una altra llengua.
- Es recomana que no siguen purament descriptives i que situen l'obra i l'autor o autora en el marc de l'àmbit de recerca en què s'insereixen.
- Si els autors estan donats d'alta en ORCID, signaran el treball amb la versió normalitzada del seu nom que hi hagen registrat.

b) *Qüestions generals*

Extensió. Tindran una extensió màxima de 15.000 caràcters (espais inclosos). No més excepcionalment i per acord del Consell de Redacció, hom podrà acceptar ressenyes que siguen més breus o que ultrapassen l'esmentada extensió.

Forma. S'ajustaran plenament a aquestes normes de presentació i també a la normativa de la llengua en què estiguen escrites. Altrament, el Comitè de Redacció les podrà rebutjar o demanar-ne una versió revisada. Igualment, es prega als autors i autores que s'asseguren de la bona redacció del text, així com d'utilitzar un llenguatge igualitari, que no discrimine ni invisibilitze les dones o els homes.

Suport informàtic. S'enviaran en Word (.docx o .doc) o en format RTF (.rtf). Si s'utilitza algun altre processador de textos, caldrà indicar-ne quin.

Enviament. Les ressenyes es faran arribar a l'adreça de la revista: rvf@dival.es

c) Normes d'edició

Fitxa bibliogràfica. El text anirà encapçalat amb la fitxa bibliogràfica del llibre ressenyat: nom de l'autor o autora, seguit del títol (en cursiva), ciutat, editorial, any d'edició, pàgines totals del llibre i ISBN. Així doncs, la fitxa bibliogràfica seguirà el model següent:

Joan Fuster, *Nosaltres, els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1962, 222 pp., ISBN: 84-297-1294-1.

Al final del text s'indicarà el nom i cognom de qui signa la ressenya (en versales) seguit de la institució acadèmica a què pertany, a més de les seues adreces postal i electrònica i el telèfon.

Requisits tipogràfics. El format general del text anirà en Garamond (o en Times) 12, sense sagnats ni tabuladors. La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions.

S'usarà el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i el llarg en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà el guió de tancament. Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Les citacions breus (una o dues línies) apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »). Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Garamond (o en Times) 10, format normal. Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors [...].

3. Propietat intel·lectual

L'autor o autora que adrece un treball a la redacció de la *Revista València de Filologia* perquè siga publicat ha de ser el titular legítim dels drets d'explotació. La legitimació per a la publicació del treball ha d'incloure també les imatges, les taules, els gràfics i altres materials que puguen complementar el text, amb independència de si n'és l'autor o autora.

Copyright: En publicar el treball en la revista, l'autor o autora cedeix a la *Revista València de Filologia* els drets d'explotació (reproducció, distribució i comunicació pública), tant per a l'edició impresa en paper com per a la versió electrònica, que serà accessible mitjançant la xarxa Internet.

Tots els treballs publicats en la *Revista València de Filologia* es troben sota una llicència Creative Commons del tipus Reconeixement - NoComercial - Sense-ObraDerivada 4.0.

4. Procés d'avaluació científica

1. El Consell de Redacció farà una primera revisió, prèvia al procés d'avaluació externa, per tal de comprovar que els **articles** rebuts (tant els publicats en la part miscel·lània com els que integren els monogràfics) s'ajusten en temàtica, qualitat de redacció i extensió als criteris de la revista; a més, constatarà que es tracta de treballs d'investigació originals, no publicats abans en cap altre mitjà ni en cap altra llengua. Els treballs hauran d'ajustar-se, així mateix, a les normes de presentació de la *Revista València de Filologia*; en cas contrari, seran retornats als autors perquè facen els canvis necessaris i els tornen a enviar a la redacció de la revista en un període no superior a quinze dies.
2. Una vegada passat aquest primer filtre dels editors, començarà el procés d'avaluació externa, estrictament anònima (*double-blind peer review*) dels articles, que serà realitzada per experts aliens a la *Revista València de Filologia* i al seu Consell de Redacció. Aquest procés estarà gestionat directament des de la direcció de la revista. Cada article i monogràfic serà avaluat per dos investigadors escollits entre els membres del Comitè Científic, del Comitè d'Avaluadors Externs o experts de reconegut prestigi en els temes tractats a qui es demane puntualment avaluar algun article o monogràfic.

3. Seguint les pautes del formulari de revisió facilitat per la revista i tenint en compte criteris d'originalitat, rellevància, rigor metodològic i presentació formal dels treballs, cada avaluador o avaluadora elaborarà un informe motivat que especifique les raons de l'acceptació, la demanda de revisió o el rebuig de l'original.
4. Els avaluadors podran recomanar la publicació dels articles sense necessitat de cap retoc o bé proposar les correccions necessàries perquè els treballs puguin ser publicats. En aquest cas, les indicacions dels avaluadors seran trameses als autors perquè les incorporin i retornen la versió revisada del treball en un període no superior a quinze dies.
5. Si els dos avaluadors externs consideren que l'article no és publicable, la *Revista València de Filologia* n'assumirà la decisió i la comunicarà als autors aportant els motius adduïts en l'avaluació. Si no hi ha unanimitat en les avaluacions sobre la conveniència o no de la publicació d'un article, el Consell de Redacció prendrà la darrera decisió. En cas d'acordar la publicació del treball, la direcció de la revista i la secretaria de redacció supervisaran la introducció dels canvis necessaris per a l'esmena del text.
6. L'anonimat d'autors i avaluadors serà preservat per part de la revista al llarg de tot el procés.
7. La *Revista València de Filologia* es compromet a avaluar els treballs i a donar una resposta als autors sobre l'acceptació o no dels originals en un termini no superior a cinc mesos comptadors a partir de la revisió prèvia del Consell de Redacció.
8. Les *ressenyes* seran avaluades pel Consell de Redacció de la *Revista València de Filologia*, que haurà de comprovar que es tracta de textos originals, no publicats abans en cap altre mitjà ni en cap altra llengua, i que s'ajusten en temàtica, qualitat de redacció i extensió als criteris de la revista. Els textos hauran d'ajustar-se, així mateix, a les normes de presentació de la revista; en cas contrari, seran retornats als autors perquè facen els canvis necessaris i els tornen a enviar a la redacció de la revista en un període no superior a quinze dies.
9. La *Revista València de Filologia* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els treballs que publica.

5. Principis ètics en investigació i publicació

En els nostres temps, quan tantes possibilitats ofereix en el camp del coneixement, la qualitat i el rigor que cal exigir a una revista d'investigació no pot deslligar-se d'una sèrie de principis ètics que, dins del procés de publicació, afecten editors, avaluadors i autors. En aquest sentit, la *Revista Valenciana de Filologia* vol mostrar el seu compromís amb el codi ètic pel qual es regeix i que es basa en les recomanacions del Committee on Publication Ethics (COPE) i en l'International Committee of Medical Journal Editors (ICMJE).

